

**KÜRESEL KRİZİN (2008-09)
TÜRKİYE'DE İSTİHDAM VE
ÜCRETLER ÜZERİNE ETKİLERİ**

Rana GÜRBÜZ
DOKTORA TEZİ
Haziran, 2013

**KÜRESEL KRİZİN (2008-09) TÜRKİYE’DE İSTİHDAM
VE ÜCRETLER ÜZERİNE ETKİLERİ**

Rana GÜRBÜZ

DOKTORA TEZİ

İktisat Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. İlyas ŞIKLAR

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Haziran, 2013

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Rana GÜRBÜZ'ün “Küresel Krizin (2008-09) Türkiye’de İstihdam ve Ücretler Üzerine Etkileri” başlıklı tezi **11 Haziran 2013** tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca **İktisat** Anabilim Dalında, **Doktora** tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı) : Prof.Dr.İlyas ŞIKLAR
Üye : Prof.Dr.Sevgi GEREK
Üye : Prof.Dr.Erol KUTLU
Üye : Doç.Dr.Fikret ER
Üye : Yard.Doç.Dr.Serdal BAHÇE

İmza

.....
.....
.....
.....
.....

Prof.Dr.B.Zafer ERBOĞAN
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Doktora Tez Özü

KÜRESEL KRİZİN (2008-09) TÜRKİYE’DE İSTİHDAM VE ÜCRETLER ÜZERİNE ETKİLERİ

Rana GÜRBÜZ

İktisat Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran 2013

Danışman: Prof. Dr. İlyas ŞIKLAR

Bu çalışmada, 2008 yılında ABD finans piyasasında başlayarak 2009 yılında küresel bir nitelik kazanan ve genel olarak Türkiye’de reel sektör üzerinde etkili olan krizin, işgücü-istihdam yapı ve bileşenleri ile çalışanların reel ücretleri üzerindeki etkileri araştırılmaktadır.

Türkiye gibi, döviz biçiminde sermaye ve üretim için nitelikli ithal girdiye bağımlı, cari açık ve dış borç göstergeleri açısından son derece duyarlı bir ülkenin, ekonomik yapı-ilişkiler üzerinde dünya ölçeğinde etkili olan 2008-09 krizinden etkilenmediği düşünülemez. Bu yapısal özelliklerden dolayı Türkiye’de, krizin esas etkisi üretim sektörü üzerinde ortaya çıkmış; emek piyasaları üzerindeki olumsuz etki ise çok daha şiddetli olmuştur. Bu çalışmada, üretimde gerileme ile birlikte artan istihdam kayıpları, yaygınlaşan işsizlik ve düşen reel ücretlerle birlikte Türkiye’de geniş toplumsal kesimler üzerinde etkili olan küresel krizin, i) tüm istihdam, ii) ücretli emek ve iii) reel ücretler üzerindeki etkileri araştırılmakta, bu etkilerin işgücü-istihdamı oluşturan kesimler ve sektörler arasında nasıl farklılaştığı, çeşitli boyutlarıyla ortaya konulmaktadır.

Çalışmanın sonucundan, krizin Türkiye’de işgücü-istihdam yapı ve kompozisyonunda önemli değişimleri beraberinde getirdiği ya da kriz öncesinde başlayan kimi eğilimleri şiddetlendirdiği görülmektedir. Krizle birlikte, işsizlikte ortaya çıkan yüksek artışın, krizin esas etkilerine maruz kalan ücretli emek kompozisyonunda önemli bir yeniden yapılandırmayı mümkün kıldığını ve Türkiye emek piyasasının bu noktada oldukça esnek bir yapıya sahip olduğunu söyleyebiliriz. Krizin, reel ücretler üzerindeki etkilerinin araştırılması ise, tüm sektörlerde, ücretli emek kesiminin reel ücret değişimi üzerinde, krizin etkisinin negatif olduğunu ve bu etkinin istatistiki olarak anlamlı olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Küresel Kriz, Türkiye, İstihdam, Reel Ücretler

Abstract

EFFECTS OF GLOBAL (2008-09) CRISIS ON EMPLOYMENT AND WAGES IN TURKEY

Rana GÜRBÜZ

Department of Economics

Anadolu University, Graduate School of Social Sciences, June 2013

Adviser: Prof. Dr. İlyas ŞIKLAR

This study investigates the effects of the financial crisis of 2008 on structure and components of laborforce-employment as well as real wages. Starting in the US financial market and becoming global wide in 2009, the crisis generally affected the real sector in Turkey.

It is unthinkable that a country like Turkey, which is dependent on capital as foreign currency and which is sensitive to current deficit and foreign debt indicators, was not affected by the 2008-09 crises which have global effects on economic structure-relations. Due to these characteristics, the real effect of the crises in Turkey was on production sector; the effect on the labor market was much more severe. In this study, the effects of the global crises which affected large segments of society on i) all employment ii) wage labor iii) real wages are investigated, along with the loss of employment which became more with the decline in production, unemployment which became wider and declining real wages. This study will present how these effects differ between segments of society that makes up employment-labor and sectors.

In the conclusion of this study, it is observed that the crises bring important changes in employment-labor structure and composition along with it or it intensify the tendencies before crises. We can articulate that with the crises, increase in unemployment made it possible to reconstruct the wage labor composition which was exposed to the real effects of the crises and Turkey's labor market is very flexible in this sense. Investigating effects of the crises on real wages shows that the crises has had a negative effect on all sectors and changes in real wages of wage-laborer and these effects are more meaningful in statistical form.

Key Words: Global Crisis, Turkey, Employment, Real Wages

28.06.2013

Etik İlke ve Kurallara Uygunluk Beyannamesi

Bu tez çalışmasının bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumunda bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla tarandığını ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim.

Her hangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Rana GÜRBÜZ

Önsöz

2008-09 Küresel krizi, yayıldığı tüm ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de, üretimle birlikte istihdamda şiddetli kayıplar ve işsizlikte devasa artışlarla, emek piyasaları üzerinde önemli etkiler ortaya çıkarmıştır. Yaşanan kriz, yüksek işsizlik artışı ve reel ücretlerdeki gerileme ile birlikte, toplumun geniş kesimleri üzerinde doğrudan etkili olmuş, krizin esas etkilerine maruz kalan ücretli emek kesimi başta olmak üzere, Türkiye emek piyasası kriz döneminde önemli ölçüde yeniden yapılandırılmıştır. Krizin yarattığı yüksek işsizlik artışı, sermayenin ucuz emek gücü ihtiyacı çerçevesinde, istihdam/istihdam biçimleri ve reel ücretlerindeki gerilemeyle, ücretli emek kesiminin yeniden yapılandırılmasını mümkün kılmış; krizden etkilenen sektörler kadar etkilenmeyen sektörlerde de ücretli emek bileşimi önemli dönüşüme uğramıştır. Emek piyasasına yansımaları ile toplumun geniş kesimleri üzerinde doğrudan etkili olan krizin bu etkilerine dair analizler ise, büyük ölçüde genelleştirmeler üzerine kurulmuş; gündelik hayatı yansıtan doğrudan veriler üzerinden geniş kapsamlı araştırmalar yetersiz kalmıştır. Bu çalışma, bu alanda devam eden bir boşluğun kısmen de olsa doldurulmasını amaçlamaktadır.

Doktora öğrenimim ve tez yazım sürecim boyunca gösterdiği anlayış, katkı ve desteklerinden dolayı, danışman hocam Prof. Dr. İlyas Şıklar’a çok teşekkür ederim. Çalışmanın ortaya çıkmasında önemli katkıları olan, bilimsel ilgi ve zamanlarını esirgemeyerek, çalışmanın tüm aşamalarında her türlü engelle başa çıkmamı sağlayan sevgili hocalarım Prof. Dr. Fuat Ercan ve Prof. Dr. A. Haşim Köse ve Yrd. Doç. Dr. Serdal Bahçe’ye içten teşekkürlerimi sunarım. Yine, çok değerli katkıları ve yardımları için Yrd. Doç. Dr. Seçil Bahçe, Prof. Dr. Sevgi Gerek, Doç. Dr. Fikret Er ve Faik Yücel Günaydın’a çok teşekkür ederim.

Her türlü akademik katkının ötesinde, umutsuzluğa düştüğüm anlarda engellerin üstesinden gelecek cesareti ve güveni yeniden kazanmamı sağlayan Yüksel Akkaya’ya, aileme ve dostlarıma, Eylül’e sonsuz teşekkür...

Son olarak, doktora öğrenimim boyunca sağladığı burs olanağı ile tez çalışmamı destekleyen TÜBİTAK’a teşekkür ederim.

ÖZGEÇMİŞ

Rana GÜRBÜZ

İktisat Anabilim Dalı

Doktora

Eğitim

Yüksek Lisans : 2006 Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı

Lisans : 2003 Mersin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

Kişisel Bilgiler

Doğum yeri/yılı: Kayseri/19.01.1979

Cinsiyet: Kadın

Yabancı dil: İngilizce

İçindekiler

	<u>Sayfa</u>
Jüri ve Enstitü Onayı.....	ii
Öz.....	iii
Abstract.....	iv
Etik İlke ve Kurallara Uygunluk Beyannamesi.....	v
Önsöz.....	vi
Özgeçmiş.....	vii
Tablolar Listesi.....	xiii
Şekiller Listesi.....	xv
Kısaltmalar Listesi.....	xix
Giriş.....	1

Birinci Bölüm

(2008-09)

Küresel Krizin Tarihsel/Teorik Nedenleri

1. Tarihsel Nedenler.....	7
1.1. 1970'li Yıllar: Durgunluk ve Yeniden Yapılanma İhtiyacı.....	7
1.2. Sermayenin Uluslararasılaşma Süreci.....	8
1.2.1. Üretimin yeniden yapılanması.....	10
1.2.2. Para sermayenin yeniden yapılanması.....	12
1.3. 2008-09 Küresel Krize Konjonktürel Bir Bakış.....	17
1.3.1. Küresel ticari dengesizlikler.....	18
1.3.2. Ekonomik büyüme.....	21
1.3.3. Finanslaşmanın hız kazanması ve kriz.....	24
1.3.3.1. ABD ekonomisinde finanslaşmanın hızlanması ve yurtiçi borçların gelişimi.....	24
1.3.3.2. Konut kredisi piyasasındaki gelişmeler ve kriz.....	26
2. Teorik Yaklaşımlar.....	28
2.1. Ortodoks Teorik Yaklaşımlar.....	30

2.1.1. Klasik Ortodoks yaklaşımlar.....	30
2.1.2. Geleneksel Keynesyen yaklaşım.....	37
2.1.3. Yakın dönem Ortodoksi.....	40
2.1.4. Ortodoks iktisat ve küresel kriz.....	44
2.2. Heterodoks Teorik Yaklaşımlar.....	44
2.2.1. Post Keynesyen iktisat ve Minsky'nin finansal istikrarsızlık hipotezi.....	45
2.2.1.1. Post Keynesyen iktisat ve ekonomik kriz.....	45
2.2.1.2. Finansal istikrarsızlık hipotezi.....	46
2.2.2. Ekonomik krizlere Marxist yaklaşım ve 2008 küresel krizi.....	49
2.2.2.1. Realizasyon (gerçekleşme) krizi.....	51
2.2.2.1.1. Durgunluk teorisi.....	54
2.2.2.2. Kar oranının düşüş eğilimi krizi.....	59
2.2.2.2.1. Kar oranının düşüş eğilimi yasası ve kriz.....	60
2.2.2.2.2. Kar oranının düşüş eğilimi ve 2008 krizi.....	62

İkinci Bölüm

Küresel Krizin Büyüme, İstihdam ve Ücretler Üzerine Etkileri: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Gözlemler

1. Küresel Krizin Yayılma Kanalları.....	66
1.1. Gelişmekte Olan Ülkelere Yönelik Sermaye Akımlarındaki Gerilemenin Boyutları.....	67
1.2. Dünya Ticaret Hacmindeki Daralmanın Boyutları.....	70
1.2.1 Meta ticaretindeki daralma.....	71
1.2.2. Hizmet ticaretindeki gerileme.....	75
2. Krizin Büyüme, İstihdam ve Ücretler Üzerine Etkileri: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bazı Gözlemler.....	77
2.1. Ekonomik Büyüme.....	77
2.2. İstihdam.....	79
2.2.1. Temel eğilimler: işgücüne katılım, istihdam ve işsizlik.....	79

2.2.1.1. İşgücüne katılım.....	79
2.2.1.2. İstihdam ve İşsizlik.....	81
2.2.1.3. Sektörel dağılım.....	86
2.2.1.4. Cinsiyet.....	90
2.3. Ücretler.....	95
2.3.1. Ortalama reel ücretlerdeki değişim.....	95
2.3.2. Ücret eşitsizliği.....	97
2.3.3. Düşük ücretli işlerde çalışma.....	99

Üçüncü Bölüm

Küresel Kriz ve Türkiye

1. Türkiye'nin Kriz Öncesi Tarihsel-Yapısal Dinamikleri.....	101
1.1. Yeniden Yapılanma Sürecinin İlk Aşaması: Ticaretin ve Yurtiçi Finansal Piyasaların Serbestleştirilmesi.....	101
1.2. Yeniden Yapılanma Sürecinin İkinci Aşaması: Sermaye Hesabının Serbestleştirilmesi.....	105
2. 2002-2007 Konjonktüründe Türkiye Ekonomisi.....	111
3. Küresel Krizin Türkiye Ekonomisine Etkileri.....	117
3.1. Küresel Krizin Türkiye Ekonomisini Etkileme Kanalları.....	118
3.1.1. Sermaye girişlerindeki gerilemenin boyutları.....	118
3.1.2. Uluslararası ticaret hacmindeki daralmanın etkileri.....	120
3.2. Ekonomik Büyüme.....	123

Dördüncü Bölüm

Küresel Krizin (2008-09) Türkiye'de İstihdam Üzerine Etkileri

1. Türkiye'de İşgücü, İstihdam ve İşsizlik: Yapısal Özellikler ve Konjonktürel Değişimler.....	130
1.1. Yapısal özellikler.....	130

1.1.1. Kır-kent.....	132
1.1.2. İstihdamın sektörel yapısı.....	134
1.1.3. Cinsiyet.....	138
1.1.4. İşteki durum.....	141
1.2. 2007-2010 Döneminde Türkiye’de işgücü, istihdam, işsizlik yapı ve pozisyonlarındaki değişime ilişkin gözlemler.....	144
1.2.1. Kır-kent.....	144
1.2.2. İstihdamın sektörel yapısı.....	147
1.2.3. Cinsiyet.....	150
1.2.4. İşteki durum	152
2. İşgücü, İstihdam ve İşsizlik Yapı ve Pozisyonlarında Yıllar Arası Değişim/Geçiş Matrisleri.....	155
2.1. İşgücü, istihdam ve işsizler arası geçiş matrisleri.....	155
2.2. İşteki durum geçiş matrisleri.....	166
2.3. Ücretli çalışanlardaki net değişim.....	172

Beşinci Bölüm

Küresel Krizin (2008-09) Türkiye’de Ücretli Emek Üzerine Etkileri

1. Çeşitli Gruplar Temelinde Ücretli Emek Kompozisyonu ve Konjonktürel Değişimler.....	176
1.1. Temel özellikler ve konjonktürel değişimler.....	176
1.1.1. Cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi ve yapılan işin niteliği.....	176
1.1.2. İşyeri büyüklüğü ve sosyal güvence.....	184
1.2. 2007-2010 Döneminde ücretli emek kompozisyonundaki değişimin kaynakları.....	186
1.2.1. Cinsiyet ve yapılan işin niteliği.....	186
1.2.2. Eğitim düzeyi ve yapılan işin niteliği.....	188
1.2.3. İşyeri büyüklüğü ve sosyal güvence.....	190
1.3. İşte kalma ve işgücü pozisyonu değişim oranları.....	192

2. Sektörel Dağılım ve Konjonktürel Değişimler.....	198
2.1. Sektörel dağılım ve konjonktürel değişimler.....	198
2.2. Temel faaliyet alanları ve çeşitli gruplar temelinde ücretli çalışanlardaki değişim.....	202
3. Sektörel geçiş matrisleri ve net değişim.....	210
3.1. Temel faaliyet alanlarına göre ücretli çalışanlar ve işsizler arasındaki geçiş.....	211
3.2. Temel faaliyet alanlarına göre ücretli çalışanların istihdamda kalma ve işsiz kalma olasılıkları.....	214
3.3. Ücretli çalışanların sektörler arası geçişi.....	217

Altıncı Bölüm

Küresel Krizin (2008-09) Türkiye’de Reel Ücretler Üzerine Etkileri

1. 2002 Sonrası Dönemde Türkiye’de Reel Ücretler.....	227
1.1. Sektörler temelinde ortalama reel ücretlerdeki değişim.....	229
1.2. Sektörler ve cinsiyet temelinde ücret farklılıkları.....	232
2. Reel Ücret Değişiminin Kaynaklarının Araştırılması.....	237
2.1. Veriler ve kullanılan tahmin yöntemi.....	237
2.2. Ücret denklemi tahmin sonuçları.....	240
2.2.1. Tüm ücretliler ve cinsiyete göre.....	241
2.2.2. Sektörler ve cinsiyete göre.....	244
3. Değerlendirme.....	253
Sonuç.....	256
Ekler.....	261
Kaynakça.....	288

Tablolar Listesi

Sayfa

Tablo 1. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre Reel GSYİH Değişim (%).....	112
Tablo 2. 2002-2007 Döneminde Türkiye’de İthalat ve İhracatın Bileşenlerindeki Değişme (%).....	115
Tablo 3. 2004-2010 Döneminde Türkiye’de Gerçek İşsiz Sayısı ve Gerçek İşsizlik Oranı (Kişi Sayısı ve %).....	131
Tablo 4. Türkiye’de 1990 Sonrası Kriz Yıllarında Temel Faaliyet Alanların Göre İstihdam Değişimi (Bin Kişi ve %).....	136
Tablo 5. Türkiye’de 1990 Sonrası Kriz Yıllarında İşteki Duruma Göre İstihdam Değişimi, (Bin Kişi ve %).....	142
Tablo 6. 2008-2010 Döneminde Türkiye’de Kır ve Kent Temelinde İşgücü, İstihdam ve İşsizlerdeki Değişim (Kişi Sayısı ve %).....	145
Tablo 7. 2008-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre Toplam İstihdamdaki Değişim (Kişi Sayısı, %)	148
Tablo 8. 2008-2010 Döneminde Türkiye’de Cinsiyet Temelinde İşgücü, İstihdam ve İşsizlerdeki Değişim (Kişi Sayısı ve %)	151
Tablo 9. 2008-2010 Döneminde Türkiye’de Kent ve Kır Temelinde İşteki Duruma Göre İstihdam Değişimi (Kişi Sayısı ve %)	153
Tablo 10. 2004-2010 Döneminde Türkiye’de Gerçek İşgücü Değişimi.....	158
Tablo 11. 2004-2010 Döneminde Türkiye’de Gerçek İstihdam Değişimi	161
Tablo 12. 2004-2010 Döneminde Türkiye’de İşsizlikteki Gerçek Değişim	163
Tablo 13. 2004-2010 Döneminde Türkiye’de İşteki Duruma Göre İstihdama Katılan ve İstihdam Dışı Kalanlar (Kişi Sayısı ve %).....	166
Tablo 14. 2004-2010 Döneminde Türkiye’de Ücretli Çalışmaya Başlayan ve Ücretli İş Sonlanan Kişi Sayısı (Bin Kişi).....	173
Tablo 15. 2008-2010 Döneminde Cinsiyete Göre Ücretli Çalışanlardaki Değişim (Kişi Sayısı ve %).....	177
Tablo 16. 2008-2010 Döneminde Yaş Gruplarına Göre	

Ücretli Çalışan Değişimi (Kişi Sayısı ve %)	179
Tablo 17. 2008-2010 Döneminde Öğrenim Düzeyine Göre	
Ücretli Çalışanlardaki Değişim (Kişi Sayısı ve %).....	180
Tablo 18. 2008-2010 Döneminde Türkiye’de Yapılan İşin Niteliği Temelinde	
Ücretli Çalışanlardaki Değişim (Kişi Sayısı ve %)	182
Tablo 19. 2008-2010 Döneminde Türkiye’de İşyeri Büyüklüğüne Göre	
Ücretli Çalışanlardaki Değişim (Kişi Sayısı ve %).....	184
Tablo 20. 2008-2010 Döneminde Türkiye’de SGK’na Kayıtlılık Durumuna Göre	
Ücretli Çalışanlardaki Değişim (Kişi Sayısı ve %)	186
Tablo 21. 2008-2010 Döneminde Cinsiyet ve Yapılan İşin Niteliğine Göre	
Ücretli Çalışan Sayısı Değişim (Kişi Sayısı ve %).....	187
Tablo 22. 2008-2010 Döneminde Yapılan İşin Niteliği Ve Eğitim Düzeyine Göre	
Ücretli Çalışan Sayısı Değişim (Kişi Sayısı ve %)	189
Tablo 23. 2008-2010 Döneminde İşyeri Büyüklüğü ve Sosyal Güvenlik	
Kuruluşuna Kayıtlılık Durumuna Göre Ücretli Çalışan Sayısı Değişim	
(Kişi Sayısı ve %)	191
Tablo 24. 2008-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre	
Ücretli Çalışan Değişimi (Kişi Sayısı ve %)	200
Tablo 25. İstihdama Katılım Modeli Tahmin Sonuçları	239
Tablo 26. Ücret Denklemi Tahmin Sonuçları (Tüm Ücretliler, Kadın ve Erkek)	241
Tablo 27. Temel Faaliyet Alanlarında Ücretli Çalışanlara İlişkin	
Ücret Denklemleri Tahmin Sonuçları	245
Tablo 28. Sektörler ve Cinsiyet Temelinde Ücret Denklemleri	
Tahmin Sonuçları.....	249

Şekiller Listesi

Sayfa

Şekil 1. 1980-2000 Döneminde GOÜ’e Yönelik Doğrudan Sermaye Yatırımları (Milyar Dolar)	11
Şekil 2. 1980-2000 Döneminde GOÜ’e Yönelen Finansal Sermaye Akımları (Milyar Dolar).....	15
Şekil 3. 1980-2000 Döneminde GOÜ’de GSYİH Değişim ve Cari İşlemler Hesabının GSYİH’ya Oranı (%)	16
Şekil 4. 1998-2007 Döneminde GÜ ve GOÜ’de Cari İşlemler Hesabının GSYİH’ya Oranı (%)	19
Şekil 5. 1998-2007 Döneminde GÜ ve GOÜ’de Brüt Ulusal Tasarruflar/GSYİH (%)	20
Şekil 6. 1998-2007 Döneminde GÜ ve GOÜ’de reel GSYİH Değişim Hızı (%)	21
Şekil 7. Dönemler İtibariyle GÜ’de yatırımların GSYİH’ya Oranı (%)	22
Şekil 8. 2003-2007 Döneminde ABD’de Hanehalkı Tüketim Harcamasının GSYİH’ya Oranı (%)	23
Şekil 9. 2002-2010 Döneminde GOÜ’e Yönelik Sermaye Akımları (Milyar \$).....	68
Şekil 10. 1998-2010 Döneminde Dünya Mal ve Hizmet Ticareti % Değişim	71
Şekil 11. 2007-2010 Döneminde Dünya Ticari Mal İhracatı % Değişim	72
Şekil 12. 2007-2010 Döneminde GÜ ve GOÜ’de İKO (15+ Nüfusta, %)	80
Şekil 13. 2005-2010 Döneminde Dünya Geneline İssiz Sayısı ve Dünya Reel GSYİH % Değişim.....	82
Şekil 14. 2007-2010 Döneminde GÜ ve GOÜ’de İstihdam Edilen Kişi Sayısındaki Değişim (%)	83
Şekil 15. 2007-2010 Döneminde Çeşitli Bölgeler Temelinde GOÜ’de İstihdam Edilen Kişi Sayısındaki Değişim	84
Şekil 16. 2007-2010 Döneminde GÜ ve GOÜ’de İstihdamın Sektörel Dağılımı, (%).....	87
Şekil 17. 2007-2010 Döneminde Çeşitli Bölgeler Temelinde GOÜ’de İstihdamın Sektörel Dağılımı, (%).....	88
Şekil 18. 2006-2010 Döneminde Dünya Geneline Cinsiyete Göre	

Toplam İşsiz Sayısı	91
Şekil 19. 2007-2010 Döneminde GOÜ’de Cinsiyete Göre İşsizlik Oranı.....	93
Şekil 20. 1990-2001 Döneminde Türkiye’de Reel GSYİH Değişim ve Cari İşlemler Hesabının GSYİH’ya Oranı (%)	107
Şekil 21. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de GSYİH Değişim Hızı ve Cari İşlemler Hesabının GSYİH’ya Oranı (%)	114
Şekil 22. 2002-2010 Döneminde Türkiye’nin İthalat, İhracat ve Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$)	114
Şekil 23. 2001-2010 Döneminde Türkiye’de Dış Borç Stoku Değişim Oranı ve Cari İşlemler Hesabının GSYİH’ya Oranı (%)	115
Şekil 24. 2007:1-2010:4 Döneminde Türkiye’ye Yönelik Uluslararası Sermaye Akımları (Milyon \$)	118
Şekil 25. 2007-2010 Döneminde Türkiye’nin Mal ve Hizmet Ticareti, Milyon \$ (2007-2010)	120
Şekil 26. 2007-2010 Döneminde Türkiye’de İthalatın Bileşenlerindeki Değişim (%).....	121
Şekil 27. 2007-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Ekonomik Faaliyetlere Göre İhracattaki Değişim (%)	122
Şekil 28. 2007:1-2010:4 Döneminde Türkiye’de Temel Ekonomik Faaliyetlere Göre GSYİH Değişimi (%)	124
Şekil 29. 2007:1-2010:4 Döneminde Türkiye’de Sanayi Üretim Endeksi ve İmalat Sanayii Kapasite Kullanım Oranı (%)	125
Şekil 30. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre İstihdamdaki Kişi Sayısı	137
Şekil 31. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Cinsiyete Göre İstihdam ve İşsizlik Oranı (Türkiye, Kent ve Kır, %)	140
Şekil 32. 2004-2009 Döneminde Türkiye’de İşgücüne Dahil Olmayanların İşgücüne Katılma, İşsiz Kalma ve İstihdama Katılma Olasılığı (%).....	159
Şekil 33. 2004-2010 Döneminde Türkiye’de İstihdamdakilerin İstihdamda Kalma Olasılığı (%)	160
Şekil 34. 2004-2010 Döneminde Türkiye’de İstihdamdakilerin İşgücü Dışı ya da İşsiz Kalma Olasılığı (%)	162

Şekil 35. 2004-2010 Döneminde Türkiye’de İstihdam ve İşsizler Arasındaki Geçiş (Kişi Sayısı)	164
Şekil 36. 2004-2010 Döneminde Türkiye’de İşsizlerin İşsiz Kalma, İşgücü Dışı Kalma ve İstihdama Katılma Olasılıkları (%)	165
Şekil 37. 2004-2010 Döneminde Türkiye’de İşteki Durum Temelinde İstihdamdakilerin İstihdam Dışı Kalma Olasılığı (%).....	168
Şekil 38. 2004-2010 Döneminde Türkiye’de İşteki Durum Temelinde İstihdamdakilerin İstihdam İçi Geçiş Olasılıkları (%).....	170
Şekil 39. 2002-2010 Döneminde İşsizler ve Ücretli Çalışanlar Arasındaki Geçiş (Kişi Sayısı).....	174
Şekil 40. 2004-2010 Döneminde Ücretli Çalışanların Bir Yıl Önceki İşgücü Durumu (%)	193
Şekil 41. 2009 Yılında Türkiye’de Ücretli Çalışanların Bir Yıl Önceki İşgücü Durumu (%).....	194
Şekil 42. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre Ücretli Çalışan Sayısı (Bin Kişi).....	199
Şekil 43. 2004-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre İşsiz Kalan Ücretli Çalışan Sayısı ve İşsizken Ücretli Bir İş Sahibi Olan Kişi Sayısı (Bin Kişi)	211
Şekil 44. 2004-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre Ücretli Çalışanların İstihdamda Kalma, İşsiz ve İşgücü Dışı Kalma Olasılığı (%)	215
Şekil 45. 2004-2010 Arasında Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre Ücretli Çalışanların Ücretli Çalışmaya Devam Etme Olasılığı (%)	217
Şekil 46. 2004-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre Ücretli Çalışanların Faaliyet Alanı Değiştirme Olasılığı (%)	220
Şekil 47. 2004-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre Ücretli Çalışanların Diğer Faaliyet Alanlarında Ücretli Bir İşte Çalışma Olasılığı (%)	221
Şekil 48. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Ücretli Çalışanların Aylık Ortalama Nominal ve Reel Ücret Düzeyi (TL)	228
Şekil 49. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre	

Reel Ücret ve Verimlilik Endeksindeki Değişim (2002=100)	230
Şekil 50. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarında Cinsiyete	
Göre Reel Ücret Endeksindeki Değişim (TR 2002=100)	234

Kısaltmalar Listesi

- AB:** Avrupa Birliği
- ABD:** Amerika Birleşik Devletleri
- ADNKS:** Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi
- BSB:** Bağımsız Sosyal Bilimciler
- CIS:** Commonwealth of Independent States (Bağımsız Devletler Topluluğu)
- DB:** Dünya Bankası
- DİBS:** Devlet İç Borçlanma Senedi
- EVDS:** Elektronik Veri Dağıtım Sistemi
- FSGM:** Finans, Sigortacılık ve Gayrimenkul
- GEGP:** Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı
- GOA:** Gelişmekte Olan Asya
- GOÜ:** Gelişmekte Olan Ülkeler
- GÜ:** Gelişmiş Ülkeler
- GSYİH:** Gayri Safı Yurt İçi Hasıla
- HHİA:** Hane Halkı İşgücü Anketleri
- ILO:** International Labour Organization
- IMF:** International Monetary Fund
- İKO:** İşgücüne Katılma Oranı
- İMKB:** İstanbul Menkul Kıymetler Borsası
- KKO:** Kapasite Kullanım Oranı
- KOSGEB:** Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme İdaresi Başkanlığı
- LA:** Latin Amerika
- OECD:** Organization For Economic Co-operation and Development
- SGK:** Sosyal Güvenlik Kurumu
- SSK:** Sosyal Sigortalar Kurumu
- TCMB:** Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
- TL:** Türk Lirası
- TR:** Türkiye
- TÜİK:** Türkiye İstatistik Kurumu
- WTO:** World Trade Organization

Giriş

Bu çalışmada, ABD finans piyasasında başlayarak etkileri kısa sürede reel sektöre yansıyan ve hızla küresel bir nitelik kazanan 2008-09 krizinin, Türkiye’de işgücü-istihdam yapı ve bileşenleri ile reel ücretler üzerindeki etkileri araştırılmaktadır. Krizin ortaya çıkması ve hızla küresel bir nitelik kazanması ile Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeleri etkileyip etkilemeyeceği yoğun tartışmalara konu olmuş ancak, bu tartışmaların işaret ettiği argümanları destekleyecek somut yaşanmışlıklar analizlere konu olmamıştır. Bu çalışmada, krizin Türkiye’de istihdam ve ücretler üzerindeki etkileri analiz edilerek, bu alanda devam eden boşluğun kısmen de olsa doldurulması amaçlanmaktadır.

Temel olarak, kapitalizmin son otuz yıllık yeniden yapılanma sürecinde, -aynı konumdaki pek çok gelişmekte olan ülke gibi-, Türkiye’nin dünya kapitalizmi ile bütünleşme çabalarının, finansal sermaye girişlerinin ekonomik yaşamda gittikçe belirleyici hale geldiği, kırılgan ve dış şoklara karşı savunmasız bir ekonomik yapıya yol açtığı düşüncesinden hareket edilmekte ve bu yapı altında, küresel finansal sistemin merkezinde başlayan bir krizin Türkiye’de, tüm toplumsal ve ekonomik yaşam üzerinde belirleyici olacağı öne sürülmektedir. Bu düşünceden hareketle, 2008 yılında ABD finans piyasasında başlayarak 2009 yılında Türkiye’nin krizine dönüşen krizin, ekonomik ve toplumsal etkileri, istihdam ve ücret boyutu esas alınarak ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Küresel krizin Türkiye’de yarattığı etkilerin analizinde istihdam ve ücretlerin seçilmesinin, krize özgü ve daha önemlisi Türkiye’ye özgü nedenleri ön plana çıkmaktadır. Çalışmada detaylı olarak gösterileceği gibi Türkiye, 2001 krizinden sonra reel ekonomide önemli gelişmeler kaydetmiştir. Ancak makro veri setinde gözlemlenen olumlu gelişmelerin, dünya ölçeğinde artan finanslaşmaya bağlı olarak artan dış borçlanma ve dahası borçlanmanın sürdürülebilirliği üzerinden performansını koruması, Türkiye açısından dışsal değişkenlerin, reel ekonomide, büyüme ve artan ölçüde nitelikli ithal girdi kullanımı ve bu sayede üretimde ortaya çıkan artışla ihracata konu olması, bu krizi kendine özgü kılmaktadır. Çalışmada, bu tarihsel/konjonktürel özelliğin kendisini açığa çıkaracak biçimde, reel sektör üzerinde yoğunlaşmakta, Türkiye’nin yakın gelecekte önemi artan işsizlik olgusu ve iç talep üzerinde etkili olacak ücretler

referans alınarak, krizle birlikte ortaya çıkan etkiler çeşitli boyutlarıyla ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Bu amaçla, öncelikle küresel krizi anlamaya yönelik bir çaba gerekli görülmektedir. Kriz, kapitalizmin merkez ülkesi ABD finans piyasasında başlamış olmasına karşın, yapılan tüm müdahalelere rağmen hızla yayılması ve etkisinin reel sektöre yansması, küresel boyuttaki şiddeti ve derinliği, krizin ABD finans sistemindeki “aksaklık” ya da “yanlış uygulamalar”dan daha ötede, belirleyici bir takım yapısal nedenleri olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, günümüz krizini anlamaya yönelik bir çaba, krize yol açan temel dinamikleri ele almayı; bir bütün olarak kapitalist sistemin son otuz yıllık yeniden yapılanma sürecini ve bu süreçte belirleyici unsurların hız kazandığı kriz öncesi genişleme konjonktürünün kriz yaratıcı dinamiklerini ortaya koymayı gerektirmektedir. Krizin tarihsel arka planının ortaya konulması, krizin nedenleri kadar yaygınlık kazanma koşullarının da belirleyicisi olması açısından büyük önem taşımaktadır.

Kriz, sistemin kusursuz işlediği, krizlerin son bulduğu ve kapitalizmin artık krizlere girmeyeceği düşüncesinin geniş çevrelerce kabul edildiği bir dönemde ortaya çıkmış, krizlere ilişkin tartışmaların yeniden gündeme gelmesine neden olmuştur. Bu bağlamda, krizleri, uygun müdahale ya da müdahalesizlik yöntemleriyle kısa sürede aşılabilecek geçici ve kısa süreli sapmalar, sisteme dışsal bir takım nedenlerin sonucu olarak algılayan, krizi ABD finans piyasasındaki aksaklık ve yanlış uygulamaların bir sonucu olarak değerlendiren hakim iktisat anlayışı ile, krizleri kapitalist birikimin kendi içsel işleyişinin olağan ve zorunlu bir sonucu olarak gören ve kapitalizmin günümüz küresel krizini bu bağlamda değerlendiren heteredoks yaklaşımlar öne çıkmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde, öncelikle küresel krizin tarihsel/yapısal arka planı ve krizin açığa çıktığı konjonktürel koşullar ele alınmaktadır. Ardından, küresel kapitalizmin krizini anlamaya yönelik bir çerçeve oluşturmaktan daha çok, genel olarak gelişmiş ülkeler için geçerli kriz teorileri ele alınmakta, krizi anlamaya yönelik teorik bir bakış açısı geliştirilmeye çalışılmaktadır.

Finansal piyasalarda başlayan krizin, yayıldığı tüm ülkelerde esas etkisi reel sektör üzerinde ortaya çıkmış, hızlı üretim düşüşlerini istihdam kayıpları ile birlikte işsizlik artışı ve reel ücretlerdeki gerileme izlemiş, daha önemlisi küresel boyutta krizin emek piyasaları üzerindeki etkileri, kriz sonrasında da devam etmiştir. Dolayısıyla,

krizinin yayıldığı her ülkede geniş toplumsal kesimler üzerinde etkili olduğu ve işgücü-istihdam yapılarında önemli dönüşümleri beraberinde getirdiği öne sürülebilir. Bu nedenle, çalışmanın ikinci bölümünde krizin, küresel kapitalizm ile farklı biçimlerde ilişkilendirilmiş, farklı gelişmişlik düzeyindeki ülkeler emek piyasaları üzerinde etkileri ele alınmakta, krizle birlikte küresel düzeyde ortaya çıkan etkiler, genel eğilimleri yansıtacak biçimde ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Esas araştırma konusu, krizin işgücü-istihdam yapısı ve ücretler üzerindeki etkileri temel alınarak, Türkiye emek piyasasına yansımalarının ortaya konulmasıdır. Ancak krizin araştırılan etkilerine dair kapsamlı bir analize girmeden önce, küresel kriz ile Türkiye ilişkisinin sağlıklı bir değerlendirmesini yapabilmek için, Türkiye gerçeğini ortaya koymak gerekmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, temel düşünce, kapitalizmin son otuz yıllık yeniden yapılanma sürecinde Türkiye'nin dünya kapitalizmi ile bütünleşme çabalarının, finansal sermaye girişlerine dayalı kırılgan bir ekonomik yapıya yol açtığı, küresel finansal sistemde başlayan bir krizden ilk ve en şiddetli etkilenen ülkelerden biri olmasına neden olduğudur. Bu temel düşünce çerçevesinde, üçüncü bölümde, Türkiye'nin Neoliberal iktisat politikalarının başlattığı dönüşüm süreci boyunca ekonomik yapıda ortaya çıkan dönüşüm ve kriz öncesi konjonktürde hız kazanan temel unsurlar ele alınmaktadır. Küresel finans sisteminde bir tıkanıklıkla başlayan bir krizin, ekonomik yaşamda dış sermaye girişlerinin belirleyici olduğu, Türkiye gibi gelişmekte olan bir ülkede, ekonomik faaliyetlere etkileri ortaya konulmakta ve esas belirleyici etkisinin neden üretim sektörü üzerinde ortaya çıktığı tartışılmaktadır.

Çalışmanın dördüncü, beşinci ve altıncı bölümleri, küresel krizin Türkiye'de işgücü-istihdam yapı ve kompozisyonları ve reel ücretler üzerine etkilerinin araştırıldığı analitik bölümleri oluşturmaktadır. Krizlerin istihdamda bir gerileme ve işsizlik artışıyla birlikte geniş toplumsal kesimler üzerinde pek çok yönden etkili olacağı bilinen bir gerçek olmakla birlikte, bu etkilerin farklılaşarak ortaya çıkması, farklı işgücü ve istihdam kompozisyonları üzerinde ortaya çıkacak etkilerin aynı olmayacağı düşüncesi, çalışmanın analitik kısmında bu farklılıklara yoğunlaşmayı gerektirmektedir. Analizlerde kullanılan veriler, Türkiye'de nüfusun, işgücünün ve istihdamın yapısına ilişkin en temel veri kaynağı olan HHİA'ndan elde edilmiş, inceleme dönemi 2002-2010 dönemi olarak belirlenmiştir. Analitik bölümlerde, dönemsel veriler çeşitli gözlem

ve analizlere tabi tutulmakta, dönemsel eğilimlerde krizle birlikte ortaya çıkan değişimler araştırılmaktadır.

Dördüncü bölümde, krizin Türkiye’de işgücü-istihdam ve işsizlik yapı ve pozisyonları üzerindeki etkilerine odaklanılmakta, kır-kent, cinsiyet, sektör ve işteki durum gibi farklı işgücü istihdam ve işsizlik yapıları ve bu yapılar üzerinde, krizin farklılaşan etkileri ele alınmaktadır. Ardından, işgücü/işgücü dışı, istihdam ve işsizler ve istihdamdaki farklı kesimler arası geçiş matrisleri aracılığıyla, bu yapılar arasında ortaya çıkan geçişler ve krizle birlikte ortaya çıkan net değişimler ortaya konulmaktadır.

Tüm istihdama ilişkin incelemeler, Türkiye’de küresel krizin en şiddetli etkisinin ücretli emek üzerinde ortaya çıktığını göstermektedir. Bu nedenle çalışmanın beşinci bölümü, krizin Türkiye’de ücretli emek üzerindeki etkilerine ayrılmıştır. Ücretli emeğin homojen bir yapıya sahip olmaması, nitelik, çalışma koşulları açısından ve sektörler arasında ücretli emeğin farklılaşan yapısı, krizin etkilerinin araştırılmasında bu farklılıklara yoğunlaşmayı gerektirmektedir. Bu nedenle öncelikle ücretli emeğin farklı nitelik ve çalışma koşullarına sahip kesimleri arasında krizin farklılaşan etkileri ele alınmakta, krizle birlikte ücretli emek kompozisyonunun değişen yapısı ve bu değişimin kaynakları araştırılmaktadır. Ardından, küresel krizin Türkiye’de belirleyici etkisinin imalat sanayii üzerinde ortaya çıkmış olması ve sektörel temeldeki etkilerin oldukça önemli farklılıklar göstermesi nedeniyle, sektörel yapıya ve bu yapıdaki değişimlere odaklanılmakta; krizin farklı sektör ücretli emek kesimleri üzerinde farklılaşan etkileri ortaya konulmaktadır. Bu farklılıkların belirlenmesinde, verilere ilişkin gözlemlerin ötesinde, net değişimlerin ortaya konulması amacıyla geçiş matrislerinden faydalanılmakta ve temel ekonomik faaliyet alanlarında çalışan ücretliler açısından, krizle birlikte ortaya çıkan net değişimler ve geçişler ortaya konulmaktadır.

Çalışmanın son bölümü, küresel krizin Türkiye’de ücretli emek kesiminin reel ücretleri üzerindeki etkilerine odaklanmaktadır. Farklı sektörlerde, farklı nitelik ve çalışma koşullarına sahip ücretli emek kesimleri arasında, ücretlerin önemli farklılıklar göstermesinin ötesinde, bu kesimler arasında, kriz dönemlerinde ortaya çıkan ücret değişimleri de önemli farklılıklarla birlikte açığa çıkmaktadır. 2008-09 Krizinin, Türkiye’de sektörel temelde ortaya çıkan etkilerinin birbirinden oldukça önemli farklılıklar göstermesi, reel ücretlerdeki değişimin esas olarak sektörel farklılıkları içerecek nitelikte bir değerlendirmeye tabi tutulmasını gerektirmektedir. Bunun

yanısıra, reel ücretlerin cinsiyetler arasında gösterdiği farklılaşma ve konjonktürel olarak ortaya çıkacak değişimlerin de önemli farklılıklar gösterecek olması, reel ücret değişimlerinin araştırılmasında bu farklılıklara odaklanılmasını zorunlu kılmaktadır. Çalışmanın son bölümünde, sektörler ve cinsiyetler arasındaki farklılıkları yansıtacak biçimde. uygulanan regresyon analizleri ile, Türkiye’de incelenen dönem içinde, reel ücretlerdeki değişimin kaynakları araştırılmakta; değişimin temel belirleyicilerinden biri olan konjonktür ve krizin etkisi ortaya konulmaktadır. Bu sayede, reel ücretlerde krizle birlikte ortaya çıkan değişimlerin ötesinde, bu değişimler üzerinde krizin belirleyiciliği ortaya konulmakta ve krizin Türkiye’de ücretli emek kesiminin reel ücretleri üzerindeki etkileri netleştirilmektedir.

Birinci Bölüm

(2008-09) Küresel Krizin Tarihsel/Teorik Nedenleri

Çalışmada araştırılan istihdam ve ücretlerdeki dönüşümler üzerinde belirleyici olan krizin kaynaklarının ele alınması öncelikli görünmektedir. Krizin ortaya çıkış koşulları ile yarattığı sonuçlar farklı olmakla birlikte, krizin etkilerinin değerlendirilmesinde, krize yol açan temel tarihsel/yapısal nedenlerin ve konjonktürel dinamiklerin ortaya konulması önem taşımaktadır.

Kriz 2008 yılının Eylül ayında ABD finans piyasalarında ortaya çıkmıştır. Bu kriz, etkisi ve şiddetinin yaygınlığı ile 1929 krizinden bu yana görülen en büyük krizdir. ABD konut kredisi piyasasında başlayan sarsıntı, ortaya çıkan panikle yerini finansal sektörden başlayarak etkisi hızla reel sektöre yayılan şiddetli bir krize bırakmıştır. Kapitalizmin merkez ülkesi ABD finans piyasalarında başlayan kriz, küresel düzeyde sermaye akışının ve ticaretin durma noktasına gelmesiyle hızla yaygınlaşarak derinleşmiş; dünyanın hemen tüm bölge ve ülkelerinde üretimin gerilediği, işsizliğin devasa boyutlara ulaştığı, reel sektörde uzun süreli kayıplara neden olan küresel bir kriz niteliğine bürünmüştür.

Krizin finansal piyasalarda belirginleşen görünümüne rağmen, bazı yapısal nedenleri olduğunu söyleyebiliriz. Krize yol açan temel yapısal nedenlerin ortaya konabilmesi ise, kapitalizmin son otuz yıllık yeniden yapılanma sürecini ve kriz yaratıcı temel dinamiklerini ele almayı gerektirmektedir. Bu nedenle, bu kısımda öncelikle, sermayenin 1970’li yıllardan itibaren içinde bulunduğu karlılık sorununa çözüm olarak yöneldiği sermayenin uluslararasılaşma süreci ve kriz öncesi canlılık dönemine (2001-07) hız veren dinamikler ele alınmakta, günümüz küresel krizinin, uzun dönemli bir tarihsel arka planı olduğu ortaya konulmaktadır. Krizin tarihsel arka planı, krizin oluşum biçimini olduğu gibi, küresel bir boyut kazanmasının da nedenlerini oluşturması açısından büyük önem taşımaktadır.

Kapitalizmin merkezinde başlayan ve etkileri bu denli geniş kapsamlı olan 2008-09 küresel krizi, krizlerin son bulduğu ve kapitalizmin artık krizlerle karşılaşmayacağı düşüncesinin, geniş çevrelerce kabul edildiği bir dönemde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, krizi anlamaya yönelik bir çaba, krizlere ilişkin teorik yaklaşımların da gözden geçirilmesini gerektirmektedir. Teorik düzlemde krizleri,

- i) sistemdeki geçici ve kısa süreli sapmalar ve
- ii) sistemin içsel işleyişinin olağan ve zorunlu bir sonucu

olarak ele alan iki temel yaklaşım önem kazanmaktadır. Çalışmanın izleyen kısmında, krizlere açıklama getirmeye yönelen bu iki yaklaşım ele alınmakta, 2008 Krizini anlamaya yönelik teorik bir bakış açısı geliştirilmeye çalışılmaktadır.

1. Tarihsel Nedenler

1.1. 1970’li Yıllar: Durgunluk ve Yeniden Yapılanma İhtiyacı

Kapitalist dünya ekonomisi, İkinci Dünya Savaşı’ndan 1960’lı yılların sonlarına kadar, kâr oranlarının, üretimin, emek üretkenliğinin, büyümenin ve ticaretin tarihsel süreç içinde görülmemiş boyutlara ulaştığı bir genişleme dönemi yaşamıştır. Savaş sonrasında, ABD’den dünyaya yayılan Fordist ve Taylorist üretim biçimleri emek (çalışma) sürecinin daha fazla denetim altına alınması sayesinde emek üretkenliğini artırarak hızlı sermaye birikimini olanaklı kılmış, savaş sırasında atıl kalan sınai kapasite ve emek gücü rezervleri, savaş sonrasında sistemin toparlanmasını kolaylaştırmıştır (Hobsbawm, 1988; 83; Savran, 1988; 25-26).

Ancak 1960’lı yılların sonlarından itibaren, emek üretkenliği gerilemeye, üretkenlik artışındaki yavaşlama ile birlikte kar oranları, üretim –imalat sanayii üretimi, büyüme ve istihdam düşüş göstermeye başlamıştır (Savran, 1988; 48). Kar oranları ve üretkenlikteki düşüşün ilk ortaya çıktığı ülke olan ABD’de, 1950-1970 dönemi boyunca ortalama yüzde 3 artış gösteren üretkenlik artışı, 1970’lerde yüzde 1’e gerilemiş, emek üretkenliği ile birlikte, üretim –imalat sanayii üretimi- büyüme hızları ve istihdam gerilemiştir¹ (Parboni, 1988: 470). 1973 yılında, reel ekonominin durgunluk koşullarına eşlik eden yüksek petrol fiyatları durumun daha da ağırlaşmasına neden olmuş, kapitalist sistem 1970’li yıllarda bir durgunluk krizine girmiştir (Adda, 2003; 105).

¹ Dünya imalat sanayii üretimi 1960-1969 döneminde yıllık ortalama yüzde 7,0 oranında artış gösterirken bu artış oranı, 1970-1973 döneminde yüzde 6,2’ye ve 1974-1976 döneminde yüzde 2,6’ya gerilemiş, bu oranlar gelişmiş kapitalist ülkeler için aynı dönemler bazında sırasıyla yüzde 6,5; 4,7 ve 0 olarak gerçekleşmiştir. Gelişmiş kapitalist ülkelerde GSYİH artış oranı, 1960-1965 döneminde yüzde 5,1; 1965-1970 döneminde yüzde 4,5 ve 1974-1975 döneminde yüzde (-) 1,5 olarak gerçekleşmiş, istihdamdaki değişim 1960-1969 döneminde yıllık ortalama yüzde 1,8; 1970-1973 döneminde yüzde 0,2 ve 1974-1976 döneminde yüzde (-) 1,7 olarak gerçekleşmiştir (Parboni, 1988; 470).

Neoliberal Yeniden yapılanma olarak adlandırılan ve dünya kapitalist sisteminin bir bütün olarak yeniden yapılanmasını ifade eden iktisat politikalarının tanımladığı süreç, 1970’li yıllarda kapitalizmin içine düştüğü durgunluk krizine bir çözüm olma amacıyla gündeme gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası “altın çağ”ı gelişmiş kapitalist ülkelerde aşırı sermaye birikimini mümkün kılmış, bu ülkelerde aşırı biriken sermayenin ulusal sınırlar içinde yeterince kar elde edememesi, sermayenin karlılık sorununun çözümü için yeni ve daha karlı coğrafi alanlar yaratmaya yönelik bir yeniden yapılanma ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya ekonomisinde yaşanan gelişmeyi sağlayan dinamikler, geline nokta da sistemin genişlemesinin önünde engel hale gelmeye başlamış ve mevcut ekonomik yapıların sürdürülemez hale gelmesiyle krizin aşılması sistemin devamlılığının sağlanması için çok yönlü bir yeniden yapılanmaya yönelinmiştir (Ercan, 2000; Harvey, 2008: 75).

1.2. Sermayenin Uluslararasılaşma Süreci

Sermayenin uluslararasılaşma süreci, 1970’li yılların sonunda sermayenin içine düştüğü karlılık krizinden çıkış için yöneldiği bütünsel yeniden yapılanma sürecinin en önemli boyutunu oluşturmaktadır. En geniş ele alınışıyla, sermaye ile emek, sermaye ile devlet ve emek ile devlet arasındaki ilişkilerin yeniden yapılanmasını ifade eden yeniden yapılanma, kapitalist sistemin bir önceki birikim tarzının, yerini Harvey’in “esnek birikim tarzı” olarak tanımladığı yeni bir birikim tarzına bırakmasına ilişkin köklü bir dönüşümü ifade etmektedir (Harvey, 1989: 147, Aktaran, Ercan, 2000).

Sermayenin krize karşı elde ettiği en önemli esneklik, kapitalizmin öncü ülkelerinde aşırı birikmiş sermayenin dünya geneline yayılması anlamına gelen ve

- (i) üretken sermayenin uluslararasılaşması ve üretimin farklı aşamalara ayrılması ile her bir aşamasının farklı mekanlarda gerçekleşmesini,
- (ii) para sermayenin uluslararasılaşması ve finansal yapıların artan ölçüde dünya ölçeğinde bütünleşmesini ifade eden mekansal esneklik olmuştur (Ercan, 2000).

Kapitalizmin 1970’li yıllarda içine düştüğü bunalımdan çıkış olarak yöneldiği yeniden yapılanma süreci, üretimin uluslararasılaşmasına koşut olarak, üretim sermayesinin her bir kısmının uluslararasılaşabilmesi için ihtiyaç duyulan para

sermayenin de uluslararasılaşmasını gerektirmiştir. Ortaya çıkan yeniden yapılanma eğilimi, birikmiş sermayenin yüksek karlılık getirecek bölge ve ülkelere aktarılması için paranın da hareketlilik kazanmasını zorunlu kılmıştır (Ercan, 2000).

Finansal serbestleşme politikaları olarak adlandırılan bu politikalar ilk olarak ABD ve İngiltere gibi gelişmiş kapitalist ülkelerde hayata geçirilmiş, gelişmekte olan ülkelerde (GOÜ) ise 1980'lerin borç krizinin yarattığı ağır koşullarda, IMF tarafından önerilen "istikrar ve yapısal uyum programları" adı altında uygulamaya geçirilme olanağı bulmuştur. Yapısal uyum programlarında, neoklasik finansal serbestleşme hipotezi çerçevesinde, finansal serbestleşme ile birlikte GOÜ'de yurtiçi tasarrufların artacağı ve bunun yanı sıra dış sermaye piyasalarından faydalanmak yoluyla yatırımların artırılarak ekonomik büyümenin gerçekleştirilebileceği öne sürülmüştür (Kazgan, 1988: 122; Yentürk, 2003: 7).

1970'li ve 1980'li yıllar boyunca gelişmiş ülkeler (GÜ) ve GOÜ'de uygulamaya konulan neoliberal politikalar çerçevesinde, önce ticaret ve yurtiçi finans piyasaları, ardından dış finansal piyasalara serbestlik kazandırılarak, uluslararası düzlemde sermaye hareketleri önündeki tüm engeller kaldırılmıştır. Sermaye için yüksek karlılık koşulu olarak üretim faaliyetlerinin en düşük maliyetle gerçekleştirilme zorunluluğu, krize karşı geliştirilen bir diğer önemli strateji olarak emek piyasalarının esnekleştirilmesi uygulamaların hız kazanmasına neden olmuştur. Uzun süreli ve sürekli çalışmanın yerini, kısa dönemli ve geçici istihdamın alması, göreceli olarak düşük işsizlik sağlayan denk bütçe politikasından vazgeçme, sosyal harcamalarda geniş çaplı azalmalar, sendikaların gücünü kırmaya yönelik uygulamalar ve özelleştirmeler bu bütünsel yeniden yapılanma sürecinin çeşitli boyutlarını oluşturmuştur (Kazgan, 1988: 122; Kotz, 2009: 307).

Sermayenin uluslararasılaşması, bu çalışmada ele aldığımız istihdam ve ücret değişkenleri için özel önem taşımaktadır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde göstereceğimiz gibi, özellikle para sermaye ihtiyacı ve nitelikli girdi ihtiyacı, Türkiye gibi ülkelerin üretim yapısını gelişmiş ülkelerin sermaye ihracına bağımlı hale getirmiştir. Bu ilişki ise hangi nedenlerle ortaya çıkarsa çıksın, krizin etkilerinin gelişmekte olan/azgelişmiş ülkelerde farklı biçimlerde açığa çıkmasına neden olmaktadır. Aşağıda, sermayenin uluslararasılaşma sürecinin içiçe geçmiş iki boyutu

olan üretken sermayenin ve para sermayenin uluslararasılaşması ve küresel ölçekte yeniden yapılanması ele alınmaktadır.

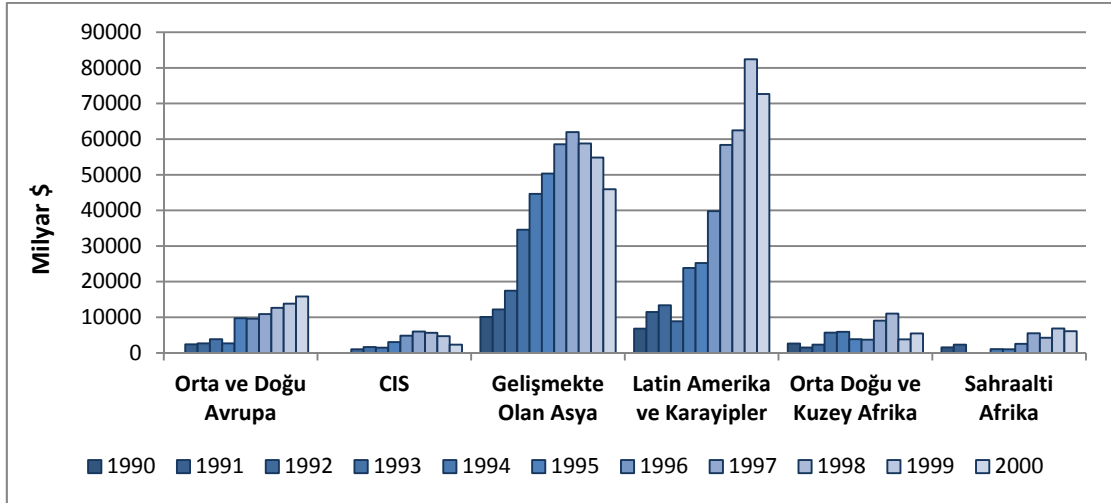
1.2.1. Üretimin yeniden yapılanması

Sermayenin yeniden yapılanma ve uluslararasılaşma sürecinin bir boyutunu oluşturan üretimin yeniden yapılanması, ulusal sınırlar içinde karlılığı düşen üretken sermayenin, üretim sürecinin parçalanması ve her bir aşamasının en düşük maliyet ve en yüksek karlılıkla yapılabileceği bölge/mekanlara yayılmasını ifade eder (Ercan, 2000). Bu bölge/mekanlarda kullanılabilir ucuz emek gücünün ve doğal kaynakların bolluğu, bu ülkelerin dünya kapitalist sistemi ile daha fazla bütünleşmesinin sağlanması sayesinde, sermayenin buralara yönelmesi sağlanarak, karlılık sorununa çözüm olabilecek olanaklar sağlar (Li, 2009: 104).

Bu sürecin sorunsuz işlemesi için, yukarıda bahsedildiği gibi, GOÜ'nin kapsamlı bir kuralsızlaştırma ve serbestleştirmeye yönelmesi, çokuluslu şirketleri, üretimin her bir parçasının en düşük maliyetle üretilebilecek bölge ve ülkelere doğru üretim ağlarını kurup genişletmelerini teşvik etmiştir. GOÜ ise, 1980'lerden itibaren, verdikleri dış açıkları karşılamak için, ihracat yönelimli bu sermaye akımlarına kapılarını açmışlardır (Landsberg, 2008: 93-94).

Üretimin yeniden yapılanması ile merkez ülkelerde karlılığı düşen üretken sermaye hızlı bir biçimde, emek maliyetinin düşük, karlılığın yüksek olduğu azgelişmiş/gelişmekte olan bölgelere doğru yayılmış; şirketler üretimin, özellikle elektronik ve elektrikli eşyalar, kumaş-giysi ve optik aygıtlar gibi ileri teknolojik malların üretimi ve montajlanması bölümlerini, bir diğer deyişle emek yoğun üretim bölümlerini bu yöneltmiştir (Landsberg, 2008: 94, Şekil 1).

Üretim sürecinin bu mekansal farklılaşması, dünya genelinde yeni bir mekansal işbölümü ortaya çıkarmıştır. Ortaya çıkan mekansal işbölümü, bol ve ucuz emek gücüne sahip kimi bölge ve ülkelerin, daha karlı olması nedeniyle sermayenin üretken faaliyetlerinin belli aşamalarının yoğunlaştığı bölgeler olurken, kimi bölge ve ülkeler sistemden dışlanmaya başlamıştır (Ercan, 2000).

Şekil 1. 1980-2000 Döneminde Gelişmekte Olan Ülkelere Yönelik Doğrudan/Üretken Sermaye Yatırımlarının Bölgesel Dağılımı (Milyar Dolar)

Kaynak: IMF (International Monetary Found), 2011

1980'lerin başından itibaren devam eden yeniden yapılanma sürecinde, uluslararası üretken sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda esnek çalışma koşulları, işgüvenliğinin ortadan kaldırılması, ücretlerin düşürülmesi, çalışma sürelerinin artırılması çalışma koşullarının ağırlaşması, sosyal hakların kısıtlanması gibi üretken sermayeye daha fazla karlılık getirecek yasal ve kurumsal düzenlemelerle, Çin başta olmak üzere Asya ve Latin Amerika ile kimi Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri, sermayenin bu tür faaliyetleri için çekici hale gelmiştir. Üretim sürecinin mekansal farklılaşmasında, düşük ücret ve kısıtlı sosyal hakların yanı sıra taşımacılık maliyetlerinin de düşük olması gerekliliği, ABD için Latin Amerika (LA)'nın, Avrupa'nın gelişmiş kapitalist ülkeleri için Orta-Güney ve Doğu Avrupa'nın, Japonya içinse Asya'nın belirli sanayileşme düzeyine ulaşmış, ucuz emek gücüne sahip ülkelerinin önemli kar alanları olmasını sağlamıştır (Kazgan, 1988: 93; Şekil 1).

Düşük üretim maliyetleri sayesinde, süreç içinde uluslararası üretken sermayenin en yoğun yöneldiği bu ülkeler, ihracata yönelik üretimin merkezleri haline gelmişler, dünya ticari mal ihracatındaki payları hızla yükselerek 1980'lerdeki yüzde 20'lik düzeyinden 1990'ların sonlarında yüzde 70'lere ulaşmıştır. Gelişmekte Olan Asya (GOA)'da, uluslararası üretken sermayenin en yoğun yöneldiği ülkelerden biri olarak Çin'de 1990'lar boyunca kamu işletmelerinin çoğunun özelleştirilmesi ve kırsal kesimdeki kolektif ekonomi ve temel kamu hizmetlerinin tasfiyesi ile kentlere göç

etmek zorunda kalan devasa bir nüfus kitlesinin, yabancı şirketler açısından ortaya çıkardığı son derece ucuz emek gücü belirleyici olmuştur. Çin'e yönelen bu tür sermaye akımları, 1990 ve 2000 arasında yaklaşık yirmi kat artış göstermiş, 2000'li yılların başında Çin dünyanın ihracata yönelik üretimin merkezi haline gelmiştir (Landsberg, 2008: 95-98, Li, 2009: 99).

Çin'in ihracata yönelik üretimin merkezi haline geldiği bu süreç, işsizliğin artması, reel ücretlerin gerilemesi, güvencesiz ve ağır çalışma koşullarının yaygınlaşmasıyla sonuçlanmıştır. 1996-2002 Döneminde Çin'de kentsel alanlarda gerçek işsizlik oranı yüzde 7,2'den yüzde 12,7'ye yükselmiş, 1995-2002 arasında 36 milyonu kamu çalışanı olmak üzere 45 milyon çalışan işten çıkarılmıştır (Giles vd., 2004). Bahçe (2009: 167), 1981-2002 döneminde Çin'de reel işgücü verimliliği ile reel ücret düzeyine ilişkin yaptığı çalışmada, bu ikisi arasındaki farkın özellikle 1990'lı yıllarda hızla açıldığını, özel sektörde, çalışma süreleri artarken çalışma koşullarının ağırlaştığını, iş güvenliğinin ortadan kalktığını belirtmektedir.

Düşük emek maliyetlerinin belirleyiciliğinde, üretken sermaye açısından ortaya çıkan yüksek karlılık koşulu ile Çin'e yönelen yabancı şirketler, 2000'li yılların başlarında, toplam ihracatının büyük kısmını gerçekleştirir hale gelmiş ve bunun doğal sonucu, Çin'in süreç içinde gittikçe yabancı şirketlerin örgütler hale geldiği gittikçe artan ihracatı olmuştur (Landsberg, 2008: 98).

Kısacası, üretken sermayenin, üretimin farklılaşarak her bir parçasını en karlı bölgelerde gerçekleştirebilmesinin sağlandığı üretimin yeniden yapılanma sürecinde, düşük üretim maliyetleri, gelişmiş kapitalist ülke üretken sermayesi açısından GOÜ'lerin önemli kar alanları haline gelmesini sağlamış, üretken sermayenin yoğunlaştığı bu ülkelerde, düşük ücretler ve gittikçe ağırlaşan çalışma koşullarının yaygınlaşmasıyla, üretim ve ihracatta önemli artış sağlanmıştır.

1.2.2. Para sermayenin yeniden yapılanması

Mekansal olarak farklılaşmış üretim sürecinin sorunsuz gerçekleşebilmesi için, her bir üretim sürecine karşılık gelen para sermayenin de mekansal hareketliliği zorunlu olduğundan; üretken sermayenin yeniden yapılanmasına koşut olarak, her bir üretim

sürecinin gerçekleştirilebilmesi için ihtiyaç duyulan para sermayenin de yeniden yapılanması, dünya çapında sınırsız hareketliliği gerekmiştir (Ercan, 2000).

Yeniden yapılanmanın para ve finans piyasaları boyutu, 1970’li yıllarda ortaya çıkan neoklasik finansal serbestleşme hipotezi ile teorize edilmiş, 1980’lerde gelişmekte olan ülkelerde yaşanan borç krizi ile uygulama alanı bulmuştur. Finansal piyasaların kamu otoritelerinin denetim ve baskısı altında olmasını, düşük tasarrufların ve düşük yatırım oranlarının temeli olarak gören neoklasik finansal serbestleşme hipotezi, faiz oranı tavanları, yüksek rezerv ihtiyacı ve diğer finansal baskılama araçlarının finansal gelişmede engel oluşturacağını ve bu durumun yatırımlar için ihtiyaç duyulan kaynakların azalmasına neden olarak ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkiler ortaya çıkaracağını öne sürmektedir (Arestis ve Dornetriadis, 1999: 2-4). Buna göre finansal baskılama unsurları, finansal kurumların daha düşük ve sıkça negatif reel faiz ödemelerine yol açmakta ve özel finansal tasarrufların düşmesine neden olmaktadır. Bu nedenle, finansal piyasaların serbestleştirilmesi sonucu faiz oranlarında ortaya çıkacak yükselmenin, bu tür olumsuzlukları ortadan kaldıracığını, gelişmekte olan ülkelerde yurtiçi tasarrufları ve büyümeyi teşvik edeceğini öne sürülmektedir (Demirgüç vd., 1998: 1).

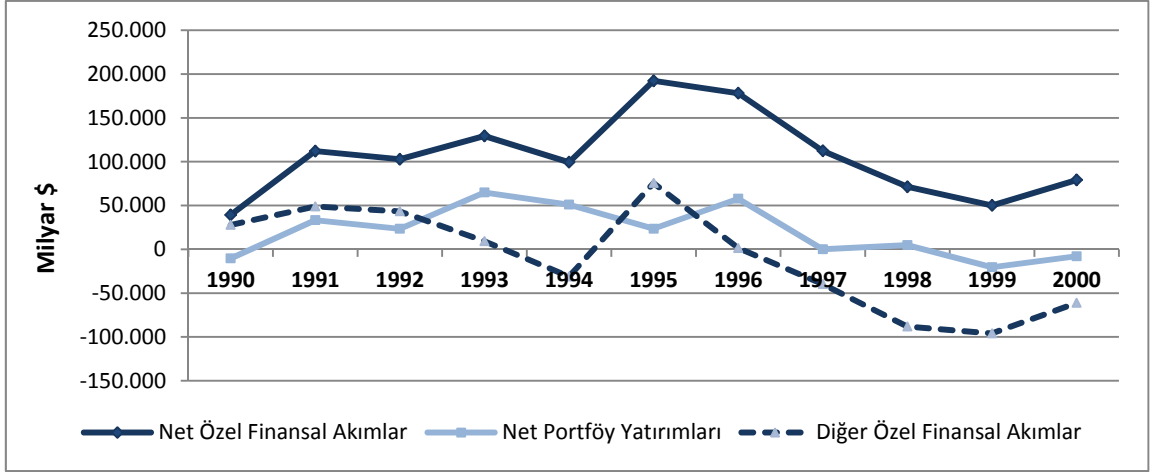
Finansın yeniden yapılanma ihtiyacı finansal serbestleşme hipotezi çerçevesinde bu şekilde gerekçelendirilirken, serbestleşmenin GOÜ’de hayata geçirilişinde, gittikçe artan dış açıklar nedeniyle ortaya çıkan borç krizi kolaylaştırıcı olmuştur. Dış ödeme zorluğu nedeniyle 1980’li yılların başlarında krize giren ve borçlarını ödeyemeyen GOÜ, bu süreçte, ödeme kolaylıkları karşılığında kendilerine istikrar ve yapısal uyum programlarını şeklinde dayatılan bu politikaları kabul etmek zorunda kalmıştır (Köse ve Öncü, 2003: 130).

Finansal serbestleşme teorisinin önerdiği haliyle GOÜ’e yurtiçi finans piyasalarını her türlü baskı ve sınırlamadan arındırmaları ve uluslararasılaşan sermayeye kapılarını açmalarını öneren yapısal uyum programlarının bu dayatmaları, 1980’lerin ilk ve ikinci yarısı boyunca tüm gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde adım adım hayata geçirilmiştir (Kaminsky ve Schmukler, 2002: 33). Gelişmiş ülkelerde 1970’li yılların ikinci yarısında bankacılık sektöründe faiz oranlarının serbest bırakılması ile başlayan bu süreç, para ve sermaye piyasalarındaki düzenlemelerle devam etmiş, yurtiçi finansal piyasalardaki düzenlemeler tamamlandıktan sonra, 1980’li yılların ikinci yarısında

uluslararası sermayeye hareketliliğinin sağlanmasına yönelik düzenlemelerle tamamlanmıştır. GOÜ’de ise, finansın yeniden yapılanmasına yönelik politikalar, 1970’lerin sonlarında finansal baskılamaya son veren birkaç ülke dışında, 1980’lerin ortaları ve 1990’ların başında iç ve dış finansal serbestleşme biçiminde aşamalı olarak hayata geçirilmiştir (Kaminsky ve Schmukler, 2002: 11-12; Abiad ve Moby, 2005: 86).

Finansal piyasaların baskı ve düzenlemelerden arındırılması sayesinde 1980’ler ve 1990’lar boyunca finansal işlemler hacim ve çeşit açısından genişlemiş, para sermayenin uluslararası dolaşımı hız kazanmıştır. Futures, opsiyon, forward gibi sözleşme türleri, swap, factoring, forfaiting gibi faiz ve döviz piyasası işlemleri gittikçe yaygınlık ve artış göstermiştir. Bunlardan örneğin 1976 yılında 36,9 milyon dolarlık hacmi olan “döviz gelecek fiyatı” anlamına gelen futures sözleşmeleri, 1983 yılında 140 milyon dolara ulaşmış, uluslararası bankaların işlem hacmi 1980’lerde -1960’lardaki dünya toplam üretiminin yüzde 1’i olan düzeyinden- yüzde 20’lere yükselmiştir. 1980’li yıllar boyunca borsalarda gerçekleştirilen işlem hacmi hızla artarak dünyanın en büyük dört (NewYork, Tokyo, Londra, Paris) borsasında toplam işlem hacmi 1980 yılındaki 590 milyar dolarlık düzeyinden 1990 yılında 3.275 milyar dolar düzeyine çıkmıştır (Ercan, 2000).

GOÜ’de, sermaye hesabının serbestleştirilmesini takiben, uluslararası finansal sermaye, oldukça yoğun biçimde, kendisine yüksek karlılık sağlayan bu ülke ve bölgelere yönelmiştir. Yurtiçi tasarrufları yetersiz gelişmekte olan ülkeler bu tür sermaye akımlarından pay alabilmek için, faizlerin yüksek kurun düşük tutulması yoluyla, finansal sermayeye en yüksek karlılık sağlayacak koşulları oluşturmuştur. Faiz oranı ve döviz kurları arasındaki farka son derece duyarlı finansal sermaye 1990’lar boyunca hızlı bir biçimde GOÜ piyasalarına yönelmiştir. 1990’lı Yılların başlarında ABD’de kısa-orta ve uzun vadeli faiz oranlarının düşmeye başlamasıyla GOÜ’e yönelen uluslararası para sermaye akımlarının, bu bölgelere yönelik hareketi 1990’lı yılların ilk yarısı boyunca hızlanarak devam etmiştir. 1990’lı yılların ikinci yarısı ise, GOÜ’de yaşanan peş peşe krizlerle birlikte, uluslararası finansal sermayenin yön değiştirdiği gözlenmektedir (Taylor ve Sarro, 1997: 454; Şekil 2).

Şekil 2. 1980-2000 Döneminde Gelişmekte Olan Ülkelere Yönelen Finansal Sermaye Akımları (Milyar Dolar)

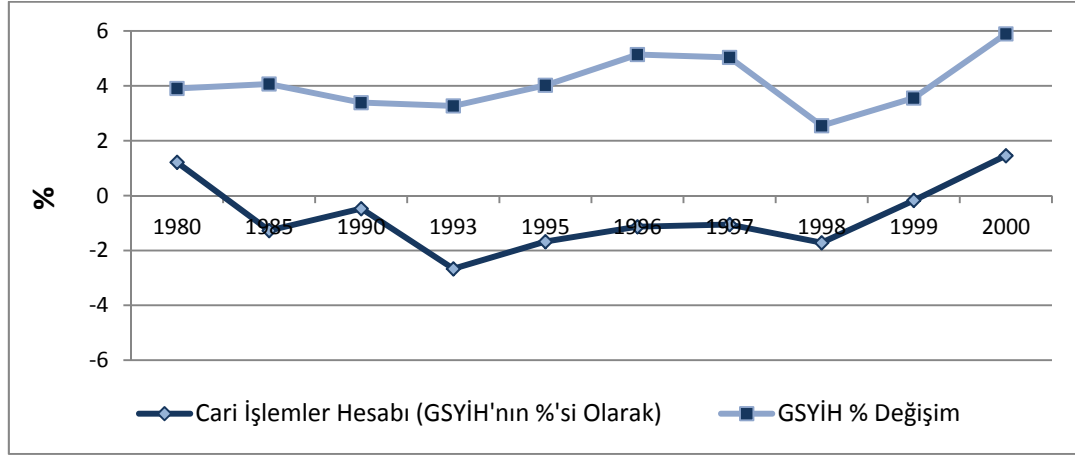
Kaynak: IMF, 2011

Yüksek finansal sermaye girişlerinin devam ettiği 1990'lı yılların ilk yarısı boyunca GOÜ'de önemli düzeyde ekonomik büyüme sağlanmıştır (Şekil 3). Finansal sermaye girişlerinin yarattığı kredi genişlemesinin ortaya çıkardığı tüketim ve ithalat artışı, sermaye girişlerinin hız kazandığı 1990'lı yıllar boyunca -1997-98 Asya-Rusya krizine kadar- ekonomik büyümenin hız kazanmasını sağlamıştır. Bununla birlikte, 1990'lı yıllar boyunca GOÜ'de yatırımların GSYİH'ya oranı sürekli gerileme eğiliminde olmuştur. Emek yoğun sanayilerde ihracata yönelik üretime ağırlık veren GOA ve LA ülkelerinde, yüksek miktarda finansal ve üretken sermaye girişlerinin devam ettiği 1990'lı yılların ilk yarısında, yatırımlarda da bir artış ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, 1990'lı yılların ikinci yarısı boyunca tüm GOÜ'de yatırımlar gerilemiş ve yatırımların GSYİH içindeki payı 1980'li yıllardan daha düşük seviyelerde gerçekleşmiştir² (IMF, 2012).

Finansal sermaye girişlerinin GOÜ'de, tüketim ve ithalat artışı ile birlikte ortaya çıkması, ekonomik büyüme devam ettikçe cari açıklarda süreklilik kazanan bir artışı da beraberinde getirmiştir (Şekil 3). GOÜ'e sermaye girişlerinin etkilerine yönelik çalışmalar, bu ülkelere sermaye girişlerinin cari tüketimin artmasına ve bu sayede büyümenin gerçekleştirilmesine yol açtığı ve bunun yanı sıra istisnasız olarak cari açığın büyümesine yol açtığı yönündedir. Bu ülkelere finansal sermaye girişi yurtiçi paraların

² Gelişmekte olan ülkelerde yatırımların GSYİH içindeki payı 1980 yılında yüzde 26,8, 1990 yılında yüzde 25,7, 1995 yılında yüzde 27, 1998 yılında yüzde 24,6'dır (IMF, 2012)

aşırı değer kazanmasına, ithalatın ve dış açıkların artmasına neden olmakta, sermaye girişleri de -rezerv birikimi ya da sermaye kaçıışı olmadığı durumlarda- cari açığın finansmanında kullanılmaktadır (Yentürk, 2003: 9, 78).

Şekil 3. 1980-2000 Döneminde GOÜ'de GSYİH Değişim ve Cari İşlemler Hesabının GSYİH'ya Oranı, (%)

Kaynak: IMF, 2011

Dış açıklarla birlikte artan dış borçlar ve özellikle kısa vadeli dış borçlar, para sermayenin uluslararasılaştığı bu süreçte GOÜ açısından yapısalılık kazanan bir başka istikrarsızlık kaynağı olmuştur. Bu dönemde, finansal faaliyetlerin yüksek karlılığı, özel sektörün dışarıdan borçlanarak finansal faaliyetlere yönelmesine yol açarak borçlanmanın hızlanmasına yol açmıştır. 1990'lı Yılların ikinci yarısında GOÜ'deki ortak özellik, yüksek sermaye girişleri ile birlikte, yüksek cari açık ve dış borç düzeyi olmuş, bu ekonomilere cari açıkların gerektirdiğinden daha fazla sermaye girişi ile birlikte dış borçların artışı hız kazanmıştır³ (Yentürk, 2003: 14, IMF, 2011).

Yüksek cari açık ve borç düzeyinin yapısal bir nitelik olarak önemli kırılganlık unsurlarını oluşturduğu 1990'lı yıllar boyunca GOÜ'de, ekonomik büyümenin devamlılığı, finansal sermaye girişlerinin sürdürülebilirliğine bağlı hale gelmiş, finansal sermaye girişleri devam ettiği sürece, gittikçe artan dış açık ve dış borçlara karşın,

³ 1981 Yılından itibaren 1999 yılına kadar cari işlemler hesabı sürekli açık veren gelişmekte olan ülkelerin toplam dış borç düzeyinin GSYİH'ya oranı da 1980 ve 1990'lı yıllar boyunca sürekli artış göstermiş; bu ülkelerin toplam dış borçları 1980 yılında GSYİH'nın yüzde 22,5'i düzeyinden 1985 yılında yüzde 34,8, 1990 yılında yüzde 36,1, 1995 yılında yüzde 36,2'ye ve 1999 yılında GSYİH'nın yüzde 40,6'sına ulaşmıştır (IMF, 2011).

sağlanan ekonomik büyüme sorunsuz görülmüştür. Ancak, finansal sermaye akımlarının, küresel ölçekte, faiz oranı ve döviz kurundaki en ufak değişmelere son derece duyarlı, doğası gereği istikrarsız yapısı, giriş çıkışlarındaki istikrarsızlıklarla bu ülkelerde ekonomik yapıların da artan ölçüde istikrarsızlaşmasına neden olmuştur. 1990'lı yılların ikinci yarısı boyunca, artan istikrarsızlık ortamında, uluslararası finansal sermayenin hızlı biçimde yön değiştirdiği pek çok GOÜ'den sermaye çıkışları ile peş peşe şiddetli krizler (1994 Türkiye ve Meksika, 1997-98 Güney Asya, 1998 Rusya ve Brezilya, 2001 Türkiye ve Arjantin) yaşanmış; kriz yaşanan tüm ülkelerin ortak özelliği yüksek cari açık ve dış borç düzeyi olmuştur (Radalet ve Sachs, 2000: 132, 134; Yentürk, 2003; Şekil 3).

Kısacası, sermayenin yeniden yapılanma süreci boyunca, bir yandan ucuz emek maliyetlerinin belirleyiciliğinde üretim sürecinin her bir aşaması dünyanın en karlı ülkelerinde gerçekleştirilme olanağı bulurken, bu sürecin diğer boyutunu oluşturan para sermayenin uluslararasılaşması ile finansal sermayenin kendisine en yüksek karlılık getirecek ülke ve bölgelere doğru sınırsız hareketliliği, ekonomik yapılarda finansal sermayenin artan ölçüde belirleyici hale gelmesine ve doğası gereği taşıdığı istikrarsızlıkların dünya ölçeğinde yaygınlaşmasıyla, ekonomik yapıların da artan ölçüde kırılganlaşmasına neden olmuştur.

Kapitalizmin 1970'lerdeki krizine çözüm olarak yönelinen sermayenin uluslararasılaşması sürecinde yapısallık kazanan belirlenimler, 2008 krizinin oluşum biçimini olduğu kadar, yaygınlık kazanma nedenlerini de göstermektedir. Sermayenin para ve üretken sermaye formlarında dünya ölçeğinde yeniden yapılanması, bir yandan gelişmiş ülke sermayelerine yeniden değerlendirme olanağı yaratırken, GOÜ'lerde ekonomik büyüme ve kriz koşulları gittikçe daha fazla gelişmiş ülkelerin sermaye ihracına bağımlı hale gelmiştir. Bir diğer deyişle, 1970'ler krizini aşmaya yönelik çabalar, krizin zaman içinde derinleşerek genişlemesine ve kriz koşullarının küresel düzeyde yaygınlık kazanmasına neden olmuştur.

1.3. 2008-09 Küresel Krizine Konjonktürel Bir Bakış

Yukarıda açıklanan tarihsel/yapısal nedenler 2008-09 kriziyle birlikte daha konjonktürel bir hal almıştır.

GOÜ'deki şiddetli krizlerle şekillenen 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren dünya ekonomisi, iki konjonktürel evreden geçmiştir. Bu evrelerden ilki, GOÜ'deki krizlerle birlikte, yavaşlayan ekonomik faaliyetler ve gerileyen reel GSYİH artışları ile belirlenen 1998-2001 daralma ve ikincisi 2001-2007 genişleme evreleridir (BSB, 2009: 66).

Küresel kriz öncesi (2001-2007) genişleme evresi, küresel boyutta ticaretin genişlediği, dünya ekonomisinin önemli ve istikrarlı büyüme gösterdiği, küresel finansal sistemdeki genişlemenin hız kazandığı ve GOÜ'e yönelik sermaye akımlarının hız kazandığı bir evre olmuştur. Aşağıda, küresel kriz öncesi genişleme konjonktürünün belirleyici dinamikleri ve bu dinamiklere hız kazandıran temel unsurlar değerlendirilmekte, ABD finans piyasasında böylesi şiddetli bir çöküşe yol açan kriz öncesi hızlı genişleme süreci ve krizin ortaya çıkışı ele alınmaktadır.

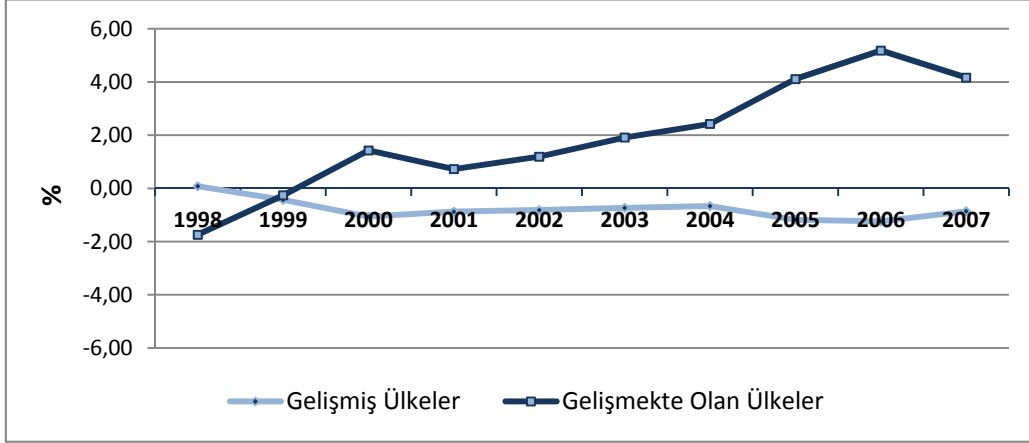
1.3.1. Küresel ticari dengesizlikler

Ülkelerin cari işlemler hesabındaki değişmelerle gözlenebilen küresel dengesizlikler olgusu, küresel kriz öncesi konjonktür boyunca, ABD belirleyici olmak üzere gelişmiş ülkeler ve Çin belirleyici olmak üzere GOÜ arasında, gelir aktarımlarının yönüne ilişkin olarak ortaya çıkan ve gittikçe artarak, küresel krize katkıda bulunması açısından IMF dahil pek çok çevre tarafından üzerinde durulan bir konudur (Boratav, 2009a: 4)

Küresel kriz öncesi konjonktür, önceki onyılların aksine, gelişmiş kapitalist ülkelerin hızla artan cari açıklarına karşılık, GOÜ'in artan ölçüde cari fazla verdiği, gelişmiş ülkelerin açıklarının GOÜ'in fazlaları ile karşılandığı bir dönem olmuştur. Bir diğer deyişle, kriz öncesi konjonktürde dünya ekonomisinde, ticaret, kar, faiz ve ücret şeklindeki gelir aktarımlarının yönü, GOÜ'den gelişmiş ülkelere doğru değişmiştir (Boratav, 2009a).

Gelişmiş ülkelerin yüksek cari açıklarında, 1982'den itibaren -1991 yılı dışında- sürekli açık veren dünyanın merkez kapitalist ülkesi ABD'nin, doların dünya parası olma üstünlüğü ile para basma yoluyla dış açıklarını sürdürebiliyor olması ile gittikçe artan açıkların, 2000'li yıllarda ulaştığı boyut belirleyici olmuştur. 2001 ve özellikle 2004 sonrası hız kazanan ABD cari açıkları ile birlikte İngiltere gibi gelişmiş ülkelerin

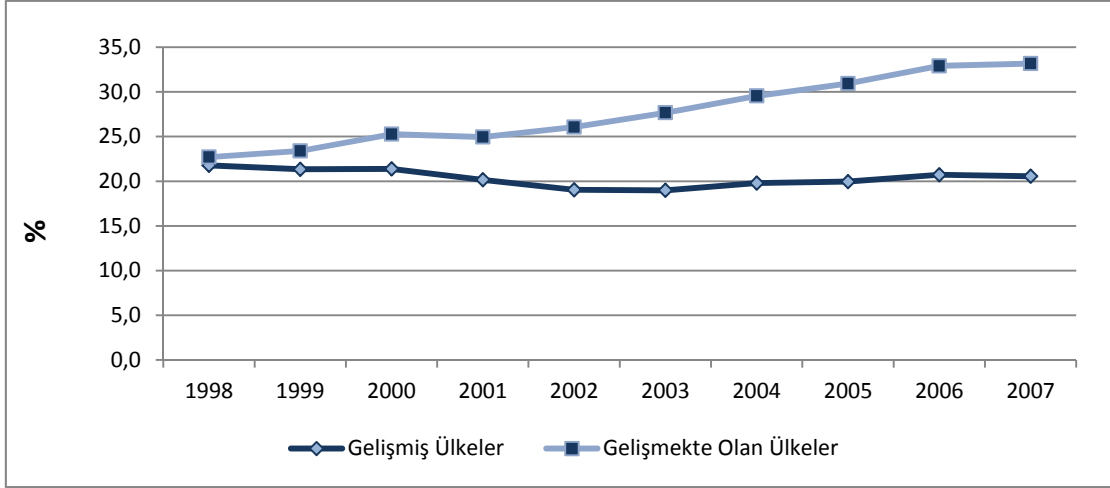
de açık vermeye başlamasıyla, kriz öncesi bu dönemde gelişmiş ülkeler genelinde cari açıkla artış göstermiştir (Ek 1, Şekil 4).

Şekil 4. 1998-2007 Döneminde GÜ'de ve GOÜ'de Cari İşlemler Hesabının GSYİH'ya Oranı, (%)

Kaynak: Ek 1

Dönem boyunca başta ABD olmak üzere gelişmiş ülkelerin açıkları ise GOÜ'in, gittikçe artan fazlaları ile karşılanmıştır. 1990'lı yılların ikinci yarısı boyunca şiddetli krizlerle karşı karşıya kalan bu ülkelerde, başta GOA olmak üzere, krizlerin ardından ortaya çıkan yeniden uyarılma, dış borçların finansmanı için, cari fazla yaratılması ve rezerv birikimine yönelmesi yönünde olmuştur. Bu ülkelerde, tasarruf ve çok daha yüksek boyutlarda olmak üzere yatırım düzeyi düşürülerek, ekonomik büyümenin yavaşlaması pahasına, cari fazla vermeye yönelmiş, kriz yaşamayan GOÜ'de dahi dış şoklara karşı hazırlıklı olma ihtiyacıyla rezerv birikimi zorunlu görülmüştür. Sonuçta, orta ve düşük gelir düzeyine sahip ülkelerde toplam döviz rezervleri 1996-2006 döneminde hızla artış göstermiş, 527 milyar dolardan 2,7 trilyon dolara ulaşmıştır (BSB, 2008: 36; Boratav, 2009a; 4-5; Li, 2009: 118, Şekil 4; Şekil 5).

Şekil 5. 1998-2007 Döneminde GÜ'de ve GOÜ'de Brüt Ulusal Tasarruflar/GSYİH, (%)

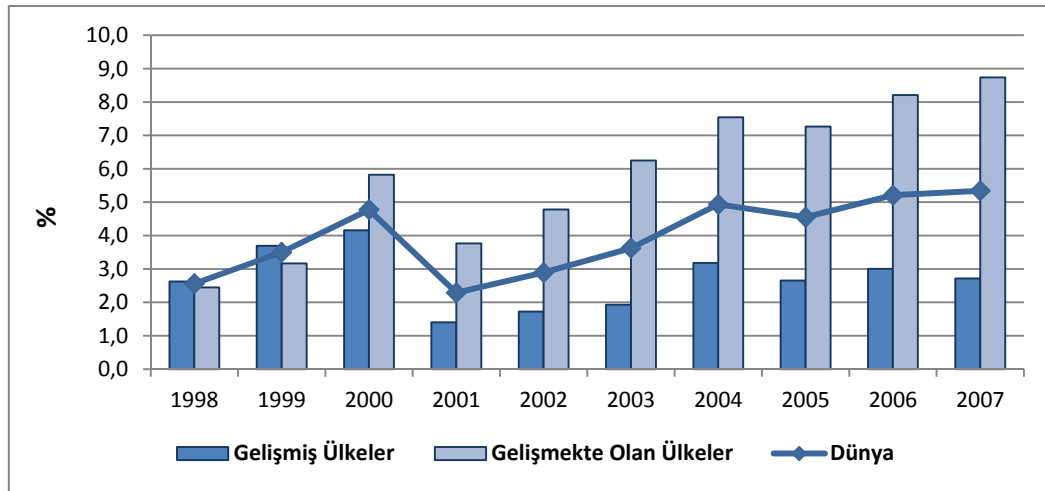
Kaynak: IMF, 2010

Bu dönemde, GOÜ'deki yüksek tasarrufların temel kaynağını ise, ucuz emek maliyeti ve rekabetçi kur politikaları ile ihracata yönelik sektörlerde üretim ve ihracat artışına hız veren GOA ülkeleri ve özellikle 1,6 trilyon dolar civarında döviz rezervine sahip Çin oluşturmuştur. 1980-1990 Döneminde tasarruf ve yatırım oranları yüzde 35'ler düzeyinde olan Çin'in tasarruf oranı sonraki yıllar boyunca sürekli artış göstererek 2004 yılında yaklaşık yüzde 50'ler düzeyine çıkmıştır. Çin'in net ihracatı 2000 yılında GSYİH'nın yüzde 2,4'ünden 2006 yılında yüzde 7,5'ine yükselmiş, 2007 Yılında Çin'in cari fazlası, 378 milyar dolarla GSYİH'nın yüzde 10,6'sına ulaşmıştır. 2000 Yılında, GOA genelindeki cari fazlanın yaklaşık yarısı Çin'den kaynaklanırken, 2006 yılında neredeyse tamamı Çin tarafından sağlanmıştır. Yüksek üretken ve finansal sermaye girişinin gerçekleştiği Çin'de rezervlerdeki artış, cari fazladaki artıştan daha yüksek olmuştur. Kısacası, dünyanın geri kalanının tasarruf fazlasının yüzde 90'ının ABD'ye aktığı bu dönemde, ABD açıklarının temel finansman kaynağı, petrol ihracatçıları ile birlikte Çin oluşturmuştur (Boratav, 2009a: 8-9; Li, 2009: 116; Camacho ve Nieto, 2010; 242; Obsfeld-Rogoff, 2009: 8-9, Ek 1).

1.3.2. Ekonomik büyüme

Küresel kriz öncesi genişleme (2001-07) konjonktüründe, dünya genelinde ekonomik büyüme önemli hız kazanmış, 1998-01 daralma evresinde ortaya çıkan yıllık ortalama yüzde 3,3 oranındaki dünya GSYİH artışı, 2001-07 evresinde yıllık ortalama yüzde 4,4'e yükselmiştir (IMF, 2010).

Bu ise, GOÜ'de gerçekleşen hızlı ekonomik büyüme ile belirlenmiş, GOÜ'de reel GSYİH'daki hızlı artışa karşın, bu dönemde gelişmiş ülkelerde GSYİH artışı görece sınırlı kalmıştır⁴ (Ek 2, Şekil 6). GOÜ'de bu süreçte ortaya çıkan hızlı ekonomik büyüme ise, üretimin düşük emek maliyeti ile gerçekleştirildiği Çin başta olmak üzere GOA ülkeleri, yine ücretlerin baskı altına alınarak üretimin Batı Avrupa'ya oranla oldukça düşük maliyetlerle gerçekleştirildiği ve özellikle Almanya'nın üretim faaliyetlerini kaydardığı CIS ve Orta ve Doğu Avrupa ve Latin Amerika ülkelerinde, ihracata yönelik sektörlerde sağlanan üretim artışıyla ortaya çıkmıştır. GOÜ'de kriz öncesi konjonktürde sağlanan yüksek büyüme oranları (yıllık ortalama yüzde 7,1), önceki onyıllar (1980-90 yıllık ortalama yüzde 3,5 ve 1990-2000 yıllık ortalama yüzde 3,7) boyunca ortaya çıkan büyüme oranlarının oldukça üzerinde gerçekleşmiştir (Ek 2, Onaran, 2010, Bellofiore vd., 2010: 153).

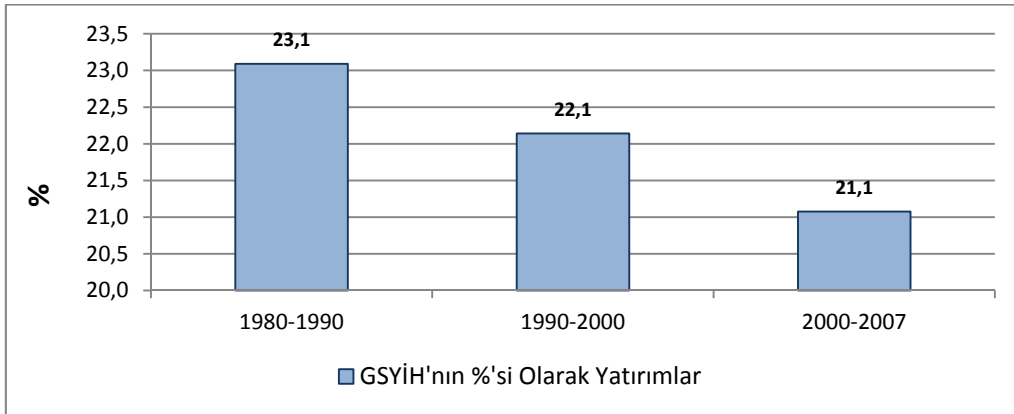
Şekil 6. 1998-2007 Döneminde GÜ'de ve GOÜ'de Reel GSYİH Değişim Hızı (%)

Kaynak: Ek 2

⁴ 2001-2007 Genişleme konjonktüründe, yıllık ortalama GSYİH artışı gelişmekte olan ülkelere yüzde 7,13; gelişmiş ülkelere yüzde 2,54 olmuştur (IMF, WEO, 2010)

Gelişmiş ülkelerde ise kriz öncesi konjonktür boyunca ekonomik büyümenin görece çok daha yavaş olduğu görülmektedir. Gelişmiş ülkelerde, reel GSYİH artışı 1970’li yıllardan itibaren yavaşlama eğilimindedir ve kriz öncesi bu süreçte ortaya çıkan artış, son onyıllar boyunca ortaya çıkan en yavaş artıştır. Kapitalizmin merkez ülkesi ABD’de, 1960’lardan günümüze sürekli düşüş gösteren GSYİH yıllık artış oranı, 1960’lardaki yıllık ortalama yüzde 4,4 olan seviyesinden, 1970’lerde yüzde 3,3’e, 1980 ve 1990’larda yüzde 3,1’lere ve 2000-2007 döneminde yüzde 2,6’ya gerilemiştir (Foster-Magdoff, 2009; 35, Magdoff-Foster, 2011; 23). Gelişmiş ülkeler genelinde 1980-1990 döneminde yıllık ortalama yüzde 3,1 oranında gözlenen reel GSYİH artış oranı, 1990-2000 döneminde yüzde 2,7, 2001-2007 döneminde ise yüzde 2,6’ya düşmüştür (IMF, 2011, Ek 2).

Süreç boyunca reel yatırımların GSYİH içindeki payı başta ABD olmak üzere gelişmiş ekonomilerde önemli ölçüde gerileme göstermiştir. ABD’de son onyıllar boyunca reel yatırımların GSYİH içindeki payı gerileme eğiliminde olmuş, 1985 yılında yüzde 21,2, 1990 yılında yüzde 18,6 1995 yılında yüzde 18,6 olarak gerçekleşmiştir (IMF, 2011; Şekil 7).

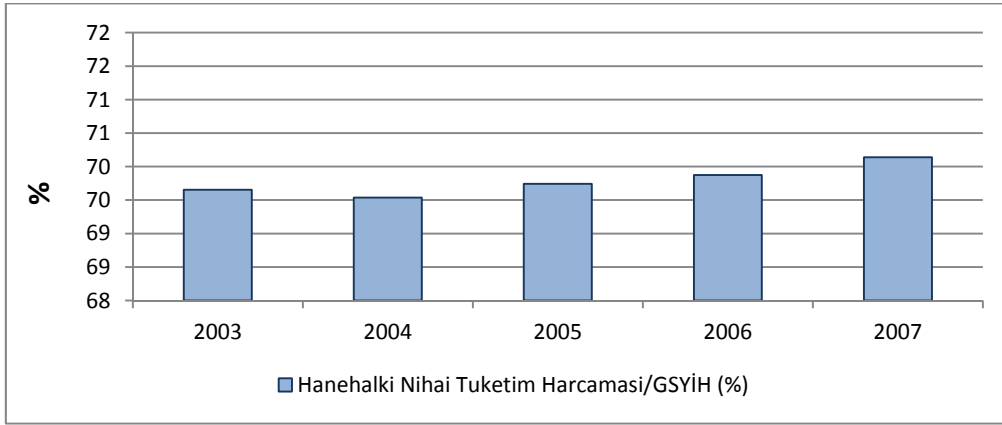

Şekil 7. Dönemler İtibariyle GÜ’de Yatırımların GSYİH’ya Oranı (%)

Kaynak: IMF, 2011

ABD’de toplam yatırımların GSYİH içindeki payında 2000 yılından itibaren gözlenen gerileme 2004 yılına kadar sürerken bu tarihten sonra kriz yılına kadar yatırımlarda belirgin bir artış olmamıştır. ABD ekonomisinde yatırım düzeyindeki gerileme ile birlikte, kapasite kullanım oranlarındaki (KKO) gerileme, 2000’li yıllar boyunca devam etmiş, ABD ekonomisi 1998 sonrasında hiçbir zaman 1990’larda

yakaladığı -yüzde 85 oranındaki- kapasite kullanım oranlarına ulaşamamıştır. ABD ile paralel olarak İngiltere, Japonya ve Almanya’da da yatırımlarda gerileme ile birlikte büyüme oranları düşüş eğiliminde olmuş; bu ülkelerin 1970’lerden itibaren düşüş göstermeye başlayan dünya katma değeri içindeki payları 1970’lerin başındaki yüzde 26’lık düzeyinden, 2000’li yıllarda yüzde 20’ye kadar gerilemiştir (Camacho ve Nieto, 2010: 239-242).

Şekil 8. 2003-2007 Döneminde ABD’de Hanehalkı Tüketim Harcamasının GSYİH’ya Oranı (%)

Kaynak: OECD 2011, IMF 2011 verilerinden hesaplanmıştır.

Gelişmiş ülkelerde yatırımlar, üretim ve büyüme gerileme eğilimindeyken, bu ülkelerin sürekli artan cari açıklarının kaynağını, ithalattaki hızlı artış oluşturmuş, ticari mal ve petrol ihracatçısı ülkelerin ihracatlarının önemli artış gösterdiği bu süreçte, başta ABD olmak üzere pek çok gelişmiş ülkede ithalatla birlikte tüketim hızlı artış göstermiştir. ABD’de 2000’li yıllar boyunca hızlı artış gösteren hanehalkı tüketimi, 2007 itibari ile GSYİH’nın yüzde 70,1’i düzeyine ulaşmıştır. Gelişmiş ülkelerde reel üretken yatırımların gerilediği bu süreçte, artan tüketim ve ithalat bir yandan sistemin canlanmasını mümkün kılarken diğer yandan ticari mal ve petrol ihracatçısı GOÜ’de, üretim ve ihracatın hızlı artış göstermesini mümkün kılmıştır (Foster ve Magdoff, 2009: 37; Li, 2008: 105; Şekil 8).

1.3.3. Finanslaşmanın hız kazanması ve kriz

1.3.3.1. ABD ekonomisinde finanslaşmanın hızlanması ve yurtiçi borçların gelişimi

2000’li Yıllar, finansal faaliyetlerin ekonomideki öneminin son derece arttığı yıllar olmuştur. Reel üretken yatırımlardaki azalmaya karşın sermaye gittikçe daha fazla finansa yönelmiş, reel sektör yatırımlarının düşük karlılığa karşın finansal faaliyetlerin sunduğu yüksek kar olanakları finansal faaliyetlerin ekonomik faaliyetler içindeki ağırlığının gittikçe artmasına yol açmıştır. 1970’lerden 1990’lara kadar ABD’de hem finansal hem de finansal olmayan karlar yükselme eğiliminde olmuş ancak, 1990’lardan itibaren finansal karlar finansal olmayan karlara göre çok daha fazla yükselmiştir (Foster ve Magdoff, 2009: 29). Finansal karların oldukça yüksek olması nedeniyle, General Motors, General Electric ve Ford gibi büyük şirketler bile finansa dayalı kar elde etmeye yönelerek karlarının büyük kısmını finansal departmanlarından elde etmişlerdir (Tabb, 2008: 26).

Finansal faaliyetlerin yüksek karlılığı ile 2000’li Yıllar boyunca ABD’de finans, sigorta ve emlak piyasalarının büyümesi hız kazanmış, yurtiçi tüketici ve konut kredileri hızlı artış göstermiş, bankaların faaliyet alanları –ticari bankacılık işlevinden yatırım bankacılığına- daha karlı faaliyetlerin olanaklı hale getirilmesiyle genişlemiştir. ABD’de 1999 yılında, bankaların geleneksel olmayan alanlarda, bilanço dışı faaliyetlerde bulunmaları serbest hale getirilmiş, bu düzenleme ile ticari bankacılık ile yatırım bankacılığı arasındaki sınır ortadan kaldırılmıştır. Böylelikle ticari bankaların sermaye piyasalarındaki faaliyet alanlarını genişletmesi ve yatırım bankalarının, geleneksel bankacılığın faaliyet alanlarına girmeleri serbestleştirilmiştir. Yeni ve daha karlı faaliyet alanlarına girme ihtiyacı içindeki ticari bankalar, artan ölçüde yatırım bankacılığının faaliyet alanına girmeye başlayarak (bilanço dışı faaliyetler) gittikçe daha riskli alanlarda faaliyet göstermeye başlamış; kredi piyasasında ise güvenlik ve sigorta şirketleri, çeşitli yardımcı kuruluşları aracılığıyla geleneksel bankacılıkla ilgilenmeye başlamış ve kredi piyasasında da bu gibi bankacılık dışı kredi kuruluşları önemli hale gelmeye başlamıştır (Akyüz, 2008: 6-7).

Ekonomik faaliyetlerin hızla finanslaştığı bu süreçte ABD'nin, sürekli artan tüketimini sürdürebilmek için dış dünyadan borçlanma ihtiyacı ise, menkul kıymet ihracı sayesinde karşılanmıştır. 1990'lı Yılların aksine, uluslararası özel sermaye akımlarının yön değiştirerek, gelişmekte olan ülkelere gelişmiş ülkelere yöneldiği 2000'li yıllar boyunca gelişmiş ülkelere yönelen finansal sermaye, artan ölçüde ABD Menkul kıymetlerinin satın alınmasında kullanılmış, ABD'ye dış dünyadan gelen bu tasarruflar bir yandan cari açığın finansmanını sağlarken diğer yandan yurtiçi borçlanmayı mümkün kılarak ABD'de sürekli artış gösteren tüketimin devamlılığını mümkün kılmıştır (Boratav, 2009a: 7). Reel ücretlerin sürekli gerilediği bu süreçte tüketim harcamaları borçlanarak sürdürülmüş; ABD halkı kredi kartları, tüketici kredileri, konut ve araç kredileri gibi krediler sayesinde tüketimdeki artışı sürdürerek ABD ekonomisinin canlanmasını mümkün kılmıştır. Reel ücretlerdeki gerilemeye rağmen, tüketimdeki artışın sürmesini sağlayan temel mekanizma ise hanehalkı borçluluğundaki artışı sağlayan düşük faiz oranları olmuştur (Shaikh, 2010: 54).

1990'ların sonlarında internet ticareti ile genişleyen ABD ekonomisinde, bu yeni teknolojiye kar sağlamak isteyen pek çok yeni şirketin kurulması ile bu şirketlerin hisse senedi fiyatları yapay olarak yükselmesinin ardından 2000-2001 yılında yaşanan borsa çöküşünün bir sonucu olarak uygulanan düşük faiz oranı politikası, aşırı kredi ve para arzının ortaya çıkmasını ve yurtiçi borçların önemli düzeylere yükselmesini getirmiştir (Li, 2008: 105; Tabb, 2008: 8). ABD'de Yurtiçi borcun artışı 1980'lerde başlamış, 1990'larda hızlanarak 2000'lerde devam etmiştir.⁵ 1990 sonrası dönemde gittikçe yükselen toplam yurtiçi borç düzeyindeki en yüksek payı finansal firmaların borcu oluştururken, hanehalklarının borcu ikinci sırada gelmektedir. 1980 yılında GSYİH'ya oranla yüzde 21 düzeyinde olan finansal şirketlerin borcu 2000 yılında yüzde 83 ve 2007 yılında yüzde 116 düzeyine yükselmiştir. Reel ücretlerin sabit kaldığı bu süreçte, harcamalarını borçlanma aracılığıyla finanse eden ABD hanehalkı ise, 1980 yılında GSYİH'nın yüzde 50'si düzeyinde borçlu iken, 2000 yılında yüzde 71 ve 2007 yılında GSYİH'nın yüzde 100'ü oranında borçluluk düzeyine ulaşmıştır (Foster ve Magdoff, 2009: 27-28).

Yurtiçi kredilerin genişlediği bu süreçte, ABD hanehalklarının artan tüketim harcamalarının finansmanı için artan ölçüde tüketici kredilerine başvurmalarının

⁵ ABD'de yurtiçi borcun GSYİH'ya oranı 1990 yılında yüzde 232, 2000 yılında yüzde 268 ve 2007 yılında yüzde 345 olarak gerçekleşmiştir (Foster-Magdoff, 2009: 27).

yanısıra bu süreçte hanehalkı borçlarındaki artışın temel kaynağını, düşük faiz oranlarından verilen konut kredileri oluşturmuştur.

1.3.3.2. Konut kredisi piyasasındaki gelişmeler ve kriz

Bankalar, bir yandan artan ölçüde yatırım bankacılığı faaliyetlerine girişirken diğer yandan da yeni bir kar kaynağı olarak en düşük gelirli kesime yönelmişler, ABD Hanehalkı, düşük faiz oranlarının etkisiyle artan kredi genişlemesinden önemli ölçüde yararlanmış, tüketici kredilerinin yanı sıra, gittikçe artan oranda düşük faizli konut kredisi kullanmıştır (Tabb, 2008: 9; Lapavitsas, 2010a: 45-50).

2001-2003 Yılları arasında konut piyasasında “ipoteke karşılığı borçlanma” adı verilen ve ABD hanehalklarının konut talebini karşılayan borçlanma türü, yüksek gelirli hanehalklarının konut talebini karşılayan “birinci kalite borçlanma” biçiminde hızla yükselmiştir. Konut fiyatlarındaki yükselişle birlikte, bu tarihten sonra ise, düşük gelirli hanehalklarının konut talebini karşılayan “ikinci kalite (subprime) borçlanma” biçiminde hız kazanmış ve 2006 yılına kadar yüksek düzeylerde kalmaya devam etmiştir. 2005 yılı itibarıyla toplam kredilerin yarısını oluşturan, ikinci kalite borçların artışındaki temel etken, bu krediler için ilk başlarda başlangıç ödemeleri düşük faizli krediler sunulması olmuştur. 2004-2006 Döneminde bankaların yoğun bir biçimde yöneldiği bireysel işçilerden elde edilen karların sürdürülebilmesi için konut kredileri daha fazla artırılmıştır (Tabb, 2008: 9; Lapavitsas, 2010a: 28-31).

Kredi ve varlık piyasaları arasındaki ilişkinin güçlendiği bu süreçte genişleyen krediler, artan ölçüde varlık fiyatlarında yapay bir balonun oluşması ile sonuçlanmıştır. Mortgage şirketlerine katılan bankalar, kredi kartı, otomobil ve tüketici kredilerinin yanısıra hızlı bir şekilde artırdıkları yüksek riskli mortgage kredilerini bir araya getirip, sermaye piyasalarında kredi derecelendirme kuruluşlarının yardımıyla satışa sunmuş, bir diğer deyişle, ipotekleştirme yoluyla bilançolarından çıkarmışlardır (Akyüz, 2008: 6-7).

Reel ücretlerin sabit kaldığı bu süreçte, konut fiyatlarında ortaya çıkan yükselmeye bağlı olarak gittikçe daha fazla borçlanmak zorunda kalan en düşük ücretli kesim, 2004 yılında yükselme eğilimine girerek 2006 yılında artış gösteren faiz oranlarının etkisiyle borçlarını ödeyemez hale gelmiştir. Bu kesimin borçları 2007

yılında harcanabilir gelirlerinin yüzde 130'una ulaşmıştır. Borçların ödenememesi ve bu sayede ortaya çıkan konut fiyatlarındaki düşüş, krizin başlangıcını oluşturmuştur (Foster ve Magdoff, 2009: 37, Lapavitsas, 2010b: 10-12). Borçlular borçlarını ödeyemedikçe menkul kıymetleştirilmiş borçları ellerinde tutanlar arasında dağıtılacak faizi toplayan finansal kurumlar üzerindeki baskı artmıştır. Geri ödenmeyen borçlardaki artış menkul kıymetlerin de giderek satılamamasına yol açmış, bankaların ödeme gücüyle ilgili endişeleri ortaya çıkarmıştır. Finansal kurumların ana bankalarına yönelmesi ve kötü ipoteklerin hızlı bir şekilde banka defterlerine dönmesiyle kayıplar artış göstermiştir. Bu artışa finans kurumlarının ilk tepkisi, fonların gömülenmesi olurken, bu gömüleme de likidite sıkışıklığını ortaya çıkarmıştır. 2007 Yılı'nın Mart ayında, borçlarını ödeyemez hale gelen, ABD'nin en büyük yatırım bankalarından Bear Sterns çökmüş, ABD hükümeti bankanın devralınmasını sağlayarak paniği önlemeye çalışmıştır. Ancak ipoteklerin menkul kıymetleştirilmesi konusunda en aktif davranan bankaların, ellerindeki varlıkların büyük kısmını oluşturan ipoteğe dayalı menkul kıymetlerin hızlı değer kaybı sonucu ortaya çıkan ödeme krizi, 2007 yılının sonundan itibaren –yaşanan panikle- hisse senedi fiyatlarının düşmesi sonucu daha da ağırlaşmıştır. Nihayetinde Eylül-Ekim 2008'de, ABD'de menkul kıymet işlemlerinin yaklaşık yarısını gerçekleştiren Fannie Mae ve Freddie Mac kurumlarının iflas noktasına gelmesi üzerine kamulaştırılmaları sözkonusu olmuş, ancak hemen ardından bir diğer büyük yatırım bankası Lehman Brothers'ın iflasına izin verilmesi finans piyasalarında yaşanan paniğin krize dönüşmesine yol açmıştır (Foster, 2008: 73, Lapavitsas, 2010a: 12-13, 2010b: 34-37, Camacho ve Nieto, 2010: 230).

Bankaların yaşadığı ödeme güçlüğü nedeniyle ABD merkez bankası başta olmak üzere pek çok gelişmiş ülke merkez bankaları açık piyasa işlemleri, reeskont penceresi kredileri, vadeli ihale kolaylıkları, yatırım bankalarına doğrudan borç verme, ipoteğe dayalı menkul kıymetlerin devlet tahvilleriyle değiştirilmesi, şirket bonolarının satın alınması gibi daha önce görülmemiş yöntemlere başvurarak piyasaya likidite enjekte etmiş, finansal yapının kurtarılması amacıyla değersizleşmiş menkul kıymetler satın alınarak kamu kaynakları bu alanda kullanılmıştır (Lapavitsas, 2010b: 35).

Finans sektöründe ortaya çıkan kriz yayılıp derinleşirken reel sektörde daralmalar ortaya çıkmış, likidite sıkıntısı nedeniyle giderlerini karşılamakta zorlanan firmalardan başlayarak üretim düşüşlerini ve işçi çıkarmaları gündeme getirmiştir (Foster ve

Maggdof, 2009: 19-20). İpotekleştirilmiş kredilerin üçte biri ile yarısı arasında kalan kısmının yabancı para ile finanse edilmiş olması, yüksek riskli kredilerin önemli bir kısmının özellikle Avrupa bankaları tarafından satın alınmış olması nedeniyle ABD'den çok kısa bir süre sonra (Tabb, 2008: 10), İngiltere'de Northern Rock gibi, Almanya ve İsviçre'deki pek çok banka da konut piyasasındaki çöküş nedeniyle önemli zorluklar yaşamıştır. İpotekleştirilmiş menkul kıymetlerin küresel çapta dağılmış olması, bu tarz borçlanmanın merkezinde yer almayan ülkelerde bile pek çok sektörün etkilenmesine yol açmıştır (Akyüz, 2008: 8-9).

Görüldüğü gibi, kriz ABD konut kredisi piyasasında ortaya çıkmış, ancak finansal sistemdeki bu çöküş, sistemin temelinde yatan çok daha yapısal nedenlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. 1970'li yıllardan bu yana gelişmiş kapitalist ülkelerde, reel ekonomideki durgunluk ve düşük karlılık koşullarına sermayenin verdiği tepki finansa yönelik olmuş, çalışanların reel ücretlerinin sürekli baskılandığı bu süreçte artan hane harcamaları, borçlanma yoluyla karşılanmıştır. Reel üretken yatırımların gerilediği bu süreçte, finansal faaliyetlerin yüksek karlılığı ile finansal sistemdeki genişleme hızla devam etmiş, spekülative kaynaklı bu genişlemenin artık sürdürülemez bir noktaya gelmesiyle kriz ortaya çıkmıştır.

2. Teorik Yaklaşımlar

Erken 1970'lerde başlayan ve zaman içinde derinleşerek genişleyen krizi, kavramsal/kuramsal düzeyde ele almak gerekmektedir.

Ekonomik krizler teorik bağlamda temel olarak iki ana başlık altında ele alınabilir. Bunlar, (i) ekonomik krizleri, sistemde ortaya çıkan geçici ve arizi sapmalar olarak gören ve bu sapmaları tesadüfi ve dışsal nedenlere bağlayan Ortodoks yaklaşımlar ve (ii) krizleri kapitalist sistemin işleyişi, sistemin doğası ile ilişkilendiren hakim Ortodoks iktisat anlayışı dışında kalan, Heteredoks yaklaşımlar olarak sınıflandırılabilir. Ortodoks iktisadın Klasik-Neoklasik ve Keynesyen yaklaşımlar çerçevesinde şekillenen düşünce biçimleri, pek çok noktada birbirinden farklılıklar göstermekle birlikte, krizleri temel ele alış biçimleriyle birbirleri ile bütünlük göstermektedir. Klasik ve devamı Neoklasik düşünce temel olarak otomatik denge mekanizmasının geçerliğini kabul aldığı için ekonomik krizleri de yok saymış, sistemin işleyişinde kimi zaman ortaya çıkan

aksaklıkları ise sistemin doğal işleyişini bozan “dışsal” etkenlere bağlamıştır. 1929 Büyük Bunalımı sonrasında 1970’li yıllara kadarki hakim paradigması Keynesyen düşünce ise, dengenin kendiliğinden olmayacağını, dengeyi sağlamak için bir takım telafi edici müdahalelere gerek olduğunu öne sürmüş, ekonomik krizler olsa da bunları önlemenin ya da etkisini hafifletmenin mümkün olduğunu öne sürerek krizleri sistemin işleyişi ile ilişkilendirmemiştir. Keynesyen düşünceye göre kapitalist sistemde talep yetersizliğine bağlı olarak ortaya çıkan krizler talep yönetimli politikalar sayesinde önlenabilir ve aşılabılır, belirli koşullar sağlandığı sürece sistem işleyişine devam eder. Ekonomik kriz olgusu, Neoklasik ya da Keynesyen, Ortodoks teoriler çerçevesinde ele alındığında temel düşünce, sistemin kendiliğinden ya da uygun müdahale yöntemleri sayesinde ama her durumda yeniden üretiminin sağlanacağı, devamlılığının süreceği yönündedir (Shaikh, 1988: 127).

1970’lerden başlayarak, 1980 ve 1990’larda Neoklasik temellerden yola çıkarak ekonomik krizleri açıklamaya yönelik pek çok teori oluşturulmuş, tüm bu teoriler bir ekonomik sistem olarak kapitalizmin doğal olarak dengede olduğunu, dengeden sapma şeklinde ortaya çıkan kimi durumların, dışarıdan, sistemin işleyişinin aksamasına yol açacak müdahaleler olduğunu, tüm ekonomik olayların piyasaların işleyişine bırakılması gerekliliğini savunmuştur. Monetarizm, Yeni Klasik Makro Teori, Arz Yönlü İktisat, Yeni Keynesyen İktisat adlarıyla ortaya çıkan bu teoriler, temel olarak piyasaların dengede olduğu kabulünden yola çıkarak yaptıkları konjonktür analizleri ile, piyasaların işleyişini bozarak dengeden sapmalara yol açacak kimi durumları yanlış müdahaleler, dışsal şoklar, piyasa aksaklıkları olarak ele almıştır.

Kapitalist sistemin doğası gereği istikrarsız olduğunu öne sürerek, krizleri kapitalist sistemin işleyişi, sistemin doğası ile ilişkilendiren, Ortodoks iktisat anlayışı dışında kalan Heterodoks teoriler ise krizleri kapitalist birikim sürecinin dinamikleri ile ilişkilendirmekte, krizlerin sistemin işleyişinin doğal bir sonucu olduğunu öne sürmektedir. Ekonomik krizleri, üreticilerin ve finansal yatırımcıların birikim arzusundan kaynaklanan, kapitalist sistemin normal işleyişinin bir sonucu olarak gören Post Keynesyen teori ile kapitalist sistemdeki krizleri, kapitalist üretim biçiminin temel çelişkilerinin sonucu, sermaye birikim sürecinin zorunlu bir uğrağı olarak ele alan Marxist teoriler bu başlık altında ele alınmaktadır. Marx’tan sonra Marx’ın görüşlerini temel alarak geliştirilen çeşitli teoriler de, krizlerin nedenlerini analiz ederken farklı

noktalara dikkat çekse de, bir bütün olarak Marxist teoride krizler sistemin işleyişinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır ve bu nedenle kapitalist sistem varoldukça krizler de varolmaya devam edecektir.

2.1. Ortodoks Teorik Yaklaşımlar

Bu temel düşünce çerçevesinde,

- i) sistemin kendi haline bırakıldığında yeniden üretimini sağlayacağı ve bu yeniden üretimin etkin ve pürüzsüz gerçekleşeceği şeklindeki neoklasik kuram ve
- ii) sisteme uygun biçimde müdahale edilirse yeniden üretimin gerçekleşebileceği ve bu yeniden üretimin düzensiz ya da savurgan biçimde gerçekleşebileceğine vurgu yapan Keynesyen kuramdan bahsedilebilir (Shaikh, 1988: 127).

Her iki anlayışta da, kapitalist sistemde krizlerin sisteme dışsal nedenlerle ortaya çıktığı, müdahale edilmeye gerek görülmeden ya da uygun müdahale yöntemleri ile sistemin sonsuza kadar ayakta kalabileceği görüşü hakimdir (Shaikh, 1988: 127).

2.1.1. Klasik Ortodoks yaklaşımlar

Ondokuzuncu yüzyıla damgasını vuran Klasik Okul, ekonominin her zaman kendiliğinden dengeye geleceğini varsaydığı için bir dengesizlik unsuru olarak kabul edilen krizler, teorik olarak olanaksız kabul edilmiş; dönemsel olarak ortaya çıkan dalgalanmalarsa, sistemin işleyişinden ve doğasından bağımsız, dışsal nedenler tarafından ortaya çıkabilecek geçici ve tesadüfi dengesizlikler olarak görülmüştür. Klasik düşüncede kriz olasılığı vardır ancak bu krizler, kısa süreli ve sermaye birikiminin gelişimi sırasında rastlantısal olarak ortaya çıkan krizlerdir. Örneğin D. Ricardo, 1817 yılında ilk baskısı yapılan *Politik İktisadın İlkeleri* isimli kitabında, tarihçilerce ilk kez kriz olarak kabul edilen 1816 krizini tesadüfi bir olay olarak değerlendirmektedir (Rosier, 1991: 30).

Klasik Okulun krizlerin olanaksızlığına ilişkin görüşü, J. B. Say tarafından geliştirilen Mahreçler Kanunu'na dayanmaktadır. Buna göre, mallar mallarla değiştirilir,

arz kendi talebini yaratır ve böylece tüm üretim tüketilir. Paranın sadece mübadeleyi kolaylaştıran, reel ekonomi üzerinde herhangi bir etkisi olmayan bir araç olarak kabul edildiği Klasik teoriye göre, bir mal üretildiğinde aynı anda ve aynı miktarda bir talep de yaratılmış olur; malı üreten kimse bu malla, bu mala denk düşen bir başka mal satın almak isteyecektir, her mal kendi mahrecini yaratacağından piyasada arz ve talep sürekli olarak birbirine eşit olacaktır. Belirtilmesi gereken bir nokta, bu yasa, genel bir talep yetersizliğine bağlı olarak bir üretim krizinin ortaya çıkmasının mümkün olmadığını ancak, bazı malların talebe oranla daha fazla üretilmeleri nedeniyle, sadece bu mallarda bir talep yetersizliğinin ortaya çıkabileceğini, yani özel üretim krizlerinin ortaya çıkabileceğini kabul eder (Aren, 1972: 30-31; Rosier, 1991: 30). Örneğin Ricardo, aşırı üretim krizlerinin imkansızlığından bahseder ancak Say'dan farklı olarak ülkede sermayenin kullanım biçimini büyük ölçüde değiştirebileceği için, ticaret yollarında ortaya çıkabilecek ani değişimlerin bir kriz yaratabileceğini, uzun bir barış döneminden sonra ortaya çıkabilecek savaşların ya da tersinin de çok kötü sonuçlara yol açabileceğini ve yine kârlardaki bir düşüşün lüks ürünlerin piyasasını daraltabileceğini ifade etmiştir. Ricardo, aşırı üretim krizlerinin ortaya çıkabileceğini kabul etmemekle birlikte, genel tıkanmaların ortaya çıkabileceğini belirtmiştir. Ancak bu tarz krizler uzun süre devam etmeyecek, talebe oranla daha fazla üretilmiş malların fiyatlarının düşmesine bağlı olarak, üreticinin bu malların üretim miktarını yeni fiyata göre ayarlamasıyla denge yeniden sağlanacaktır (Aren, 1972: 30-31; Kazgan, 2000: 102-104).

Mahreçler Kanunu, Klasik Okulun tamamında kabul gördüğünden, aşırı üretime bağlı krizler imkansız sayılırken ilk olarak Sismondi (1819) ve ardından Malthus (1820), üretimin sermaye birikimine bağlı olarak artacağı ve kendi talebini otomatik olarak yaratmayacağı, malların satılabilmesi için bir efektif talebe ihtiyaç olduğu savı üzerinden aşırı üretim krizlerinin mümkün olduğu öne sürmüşlerdir. Sismondi ve Malthus, efektif talebin önemine değinmiş; işçiler açısından yetersiz tüketimin, kapitalistler açısından tasarruf fazlasının –ki bu da kapitalistin eksik tüketimi anlamına gelmektedir- belirleyiciliği üzerinde durmuştur. Sismondi'nin deyimiyle, “tüketim gücü üretim gücüne paralel olarak büyümeyebilir” ve üretimdeki artış yatırımların etkisi ile gerçekleşirken, “yetersiz tüketim”in ortaya çıkması, gelirin toplumsal sınıflar arasında bölüşüm biçimiyle ilişkili olmaktadır (Rosier, 1991: 30-31).

Ancak Sismondi ve Malthus'un, ekonominin kendiliğinden tam kapasite kullanımında dengeye gelecek biçimde işlemediği ve efektif talep yetersizliğinin söz konusu olabileceğini öne süren görüşleri Klasik iktisatçılarca kabul görmemiş, Mahreçler Kanunu tüm klasik ve neoklasik okulda hakimiyetini sürdürmüştür (Kazgan, 2000; 104). Ondokuzuncu yüzyılda, şiddetli devrevi krizler yaşanmış olsa da, bu durum klasik iktisadın öne sürdüğü otomatik denge mekanizmasının gözden düşmesine yol açmamıştır. Zira klasik teori, ekonomik yaşamda hiçbir aksama olmayacağını değil, bu aksamaların dışarıdan hiçbir müdahaleye gerek olmaksızın kısa zamanda otomatik olarak giderileceğini öne sürmektedir. Bununla birlikte, ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru gelişmeye başlamış olan, her genişleme dönemini bir daralma döneminin ve ardından yine genişleme döneminin takip edeceğini ortaya koyan konjonktür teorileri, tam istihdamın sürekli olarak sağlanacağını mümkün olmadığını göstermiş olsalar da Klasik iktisat teorisinin mantığını sarsamamışlardır. Çünkü bu teoriler, klasiklerin otomatik denge mekanizmasının işlediğini, ekonomik faaliyet hacmi tam istihdam seviyesinde bulunmasa bile, bu seviyenin altında da uzun süre durmayacağını kabul etmişlerdir (Aren, 1972: 28-29).

Neoklasik okulun ekonomik krizlere ilişkin görüşleri temel olarak Klasik yaklaşım ile aynıdır; tam rekabet şartlarının geçerli olduğu piyasalarda denge teorik olarak otomatik olduğundan kriz olanaksızdır. Ekonomik yaşamda çeşitli dalgalanmalar ve istikrarsızlıklar ortaya çıkabilir ancak pratik olarak gözlemlenen bu dengesizlikler, sadece serbest piyasa ekonomisini engelleyen dışsal etkenlerden kaynaklanmaktadır. (Rosier, 1991: 29). 1870'lerden 1920'lere kadar ekonomik düşüncede hakim konumunda olan Neoklasik okulda, ekonomik yaşamda gözlenen dengesizlikler ve krizler karşısında konjonktürel dalgalanmalar ile ilgilenen iktisatçılar olmuş - J. G. Knut Wicksell, I. Fischer, A. Marshall, L. Walras, J. Schumpeter, Ludwig von Mises ve Friedrich von Hayek-, ekonomik yaşamda gözlenen bu dengesizlikler, dışsal ve tesadüfi nedenlerle ortaya çıkan geçici dengesizlikler olarak ele alınmıştır. Klasiklerden farklı olarak paranın sadece "peçe" olmadığını ve ekonomik yaşamda önemli rolü olduğunu öne süren bu iktisatçılar, ekonomik yaşamda ortaya çıkan dengesizlikleri de para kredi mekanizmasının işleyişine bağlamışlardır (Kazgan, 2000: 160-164).

Walras geliştirdiği genel denge analizi ile piyasalarda eşanlı bir denge olduğunu, dengeden sapmaya yol açacak bir durum ortaya çıktığında ise bunun piyasa güçleri

tarafından kendiliğinden dengeye yöneltileceğini öne sürer (Hunt, 2005: 350). Walras'ın genel dengesinde, veri tercihler ve kısıtlı gelirleri ile nihai malları satın almak üzere piyasaya giden hanehalkları ile mal arzı için aynı piyasaya giden firmalar arasında nihai malların akışı gerçekleşir ve bu malların arz ve talep miktarı ile fiyatları belirlenir; mal piyasasında arz ve talebin eşitlenmesi ile denge oluşur. Faktör piyasasında ise hanehalklarından üretim faktörleri talep eden firmalardan karşılığında hanehalklarına gelir akışı gerçekleşir; her faktör için arz ve talep miktarları ile faktör fiyatları belirlenir. Hanehalkları faktör piyasasından elde ettikleri geliri mal piyasalarında nihai mallar için harcar. Gelirin firmalar ve hanehalkları arasındaki bu akışı ekonominin ulusal gelirini ifade eder. Denge, tüm piyasaların eşanlı olarak temizlenmesini gerektirir; hanehalklarının faktör piyasasından elde ettikleri bütün geliri mal piyasasında harcaması ve aynı şekilde firmaların mal piyasasında elde ettikleri bütün geliri faktör alımı için harcaması gerekir. Ekonominin çeşitli kesimleri birbirleri ile ilişkilidir. Sistemdeki bir değişken, diğer bir değişken tarafından belirlenmez. Eğer denge var ise, bütün değişkenler eşzamanlı olarak belirlenir (Landreth ve Colander, 1989: 225-226). Sonuçta her üretim faktörünün elde ettiği gelir, bunların harcamasına eşittir ve tüm harcamalar da tüketime gitmektedir. Bu bağlamda, Mahreçler Kanunu burada da kabul edilmiştir; sistem kendiliğinden tam istihdam dengesine yönelmektedir (Kazgan, 2000: 160). Walras, sisteminde herhangi bir denge bozukluğu durumunda, toplam aşırı talebin toplam aşırı arza eşit olması gerektiğini kanıtlar ve böylece bu kendiliğinden dengeye yönelme durumu açıklanmış olur. Buna göre, herhangi bir malın aşırı arzı varsa, başka bir ya da birden fazla malın aşırı talepte olması gerekir, sonuçta toplam aşırı talep ve aşırı arz aynı büyüklükte olacaktır. Walras, bir aşırı talep durumunun doğrudan bir fiyat artışı durumuna ve bir aşırı arz durumunun da doğrudan bir fiyat düşüşüne yol açacağına inanmıştır. Fiyatlardaki bu değişiklikler ise, hızlı bir şekilde, ya insanların mübadele yapacağı miktarı değiştirecek ya da girişimlerin aşırı arz sanayilerinden aşırı talep sanayilerine yönelmesiyle, kaynakların yeniden tahsisini sağlayacak ve bu sayede denge kendiliğinden yeniden kurulacaktır (Hunt, 2005: 344, 350).

Mahreçler Kanunu'nun kabulü ile ekonomik krizlerin teorik olarak imkansızlığının kabul edilmiş olduğu, ekonominin herhangi bir geçici dengesizlik durumunda otomatik olarak yeniden dengeye gelecek mekanizmaların devreye gireceğini kabul eden Neoklasik Okulda, geçici ekonomik istikrarsızlıklarla ilgilenen

Wicksell, Marshall ve Fisher ise, düşüncelerini açıklarken belli noktalarda farklılaşsalar da her üçünün düşüncesinde de, ekonomik istikrarsızlıkların kaynağının para-kredi mekanizmasında olduğu görüşü, tam rekabet varsayımı ve Mahreçler kanununun kabulü vardır (Kazgan, 2000: 161).

Wicksell, faiz oranlarına önem vermiş, yatırımcıların talep ettikleri kredi miktarı ile bankaların ödünç verilebilir fonları arasındaki dengesizlik nedeniyle piyasa faiz oranında ortaya çıkacak değişmeye bağlı olarak, piyasa ve doğal faiz oranı arasındaki farkın açılmasının ekonomide krize yönelen bir durum ortaya çıkarabileceğini, bu iki faiz oranının birbirine eşit olması durumunda genel fiyat seviyesinin sabit kalarak ekonominin dengede olacağını öne sürmüştür. (Rosier, 1991: 38; Kazgan, 2000: 162). Miktar teorisini geliştirerek ekonomide genel fiyat seviyesinin para miktarına bağlı olduğunu öne süren Fisher ise, kriz ve bunalımları, para stokuna oranla kredi sisteminde gözlenen hızlı değişmelere bağlamış, paranın satın alma gücünü istikrara kavuşturacak önlemleri düşünmüştür. Fisher’de ekonomik istikrarsızlık, fiyatlar yükselip paranın değeri azaldıkça nominal faiz oranının reel değerinin azalması, fiyatlar düşüp para değer kazandıkça nominal faiz oranının reel değerinin yükselmesi olarak yorumlanmaktadır. Sonuçta, Fisher’de, ekonomik istikrarsızlığın nihai nedeni nakit para miktarındaki değişmeler, yani merkezi para otoritesi olarak görülür ve istikrarsızlık sisteme özgü ya da girişimcilerin kararlarına bağlı bir olgu olarak kabul edilmez (Kazgan, 2000: 163). Marshall’ın konjonktüre ilişkin görüşleri ise yine Wicksell ve Fisher ile benzer nitelikte oluşmuştur. Marshall’ın ilk çalışmaları (1871), paranın miktar teorisi üzerinedir ancak buna rağmen 1923 yılında, *Para, Kredi ve Ticaret*’i yayınlayana kadar bu konuda herhangi bir sistematik çalışma yayınlamamıştır. Marshall, ekonominin istikrarına ilişkin temel olarak, bir tasarruf kararının zorunlu olarak bir yatırım kararını da içereceğinden, asla bir toplam talep yetersizliği ortaya çıkmayacağını öne sürmüştür. Genel bir aşırı üretim durumu imkansızdır. Marshall’ın dönemine kadar ekonomide dalgalanmalar olmasına ve bazı eksik tüketim teorileri geliştirilmiş olmasına rağmen, Marshall’ın bu düşüncesi, Say’ın Mahreçler Kanunun kabulü anlamına gelmektedir. Marshall, ekonomik dalgalanmaların nedenine ilişkin, ekonominin genişleme dönemleri boyunca, iş güveninin yüksek olduğu ve kredi genişlemesinin hızlı olduğunu; daralma/kötüleşme dönemleri boyunca ise, girişimcilerin kötümserleştikleri ve kredi daralmasının hızlı olduğunu ifade eder. Mahreçler kanununu

kabulü Marshall'ın, bunalımların sisteme dair herhangi bir temel probleme işaret edemeyeceğini ifade etmesine yol açmıştır (Landreth ve Colander, 1989: 307-308).

Neoklasik Okulda ekonomik istikrarsızlıklara ilişkin görüşleriyle farklılık yaratan isim Schumpeter olmuştur. Krizlerin nedenlerinin, tesadüfi olmaktan daha fazlası olduğunu ve sadece kapitalist sisteme özgü olan bu krizlerin sisteme dışsal değil, içsel güçler tarafından ortaya çıktığını vurgulayan Schumpeter, krizlerin kapitalist sürecin temel bir unsuru olduğunu ve sadece ara sıra ortaya çıkan çöküntüler olmadığını ifade eder. Schumpeter, ekonomik dalgalanmaların ortaya çıkmasını, “yenilik” kavramının üzerinde durarak açıklamış, ekonomik gelişmenin teknik yeniliklerin uygulanması aracılığıyla gerçekleştiğini ve bunun da kaçınılmaz olarak ekonomik dalgalanmalara neden olacağını öne sürmüştür (Schumpeter, 1927: 287). Konjonktürel dalgalanmaların yeniliklerin uygulanması nedeniyle ortaya çıktığını ifade eden Schumpeter, bu anlamda konjonktürel dalgalanmaların endüstriyel değişmeye özgü olduğunu ve bu dalgalanmaların sadece, üretim ve tüketim sürecinin değişmeyen tekrarı dışında herhangi bir özellik göstermeyen bir dünyada imkansız olduğunu vurgular (Schumpeter, 1951: 7).

Schumpeter, yeni şeyler yapma kapasitesi ve arzusunun, her zaman ve zorunlu olarak harekete geçecek zemin için fırsat yaratacağını ve endüstriyel ve ticari değişim için bunun temel “başlangıç etkisi” olduğunu vurgular. Refah ya da zenginlik evresine endüstriyel ve ticari yapıda uygulanan bu yenilikler sayesinde ulaşılır ve bunalımlar da iş dünyasının bu zirve noktası tarafından yaratılan koşullarına bir tepkisi olarak ortaya çıkar (Schumpeter, 1927: 293, 295). Sanayide ya da ticarete bir teknolojik yeniliğin uygulanması durumunda, bu yeni teknoloji ekonomiye halihazırda entegre olmuş olan eski teknolojinin yerini alır. Yeni teknolojinin adaptasyonu sırasında kaynaklar tecrübe edilmiş üretim sürecinden, henüz etkili ya da güvenilir olmayan denenmemiş üretim sürecine yönelir. Ek olarak, işçiler ilk etapta, bu yeni teknolojiyi verimli bir şekilde kullanacak durumda değildirler ve tüm verimlilikleri düşer. Sonuçta, yeni teknolojiler, var olan sermaye stokunu eskimiş hale getirir. Firmalar ve işçilerin bu yeni teknolojiyi etkin bir şekilde kullanmayı öğrenmesi uzun zaman alır. Öğrenmeye ve uygulamaya başladıkları noktada, verimlilik ve toplam çıktı büyümesi artmaya başlar. Yine de bu adaptasyon, on yıllarla ifade edilebilecek olan uzun bir zaman süresini kapsayabilir. (Knoop, 2004: 34). Yeni teknolojinin uygulanması sürecinde girişimcilerin ihtiyaç

duydukları krediler, bankalar tarafından sağlanır. Girişimciler bankalar tarafından yaratılan bu kredileri üretim faktörleri piyasasında harcarlar, emeğin fiyatı ve işçilerin geliri artar; hem üreticilerin hem tüketicilerin harcamaları artar. Sonuçta teknik yeniliklerin uygulandığı bu genişleme evresinde bir yandan kârlar ve banka kredileri artar bir yandan harcamalar artar ve fiyatlarda yükselme ortaya çıkar (Schumpeter, 1927; 302). Yeniliklerin, tüm ekonomide uygulanmaya başlamasıyla birlikte, bu teknik yenilikler sayesinde elde edilen kârlar azalmaya ve yerini zararlara bırakmaya, konjonktürün genişleme evresinde genişleyen krediler daralmaya başlar. Yeni teknoloji genelleştiğinde, kriz ve ardından da bunalım evresi, bir önceki evre tarafından yaratılmış olur (Rosier, 1991: 40).

Schumpeter'e göre konjonktürel dalgalanmaların ortaya çıkmasında bankaların işleyişi etken olarak görülemez. Konjonktürel dalgalanmaların pek çoğunda bankaların davranışları üzerinde durulsa da, burada başlangıç etkisini girişimcilerin talepleri oluşturur. Ancak Schumpeter'e göre refah ve bunalımlar, bankalar olmasaydı olduklarından farklı olurdu ve bu anlamda bankaların refah ve bunalımların şiddeti üzerinde etkisi vardır. Bankalar sadece yenilikleri ortaya çıkaranların ya da girişimcilerin taleplerini finanse etmez aynı zamanda yükselen fiyatları görerek daha fazla kredi talep eden diğer insanların taleplerini de finanse eder. Böylelikle bir "ikinci dalga"nın ortaya çıkmasına yardım ederler (Schumpeter, 1927: 307).

Neoklasik okulda, ekonomik dalgalanmaları ele alan -Avusturya Okulu'ndan- Mises ve Hayek'e göre ise, ekonomide ortaya çıkan dalgalanmaların nedeni, sisteme devresel olarak devletin ve bankaların yaptıkları müdahaleler ve kredi sistemindeki aşırı genişlemedir. Mises'e göre, girişimci sınıfın ucuz para için devlete baskı yapması sonucu bankalar faiz oranını düşürür ve kredi hacmini genişletir. Faiz oranlarındaki düşme üretim döneminin uzamasına ve üretim malları sanayisinin genişlemesine yol açar. Ancak, üretilen tüketim malları, bu uzun dönemi karşılayacak yeterlilikte olmadığından tüketim mallarının fiyatları yükselir, üretim malları fiyatları düşer. Toplam üretimin, üretim ve tüketim malları arasındaki dağılımı, yani yapısı bozulur. Sonuçta, ekonomik istikrarsızlık para kredi mekanizmasında devletin ve bankaların yaptıkları müdahalelere bağlı olarak, üretim ve tüketim malları sanayii arasındaki yapısal dengenin bozulması nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, istikrarsızlıkların

giderilmesinde, bu mekanizmayı düzenleyecek dolaylı müdahaleler yeterli görülmektedir (Kazgan, 2000: 164-165).

Görülmektedir ki, klasik okul ve onun devamı niteliğinde olan neoklasik okula mensup iktisatçılar kendiliğinden denge mekanizmasını benimsemiş, piyasa güçlerinin arz ve talebi eşitleyecek koşulları kendiliğinden oluşturacağını ve ekonomide geçici ve tesadüfi dengesizlikler dışında genel bir dengesizlik durumu oluşmasının mümkün olmadığını kabul etmişlerdir. Klasik okula mensup Sismondi ve Malthus'un ekonomide eksik tüketim nedeniyle ortaya çıkabilecek aşırı üretim krizlerinin olabilirliğine dair düşünceleri bu okul tarafından yok sayılırken, neoklasik okula mensup kimi iktisatçılar tarafından ekonomide ortaya çıkabilecek istikrarsızlıklara yönelik geliştirilen düşüncelerde, bu tür dalgalanmalar para ya da kredi mekanizmasında ortaya çıkabilecek aksaklıklara, yanlış müdahalelere bağlanmıştır. Buna göre serbest rekabete dayalı kapitalizmin işleyişine müdahale edilmediği takdirde ekonomide aksaklıkların ortaya çıkmayacağı, tesadüfi-dışsal nedenlerle oluşabilecek dengesizliklerin ise geçici olduğu ve piyasa koşullarının kendiliğinden dengeyi sağlayacağı öne sürülmüştür. Klasik ve neoklasik okulun bütününde ekonomik kriz olgusu teorik olarak imkansız kabul edilmiş, ekonomik krizleri açıklamaya ilişkin bir teori oluşturulmamıştır.

2.1.2. Geleneksel Keynesyen yaklaşım

1929 Krizi, yarattığı yıkıcı etkiler nedeniyle pek çok çevrede klasik okulun ekonomik krizlerin imkansızlığına ve sistemin kendiliğinden yeniden üretimini sağlayacağına dair görüşlerini geçersiz kılmış, Klasik düşüncenin ekonomik krizlerin imkansızlığına dair savları yerini, sisteminde krizlerin olabilirliği ancak uygun müdahale yöntemleri sayesinde bu krizlerin önlenebileceği şeklindeki Keynesyen savlara bırakmıştır. Keynes ekonomik dalgalanmaları toplam talepteki dalgalanmalara bağlamış ve ekonomik krizlerin nedenini toplam talep eksikliği olarak görmüş, yani krizleri sistem dışı etkenler tarafından ortaya çıkan olgular olarak ele almıştır. Keynesyen düşüncede krizlerin kapitalist birikim süreci ile sistemin işleyişi ile ilişkisi yoktur ve krizlerin sistemin işleyişinden bağımsız ele alınması bağlamında Ortodoks teorisinin bir versiyonu olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte ekonomide denge ve

dengelesizliğe ve dengelesizliklerin önlenmesine ilişkin, iki yaklaşım arasında belirgin farklılıklar bulunmaktadır.

Keynesyen düşüncede, ekonomik krizlerin açıklanması konusunda anahtar kavram tüketim ve yatırım malları talepleri toplamından oluşan “efektif talep”tir. Efektif talebin ekonominin üretim ve istihdam düzeyini belirlediğini öne süren Keynes, krizlerin nedenlerini efektif talep eksikliğine bağlayarak ekonomide efektif talep yetersizliğine ilişkin alınacak önlemler sayesinde kapitalist sistemde krizlerin önlenebileceğini öne sürmüştür.

Ekonomik konjonktürden, yukarı ve aşağı doğru çıkış ve iniş ilerleme evrelerinin yapısı ve süresinde gözle görülür bir düzenlilik durumu olarak bahseden Keynes, kriz kavramından, “aşağıdaki bir hareketten yukardaki bir harekete geçiş sırasında genellikle görülemeyen ve yukarı doğru olan bir evrimden aşağı doğru bir evrime geçerken çoğu zaman şiddetli ve ani olarak meydana gelmekte olan” bir olay olarak söz eder (Keynes, 1980: 330).

Keynesyen görüşte ekonomide denge, yatırım ve tüketim harcamalarından oluşan toplam –efektif- talebin toplam arzla eşitlenmesiyle oluşur. Konjonktürel dalgalanmaları yaratan şoklar ise toplam reel mal ve hizmet talebindeki –özellikle sermaye yatırımındaki- değişmeler olarak görülür. Keynes burada, tüketim eğilimindeki dalgalanmalar ve sermayenin marjinal etkinliğindeki dalgalanmaların önemine değinir. Ancak konjonktürün başlıca ayırt edici özelliklerini, sermayenin marjinal etkinliğindeki değişmelerde aramak gerektiğini ifade eder (Keynes, 1980: 329). Çünkü Keynes’e göre, efektif talebin unsurlarından tüketim düzeyi (ya da tasarruf düzeyi) esas olarak gelir düzeyi ile ilişkilidir ve kararlı bir yapı gösterir. İstatistikler, tüketim harcamalarının, toplam harcamaların en istikrarlı bölümünü oluşturduğunu gösterir, Ancak, yatırım talebi kararsızdır ve bu, toplam talepteki dalgalanmaların kaynağını oluşturur. Yatırım harcamaları sermayenin marjinal etkinliği (olası yatırım projelerinin getirisi olarak da ifade edilebilir) ile faiz oranı (ödünç alma maliyeti) arasındaki farka bağlı olarak belirlenmektedir (Petrof, 2002). Keynes, sermayenin marjinal etkinliği kavramını, “tüm varlığı sırasında, bu sermayenin umulan randımanları tarafından meydana getirilmiş yıllıklar serisinde, yıllıkların bugünkü değerini bu sermayenin arz fiyatına eşit kılan (umulan rayici)” olarak tanımlar (Keynes, 1980: 135). Bir diğer deyişle sermayenin marjinal etkinliği, yatırım projesinin gelecekteki karlılık değerini bugünkü değerine

eşitleyen bir iskonto oranıdır. Sermayenin marjinal etkinliği faiz oranı ile negatif yönde değişmektedir ve para piyasasında belirlenen faiz oranı düştükçe ve sermayenin marjinal etkinliği yükseldikçe -bu fark büyür- yatırımlar, marjinal etkinliği cari faiz oranına oranla yüksek olan hiçbir sermaye kategorisi kalmayıncaya kadar artar (Petrof, 2002). Keynes'in ifadesiyle "yatırım, marjinal etkenliği sermaye talebi eğrisi üzerinde piyasadaki faiz düzeyine düşünceye kadar büyüme eğilimi gösterir" (Keynes, 1980: 137). Keynes, konjonktürel dalgalanmaların temel uyarım kaynağı olarak gördüğü yatırım harcamalarındaki dalgalanmaların zorunlu olarak istihdamda bir dalgalanma yaratacağını ifade eder. Yatırım kararları ise, sermayenin o anki bolluğu veya niceliğiyle üretimin o anki fiyatına değil, gelecekteki kârlılığına ilişkin beklentilere bağlıdır ve beklentiler değişkendir (Keynes, 1980: 331). Keynes'e göre ise beklentiler i) modern şirketlerde, yatırım kararlarını, firmanın sahibi olan hisse senedi sahiplerinin değil, yöneticilerin vermesi ve yöneticilerin daha çok kısa dönemli kâr amaçlı kararlar verebilmeleri ve ii) pek çok yönetici ve spekülâtörün bilgi eksikliği nedeniyle ekonomik kararlarında çoğunluğun kararlarını takip etmeleri nedeniyle değişkendir. Keynes, ekonomik temellerle ilgisi olmayan beklentilerin değişkenliği durumunu "hayvani güdü" (animal spirits) olarak tanımlar. Bu nedenle beklentilerin ekonomiyi maksimum çıktı düzeyine ulaştıracak yeterlikte bir yatırım hacmini yaratacak düzeyde olmasının bir garantisi yoktur. İş güveni düşük olduğu zaman yüksek tasarruflar, toplam talepte düşmeye, yüksek işsizliğe ve resesyona yol açacaktır (Knoop, 2004: 47). Bu anlamda, konjonktürel dalgalanmalar, beklentilerdeki bir değişme ile başlar. Bunalımlar, hisse senedi fiyatlarının ve yatırım talebinin düşmesine neden olan iş faaliyetlerindeki ve spekülâtörlerin güvenindeki azalma ile başlar. Bu, düşük yatırım harcamasının toplam geliri azalttığı ve devamında hanehalklarını harcamalarını kısma iten ve nihayetinde toplam gelirin daha çok azalmasını ortaya çıkaran bir çoğaltan etkisi yaratır. Toplam talep düştükçe, fiyat düzeyi düşer, ki bu da nominal ücret yapışkanlığı nedeniyle reel ücretlerde artış yaratır. Yüksek reel ücretler ise arz cephesinde bir etki ortaya çıkarır ve firmaları, işçilerini işten çıkarmaya ve üretimi düşürmeye iter ve toplam çıktı, potansiyel çıktının altına düşer (Knoop, 2004: 49).

Keynes'e göre, krizin en gerçekçi açıklaması, sermayenin marjinal etkinliğindeki ani düşüştür. Konjonktürün genişleme evresinin sonlarında, sermaye mallarının gelecekteki kârlılığıyla ilgili tahminler oldukça iyimserdir. Ancak, örgütlenmiş mali

piyasalar, rasyonel değerlendirmelerden ziyade borsalardaki tahminlerle ilgilenen spekülatörlerin etkisi altında olduğundan, değeri fazla şişirilmiş ve iyimserliğin hakim olduğu bir piyasada, hayal kırıklığı başladığında fiyatların ani ve hızlı biçimde düşmesi normaldir. Gelecek konusundaki bir belirsizlik ve sermayenin marjinal etkinliğindeki bir düşüşe faiz oranlarındaki bir yükseliş eşlik eder ve sermayenin yok olma ihtimali güçlenir. Bir süre sonra faiz oranının gerilemesi sermayenin marjinal etkinliğinin yükselmesine yardımcı olur ancak o dönemde sermayenin marjinal etkinliğindeki düşüş o kadar derindir ki, faiz oranında gerçekleşebilecek hiçbir düşüş onu dengeleyemez. Sonuçta tek başına faiz oranı soruna bir çözüm oluşturamaz (Keynes, 1980: 332-333).

Dolayısıyla Keynes'e göre, kapitalistlerin beklentileri değişkenlik gösterdiği için, gerçekleştirecekleri yatırım düzeyinin sistemin tam istihdamını sağlayacak düzeyde olmasını gerektiren bir neden yoktur; sistemin yeniden üretiminin düzensiz olması oldukça olağandır. Bununla birlikte, Keynesyen düşüncede sistemin yeniden dengeye geleceği ancak klasik ortodoksiden farklı olarak bu dengenin bir tam istihdam dengesi olması gerekmediği; sürekli işsizlik ya da enflasyona engel olmadığı düşüncesi hakimdir (Shaikh, 1988: 130-131). Piyasa mekanizması ekonominin kendiliğinden dengeye gelecek koşulları yaratma konusunda zayıf olduğu için politika yapıcılarının para ve maliye politikalarını kullanması gerekir. Ekonomik daralma dönemlerinde politika yapıcılar faiz oranları, vergiler ve kamu harcamaları gibi araçlara başvurabilir ancak en güçlü politika devletin toplam talebi artırmak amacıyla, mal ve hizmet satın alımlarını artırması, bu artışı sağlamak için yatırımları teşvik ve geniş çaplı altyapı yatırımları gibi politikalarla ekonomiye aktif olarak müdahale etmesi olarak görülmektedir (Knoop, 2004: 50).

2.1.3. Yakın dönem Ortodoksi

1929 Krizinden çıkış için başvuru ve 1970'li yıllara kadar uygulanmaya devam edilen Keynesyen talep genişletici politikaların, sistemin hızlı genişleme ve canlılık döneminde belirleyici etkiye sahip olduğu kabul edilmiştir. Ancak, kapitalist sistemde krizlerin nedenini toplam talep eksikliğine bağlayan ve toplam talebi artırıcı politikalarla krizlerin önlenebileceğini öne süren Keynesyen düşüncenin, 1970'li yıllarda karşılaşılan stagflasyon olgusuna, sistemin bir yandan durgunluğa girerken

diğer yandan fiyatlarda ortaya çıkan hızlı yükselişe dair bir açıklama getiremediği öne sürülmüş, hatta sistemin karşı karşıya kaldığı böyle bir kriz uygulanan Keynesyen politikaların sonucu olarak görülmüştür.

Bu koşullar altında, ilk olarak Monetarizm adı verilen M. Friedman'ın parasalcı görüşü, ardından Yeni Klasik Makro Teori, Arz Yanlı İktisat gibi isimlerle ortaya çıkan okullar, klasik-neoklasik teorisinin temel varsayımları çerçevesinde, ekonomik dalgalanmalar ve istikrarsızlıklara ilişkin bir açıklama getirmeye yönelmişlerdir.

1970'li Yıllarda sistemin karşılaştığı krizi temel olarak 1973-74 yıllarında petrol fiyatlarındaki yükselişe bağlayarak ve yaşanan krizi “petrol krizi” olarak adlandırmışlardır. Doğası gereği dengede olan sistemde dengeden uzaklaşma şeklinde gözlenen kimi dalgalanmaların, piyasa mekanizmasının aksamasına yol açacak, dışsal bir takım nedenlerle ortaya çıktığı kabul edildiği için, doğal olarak yaşanan krizin temel nedeni dışsal bir etken olarak petrol fiyatlarındaki yükseliş olarak ele alınmıştır.

Bu teorisyenlerden ilki, ekonomik istikrarsızlıkları, uygulanan yanlış Keynesyen politikalarla bağlayan Monetarizmin öncüsü M. Friedman'ın düşüncesinde, ekonomideki istikrarsızlıkların nedeni toplam talepte dalgalanmalar yaratan para arzı dalgalanmalarıdır; çıktı büyümesinin doğal oranından düşük olduğu bunalım dönemleri parasal genişlemenin beklenenden daha düşük olmasının sonucu olarak görülürken, genişleme dönemleri paranın büyüme hızının arttığı dönemlerdir (Knoop, 2004: 66). Çünkü klasiklerin miktar teorisini temel alarak geliştiren Friedman'a göre, para arzı ile ekonomik faaliyet düzeyi arasında güçlü bir ilişki bulunmakta bu nedenle para arzı değişimleri ekonomik dalgalanmaların tek nedeni olarak ortaya çıkmaktadır. Buna göre para arzı değişimlerine bağlı olarak ekonomide geçici dengesizlikler yaşanabilir ancak, merkez bankaları tarafından belirlenen ve dışsal kabul edilen para arzının kararlı para talebi ile ilişkili olduğu varsayımı, özel sektörün kararlı bir yapı gösterdiğini ve makroekonomik krizlerle karşı karşıya kalmayacağı sonucunu getirir. Para talebinde periyodik değişimler olabilir ancak bu değişimler çok seyrek olarak ortaya çıkar. Bu anlamda, Friedman'ın dışsal para arzı ve para talebinin istikrarlılığı varsayımları bir arada, rekabetçi piyasa ekonomilerinin istikrarlı olduğu sonucunu getirir (Palley, 1993: 12). Ancak para arzının otoritesi konumundaki merkez bankaları para arzını değiştirdikleri (artırdıkları) zaman ekonomik birimlerin harcamalarını artırmaları, üreticilerin bu para arzı değişikliğinin geçici olduğunu farketmemeleri nedeniyle –kısa

dönemde- daha fazla üretmeleri, yani toplam talepte bir değişme nedeniyle ve ikincisi toplam talepteki değişmeye toplam arzın tepkisi olarak üretim miktarının yanı sıra fiyatların da yükselmesi şeklinde iki yönlü bir dalgalanma ortaya çıkar. Uzun dönemde para miktarındaki artışların en önemli etkisi fiyatlar üzerinde ortaya çıkar, enflasyon bu nedenle her zaman ve her yerde parasal bir olgudur. Para miktarı çıktı seviyesinden daha hızlı büyür ve sonuç yükselen fiyatlar olur (Friedman, 1983: 46).

Ekonomide geçici dengesizliklerin ortaya çıkabileceğini, bunun da temel olarak uygulanan yanlış para politikalarından kaynaklanacağını öne süren Monetarist görüşe göre, 1929 Bunalımından sonra yine ekonomideki para miktarını artırmak şeklinde bir politika uygulamak gerekirken maliye politikalarına yönelinmesi nasıl enflasyonun yükselmesine neden olmuşsa, 1974-75 döneminde yaşanan krizin nedeni de, sistemin genişleme ve refah döneminde uygulanan hatalı ekonomik politikalar olmuştur. Buna göre, sistemin genişleme döneminde uygulanan yanlış politikalar, esasında geçici bir ekonomik dalgalanma niteliğinin stagflasyona dönüşmesine yol açmıştır (Brunhoff, 1988: 393-394).

Klasik Yaklaşımın temel varsayımları çerçevesinde geliştirilen bir diğer teori Yeni Klasik Makro Teori'dir. F. Muth'un Rasyonel Beklentiler Teorisi'ne dayalı olarak 1970'li Yılların sonlarına doğru geliştirilen ve öncülüğünü R. Lucas ve T. Sargent'in yaptığı Yeni Klasik Makro Teori piyasaların dengede olduğu ve hem para hem maliye politikası şeklindeki her türlü politikanın bu dengeden sapmaya yol açacağını öne sürmüştür. Bu ise ekonomik faaliyetler üzerinde belirleyici etkisi olan ekonomik birimlerin beklentilerinin "rasyonel" şekillendiği bir ortamda, beklentileri yönlendiren, ekonomik birimlerin tahmin hatalarına yol açan politika uygulamalarına bağlanır. Bu teoride ekonomide ortaya çıkan dalgalanmalar, insanların fiyat seviyesine dair tahmin hataları ve reel sebeplerle ortaya çıktığı kabul edilmiş, bu temelde ekonomide ortaya çıkan dalgalanmaları ekonomik birimlerin enformasyon eksikliğine bağlayan "Eksik Bilgi Teorisi" ve verimliliği etkileyen teknolojik şoklar başta olmak üzere arz şoklarına bağlayan "Reel Konjonktür Teorisi" olmak üzere iki ayrı konjonktür teorisi geliştirilmiştir (Romer, 1996: 251; Wessels, 2002: 245).

Ücret ve fiyatların piyasalarda dengeyi sağlamak üzere esnek olduğu, piyasaların sürekli temizlendiğinin kabul edildiği her iki teoride de temelde dengede kabul edilen ekonominin geçici olarak dengeden uzaklaşmasına yol açan durumlar ekonomik

birimlerin hataları (parasal şoklar) ve arz şokları (reel şoklar) olmak üzere şoklara; dışsal etkenlere bağlanmaktadır. Piyasaların işleyişine yönelik her türlü müdahalenin, “şok”lara neden olarak ekonomik dalgalanmalara yol açacağı nedeniyle olumsuz kabul edildiği bu teoride, kendi haline bırakılan piyasalar ekonominin tam istihdam seviyesinde dengeye gelmesini garanti edeceği öne sürülür (Romer, 1996; Knoop, 2004: 98).

1980’li Yıllarda, Keynesyen anlayışa sahip olmalarına rağmen ekonomik olaylara ilişkin temel görüşleri nedeniyle Neoklasik düşünceye daha yakın oldukları öne sürülen Yeni Keynesyen Okul ortaya çıkmış; ücret ve fiyatların yapışkan olduğunu ve bu durumun ekonomik dalgalanma ve istikrarsızlıkların açıklanmasında kullanılabileceğini öne sürmüşlerdir. Buna göre, üretim ve istihdam düzeyinde ortaya çıkan dalgalanmalar, ücret ve fiyatların değişen ekonomik koşullara uyum göstermekte gecikmesi ile birlikte asimetrik enformasyon sorununun yol açtığı piyasa başarısızlıkları nedeniyle ortaya çıkmakta ve bu nedenle düzenleyici politikalara ihtiyaç duyulmaktadır (Romer, 1996; Mankiw, 2006).

Sermayenin yeniden yapılanma süreci boyunca gelişmiş ve gelişmekte olan pek çok ülkede peş peşe yaşanan krizler, Ortodoks iktisadın krizleri açıklamaya yönelik yeni teoriler geliştirmesini gerektirmiştir.

Bu bağlamda, yaşanan krizleri piyasa mekanizmasının işleyişini bozan etkenlere, finansal sistemdeki aksaklıklara bağlanan, “bankacılık krizi” ya da “para krizi” (geniş anlamıyla “finansal kriz”) olarak adlandırılan krizleri açıklamaya yönelik çeşitli kriz modelleri geliştirilmiştir. 1980’li Yılların başında Meksika ve diğer Latin Amerika Ülkelerindeki krizleri açıklamaya yönelik “birinci nesil kriz modelleri” geliştirilirken bu modellerin 1990’lı yıllarda Avrupa’da ve Meksika’da yaşanan krizleri açıklayamamasıyla “ikinci nesil kriz modelleri” ve ardından 1997 Asya Krizini açıklamaya yönelik “üçüncü nesil kriz modelleri” geliştirilmiştir. Birbirine alternatif değil, birbirini tamamlayıcı nitelikte olan bu modellerde krizler, kamu kesimi, şirketler ya da finansal kurumların bilanço zaafiyeti, şirketlerin borç sermaye oranı, dışsal şoklar gibi etkenlere yani iktisadi temellerdeki zayıflıklara bağlanmakta ya da piyasalardaki panik hareketlerin krizlere neden olduğu öne sürülmektedir. Piyasaların işleyişini bozan etkenler ve finansal sistemdeki aksaklıklara vurgu yapan bu modellerde bu anlamda,

“ahlaki risk”, “kötü politikalar”, “asimetrik bilgi” gibi kavramlar öne çıkan kavramlar olmaktadır (Özatay, 2009: 17-18, 30).

2.1.4. Ortodoks iktisat ve küresel kriz

Ekonomik dalgalanmaları piyasa başarısızlıkları ve piyasaların etkin işleyişinin önündeki engellere bağlayan Ortodoks yaklaşım, 2008 Krizinin temel nedeni olarak finansal piyasalardaki aksaklıkları ele almaktadır. Örneğin Ortodoks iktisatçı Joseph Stiglitz krizin nedeni olarak, enformasyon eksikliğinin altını çizmekte, buna ek olarak aşırı risk alma ve sahteciliğe neden olan teşvikleri ele almakta, varlığa dayalı menkul kıymetleştirme ekonomisini anlama, sistemik riski ve küçük olasılık durumlarını tahmin konusundaki başarısızlıklara vurgu yapmaktadır. Stiglitz’e göre finansal sistem, riski yönetmek ve sermayenin etkin dağılımını sağlamak gibi, yerine getirmesi gereken işlevleri/fonksiyonları yerine getirmekte başarısız olmuştur (Stiglitz, 2009).

James Crotty, Stiglitz ile aynı düşünceyle aşırı risk yaratan yanlış finansal düzenlemelerden bahsetmekte, 1980’lerden itibaren ABD’de oluşturulan finansal yapının zayıf teorik temellerine vurgu yaparak yeni finansal mimarinin aşırı risk yaratıcı unsurlarını krizin temel nedeni olarak belirtmektedir. Buna göre, kamu otoritelerinin yanlış finansal düzenlemelerine bağlı olarak, bankaların aşırı risk almasının teşvik edilmesi, yeni finansal araçların şeffaflıktan uzak olması, sıkıca entegre olmuş küresel finans sisteminde sistemik riskin yayılmasına yol açacak mekanizmaların oluşması ve bütün finansal sistemi etkileyecek biçimde tehlikeli finansal kaldıraçların büyümesi krizin temel nedenlerini oluşturmaktadır (Crotty, 2009; Bocutoğlu, 2010: 8).

2.2. Heterodoks Teorik Yaklaşımlar

Bir ekonomik sistem olarak kapitalist sistemin doğası gereği istikrarsız olduğunu öne süren ve krizleri kapitalist sistemin işleyişi ile ilişkilendiren, Heterodoks anlayış, krizleri sistemin işleyişinin doğal bir sonucu olarak ele almaktadır. Ekonomik krizleri, üreticilerin ve finansal yatırımcıların birikim arzusundan kaynaklanan, kapitalist sistemin normal işleyişinin bir sonucu olarak gören Post Keynesyen teori ile kapitalist sistemdeki krizleri, kapitalist üretim biçiminin temel çelişkilerinin sonucu, sermaye

birikim sürecinin zorunlu bir uğraşı olarak ele alan Marxist teoriler bu başlık altında ele alınmaktadır. Marx'tan sonra Marx'ın görüşlerini temel alarak geliştirilen çeşitli teoriler de, krizlerin nedenlerini analiz ederken farklı noktalara dikkat çekseler de, bir bütün olarak Marxist teoride krizler sistemin işleyişinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır ve bu nedenle kapitalist sistem varoldukça krizler de varolmaya devam edecektir.

2.2.1. Post Keynesyen iktisat ve Minsky'nin finansal istikrarsızlık hipotezi

2.2.1.1. Post Keynesyen iktisat ve ekonomik kriz

H. Minsky'nin içinde yer aldığı Post Keynesyen iktisatçıların esasen üç farklı gelenekten geldikleri ifade edilse de Keynesyen Teori'yi tamamlamayı ve Genel Teoriyi genelleştirmeyi amaçlayan her üç grubun da ortak noktası, ekonomik analizi reel ekonomik problemlerle ilişkilendirmek ve daha adil ve eşit bir toplum düşüncesidir. Bu anlamda analizlerinin temelinde sınıf, iktidar ve refah kavramları bulunan Post Keynesyen iktisatçıların ilgi alanı, ekonomik sistemlerin, yaratarak, üreterek, bölüşerek ve sosyal artıkları kullanarak, zaman içinde çıktının nasıl büyüyeceğidir (Crotty, 1980: 23; Arestis, 1996: 112-114).

Post Keynesyen iktisatçılar, ekonomik dalgalanmaları kapitalist sistemin normal işleyişinin bir sonucu olarak görürler (Kaldor, 1940; Kalecki, 1971; Goodwin, 1967, Aktaran, Arestis, 1996: 127). Sistemdeki istikrarsızlık, üreticilerin ve finansal yatırımcıların birikim arzusundan kaynaklanır. Bu nedenle, sermaye birikimi (yatırım), beklentiler ve bölüşüm üzerindeki etkileri ile birlikte hem büyüme hem de ekonomik dalgalanmalara ilişkin açıklama sağlar. Dengesizlik, piyasaların temizlenmemesi ve zaman içinde değişim ile ilgilenen Post Keynesyenler'de büyüme ve dinamikleri ve bu bağlamda bir kapitalist ekonominin genişleme rotasının değişken doğasının açıklanması analizin temel odak noktasıdır. Post Keynesyen analizin özel ilgi alanlarından bir diğeri ise ekonomik krizlerle ilişkisi bağlamında, işsizliktir. (Arestis, 1996: 118).

Geleceğin belirsiz olduğu, üretimin zaman aldığı, sermaye stokunun biçimlendirilemediği parasal bir ekonomide yatırım, tasarruf ve finansal kararların alınma sürecini anlamaya yönelik Post Keynesyenler, gerçek kapitalist dünyaya ilişkin

temel özellikler nedeniyle, kararlı ve denge perspektifinin temel alındığı herhangi bir makro teoriye (bu teoriler neoklasik büyüme teorisi de olsa, kısa dönem IS-LM modeli ya da monetarizm ve hatta Kaldor ya da Pasinetti'nin geliştirdiği Neo Keynesyen durağan durum büyüme modeli de olsa) karşı şüphecî yaklaşırlar. Post Keynesyenlerin vurguladığı, istikrarsızlık ve dengesizlik durumlarıdır (Crotty, 1980: 20-21).

2.2.1.2. Finansal istikrarsızlık hipotezi

Minsky, Keynes'de istikrarsızlığın temel nedeni olarak görülen “belirsizlik” kavramını ve bu bağlamda finansal istikrarsızlık hipotezini geliştirmiştir. Bir kapitalist ekonominin bir finansal sistem olarak şekillendiğini vurgulayan ve sermaye birikimi sorununa dikkat çeken Minsky'nin görüşünde, sistemde istikrarsızlık yaratan olgular; finansal sistemdeki istikrarsızlıklar, toplam yatırımda istikrarsızlık yaratan unsurlardır ve bu bağlamda, girişimcilerin kâr beklentileri ve yatırımın nasıl finanse edildiği sorunları ön plana çıkar.

Minsky'e göre, bir ekonomik teori olarak finansal istikrarsızlık hipotezi, Keynes'in “Genel Teori”sinin bir yorumudur. Minsky'den önce, borç kredi sorununun sistemde istikrarsızlıklara yol açtığı Fisher (1933), Schumpeter (1934) tarafından belirtilmişse de dar anlamda finansal istikrarsızlık hipotezinin temel çalışmaları yine Minsky (1975, 1986)'ye aittir. Toplam yatırımdaki kısa dönemli dalgalanmalara vurgu yapan Minsky, finansal sistemin zamanlararası bir kurumsal analizini gerçekleştirerek konjonktürel dalgalanmaların açıklanmasında yatırımın finansal teorisini; bunun dinamik bir yorumunu ortaya koyar. Hipotezin temel savı, gelişmiş kapitalist ekonomilerin, sermaye birikimi sürecinin içsel dinamiklerinde olan istikrarsızlığa doğru doğal bir eğilimi olduğu şeklindedir (Dodd, 2007; 4). Bir kapitalist ekonominin kompleks bir finansal sistem olarak şekillendiği savıyla yola çıkan Minsky, Keynes'i izleyerek kapitalist ekonomideki temel sorun olarak görülen birikim sorununa odaklanır (Minsky, 1992; 2).

Minsky'e göre, gelişmiş bir kapitalist ekonomide yatırım, kompleks ve gelişmiş bir finansal sisteme ihtiyaç duyar. Bu gelişmiş finansal sistem içerisinde finansal kurumlar, hanehalklarına ve firmalara, sermayeye ve finansal varlıklara sahip olmaları ve bunların kontrolü için gerekli dışsal finansman araçlarını sağlar. Bu anlamda,

hanehalklarının varlıkları, firmaların yükümlülüklerine kadar hemen tüm borçlar büyük ölçüde finansal araçların sahipliğindedir. Bu araçlar –bankalar, tasarruf kurumları, sigorta kurumları, müşterek fonlar ve emekli sandığı fonları vb.-, kâr arayan kurumlardır ve kapitalist bir ekonomide önemli ölçüde hassas bir rol oynarlar (Minsky, 1993; 14). Bu finansal araçlardan elde edilen finansal (borç) araçların koşulları ise kapitalist bir ekonomide, sermaye birikiminin kaynağı olan yatırımların temel belirleyicisidirler (Dodd, 2007; 4-5).

Kapitalist bir ekonomide geçmiş, bugün ve gelecek özellikle finansal ilişkilerle birbirine bağlıdır. Finansal sistem, finansal pozisyonlar için dışsal araçlar sağlamanın yanı sıra, yatırımcıların yatırımdan bekledikleri getiriye, reel ve finansal varlıklara sahip olmadan bugünkü değerine dönüştürür. Bir diğer deyişle, olası yatırım projelerinden gelecekte beklenen kârların bugüne iskonto edilmiş değerini hesaplar ve bu varlıklar için bir talep fiyatı oluşturur. Benzer bir süreç finansal varlıkların ve varolan sermaye varlıklarının fiyatının belirlenmesine de uygulanabilir. Bu nedenle, gelişmiş bir kapitalist ekonomide ikili fiyat sistemi ortaya çıkar (Dodd, 2007; 5). Bunlardan ilki cari çıktının fiyatı ve ikincisi varlıkların; hem firmaların üretimde kullandıkları sermaye varlıklarının ve hem de sabit ve çalışma sermayesini kontrol etmek için ihtiyaç duydukları finansal araçların fiyatıdır. Sermaye varlıklarının ve finansal araçların fiyatı, gelirlerin gelecekteki akışı için şimdiki fiyatlardır. Bu ikili fiyat düzeyi, iki farklı piyasada neler olduğunu gösterir ve birbirinden bağımsız değişir (Minsky, 1993; 10). Yatırım, finansal sistemde belirlenmiş olan sermaye varlıkları için fiyat düzeyi, cari yatırım çıktısı için belirlenen fiyat düzeyinden yüksek olduğu sürece yapılır. Bununla birlikte, yatırımdan beklenen kârların, firmanın yatırım için gerçekleştirdiği borç sözleşmelerini yerine getirecek seviyede olması gerekir. Ancak kârların, yükümlülüklerin ne kadarını karşılamaya yeteceğinin bir garantisi yoktur. Bu anlamda, hem borç vermede hem de almada risk faktörü söz konusudur ve bu riskler, yatırım malları fiyatının hem arz hem talep yönünü zayıflatmak yoluyla yatırımın düzeyini etkiler (Dodd, 2007; 5-7).

Yapılan yatırımın nasıl finanse edileceği Minsky'nin hipotezinin temel sorunlarından birisidir. Hipotez, borcun, sistemin davranışına etkisi üzerine kuruludur. Minsky, bu noktada hedge, spekülasyon ve Ponzi finansman olmak üzere, üç ayrı gelir-borç ilişkisi tanımlar:

- Hedge finansman, ekonomik birimlerin bütün sözleşmesel yükümlülüklerini nakit akışları ile yerine getirdiği finansman türüdür.
- Spekülatif finansmanda, kimi zaman ekonomik birimlerin nakit çıkışları nakit akışlarını aşabilir, borç yükümlülükleri nakit akışlarının üzerine çıkabilir. Böyle birimler, yükümlülüklerini yerine getirebilmek için kimi zaman yeniden borçlanmak durumundadırlar.
- Ponzi finansman ise, birimlerin işlemlerinden doğan nakit akışlarının, hem borç anaparalarını hem borç faizlerini ödeyemedikleri, bunun için yeniden borçlanmaları gereken finansman türüdür (Minsky, 1992: 6-7).

Minsky, finansal sistemin istikrarsızlığının, ekonomide hangi finansman türünün daha yaygın olduğuna bağlı olduğunu belirtir. Buna göre, eğer hedge finansman türü daha yaygınsa, finansal kırılganlık düşük olacak, ekonomi dengeyi arayan ya da içeren bir konumda olacaktır. Aksine, spekülatif ya da Ponzi finansman biçimi ağırlıktaysa, finansal kırılganlık o derece yükselecek, ekonomi dengeden o derece geniş ölçüde sapma eğiliminde olacaktır. Finansal istikrarsızlık hipotezine göre, finansman rejimleri, ekonominin kararlı olduğu dönemlerde ve kararsız olduğu dönemlerde farklılıklar gösterir. Ekonomi, uzun refah dönemleri boyunca kararlı bir sistem için gerçekleşen finansal ilişkilerden, kararsız bir sistem için gerçekleşecek finansal ilişkilere geçişi yaşar. Kapitalist bir ekonominin uzun süren iyi zamanları boyunca, hedge finansman tarafından yönlendirilen bir finansal yapıdan, spekülatif ve Ponzi finansman türünün baskın olduğu bir finansman yapısına doğru evrimle eğilimindedir (Minsky, 1992: 7). Bu süreç ise şu şekilde gelişir: Konjonktürün genişleme evresi boyunca, geleceğe ve artan yatırımlara ilişkin daha iyimser bir hava oluşur, yatırımlar için ulaşılabilir finansman olanakları genişler. Cari yatırım, büyük ölçüde cari kârları belirler ve bu nedenle yatırımlardaki artış nakit akışını artırır. Yatırımın beklenen kârlılığı daha fazla yatırımı teşvik eder ve bu durum firmaların spekülasyon güdülerini uyarır. Daha fazla firma varlıklarında daha büyük spekülatif ve Ponzi pozisyonu alır ve bu süreç devam ettikçe finansal yapı, makroekonomik koşullardaki değişimler karşısında daha fazla kırılgan hale gelir (Dodd, 2007: 9). Aşırı borçluluğun nihai sonucu, büyük ve ciddi bir bunalım olabilir. Süreç devam ettikçe, borçlar ve borç servisi gelire oranla yükselir ve finansal bir krize olanak sağlayan koşullar büyük ölçüde ortaya çıkmış olur. Böyle bir

kriz, ilk olarak yatırımda bir çökmeye ve ardından işsizlikle birlikte ortaya çıkan uzun süreli bir bunalıma yol açar (Minsky, 1993: 18).

Minsky, ekonominin normal işleyişinin bir finansal krize, işsizliğe ve geniş çapta etkileri olabilecek yoksulluğa yol açabileceğini ifade etmesine karşın, hiçbir zaman sisteme bir alternatif gerekliliğinden bahsetmemiştir. Yine de, radikal reformların gerekliliğini savunmuş; bu bağlamda, kapitalist sistemin istikrarsızlık ve etkinsizliği temelinde, yatırımın sosyalizasyonundan bahsetmiş, ulaşılabilir kaynakları etkin kullanmada gelişmiş bir finansal sistemle birlikte, piyasa ekonomisinin başarısızlığı nedeniyle, yatırım sürecinin planlanması gerekliliğini vurgulamıştır. Bankacılık sisteminde kontrol mekanizması ve büyük şirketlerin piyasa gücünün azaltılması gerektiğini öne sürmüştür. Minsky, Keynes gibi, neyin ne kadar üretileceği konusunda piyasa ekonomisinin nispeten iyi olduğuna inanmış ancak kapitalizmin, tam istihdamı sağlama ve gelir ve refahın dağılımındaki eşitsizlik olmak üzere iki konuda başarısız olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Minsky, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uygulanan özel yatırım öncülüğünde ekonomik büyümeyi sağlamaya ilişkin Keynesyen politikaların enflasyonist, eşitsizliği artırıcı ve istikrarsızlığı artırıcı olduğunu öne sürmüş ve eleştirmiştir. Buna karşın işsizlik, yoksulluk ve eşitsizlik sorunları için alternatif olarak, istihdam temelli bir strateji geliştirmiştir. Bu alternatif stratejinin temeli ise “hükümet iş garanti programı” (*Employer of Last Resort* (ELR))’dır. Buna göre, istihdam açıkça kamu yararına olan emek yoğun sektörlerde sağlanmalıdır. Buradan başlayarak tam istihdama doğru hızlı bir hareket sağlanabilecekti. Eşitsizlik sorunun çözümü ise tam istihdamın başarılmasının bir sonucu olarak ortaya çıkabilecektir; tam istihdam durumunda, düşük ücret ödeyen işlerde ücretler, yüksek ücret ödeyen işlerden daha hızlı biçimde yükselecektir. Ve son olarak, gelirin üretimde bir artışla dengelenmeden alındığı bir transfer ödemeleri projesinden farklı olarak bir kamu istihdam programı, (kamu tüketimini artıracak ancak) bir özel yatırım stratejisinden daha az enflasyonist olacaktır (Dodd, 2007: 11-17).

2.2.2. Ekonomik krizlere Marxist yaklaşım ve 2008 küresel krizi

Ekonomik krizlere ilişkin ilk teoriler Marx’a aittir. Yukarıda açıklandığı gibi, Marx’tan önce, Klasik Okul’a mensup kimi iktisatçılar krizlerin olabilirliğine ilişkin

çeşitli düşünceler ortaya koymuş olmalarına karşın, krizlerin teorik olarak imkansız kabul edilmesi nedeniyle sistematik bir analiz geliştirilmemiştir. Buna karşın, krizleri anlamaya ve açıklamaya yönelik ilk teoriler, Marx'ın kapitalist sistem analizinden elde edilmektedir. Krizleri kapitalist birikim sürecinin içsel dinamiklerinin ürünü olarak ele alan Marxist düşünce, sermaye birikim sürecinin çelişkilerini ortaya koyarak krizlerin bu çelişkilerin bir ürünü olduğunu ve kapitalizm varoldukça krizlerin de varolacağını öne sürer (Clarke, 2007).

Marxist kriz teorisinin temelleri, Engels'in ekonomik krizlere ilişkin, kapitalist rekabetin ortaya çıkardığı aşırı üretim ve bunun piyasanın büyümesinin sınırlarını aşarak krizlere yol açtığı görüşüdür. Engels'e göre tüketici ihtiyaçlarından habersiz olan üreticiler, üretimi piyasa fiyatına göre belirlemekte, bu ise fiyat değişmelerinin aşırı üretim ya da bunalım dönemlerine yol açmasına, üretimde bir anarşiye neden olmaktadır. Kapitalizmin sürekli olarak aşırı üretim eğiliminde olmasına ve bu nedenle krizlerin sistematik olmasına yol açan kapitalist rekabet, aynı zamanda sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması eğilimini ortaya çıkarmakta, bu ise krizlerin yaygınlık kazanmasına ve her seferinde daha yıkıcı olmasına neden olmaktadır. Marx, Engels'in açıklamalarından yola çıkarak bu düşünceleri farklı bir anlayışla yeniden ele almış, ekonomik krizlerin piyasa anarşisi ya da başka herhangi dışsal bir nedenden değil, kapitalist birikim sürecinin çelişkili yapısı nedeniyle ortaya çıktığını, krizlerin, çelişkilerin açığa çıkışı anlamına geldiğini öne sürmüştür. Kapitalizm sisteme içsel nedenlerden dolayı krize girmekte, krizleri hazırlayan şartları kendi yapısında bulundurduğu için ise bu krizler süreklilik ve periyodiklik göstermektedir (Clarke, 2007: 95-98, 102, 113).

Marx'a göre ekonomik krizler, üretimin toplumsal ihtiyaçlar için değil kar için yapıldığı kapitalist üretim biçiminin çelişkili yapısında temellenir: "Üretim ve toplum, ürün ve değeri, meta ve para. Bunların birbirinden kopuşu krizleri doğurur" (Marx, 1979: 218). Pek çok çelişkiyi birarada barındıran kapitalist üretim biçiminin temel çelişkisi, üretimin kullanım değeri yani toplumsal ihtiyaç için değil, mübadele değeri yani kar için yapılmasıdır (Bullock ve Yaffe, 1988: 224). Bu nedenle, kapitalist üretim biçimi ortadan kalkmadan krizler de ortadan kalkmayacaktır, krizlerin yok edilmesi için kapitalist üretimin toplumsal biçimi yok edilmelidir (Clarke, 2007: 103).

Marxist teoride kapitalist üretim biçiminin çelişkili yapısının doğal bir sonucu olarak görülen krizlere ilişkin Marx'tan sonra, Marx'ın görüşlerini temel alarak çeşitli teoriler geliştirilmiştir. 1929 Krizini açıklamak üzere geliştirilen ve kapitalist sistemde realizasyon (gerçekleşme) sorununa odaklanan Marxist Eksik Tüketimci Kriz Kuramı, 1970'lerin krizini kar oranlarındaki düşüş ile ilişkilendiren ve Marx'ın Kar Oranının Düşme Eğilimi Yasası çerçevesinde açıklayan teori bu teorilerden bazılarıdır (Öztürk, 2008). Kapitalizmin 2008 yılında girdiği kriz, kimi Marxist çevreler tarafından kapitalizmin 1970'lerdeki durgunluk sorununu aşmak için oluşturulan neoliberal birikim modelinin yol açtığı, küresel ve sınıfsal düzeyde gittikçe derinleşen eşitsizliklerin yarattığı bir realizasyon krizi olarak değerlendirilirken, kimi Marxist çevreler kapitalizmin 1970'lerde başlayan durgunluk sorununun sonraki onyıllar boyunca da aşılamadığı, kar oranındaki düşüşün devam ettiği ve bu düşüşü telafi edici mekanizmaların zayıflaması ile kapitalizmin daha büyük bir krize girdiği, krizin kar oranının düşme eğilimi ile ilişkilendirmektedir.

2.2.2.1. Realizasyon (gerçekleşme) krizi

Temel olarak Marxist eksik tüketimci açıklamalardan yola çıkarak, kapitalist sistemde, yapısal olarak bir tüketim yetersizliği olduğu ve bunun da kaçınılmaz olarak krizlere yol açacağını öne süren düşünce, artık değer gerçekleştireme koşulları ve bu koşullar ile krizler arasındaki ilişkileri vurgular.

Esas olarak P. Sweezy tarafından Marx'ın ve R. Luxemburg'un eksik tüketimci görüşlerine dayanarak geliştirilen eksik tüketim kuramı temel olarak, kapitalist sistemde işçilerin tüketim yetersizliğine bağlı olarak bir talep yetersizliği olacağı, üretimin talebin sınırları ile karşılaşacağı, üretim –artık değer üretimi- geliştikçe üretilen bu artık değer gerçekleştirmesini sağlayacak yeterli talebin gerçekleşmemesi nedeniyle birikimin krizlerle birlikte kesintiye uğrayacağını, kapitalist sistemde sürekli olarak bir realizasyon sorunu olduğunu öne sürer (Öztürk, 2008: 34-35).

Kapitalist üretimin temel amacı daha fazla artık değere el koyarak daha fazla kar elde etmektir. Ancak buradaki bir sorun meta üretimi ve elde edilen artık değeri artırmak iken bir başka sorun yaratılan artık değeri realize etmek yani üretilen metaların paraya çevrilmesi sorunudur. Çünkü Marx'a göre artık değeri üretmek ile artık değer

gerçekleşme –sömürü- koşulları aynı değildir. Artık değer üretim sürecinde yaratılırken artık değer gerçekleşmesi; üretilen metaların paraya çevrilmesi zorunluğu, dolaşım süreci ile ilgilidir. Sermaye birikim sürecini oluşturan bu iki süreç, artık değer gerçekleşme koşulları oluşmadığı ve dolaşım süreci sekteye uğradığında, krizler nedeniyle kesintiye uğrar. Kapitalist üretimin temel amacının daha fazla kar olması, bir yanda yükselen bir artık değer kitlesi yaratırken diğer yanda yaratılan bu artık değer gerçekleşme zorunluğu, yer ve zaman bakımından bu ikisi arasındaki kopukluk, yaratılan artık değer realizasyonu sorununu doğurmakta ve krizlere yol açan temel bir çelişkiyi oluşturmaktadır (Marx, 1979: 438-439; Clarke, 2007: 155, 174, 222).

Krize yatkınlık bir yandan artık değeri artırmak, diğer yandan yükseltilecek artık değer para biçiminde gerçekleşme zorunluluğu arasındaki çelişkiyle ilişkili iken, sermaye birikimi süreci içinde paranın üretim ve dolaşım arasındaki ilişkiyi belirleyen rolü ele alınarak krizlerin ticari ve mali krizler şeklindeki görünümü açıklığa kavuşturulur. Artık değer realizasyon sorunu, yani üretilen metalar için yeterli talebin olmaması, kapitalistlerin işlemlerini sınırlayan bir para eksikliği olarak görünür (Clarke, 2007: 143-144). Ancak kapitalizmin işleyişi içinde para eksikliği olarak görülen şey Marx’a göre talebin sınırlarını aşan bir üretim düzeyine işaret eder:

“**Gereğinden az para** üretiliyor demek ise, söylemek istediğimizin aynısını, yani üretimin değerlendirme ile çakışmadığını, dolayısıyla **aşırı üretim** olduğunu, bir başka deyimle paraya, **değere** dönüştürülmesi imkansız bir üretim olduğunu, dolaşım sınavını geçemeyen bir üretim olduğunu söylemektir. Para cambazlarının (Proudhon da bunlara dahildir) durumu paranın pahalılığından doğan bir **dolaşım aracı yetersizliği** olarak değerlendirip, yapay olarak para yaratmayı çözüm yolu sanma yanılgısının kaynağı budur” (Marx, 1979: 452).

Paranın bir değişim aracı olmayıp başlı başına bir amaç haline gelmiş olması, kapitalistin sermayesini karlı biçimde istihdam edeceğini öngörmediği –karlı sermaye birikim koşullarının aksaması- durumlarda parasını dolaşım alanından çekmesine ve sermayesini para biçiminde tutmasına yol açabilir ve paranın dolaşım alanından

çekilmesi, dolaşımın sekteye uğramasıyla kriz olasılığının güçlenmesine neden olur (Clarke, 2007: 151-152).

Daha fazla artık değere el koymak, bunu gerçekleştirmek için sürekli genişleyen bir dolaşım çevresinin varlığını gerektirir:

“Sermayeye dayalı üretimin koşullarından biri, o halde, **sürekli genişleyen bir dolaşım çerçevesinin üretilmesi** olmaktadır: bu, ya doğrudan doğruya çerçevenin genişletilmesi, ya da aynı çerçeve içinde **daha çok üretim odağının yaratılması** yoluyla olabilir... Demek ki, sermayenin dinamiği, bir yandan sürekli olarak daha çok artık-emek yaratmaya yönelirken, bir yandan da bunu karşılayıp bütünleyen mübadele odaklarını yaratmaktadır; sadece **mutlak** artık-değer düşünüldüğünde, sermayenin dinamiği kendisini bütünleyecek daha çok artık-emeği yaratmaktadır; son tahlilde sermayeye dayalı üretimi, ya da sermayeye tekabül eden üretim tarzını yaymaktır. **Dünya piyasası** yaratma eğilimi doğrudan doğruya sermayenin kavramında verilidir. Her sınır, üstesinden gelinecek bir ayakbağıdır.” (Marx, 1979: 445).

Kapitalistin sürekli olarak daha fazla artı değere el koyma güdüsü, üretimi sınırsızca genişletmesine yol açarken, üretilen artık değerın gerçekleşme zorunluluğu, sermayenin dolaşım alanının sınırlarının sürekli aşılma çabalarına yol açmaktadır. Ancak kapitalistin bu sınırları aşma çabaları sadece bu çelişkileri yeniden üretmeye yol açmaktadır; emek üretkenliği artışı daha fazla meta üretimine, artan artık değer oranı piyasanın sınırlarının genişletilmesi zorunluluğuna, piyasanın sınırlarının genişlemesi, kapitalist üretim tarzının çelişkilerinin dünya geneline yayılmasına yol açmaktadır (Clarke, 2007: 127, 155, 194).

Günümüz kapitalizmin krizini bir realizasyon krizi olarak açıklayan iktisatçılar, kapitalizmin aşırı üretim dinamikleri karşısında, eşitsiz bölüşüm koşullarının ortaya çıkardığı yetersiz talep olgusuna dikkat çekmekte; bölüşüm sorununa odaklanmaktadır. Buna göre, kapitalizmin 1970’lerdeki durgunluğuna çözüm olarak sermayenin yeniden yapılanması; kar arayışındaki aşırı sermaye bolluğuna karşın, küresel boyutta derinleşen eşitsizlik koşulları, artık değerın gerçekleşme koşullarını ortadan kaldırarak bir realizasyon krizine yol açmıştır.

Kapitalist sistemde krizleri eksik tüketimden kaynaklanan realizasyon krizi olarak gören Sweezy'nin P. Baran ile birlikte geliştirdikleri “durgunluk teorisi”, tekelci kapitalizm koşullarında, artığın yükselme eğilimi ve bu artığı emecek karlı yatırım fırsatlarının yokluğu üzerinde durmakta, tekelci kapitalizmin yarattığı eşitsizlik koşullarına vurgu yapmaktadır. Günümüzde Monthly Review Okulu küresel krizi açıklamak için Sweezy'nin durgunluk teorisini temel almaktadırlar. Aşağıda durgunluk teorisi ve bu teori çerçevesinde günümüz krizini açıklamak için başvurulmuş finanslaşma hipotezi ele alınmaktadır.

2.2.2.1.1. Durgunluk teorisi

Sweezy ve Baran tarafından geliştirilen durgunluk teorisi, temel olarak, kapitalist ekonominin tekelci kapitalizm olarak biçimlendiği ve küçük bir azınlığın elinde toplanan devasa artığı emecek karlı yatırım fırsatlarının yokluğu nedeniyle kapitalizmin bir durgunluk eğilimine girdiğini öne sürer. Kapitalizmin rekabetçi değil, tekelci kapitalizm aşamasında olması, artığın yükselmesi eğilimini doğurmakta, yükselen artığın realizasyonu sorunu, yavaş büyüme, yükselen işsizlik, atıl kapasite biçiminde kendini gösteren durgunluğun kapitalizmin olağan durumunu olmasına neden olmaktadır (Foster, 2011a: 17, Öztürk, 2009: 43-44).

Tekelci kapitalizm ve kapitalizmin durgunluk eğilimi

Tekelci Kapitalizm kavramı, Marxist literatürde kapitalizmin büyük şirketler tarafından yönetildiği (dominated) bir aşamasına referans olarak kullanılmıştır. Tekelci kapitalizm kavramının ilk önemli teorisini, -etki alanı ABD ile sınırlı kalan Thorstein Veblen'in ardından- 1910 yılında yayınlanan *Finans Capital: The Latest Phase of Capitalism* adlı eseriyle Rudolf Hilferding'tir. 1930'lara gelindiğinde ise Joan Robinson, Edward Chamberlin ve Paul Sweezy kavramın üzerinde durmaya başlamıştır (Foster, 2002: 3-4).

1930'lerde Marxist ekonomide, bir sermaye birikimi ve kriz teorisi ve bir de tekelci kapitalizm teorisi var olmasına rağmen bu ikisini bütünleştirerek birarada ele alan bir teori yoktur. Kriz teorisini tekelleşme teorisi ile ilişkilendiren ilk iktisatçı, Marx ve Luxemburg'dan etkilenen, Keynesyen gelenekten Michal Kalecki olmuştur. Kalecki,

uzun dönemli gelişmenin kapitalist ekonomiye içsel olmadığını, sistemin uzun dönemde büyüme eğilimini sürdürmesinin spesifik gelişme faktörlerine bağlı olduğunu öne sürmüştür. 1942 Yılında, Sweezy *The Theory of Capitalist Development* adlı çalışmasında, Keynes'in efektif talep teorisi ile Marx'ın gerçekleşme krizi teorisi arasındaki yakın ilişkiyi göstererek bir ekonomik durgunluk analizi geliştirmiştir. Sweezy bu çalışmada ayrıca, Marxist tekelleşme analizini genişletmiş, ancak bu ikisi çalışmada birbirinden ayrı yer almıştır. 1957 yılında Baran, Kalecki ve Steindl'in tekelleşen kapitalizm teorisinden uyarladığı *The Political Economy of Growth* adlı çalışmasını yayınlamıştır. Bu çalışmasında ekonomik artık kavramını, sermaye birikimi ve ABD ve kapitalizmin diğer lider ülkelerindeki durgunluk sorununu analiz etmek için kullanmıştır. Bu analiz daha sonra, Baran ve Sweezy'nin ortak çalışmaları *Monopoly Capitalism: An Essay on the American Economic and Social Order* (1966)'da genişletilmiştir (Foster, 2002: 5-9).

Paul Baran ve Paul Sweezy'nin, 1950'lerin sonları ve 1960'ların başlarında - sanayi sermayesinin egemen olduğu bir dönemde- yazdıkları *Tekelleşen Kapitalizm* (*Monopoly Capitalism*, 1966)'de, temel olarak, kapitalizmin, yirminci yüzyılın başında, ondokuzuncu yüzyılın serbest rekabetçi kapitalizminden kopuş anlamına gelen dev şirketlerin yükselişiyle geçirdiği dönüşüme ve özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın ardından az sayıda dev şirketin sanayide egemen hale gelmesiyle "artığın yükselmesi eğilimi" olarak adlandırdıkları durumun ortaya çıkmasına vurgu yapmışlardır. Baran ve Sweezy'nin, Michal Kalecki ve Josep Steindl'in teorik bakış açılarından esinlenerek ortaya koydukları bu görüşe göre, kapitalizmin daha fazla kar hırsı ile girdiği rekabet sonucu ortaya çıkan tekelleşme eğilimi, kapitalist artığın yükselişinin önündeki engelleri de yaratmakta, sistemin durgunluğa girmesine neden olmaktadır (Foster, 2008: 27-28).

Tekelleşme ile kapitalizmin durgunluk eğilimi arasındaki ilişki şu şekilde ortaya konulmaktadır. İnsan ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla reel ekonomi tarafından üretilen mal ve hizmetler küçük bir oligopolcü kesim tarafından gerçekleştirilir. Bu durum reel ekonomiden elde edilen ve bu küçük grubun tüketebileceği ya da tüketmek isteyeceğinden çok daha fazla bir kapitalist artığa yol açar. Nüfusun çoğunluğunu oluşturan işçilerin ise, gelirleri hemen tamamen ücret gelirinden oluştuğu için kar, faiz ya da rant biçimindeki ekonomik artığa ya hiç ulaşma olanakları yoktur ya da çok az

olanakları vardır; varolan oligopolcü karından hesaplanan fiyatlardan sadece sınırlı miktarda çıktı satın alabilirler; gelirlerinin tamamını ihtiyaçlarına –ücret mallarına- harcarlar. Kapitalist artığın tamamını ellerinde bulunduran küçük oligopolcü grup, yani sermaye sahipleri ise, toplam gelirlerinin küçük bir bölümünü özel tüketimleri için lüks mallara yatırır ancak temel olarak sermaye mallarına; yeni üretim kapasitesi yaratmak amacıyla yatırmak zorundadırlar. Çelişki şudur ki, yatırım arayan tüm artığın yeni üretim kapasitesine yatırılması, bu kapitalist artığı yaratan yapının işçilerin gelirlerine koyduğu sıkı sınırlar nedeniyle, üretilen malların nihai talebi aşmasına ve aşırı üretime yol açar. Bu ise fiyatların ve dolayısıyla karların düşmesine neden olur; tekelci sermaye üretim düzeyini düşürür. Sistemin ürettiği artık, bu artığı emecek normal kapasiteyi aşar ve ekonomi, potansiyelinin altında bir hızda büyür (Sweezy, 1994; Foster, 2002: 9).

Kapitalizmin İkinci Dünya Savaşı sonrası genişleme döneminin ardından, 1974-75’de başlayan durgunluk eğilimini yukarıdaki savla açıklayan teoriye göre kapitalizmin “altın çağ”ının ardından, az sayıda dev şirketlerin piyasada egemen hale geldiği ve kapitalist artığın bu az sayıda elde biriktiği, küçük bir azınlığın elinde biriken bu artık için karlı yatırım alanları ortadan kalktığı ve yükselen artığı emmenin diğer yolların sonuçta büyümeyi dengeleyemediği bir durgunluk sürecine girildiği öne sürülmektedir. Bu nedenle üretimde ortaya çıkan aşırı kapasite, yeni yatırımlardan beklenen karları ve yeni yatırım yapma arzusunu azaltarak sermaye birikimini sekteye uğratmıştır (Foster, 2008: 27-28).

Sweezy’e göre, kapitalizmin 1974-1975 durgunluğu ile başlayan yakın tarihinde, i) büyüme oranının yavaşlaması, ii) dünya çapında tekelci (ya da oligopolcü) çokuluslu şirketlerin artışı ve iii) sermaye birikimi sürecinin finansallaşması olmak üzere en önemli üç belirleyici eğilim söz konusudur. Bu durgunluk süreci, on dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başında belirleyici olan sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesinin başladığı döneme, sermaye birikimi sürecine içsel değişikliklere dayanır. Bu dönüşümün etkisi Birinci Dünya Savaşı ve 1930’ların Büyük Bunalımı ile zayıflamış, İkinci Dünya Savaşı ve Soğuk Savaş sayesinde yaşanan kapitalizmin altın çağı 1974-75 durgunluğu ile son bulmasının ardından bu üç eğilim şiddetlenerek günümüze kadar (yüzyılın dönüşümüne kadar demiş) devam etmiştir. Sweezy, bu üç eğilimin birbiriyle karmaşık biçimde ilişkili olduğunu belirtmekte ve tekelleşmenin çelişkili sonuçlarına vurgu yapmaktadır. Buna göre tekelleşme sonucu bir yanda yüksek

karlar yaratılır ve bu karlar az sayıda elde toplanırken diğer yandan ek yatırımlar için talep azalmaktadır. Daha fazla kar, daha az karlı yatırım olanaklarına, sermaye birikiminin ve bu nedenle ekonomik büyümenin yavaşlamasına yol açmaktadır (Sweezy, 1997).

Baran ve Sweezy, *Tekelci Kapitalizm*'de, tekelci kapitalizm krizlere ve durgunluğa mahkum bir sistemken, kapitalizmin "altın çağ"ının nasıl ortaya çıktığını, ABD ekonomisinin iki onyıllık boyunca önemli bir kriz yaşamaksızın büyümeyi nasıl başarabildiği sorusuna odaklanmışlardır. Kalecki, üretimi artırmak için spesifik faktörlerin etkisine ilişkin görüşlerinden etkilenerek-, yükselen artığı yatıracak bu yeni alanlar arasında, otomobil teknolojisi gibi yeni teknoloji ve yenilikler, fiziksel ve beşeri altyapı yatırımları ve ekonomiyi canlandırıcı etkisi açısından en önemlisi askeri harcamalara vurgu yapmaktadır. Baran ve Sweezy, Kalecki'nin görüşlerinden etkilenerek, kapitalizmin İkinci Dünya Savaşı sonrası altın çağının, i) 1950'lerde ABD'de ortaya çıkan otomobilleşme dalgası –ki bu aynı zamanda çelik, cam, lastik ve petrol sanayilerinin gelişmesi, karayolu sisteminin gelişmesi gibi anlamlara gelmektedir-, ii) soğuk savaşın yarattığı silahlanma, iii) İlk olarak Veblen tarafından dile getirilmiş olan, satış çabaları, iv) kapitalist ekonominin finansal altyapısındaki genişleme, (bu etken *Tekelci Kapitalizm*'de daha kısıtlı ele alınmış ve Sweezy'nin sonraki çalışmalarında vurgu yapılmıştır) sayesinde ortaya çıktığını ve ABD ekonomisinin bu araçlar sayesinde artığı emmeyi başardığını ve ciddi bir krize girmediğini belirtirler (Foster, 2002: 10; Magdoff, 2011: 98-100). Çevre ülkelere sermaye ihracının ise, yatırım ihtiyacı içindeki sermaye için yeni karlı alanlar sağlamış olmakla birlikte, yarattığı etkinin başta ABD olmak üzere kapitalist ülkelerdeki aşırı birikim eğilimi üzerinde önemli ölçüde geriletici bir etki yaratmadığı ifade edilmektedir. Kapitalizmin altın çağını belirleyen bu etkenlerin zayıflaması ile kapitalizm yeniden durgunluk eğilimine girdiği bu süreç o zamandan günümüze kadar devam etmiştir (Magdoff, 2011: 97-98).

Kapitalizmin durgunluk eğilimi, sermaye birikim sürecinin finanslaşması ve kriz

Sweezy'nin, kapitalizmin 1974-1975 durgunluğu ile başlayan yakın tarihinde belirleyici- olduğunu ifade ettiği bir diğer eğilim; sermaye birikimi sürecinin

finanslaşması eğilimidir. Reel ekonomide yatan durgunluk sorununun bir sonucu olarak görülen finanslaşma eğilimine vurgu, Sweezy ile Magdoff'un ortak çalışmaları *Production and Finance* başta olmak üzere Sweezy'nin sonraki çalışmaları ve Magdoff tarafından yapılmıştır (Foster, 2011b: 89).

Kapitalist ekonomide yapısal bir dönüşüme işaret eden ve yazarlar tarafından finanslaşma olarak adlandırılan bu süreç “kapitalist ekonominin ağırlık merkezinin, uzun dönemde, üretimden finansa kayması” olarak tanımlanmaktadır. Uzun on yıllar boyunca devam ettiği öne sürülen finanslaşma eğilimi, i) toplam karların yüzdesi olarak finansal karlardaki artış, ii) GSYİH'ye oranla borçların artması, iii) Milli gelirin yüzdesi olarak FSGM'deki (finans, sigortacılık ve gayrimenkul) artış, iv) saydam olmayan finansal araçların çeşitlenmesi ve v) finansal balonların rolünün artması gibi biçimlerde görünür hale gelmektedir (Foster, 2011a: 7).

Buna göre, reel ekonomideki düşük kar oranlarına tepki olarak sermayenin yüksek kar olanakları sunan finansal alana yönelişi ile sermayenin ihtiyaçları uyarınca finans sektöründe yaratılan çeşitlilik ve kredi bolluğu sayesinde burada ortaya çıkan canlılık finansal karların –finansal olmayan karlar aleyhine- sürekli yükselmesini sağlamıştır. Finansal faaliyetlerin yüksek finansal karlar nedeniyle çekici olduğu/kılındığı, kredilerin/borçlanma olanaklarının sürekli genişlediği bu süreçte, gerçekte reel ekonomi ile hiçbir ilişkisi olmayan bu yapay karlardan yararlanmak isteyen sermayenin yeni finansal faaliyetler için gittikçe daha fazla borca başvurması, borçluluğun yükselmesine yol açmıştır. Bu görüşte, reel ekonomideki durgunluk koşullarında –kullanılmayan üretim kapasitesi, yüksek işsizlik ve eksik istihdam- sermayenin finansal alana yönelmesi ve finansal alanda sağlanan canlılık sistem açısından işlevsel kabul edilmekte, finansal alandaki canlanmanın –gittikçe artan borçluluk- reel ekonomideki düşük kar oranlarını dengeleyerek kapitalizmi canlandırıcı etki yarattığı öne sürülmektedir (Foster ve Magdoff, 2011b: 2-3).

Bu düşünceye göre, finansal sistemin, her geçen gün daha fazla paradan para kazanmanın yeni yöntemlerini geliştirmeye devam etmesi, finansal alanın reel alandan gittikçe daha fazla bağımsız ve kendi başına gelişim gösteren bir yapıya bürünmesine yol açmış, finansal alanın bu kendi başınalığı ve gittikçe genişlemesi sonucu ekonomide finansal bir üstyapının oluşmasına yol açmış, finans artık bu koşullarda kapitalizmin

işleyişini kolaylaştıran bir alan değil egemen bir faaliyet alanı haline gelmiştir (Magdoff, 2011: 107; Foster ve Magdoff, 2011b: 2-3).

Üretim ve finans arasındaki bu farklılaşma, piyasada biri reel varlıkların fiyatı, diğeri finansal varlıkların (gayrimenkul) fiyatı olmak üzere ikili bir fiyat yapısına yol açmakta, bu ikili fiyat yapısı, para sermayenin, spekülative biçimde finansa yöneldiği koşullarda finansal varlık fiyatlarında spekülative bir şişkinliğe yol açmaktadır (Foster, 2011a: 12-13). Bununla birlikte ekonominin finansal üstyapısının mevcut üretim temelinden tamamen bağımsız hareket edemeyecek olması, finansal varlık fiyatlarında ortaya çıkan bu spekülative şişkinliklerin zaman zaman patlak vermesine ve yeniden, giderek daha büyük “balonlar” şeklinde ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Foster, 2011b: 89).

Bu finansal balonlar, hükümetlerin onyıllardır neoliberalizm adı altında, piyasaları finans sermayesinin ihtiyaçları uyarınca yaptığı düzenlemeler sayesinde finans alanında ortaya çıkan canlılık ve borçluluk sayesinde şişkinlik kazanırken, çevre ülkelerle kurulan sömürü ilişkileri bağlamında, buralardan merkeze akan finansal akımların finanslaşmayı besleyici özelliğine ve finanslaşmanın yarattığı gelir eşitsizliğine de dikkat çekilir. Buna göre, özellikle ihracat yönelimli çevre ülkelerde ücret düzeyleri oldukça düşüktür ve bu sömürü oranlarının aşırı yüksek olmasını sağlamaktadır. Bu ülkelerde yaratılan kapitalist artık, bu ülkelerdeki sömürü koşulları ve başta ABD olmak üzere, ithalat yapılan merkez kapitalist ülkelerin tüketim düzeyleri ile belirlenirken, buralarda yaratılan ve reel ekonomide hiçbir alanda emilemeyecek kadar yüksek artığın, para sermaye formunda, merkez ülkelerin sermaye piyasalarına akarak sermaye birikimi sürecinin finanslaşmasını güçlendirdiği öne sürülür (Foster, 2011a: 21). Buna göre, ABD ekonomisinin 1980’lerden bu yana süreklilik kazanan ticaret açığı, ABD’nin bu ülkelerden satın aldığı mal ve hizmetler için ödedikleri paranın, devlet tahvilleri, hisse senetleri gibi ya da gayrimenkul satın alımı gibi yollarla yeniden ABD finans sektörüne akmış ve finanslaşmayı besleyici bir işlev görmüştür (Magdoff, 2011: 105).

2.2.2.2. Kar oranının düşüş eğilimi krizi

Kar oranının düşme eğilimi teorisi, Marx’ın kar oranının düşme eğilimi yasasına dayanmaktadır. Marx’a göre, kapitalistlerin daha fazla artık değere el koyma güdüsü

Üretici glerin geliştirilmesi olarak adlandırdığı bir eğilime yol açmakta; üretici glerin geliştirilmesi eğilimi, sermayenin organik bileşiminin yükselmesine yol açmak yoluyla kar oranının düşmesine neden olmaktadır. Kar oranının düşmesi sistemin işleyişi içinde temel bir eğilim olarak ortaya çıkmakta, bu nedenle birikimi ve karlılığı kesintiye uğratan krizlerin nedenlerine ilişkin bir açıklama sunmaktadır.

2.2.2.2.1. Kar oranının dş eğilimi yasası ve kriz

Marx, kapitalist üretim biçiminin çelişkili yapısının krizlere yol açmasını üretici glerin gelişmesi eğilimi ile ilişkili olarak açıklar. Buna göre üretim kar için yapıldığı kapitalist sistemde, her kapitalist karı enoklaştırmak amacıyla üretici güçleri geliştirme eğilimi taşır. Üretim sürecinde yeni ve gelişmiş makine ve teknolojilerin kullanılması, üretim leğinin büyütülmesi vb. gibi daha kısa sürede daha fazla üretim sağlayan yenilikleri ifade eden üretici glerin geliştirilmesi, kapitalistin daha kısa sürede daha fazla üretmesini ve üretilen üründe artık değer olarak el koyabileceği oranın ve dolayısıyla karın artmasını sağlar. Çünkü Marx'a göre, bu sistemde karın kaynağı artık değerdir ve artık değer işçinin odenmeyen zamanıdır. Yeni yöntemler sayesinde işçinin ürünü üretmesi için gerekli zamanın azalmasıyla ürünün ortalama emek zamanı düşer bu ise üretilen metanın fiyatının düşmesini sağlar. Yeni yöntemleri ilk uygulayan kapitalist, üretilen metanın üretim maliyetinin ve fiyatının düşmesiyle meta üzerinden daha fazla kar sağlar. Kapitalistin sermayesini artırma ve daha fazla kara el koymasının yolu üretici güçleri artırmak olduğu için her kapitalist, üretici güçleri artırma yönünde bir eğilim taşır (Brenner, 2011: 12-14).

Yeni ve daha gelişmiş üretim yöntemleri, yeni makine ve teknoloji kullanımında somutlaşan üretici glerin gelişimi, nispi artık değer üretimini artırmak yoluyla kapitaliste daha fazla kar sağlayacak, işçinin metaların üretilmesi için gerekli emek zamanını kısaltmak yoluyla üründe artık değer olarak el konulan kısmın artmasını sağlar. Ancak artık değerin artmasını sağlayan aynı nedenler, kar oranının düşmesine yol açarak kapitalist birikim sürecinin tıkanmasına ve krizlerin ortaya çıkmasına neden olacaktır.

Buna göre, kapitalistin daha fazla kar hırsı ile üretici güçleri geliştirme eğilimi, bir yandan emek üretkenliğini artırarak metaların üretilmesi için gerekli emek zamanı kısaltmak yoluyla artık değer oranını artırarak kapitaliste diğer kapitalistler karşısında bir avantaj sağlar ve elde ettiği karı artırırken, diğer yandan değişir sermayeye –işçiye- oranla değişmez sermayeye –hammadde ve makine- yaptığı yatırımdaki artış, Marx’ın “sermayenin organik bileşiminin yükselmesi” olarak adlandırdığı gelişmeye neden olur (Brenner, 2011: 14-15, 21-22). Marx (1990: 189), kar oranında düşüş eğilimine yol açan, sermayenin organik bileşiminin yükselmesinin kapitalist üretimin temel bir yasası olduğunu öne sürer. Sermaye birikim sürecinde değişmez sermayenin değişir sermayeye oranının yükselmesi, daha basit ifadesiyle makinalaşmanın artması anlamına gelen sermayenin organik bileşimindeki artış, kapitalist birikim sürecinde kar oranının düşüş eğilimi adı verilen temel bir eğilimin ortaya çıkmasına neden olur. Çünkü Marx’ın düşüncesinde, karın kaynağı olan artık değer, değişir sermaye –işçi- tarafından üretilir, üretim sürecine giren değişmez sermaye ögeleri ise ürüne yeni bir değer katmaz. Bu nedenle, sermayenin organik bileşiminde ifadesini bulan emek üretkenliğinin artışı, üretilen metalar için gerekli emek zamanını kısaltmak yoluyla artık değer oranını yükseltirken, diğer yandan üretim sürecinde değişir sermayeye oranla gittikçe daha fazla değişmez sermaye kullanımı, -artık değerın yatırılmış toplam sermayeye oranı olarak ölçülen- kar oranında düşüşe neden olur (Bullock ve Yaffe, 1988: 241-242; Brenner, 2011: 14-15, 21-22).

Kar oranının düşüşü, toplumsal sermaye tarafından harekete geçirilen sömürülen işçi sayısı artmasa bile, artık emeğin mutlak kitlesinin büyüyebileceği olasılığını ortadan kaldırmaz. Marx’a göre kar oranı, kullanılan işçi sayısı aynı kaldığı ve sermayenin o işçi kitlesi üzerinden ele geçirdiği artık emek miktarı eskisi gibi kaldığı halde düşüş gösterir. Kar oranı, değişir sermaye miktarı azaldığı için değil, değişir sermaye tarafından harekete geçirilen değişmez sermaye kitlesi arttığı için düşer (Marx, 1990: 192-193).

Görülmektedir ki, kar oranındaki düşüş birikimin çelişkili yapısına bağlı olarak ortaya çıkmakta, kapitalist üretim geliştikçe üretimde değişir sermayeye oranla daha fazla değişmez sermaye kullanılması bir yandan emek üretkenliğini artırarak nispi artık değeri artırmakta ancak üretimde sürekli olarak daha fazla değişmez sermaye kullanımına yönelinmesi kar oranının düşüşüne yol açmaktadır. Marx’a göre, kar oranındaki düşüş, artık değer oranı artmaya devam ettiği için toplam kar kitlesindeki

büyüme ile birlikte ortaya çıkar. Kar oranındaki düşmeye karşın, sermaye tarafından harekete geçirilen emeğin mutlak kitlesi ve dolayısıyla artık değerin mutlak kitlesi ve dolayısıyla karın mutlak kitlesi geçici dalgalanmalar dışında artmaya devam etmek zorundadır (Marx, 1990: 194, 197-198).

Görülmektedir ki Marx'a göre, toplam kar kitlesindeki değişim toplam sermaye büyüklüğüyle doğru orantılı, kar oranındaki değişim ise ters orantılı olarak değişmektedir.

Marx, kar oranındaki düşüşün neden hızlı ve şiddetli olmadığına ilişkin kar oranındaki düşüşün karşısında duran, genel yasanın karşısında duran zıt yönde bazı etkenlerden bahseder ve bu etkenleri i) emeğin sömürü yoğunluğundaki artış, ii) ücretlerin, emek-gücünün değerinin altına düşmesi, iii) değişmeyen sermaye ögelerinin ucuzlaması, iv) nispi aşırı-nüfus, v) dış ticaret ve iv) hisse senetli sermayenin artışı olarak sıralar (Marx, 1990: 206-213).

Kar oranındaki düşüşün karşısında duran bu etkenler nedeniyle, genel yasanın etkisi bir dereceye kadar hafiflemekte, ertelenmekte ya da engellenmektedir. Ancak bu etkenlerden hiçbirisi kar oranlarını tamamen ve sürekli olarak telafi edememektedir. Kar oranındaki düşüşe karşı koyan bu etkenlerin her birinin sınırlı etkiye sahip olması nedeniyle kar oranındaki düşüş belli bir noktada öyle bir seviyeye gelir ki, üretim genişlemesi karlılığı geride bırakır; birikim artışı artık değeri ya da kar kitlesini yeterince artırmaz, varolan sömürü koşulları yeni karlı sermaye genişlemesini engeller ve birikim süreci kesintiye uğrar. Kapitalistlerin sermayelerini üretim ve yatırım alanından çektikleri ve yatırımların aniden durduğu bu noktada krizler ortaya çıkar. Bu anlamda krizler bu teoride sermayenin aşırı birikiminin bir sonucu olarak görülür; varolan sömürü koşullarına göre sermayenin aşırı birikimi, sermayenin şiddetli bir değersizleşmeye uğradığı kapitalist krizlere neden olur (Bullock-Yaffe, 1988: 246; Brenner, 2011: 22-26).

2.2.2.2.2. Kar oranının düşüş eğilimi ve 2008 krizi

Kapitalist sistemde krizleri kar oranının düşüşü ile açıklayan kimi yazarlar, kapitalizmin 1970'li yıllarda yaşadığı karlılık krizinin çeşitli canlandırıcı etkenler

nedeniyle günümüze kadar ertelenmiş olduğunu, bu canlandırıcı etkilerin zayıflamasına bağlı olarak krizin ortaya çıktığını öne sürmektedirler.

Shaikh (2010), 1970'lerden bu yana yaşanan sermaye birikim sürecinde toplam kar miktarının yükseldiğini ancak yatırımlardan elde edilen kar oranının sürekli düşüş eğiliminde olduğuna vurgu yapmaktadır. Shaikh'e göre, 1960'lı yıllarda kar oranı – özellikle Vietnam Savaşı'nın kar oranı üzerinde ortaya çıkardığı pozitif etkilere bağlı olarak- hızlı artış göstermiş, ancak sonrasında otuz beş yıl boyunca düşüş eğiliminde olmuş ve ardından sabit kalmıştır. Kapitalizmin bu süreç boyunca kar oranındaki düşüşü telafi edecek bir takım mekanizmalarla ciddi bir kriz yaşamamış, kapitalizmin bu tarz bir yapısal krizi günümüze değin ertelenmiştir. Shaikh'e göre kapitalizmin böyle bir krizi bugüne değin erteleyebilmiş olmasının ve 1980'lerde ortaya çıkan canlanmanın temelde iki nedeni vardır. Bunlardan birincisi, 1980'lerde başta kapitalizmin merkez ülkesi ABD'de olmak üzere tüm kapitalist dünyada emeğe yöneltilen saldırı ve reel ücretlerin baskı altına alınması iken ikincisi yine kapitalizmin merkezi ABD başta olmak üzere kapitalist dünyada, -sermayenin net reel getirisinin yükselmesini sağlayan- faiz oranlarındaki uzun süreli ve sıra dışı düşüş olmuştur. Shaikh'e göre, kar oranı bu iki temel etken sayesinde belli ölçülerde telafi edilebilmiş ve 1980'lerden itibaren kapitalizmin yaşadığı canlanmanın temel nedenlerini oluşturmuştur.

Faiz oranlarındaki görülmemiş düşüşün yarattığı ve hızla büyüyen borçluluğa değinmekte, reel ücretlerin sabit kaldığı bu süreçte, hanehalklarına sunulan borçlanma olanaklarının bir yandan hanehalklarının tüketim harcamalarını finanse etmekte kullanılırken diğer yandan makroekonomik açıdan bir canlılığa yol açmış olmasına dikkat çekmektedir. Ayrıca faiz oranlarındaki düşüş, sermayenin küresel ölçekte yayılmasını kolaylaştırmış, finansal ve reel varlıktaki uluslararası balonların büyümesine yol açmıştır (Shaikh, 2010).

Shaikh'in düşüncesinde, 1970'li yıllardan bu yana kar oranları düşüş eğiliminde olmuş ancak 1980'lerden itibaren i) reel ücretlerin baskı altına alınması ve ii) faiz oranlarındaki önemli düşüşler, düşen kar oranının önünde duran ve onu telafi ederek girişimin karlılığını yükselten etkenler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Brenner (2011) günümüz krizini, Marxist sermaye birikim ve kriz teorisinin bir doğrulaması olarak görmekte; krizi sermayenin aşırı birikimi nedeniyle ortaya çıkan kar oranının düşme eğiliminin yarattığı sürdürülemez bir kredi büyümesinin sonucu

olduğunu öne sürmektedir. Sermayenin aşırı birikiminin bir ürünü olarak ortaya çıkan kriz, kapitalist gelişmenin olağan ilerleyişinin bir sonucudur. Brenner'e göre, kar oranının düşüş eğiliminin önünde duran etkenler krizi belli bir noktaya kadar ertelemeyi başaramamış ancak kapitalizmin 1998-2008 konjonktüründe dağıtılan kredilerin çok büyük ölçüde genişlemesi, dolaşımdaki fiktif sermaye oranını ve finansal sistemdeki dengesizlikleri artırmış, bu dengesizliklerin dünya genelinde yayılmasına neden olmuştur. Krizle birlikte sermayenin şiddetli değer yitirmesi, kredilerin durması, her türden varlık değerlerinin düşmesi, tüketim düzeyinin gerilemesi, para birimlerinin değer yitirmesi gibi biçimlerde görünür olmuştur.

Değerlendirme

Kriz teorileri daha çok krizin açığa çıktığı ABD gibi gelişmiş ülkeler için önem taşımaktadır. Oysa bu çalışmada, üretim-finance yapısı farklı olan, gelişmekte olan/azgelişmiş ülkeler üzerinde durulmaktadır. Bu anlamda, ilk elden kriz teorilerinin eksikliği de açığa çıkmaktadır. Gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki farklılıkların önemli olmasının yanısıra, özellikle son dönem krizler, bu ekonomilerde gözlemlenen krizler arası iç bağlantılarının yaygınlaşarak arttığını göstermektedir. Bu ilişkilerin belirleyiciliğinde, yeni krizin merkezde başlayıp çevreyi de içine alacak şekilde genişleyip derinleştiğini düşünüyoruz.

Bu anlamda, çalışmanın konusu gereği, krize ait bizi daha çok ilgilendiren analizler ile krizin Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler üzerindeki sonuçları değerlendirilecektir. Bu bir anlamda, burada ele alınan kriz teorilerinin gelişmekte olan ülkeler için, tam olarak geçerli olmadığı anlamına geliyor. Türkiye örneğinde de görüleceği gibi, gelişmekte olan ülkelerin üretim ve finans yapısının gelişmiş kapitalist ülkelerin finans ekonomisine bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, gelişmekte olan ülkelerdeki krizin gelişmiş ülkelerdeki krizle aynı yapısal değişkenlere bağlı olduğunu söyleyemeyiz.

Özellikle, çalışma boyunca göreceğimiz gibi Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde eksik sermaye birikimi ve daha da önemlisi üretimde artış için nitelikli ithal girdi ihtiyacı, üretim ile yabancı sermaye ve ithal nitelikli girdi arasında önemli bağlantılar olduğunu göstermektedir. Bu bağlantı, beraberinde daha somut düzeyde üretim, istihdam, sektörel dinamikler, cinsiyet ve ücretler üzerinde etkiler ortaya

çıkarmaktadır. Bu farklılıklar, aynı zamanda kriz teorilerinin özellikle gelişmekte olan ÷lkeler ve daha da önemlisi kuramsal bağlantılar üzerinden analizlerinin yapılmasını gerekli kılmaktadır. Bu çalışmada, bu gerekliliğın sorumluluğunu da göz önüne alarak, bu tür bir teorik söylemi destekleyecek veri/ampirik gerçeklik üzerinde yoğunlaşılmasıdır.

İkinci Bölüm

Küresel Krizin Büyüme, İstihdam ve Ücretler Üzerine Etkileri: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Gözlemler

1. Küresel Krizin Yayılma Kanalları

2008 Yılı'nın Eylül ayında ABD finansal kesiminde başlayan kriz kısa bir süre içinde reel sektörü etki altına almış ve hızlı bir şekilde diğer gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere yayılmıştır. Krizin küresel ölçekte hızla yayılmasında, iki temel aktarım mekanizması belirleyici olmuştur.

Birincisi, küresel finansal sistemde ortaya çıkan tıkanıklık ve finansal sermaye akımlarının durma noktasına gelmiş olmasıdır. Küresel finansın merkezi ABD finans sistemindeki çöküş özellikle, ekonomik büyümenin büyük ölçüde dış finansal sermaye girişlerine dayalı olarak sürdürüldüğü GOÜ'de, yatırım ve tüketimin finansmanının aksamasına neden olmuştur. GOÜ'de son on yıllardır, reel ekonomik faaliyetlerin gittikçe daha fazla finansal sermaye girişlerine dayalı hale gelmiş olması, finansal sermaye akımlarındaki gerilemenin etkilerinin doğrudan reel sektör üzerinde ortaya çıkmasına neden olmuştur.

İkincisi, küresel ticaretteki daralmanın etkileridir. İlk bölümde açıklandığı gibi, dünya ekonomisinin küresel kriz öncesi görece yüksek canlılık ve büyüme dönemi (2001-07), özellikle düşük emek maliyetlerine dayanarak ihracata dayalı üretime yönelen GOÜ'de ortaya çıkan üretim ve ihracat artışı ile belirlenmiştir. Krizin ortaya çıkması ve reel sektöre yayılması ile, gelişmiş ülkelerde kriz öncesi genişleme konjonktürü boyunca artış gösteren tüketim ve ithalattaki hızlı gerileme, en yakın ticari partnerlerden başlayarak, krizin, zincirleme bir etkiyle küresel ölçekte yayılmasına neden olmuştur. GOÜ'de finansal sermaye girişleri ile birlikte ihracattaki daralma, üretimde hızlı bir gerilemeyi beraberinde getirmiş, istihdamda daralma ve işsizlik artışıyla, krizin reel sektör üzerinde bütünüyle etkili olmasına neden olmuştur.

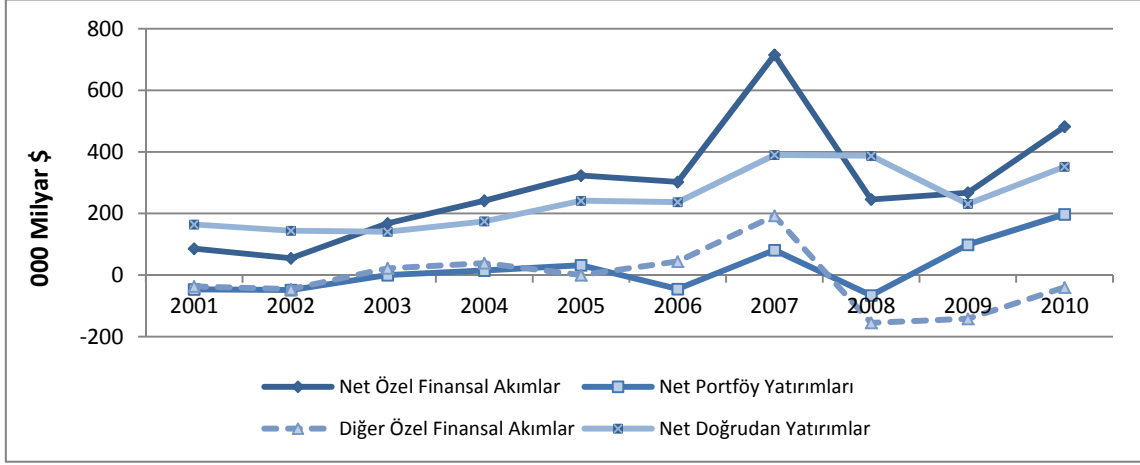
1.1. Gelişmekte Olan Ülkelere Yönelik Sermaye Akımlarındaki Gerilemenin Boyutları

İlerleyen kısımlarda açıklanacağı gibi, krizin yayıldığı tüm bölge ve ülkelerde esas etkisi üretim ve istihdamda şiddetli kayıplar ile reel sektör üzerinde ortaya çıkmıştır. Bu ise, sermayenin uluslararasılaşma süreci boyunca, GOÜ’de ekonomik büyüme ve kriz koşullarının gittikçe artan ölçüde gelişmiş ülkelerin sermaye ihracına bağımlı bir yapıya bürünmesi ile ilişkilidir. Türkiye örneğinde de görüleceği gibi, özellikle finansal sermaye girişlerinin yoğunlaşarak hız kazandığı dönem boyunca GOÜ’de ortaya çıkan üretim artışı, gittikçe daha önemli düzeyde nitelikli ithal girdi kullanımına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Artan girdi ihtiyacının esas finansman kaynağının ise finansal sermaye girişleri olması, küresel kriz öncesi konjonktürde daha belirleyici hale gelen bu bağımlılık nedeniyle, küresel finansın merkezi ABD’de ortaya çıkan böyle bir krizin, GOÜ’de esas etkilerinin üretim, istihdam ve ücret gibi reel ekonomiye ait gerçeklikler üzerinde belirleyici olmasına yol açmıştır.

GOÜ açısından önemli üretim artışı ile birlikte ekonomik büyümenin hız kazandığı küresel kriz öncesi (2001-07) konjonktürde, bu ülkelere yönelik sermaye girişlerinin de önemli ölçüde hızlandığı görülmektedir. Bu süreçte hız kazanan finanslaşma olgusunun uluslararası düzlemde ortaya çıkardığı aşırı kredi bolluğu, GOÜ’e finansal sermaye girişlerinin hız kazanmasını ve kesintisiz sürdürülmesini mümkün kılmış, bu ise üretim için artan nitelikli ithal girdi ihtiyacının karşılanmasını sağlayarak üretimin ve ekonomik büyümenin devamlılığını mümkün kılmıştır. Kriz öncesi konjonktürde, GOÜ’e yönelik sermaye girişlerinin boyutu, şekil 9’da gösterilmektedir.

Krizin etkisi ise, küresel finans piyasalarında ortaya çıkan tıkanma ve likidite daralması ile finansal sermayenin GOÜ’e yönelik kısmının hızlı biçimde gerilemesi olmuştur. 2008 Yılında, portföy yatırımı ya da diğer finansal sermaye akımları negatif değer alırken, sermaye girişleri içinde temel önem gösteren özel finansal sermaye akımlarındaki şiddetli (yüzde 66) gerileme ile, GOÜ’e yönelik finansal akımları krizle birlikte oldukça önemli gerileme göstermiştir. 2001-2007 Genişleme konjonktüründe GOÜ’e sermaye girişleri içindeki önemi artış gösteren üretken sermaye girişleri ise 2008 yılında hemen hiç artış göstermemiş, krizin tüm gelişmekte olan bölgelerde etkili

olarak bütünüyle küresel bir kriz niteliği kazandığı 2009 yılında ise, bu tür sermaye girişleri yaklaşık yarı yarıya (yüzde 40) gerileme göstermiştir (Şekil 9).

Şekil 9. 2001-2010 Döneminde GOÜ'e Yönelik Sermaye Akımları (Milyar \$)

Kaynak: IMF, 2011

Sermaye akımları içinde en şiddetli gerileme, GOÜ'e yönelik toplam sermaye akımlarının yarısını oluşturan özel finansal akımlarda gözlenmiştir. Özel sermaye akımlarındaki gerilemeden 2008 ve 2009 yıllarında tüm bölge ve ülkeler önemli düzeyde etkilenmiştir. Ancak özel finansal sermaye akımlarındaki gerilemenin en şiddetli olduğu bölge, 2000'li yılların başında bu tür sermaye girişlerinden hemen hiç pay almayan ancak, dönemin ikinci yarısında gittikçe artan ölçüde finansal sermaye girişi gözlenen CIS ülkeleri ve bu tür sermaye akımlarının oldukça önemli kısmının yöneldiği Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri olmuştur⁶. Dönem boyunca sermaye girişlerinin yarısının finansal sermaye girişlerinden oluştuğu bu ülkelerde 2008 yılında, krizle birlikte özel finansal sermaye hızla bölgeyi terketmiş, sermaye çıkışları sonraki yıllarda da devam etmiştir. 2008 Yılında ayrıca, özel finansal sermaye çıkışlarından en çok etkilenen bir diğer bölge, bu tür sermaye girişlerinin en önemli kısmının yöneldiği GOA olmuştur⁷. GOA ülkelerinin, kriz öncesi konjonktürün sonlarına doğru, CIS ve Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri lehine, özel finansal sermaye girişlerinden aldığı pay gerilemiş olmakla –ve biraz sonra açıklanacağı gibi sermaye girişleri içinde üretken

⁶ GOÜ'e yönelik özel finansal sermaye girişlerinden CIS'in aldığı pay 2004 yılında yüzde 2, 2007 yılında yüzde 18; Orta ve Doğu Avrupa'nın payı sırasıyla yüzde 21 ve yüzde 26'dır (IMF, 2011).

⁷ GOA ülkelerinin özel finansal sermaye girişlerinden aldığı pay 2004 yılında yüzde 67, 2007 yılında yüzde 30'dur (IMF, 2011)

sermaye girişlerinin önemi artmış olmakla- birlikte, bölgede halen en önemli dış sermaye kaynağı özel finansal sermaye girişidir⁸.

2009 Yılı ise Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine yönelik özel finansal sermaye girişlerindeki gerilemenin şiddetlendiği, CIS’da sermaye çıkışlarının devam ettiği ve LA ülkelerine yönelik finansal sermaye girişlerinin yavaşlamaya devam ettiği bir yıl olmuştur. GOA ülkelerine yönelik özel finansal sermaye girişleri ise 2009 yılında önemli bir artış göstermiş, bu bölge finansal sermaye girişlerindeki gerilemeden daha az etkilenmiştir⁹.

Kriz, dünya genelinde kimi bölgelerin GOÜ’e yönelik özel finansal sermaye akımlarından aldığı paylarda önemli değişikliklere yol açmıştır. Kriz öncesi, 2007 yılında, özel finansal akımların büyük kısmı, Orta ve Doğu Avrupa ve GOA ülkelerine yöneliktir. 2009 Yılında orta ve Doğu Avrupa ülkelerine yönelik özel sermaye girişlerindeki hızlı gerilemeye karşın GOA’ya yönelik sermaye girişlerinin artış göstermesiyle, GOA’nın özel finansal sermaye girişlerinden aldığı pay büyümüş, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin payı ise gerilemiştir. 2010 Yılındaki artışla yine GOA’nın özel finansal sermaye akımlarından aldığı pay büyümeye devam etmiştir¹⁰.

GOÜ İçin en önemli bir diğer sermaye girişi portföy yatırımları ve diğer finansal akımlardır. Bu tür sermaye girişleri de kriz nedeniyle önemli ölçüde gerilemiş¹¹, hemen tüm bölgelerde krizle birlikte bu tür sermaye girişleri negatif değer almıştır. 2000’li yıllar boyunca sürekli dalgalanma gösterse de pozitif olan GOÜ’e yönelik net portföy yatırımları 2008 yılında dünyanın tüm bölgelerinde negatife dönüşmüştür. Bu tür sermaye akımlarının düşüşünden en çok etkilenen bölge ise yine CIS olmuş, diğer pek çok bölgeye, portföy yatırımı biçimindeki finansal sermaye girişleri yeniden ortaya çıkarken, CIS’den sermaye çıkışı 2009 yılında da devam etmiştir. Yine bölge için

⁸ GOA ülkelerine 2004-2007 döneminde özel finansal sermaye girişi 600 milyar dolar, doğrudan sermaye girişi 507 milyar dolardır.

⁹ 2008 Yılında net özel finansal akımları GOÜ bütününde bir önceki yıla göre yüzde (-) 65,7, CIS’da yüzde (-)175, Orta Doğu ve Kuzey Afrika’da yüzde (-) 51, GOA’da yüzde (-)62,6, LA’da yüzde 39, Orta ve Doğu Avrupa’da yüzde 16, Sahraaltı Afrika’da yüzde (-)27 oranında gerilemiştir.

2009 Yılında net özel finansal akımlar GOÜ bütününde yüzde 8,9 artış göstermiştir. Bölgeler düzeyinde oranlar şu şekildedir: GOA yüzde 146,5, Orta Doğu ve Kuzey Afrika’da yüzde 99,5, Orta ve Doğu Avrupa yüzde (-) 89, LA yüzde (-) 48, Sahraaltı Afrika yüzde (-)18’dir. CIS’da sermaye çıkışları yüzde 36 azalmıştır (IMF, 2011).

¹⁰ 2007 Yılında GOÜ’e yönelik özel finansal sermaye akımlarının yüzde 27’si Orta-Doğu Avrupa’ya, yüzde 27’si Gelişmekte Olan Asya’ya yöneliktir. Aynı oranlar 2009 yılı için sırasıyla yüzde yüzde 9 ve yüzde 54, 2010 yılı için sırasıyla yüzde 17 ve yüzde 66’dır (IMF, 2011).

¹¹ 2008 Yılında GOÜ’e yönelik diğer net özel sermaye akımları yüzde 189, net portföy yatırımları yüzde 195 oranında gerilemiştir (IMF, 2011).

sermaye girişlerinde önemli paya sahip diğer özel finansal sermayenin de krizle birlikte hızla bölgeyi terkettiği ve diğer finansal sermaye türleri gibi buradaki çıkışların da 2010 yılında da devam ettiği görülmektedir¹².

2001-2007 Konjonktürü, GOÜ'e yönelik finansal sermaye girişleri gibi, üretken sermaye girişlerinin de önemli artış gösterdiği bir dönem olmuştur. Özellikle ucuz emek maliyetleri ile ihracatta önemli üstünlük sağlayan Çin'in belirleyiciliğinde GOA, dönem boyunca bu tür sermaye girişlerinin önemli bir kısmını almıştır ve GOA ülkeleri açısından bu tür sermaye girişleri, özel finansal sermaye girişlerinden daha önemli boyuttadır. Yine dönem boyunca bu tür sermaye girişleri Orta ve Doğu Avrupa ve LA gibi ihracata yönelik emek yoğun sanayilerde önemli üretim artışı sağlayan ülkeler başta olmak üzere, diğer bölgelerde de artış eğilimi göstermiştir ve önemli boyutlara ulaşmıştır¹³.

2008 Yılında ise GOA ile Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine yönelik üretken sermaye girişi gerileme göstermiş, 2009 yılında –Orta Doğu ve Kuzey Afrika dışında kalan- tüm bölgelere yönelik üretken sermaye girişlerindeki gerileme ile birlikte, GOÜ'e yönelik sermaye girişlerindeki en önemli gerilemeyi üretken sermaye girişlerindeki gerileme oluşturmuştur. 2009 Yılında üretken sermaye girişlerindeki en yüksek gerileme, Orta ve Doğu Avrupa ile GOA ülkelerinde ortaya çıkmış, CIS ve LA'da üretken sermaye girişleri önemli ölçüde gerilemiştir¹⁴.

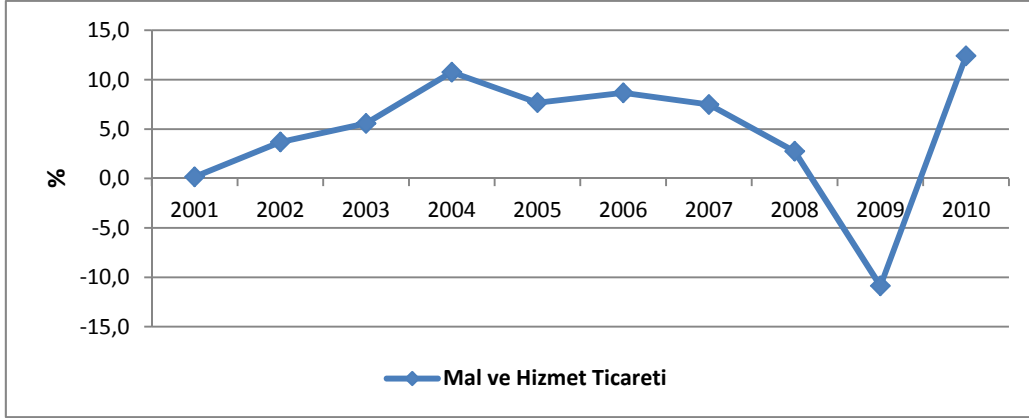
1.2. Dünya Ticaret Hacmindeki Daralmanın Boyutları

Krizin hızla tüm gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere yayılarak küresel bir nitelik kazanmasının ve yayıldığı her ülkede reel sektör üzerinde etkili olmasında, sermaye girişlerindeki gerileme ile birlikte, uluslararası ticaret hacmindeki daralmanın etkileri belirleyici olmuştur.

¹² CIS'da diğer özel sermaye girişlerinin toplam sermaye girişleri içindeki payı 2004 yılında yüzde 23, 2007 yılında yüzde 32'dir (IMF, 2011).

¹³ 2004-2007 Döneminde GOÜ'e yönelik üretken sermaye yatırımlarının yüzde 41'i GOA ülkelerine, yüzde 19'u LA ülkelerine, yüzde 17'si Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine, yüzde 12'si Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerine, yüzde 6'sı CIS'a ve yüzde 5'i Sahraaltı Afrika ülkelerine yönelmiştir (IMF, 2011).

¹⁴ Gelişmekte Olan Ülkelerle yönelik üretken sermaye girişi 2008 yılında yüzde 6 oranında artış, 2009 yılında yüzde (-) 34 düşüş göstermiştir. 2009 Yılında üretken sermaye girişleri CIS'da yüzde (-) 67, Orta ve Doğu Avrupa'da yüzde (-) 56, GOA'da yüzde (-) 36, LA'da yüzde (-) 30, Sahraaltı Afrika'da yüzde (-) 19 gerileme ve Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da yüzde 10 artış göstermiştir (IMF, 2011).

Şekil 10. 1998-2010 Döneminde Dünya Mal ve Hizmet Ticareti % Değişim

Kaynak: IMF, 2011

Küresel kriz öncesi konjunktürde hızla artış gösteren küresel ticaretteki genişleme, 2004 yılından sonra yavaşlama eğilimine girmiş, krizin ortaya çıkması ve hızla küresel bir nitelik kazanması ile önemli ölçüde daralmıştır. Küresel ticaretteki genişleme, 2004 yılındaki yüzde 10,8 oranından 2008 yılında yüzde 2,7'ye gerilemiş ve 2009 yılında ortaya çıkan daralma yüzde (-10,9) oldukça şiddetli olmuştur (Şekil 10).

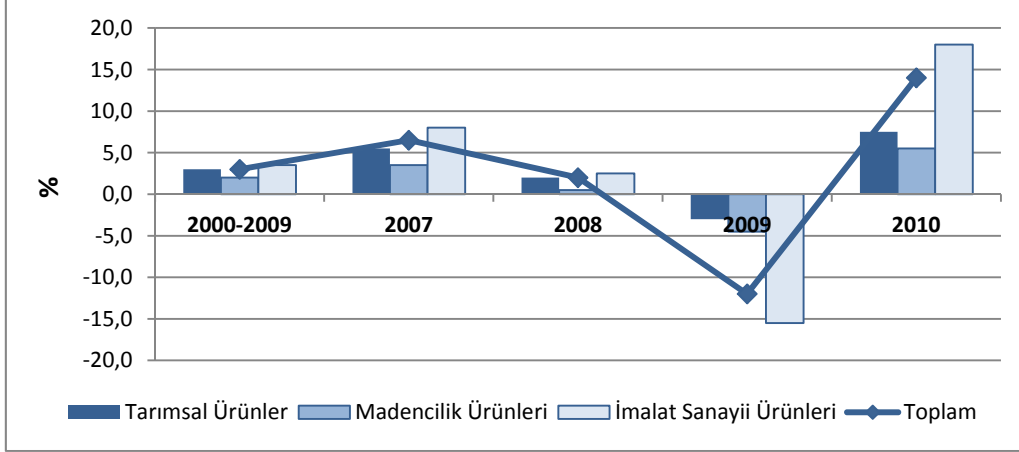
Dünya ticaretindeki gerileme, ABD'de ortaya çıkan talep gerilemesi ile ortaya çıkan etkileşim sonucu düşen gelirin ithal mallarına olan talepte bir düşüşe yol açarak ABD'nin ticaret yaptığı en yakın ülkelerden başlayarak – sırasıyla, Avrupa Birliği Ülkeleri, Çin, Kanada, Meksika ve Japonya- diğer ülkelere yayılmasıyla ortaya çıkmıştır. Dünyanın diğer bölgelerindeki ülkeler, ticarete konu olan mallarına karşı küresel talepte bir azalma ile karşılaşmış ve gelirleri ile birlikte ithalat düzeyleri düşüş göstermiştir (Jansen-Von Uexkull, 2010; 20).

1.2.1 Meta ticaretindeki daralma

Küresel düzeyde ticaret, krizle birlikte gerileme göstermiş, 2009 yılının bütününde gözlenen yüzde (-) 23 düzeyindeki gerileme ile son elli yılın en yüksek düşüşünü yaşamıştır (World Trade Organization, (WTO), 2010: 4).

Krizin tüketim ve yatırımın finansmanı için gerekli kaynaklarda ortaya çıkardığı daralma nedeniyle hem gelişmiş ülkeler, hem de –önceki yıllar boyunca ithalatın yüksek düzeylerde artış gösterdiği -özellikle CIS, Orta ve Doğu Avrupa, LA gibi- GOÜ'de

ithalat hacmi önemli ölçüde daralmış¹⁵; bu daralma zincirleme bir etki ile dünyanın tüm bölge ve ülkelerinde ihracatın gerilemesine ve dünya ticaretinin durma noktasına gelmesine yol açmıştır¹⁶.

Şekil 11: 2007-2010 Döneminde Dünya Ticari Mal İhracatı % Değişim

Kaynak: WTO, 2010, 2011

Dünya ticari mal ihracatındaki bu daralmanın temel kaynağını, imalat sanayi ürünleri ihracatındaki gerileme oluşturmuştur. Krizle birlikte, dünya genelinde tarımsal ürünler ve petrol ve diğer mineraller ihracı da önemli gerileme göstermiştir ancak imalat sanayii ürünleri ihracatındaki gerileme (yüzde -15,5) belirleyici olmuştur (Şekil 11).

2009 Yılında oldukça yüksek oranda gerileyen imalat sanayii ürünleri ihracatındaki bu düşüşten, tüm gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler olumsuz etkilenmiştir.

Gelişmiş ülkelerin hemen hepsinde, ticari mal ihracatında gözlenen daralma, krizin özellikle Japonya, ABD, Almanya gibi otomotiv ürünleri ihracatçısı ekonomiler üzerindeki olumsuz etkisine bağlı olarak ortaya çıkmıştır¹⁷. Bu ülkelerde otomotiv

¹⁵ 2009 Yılında ticari mal ve hizmet ithalat hacmi gelişmiş ülkeler genelinde yüzde -12,6, GOÜ genelinde yüzde (-)8,3; CIS’da yüzde -25,6, Orta ve Doğu Avrupa’da yüzde (-)15,8 olarak gerçekleşmiştir (IMF, 2011)

¹⁶ 2009 Yılında ticari mal ve hizmet ihracatı gelişmiş ekonomiler genelinde yüzde (-)12,2, GOÜ genelinde yüzde (-)7,6 olarak gerçekleşmiştir (IMF, 2011)

¹⁷ Ticari mal ihracatındaki daralma 2008 ve 2009 yılları için sırasıyla Japonya’da 3 ve (-)25; Kanada’da yüzde (-)6 ve (-)18; Kuzey Amerika’da 2 ve (-)15; Avrupa Birliği Ülkelerinde ortalama yüzde 0 ve (-)15; ABD’de yüzde 6 ve (-)14’tür (WTO, 2010)

sektörü ihracatında yaşanan daralmanın¹⁸ etkileri oldukça belirleyici olmuş; demir çelik ve ardından otomotiv sektörü, meta ihracatındaki daralmadan en yüksek düzeyde etkilenen sektörler olmuştur¹⁹.

GOÜ’de ise krizin etkisiyle ihracatta en şiddetli gerileme yine, otomobil ürünleri, işlenmiş gıda, elektronik gibi sermaye yoğun sektörlerin ihracatında ortaya çıkmıştır (ILO, 2009a: Jansen-Von Uexkull, 2010: 31-32). GOÜ’de tekstil ve giyim gibi emek yoğun sektörler de krizden oldukça olumsuz etkilenmiş ancak, ortaya çıkan olumsuz etki, görece sınırlı kalmıştır. Tekstil ürünleri ihracatındaki daralma, dünya tekstil ürünleri ihracatında AB’den sonra gelen Çin’de yüksek düzeyde (yüzde -11) gerçekleşmiş olsa da, Çin’in dünya tekstil ihracatındaki payı kriz sürecinde artış göstermiş, Çin dünya tekstil ihracatında ilk sıraya yükselmiştir. Türkiye de bu sektördeki ticaret daralmasından en olumsuz etkilenen ülkelerden biri olmuş, dünya tekstil ürünleri ihracatının yüzde 4’ünü gerçekleştiren Türkiye’nin tekstil ürünleri ihracatı 2009 yılında yüzde (-)15 gerileme göstermiştir (WTO, 2010).

İmalat sanayii ürünleri ihracatındaki gerilemeden en çok etkilenen bölgelerden birisi de Latin Amerika olmuştur. Kriz öncesi genişleme konjonktüründe, gittikçe artan dış sermaye girişleri ve ihracata yönelik sanayilerde üretim artışı ile yüksek büyüme oranlarını yakalamış olan Latin Amerika ülkeleri, uluslararası ticaretteki gerilemeden en çok etkilenen ülkelerden olmuştur. Bu ise, esas olarak imalat sanayii ürünleri ihracatındaki gerileme ve –ileride açıklanacağı gibi- hizmet ticaretindeki gerileme ile etkili olmuştur (Ocampo, 2009: 707).

Yine küresel kriz öncesi konjonktürde, emek yoğun sanayilerde ihracata yönelik üretim artışı yaşanan ve bu sayede sağlanan yüksek ihracat artışının yanı sıra, yüksek ithalat artışıyla da dikkat çeken Orta ve Doğu Avrupa ve CIS ülkeleri de, küresel krizle birlikte ortaya çıkan meta ticareti daralmasından oldukça önemli etkilenen bölgeler olmuştur (WTO, 2010).

Hemen tüm bölge ve sektörlerin olumsuz etkilendiği küresel krizden hiç etkilenmeden kalan, ticareti artış gösteren sektör farmakoloji sektörü olmuştur. Otomotiv ve inşaat sektörlerinde ihtiyaç duyulan kimyasal ürün ticaretinin önemli

¹⁸ 2009 Yılında otomotiv ürünleri ihracatı Japonya’da yüzde (-)39, ABD’de yüzde (-)35 ve Almanya’da yüzde (-)32 oranlarında daralmıştır (WTO, 2010: 40).

¹⁹ 2009 Yılında demir-çelik ürünleri ithalat hacmi, ABD’de yüzde (-)56 ve AB’de yüzde (-)50 düzeyinde; otomotiv ürünleri ithalatı ABD’de yüzde (-)33 ve AB’de yüzde (-)30 düşüş göstermiştir (WTO, 2010).

ölçüde gerilediği kriz sürecinde, farmakoloji ürünleri ticaretinin artış göstermesi, kimyasal ürünler ihracatındaki düşüşün görece sınırlı kalmasını sağlamıştır. Örneğin, kriz sürecinde, ABD'nin (yüzde 15) ve Japonya'nın (yüzde 12) farmakoloji ürünleri ihracatı artmış, otomotiv ve inşaat sektörlerinde ihtiyaç duyulan diğer kimyasal ürünler ihracatındaki düşüş nedeniyle kimyasal ürünler ihracatı gerilemiştir (ABD yüzde -11, Japonya yüzde -11). Diğer kimyasal ürünlerin ihracatı ve ithalatı AB'de azalmış²⁰, ticaretin yarıdan fazlasının bölge içinde gerçekleşiyor olması nedeniyle bu sektör ticaretindeki düşüş en çok AB ülkelerini etkilemiştir (WTO, 2010).

Petrol ve madencilik ürünleri ihracatı ise 2009 yılında değer olarak yüzde (-)36 düzeyinde gerilemiş, bu düşüşle sektörün dünya ihracat hacmi daralmasındaki payı yüzde (-)4,5 düzeyinde gerçekleşmiştir. Petrol ürünleri ticaretinin ağırlıklı olduğu bu sektörde, ithalattaki ve ürünlerin dolar fiyatlarındaki düşüşe bağlı olarak gerçekleşen yüksek gerileme, toplam ticaretin yarıdan fazlasının petrol ihracatına dayalı olduğu CIS ve Orta Doğu ve Kuzey Afrika'nın petrol ihracatçısı ülkelerini²¹ önemli ölçüde etkilemiştir.

Petrol ihracatçısı bölgelerin ihracatlarındaki düşüşte, bölge içi ticaret dışarıda bırakıldığında, petrol alımının büyük kısmını CIS ve Afrika'dan karşılayan AB'nin; Orta ve Güney Amerika, Afrika ve Orta Doğu'dan karşılayan Kuzey Amerika'nın; Orta Doğu, Asya, Afrika ve CIS Ülkeleri'nden karşılayan Japonya'nın ve Çin'in ithalatlarındaki düşüş belirleyici olmuştur²².

Tarımsal ürünler ticareti ise, küresel boyutta, krizden diğer sektörlerle göre daha düşük oranda etkilenmiştir. Tarımsal ürün ihracatındaki gerilemeden en çok etkilenen ülkeler ise CIS, Kuzey Amerika, Asya ve AB olmuştur. Tarımsal ürün ihracatının önemli düzeyde olduğu Orta ve Güney Amerika bölgesi de krizin bu sektördeki olumsuz etkisinden önemli ölçüde etkilenmiş; Afrika ve Orta Doğu'da tarımsal ürün ihracatındaki daralma görece olarak önemsiz kalmıştır. Özellikle AB, Asya ve Kuzey

²⁰ 2009 Yılında ABD'nin farmakoloji ürünleri ihracatı yüzde 15,4 oranında artış, otomotiv ve inşaat sektörüne bağlı kimyasal ürünler ihracatı yüzde (-)19 düşüş göstermiştir. AB'de 2009 yılında diğer kimyasal ürünler ihracatı yüzde (-)18,5, ithalatı yüzde (-)21,7 oranında daralmıştır (WTO, 2010)

²¹ 2009 yılında toplam meta ihracatında petrol ürünleri ihracatının payı Orta Doğu'da yüzde 66,8, CIS'da yüzde 56,3, Afrika'da 55,3'tür. 2009 Yılında petrol ihracatı CIS'da yüzde (-)39, Orta Doğu'da yüzde (-)38, Afrika'da yüzde (-)38 oranlarında gerilemiştir (WTO, 2010)

²² 2009 Yılında AB petrol ithalatının yüzde 40,5'ini kendi içinden, yüzde 27,9'unu CIS'dan, yüzde 14,7'sini Afrika'dan; Kuzey Amerika yüzde 32,4'ünü bölge içinden, yüzde 19,2'sini Orta ve Güney Amerika'dan, yüzde 19'unu Afrika'dan, yüzde 13,7'sini Orta Doğu'dan; Japonya yüzde 59,6'sını Orta Doğu'dan, yüzde 32,1'ini Asya'dan; Çin yüzde 36,6'sını Orta Doğu'dan, 23,7'sini Asya'dan, yüzde 22,5'ini Afrika'dan ve yüzde 10'unu Sovyet Bloğu Ülkeleri'nden yapmıştır. (WTO, 2010)

Amerika'nın dünya tarımsal ürün ihracatındaki paylarının yüksekliği, tarımsal ürün ihracatının krizle birlikte gerilediği bu bölgelerdeki ihracat düşüşünün küresel düzeyde belirleyicisi olmuştur²³.

1.2.2. Hizmet ticaretindeki gerileme

Krizin etkisiyle düşüş eğilimine giren küresel hizmet ticareti, 2009 yılının ikinci yarısından itibaren yükselme eğilimine girmiş olsa da, kriz yılının bütününde yüzde (-) 12 oranında gerilemiştir. Hizmet ticaretindeki bu gerileme, taşımacılık, finansal hizmetler ve inşaat sektörlerindeki gerilemeden kaynaklanmış olmuş, hizmetler ticaretindeki daralmanın en fazla olduğu ülkeler ise CIS, AB ve Japonya olmuştur.

Krizin hizmet sektörü ihracatı üzerindeki en olumsuz etkisi CIS ülkeleri üzerinde olmuştur. Bu bölgenin yanı sıra, ABD, AB, Kanada, Japonya gibi gelişmiş ülkelerde de, - CIS, Kuzey Afrika, AB ve Kanada gibi ülkelerin ithalatındaki düşüşün etkisiyle-, hizmetler ihracı önemli düzeyde gerilemiştir²⁴.

Sektörler açısından incelendiğinde ise, kriz özellikle taşımacılık gibi meta ticareti ile ilişkili sektörleri olumsuz etkilemiştir. En önemli gerilemenin yaşandığı taşımacılık sektörü ticareti dünyanın hemen her bölgesinde gerilemiş, bu gerileme, dünya taşımacılık hizmetleri ticaretinin büyük kısmının kendi aralarında gerçekleşiyor olmasına bağlı olarak, Asya, AB ve ABD'de hızlı olmuştur. Rusya'nın sektör ihracatının önemli bir kısmını (yüzde 30) AB'ye yapıyor olması ve krizle birlikte AB'nin hizmet ithalatındaki gerileme (yüzde -23), hizmet ihracatının CIS'da önemli düzeyde gerilemesine neden olmuştur. Taşımacılık hizmetleri ticaretinin büyük kısmını ABD ve AB ile gerçekleştiren Kanada da sektör ticaretindeki gerilemeden olumsuz

²³ 2009 Yılında tarımsal ürün ihracı küresel çapta yüzde (-)13, CIS'da yüzde (-)16, Kuzey Amerika'da yüzde (-)15, Asya'da yüzde (-)14, AB'de yüzde (-)12, Orta ve Güney Amerika'da yüzde (-)11, Afrika'da yüzde (-)7 ve Orta Doğu'da yüzde (-)4 oranında düşüş göstermiştir. 2009 Yılında dünya tarımsal ürün ihracatında AB'nin payı yüzde 45,2; Asya'nın payı yüzde 19,3; Kuzey Amerika'nın payı yüzde 15,3'tür (WTO, 2010)

²⁴ 2009 Yılında ticari hizmetler ihracı Sovyet Bloğu Ülkeleri'nde yüzde (-)17, AB'de yüzde (-)15, Kanada'da yüzde (-)13 ve Japonya'da yüzde (-)14 oranında; ticari hizmet ithali CIS'da yüzde (-)20, Kuzey Afrika'da yüzde (-)22, AB'de yüzde (-)13 ve Kanada'da yüzde (-)12 oranında gerilemiştir (WTO, 2010).

etkilenen ülkeler arasındadır. Sektör ihracatında önde gelen 16 ülke arasından, sektör ihracatındaki düşüşten en az etkilenen ülke ise Türkiye olmuştur²⁵.

Turizm sektörü de krizden olumsuz etkilenen sektörlerden biri olmuştur. Bu sektördeki düşüşten Asya ekonomileri görece olarak az etkilenirken, en çok etkilenen bölgeler CIS, AB ve Kuzey Amerika olmuştur²⁶. Özellikle AB ve ABD'nin dünya turizm ihracatı içindeki ve karşılıklı ticaretteki yüksek payları dikkate alındığında, küresel boyutta ortaya çıkan gerilemede bu iki bölgenin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Kanada'nın ihracatında ABD'nin, (Hong Kong) Çin'in ihracatında AB ve ABD'nin; Rusya'nın ve Türkiye'nin ihracatında AB'nin önemi, sektör ticaretindeki gerilemeden bu bölge ve ülkelerin etkilenmesine neden olmuştur. Yine de Asya ülkelerinin turizm ticaretinin büyük kısmının bölgenin kendi içinde gerçekleşiyor olması, bu bölge ticaretinin krizden görece olarak önemsiz etkilenmesini sağlamıştır²⁷.

Dünya hizmetler ihracatının yaklaşık yarısını oluşturan taşımacılık ve turizm hizmetleri²⁸ dışında kalan diğer hizmetler ticareti içinde krizden en çok etkilenen sektör finansal hizmetler sektörüdür. Bu sektörün ticaretindeki gerilemenin en fazla olduğu bölge CIS iken; dünyanın en büyük finansal hizmet ihracatçıları AB, ABD ve Asya, sektördeki gerilemeden önemli ölçüde etkilenen diğer bölgeler olmuştur. Rusya'nın finansal hizmet ihracının büyük kısmını AB ve ABD'ye yapıyor olması, sektördeki daralmanın CIS'da önemli ölçüde etkilemesine neden olmuştur²⁹.

Hizmetler sektöründe ayrıca iletişim hizmetleri ticaretindeki gerileme önem göstermiştir. Bu sektördeki gerileme özellikle Orta ve Güney Amerika ve Asya'da yüksek ve dünya iletişim hizmetleri ihracatındaki payı yarıdan fazla (2009: yüzde 50,3)

²⁵ 2009 Yılında Asya Bölgesinde taşımacılık hizmetleri ihracatı yüzde (-)26 oranında azalma göstermiş; bu oranı Çin'de yüzde (-)39, Kore'de yüzde (-)35 ve Japonya'da yüzde (-)32; AB'de yüzde (-)23, ABD'de yüzde (-)21, Rusya'da yüzde (-)18, Kanada'da yüzde (-)22, Türkiye'de yüzde (-)3 olarak gerçekleştirmiştir (WTO, 2010)

²⁶ 2009 Yılında turizm hizmetleri ihracı küresel çapta yüzde (-)9, CIS'da yüzde (-)22, AB'de yüzde (-)13, Kuzey Amerika'da yüzde (-)12 (ABD yüzde -11, Kanada yüzde -13) ve Asya bölgesinde yüzde (-)3 oranında daralmış, Orta Doğu'da yüzde 2 oranında artış göstermiştir (WTO, 2010).

²⁷ 2009 Yılında dünya turizm ihracatı içinde AB'nin payı yüzde 39,2; ABD'nin payı yüzde 13,8'dir. 2009 Yılında Orta Doğu'da turizm ihracatı yüzde 3 oranında artış göstermiştir (WTO, 2010).

²⁸ 2008 Yılında Dünya hizmetler ihracatı içinde taşımacılık hizmetlerinin payı yüzde 23,7, turizm hizmetlerinin payı yüzde 25,1, diğer finansal hizmetlerin payı yüzde 51,1'dir (WTO, 2010).

²⁹ 2009 Yılında finansal hizmetler sektörü ihracatı küresel çapta yüzde (-)15, CIS'da yüzde (-)24, AB'de yüzde (-)19, ABD'de yüzde (-)8 ve Asya'da yüzde (-)14 oranlarında düşüş göstermiştir. Rusya finansal hizmet ihracatının yüzde 73,9'unu AB'ye, yüzde 9,7'sini ABD'ye gerçekleştirmektedir. 2008 Yılında dünya finansal hizmetler ihracatında Avrupa'nın (AB+) payı yüzde 61,5, ABD'nin payı yüzde 23,2 ve Asya'nın payı yüzde 11,9; 2009 Yılında bu oranlar sırasıyla yüzde 60,7, yüzde 23,2, yüzde 12,3'tür (WTO, 2010).

olan AB’de de iletişim hizmetleri ihracatındaki düşüş önemli düzeydedir. Bilgisayar ve iletişim hizmetleri ticaretindeki küresel gerileme, sektör ihracattaki payları yarıdan fazla olan AB ve Asya’daki düşüş nedeniyle ortaya çıkmıştır³⁰.

Diğer finansal hizmetler sektörü ticaretindeki gerilemede ayrıca inşaat ve sigortacılık hizmetleri ihracatındaki gerileme³¹ önemlidir. İnşaat sektörü ihracatındaki gerileme özellikle bir önceki yıl önemli artış yaşayan CIS’da yüksek olurken, sigortacılık hizmetlerindeki gerileme Orta ve Güney Amerika bölgesinde önemli düzeyde gerçekleşmiştir³².

2. Küresel Krizin Büyüme, İstihdam ve Ücretler Üzerindeki Etkileri: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bazı Gözlemler

2.1 Ekonomik Büyüme

2008 Krizi, küresel kapitalizmin merkezinde ortaya çıkmış, küresel finans sistemindeki tıkanıklık ve uluslararası ticaret-talep zincirleri aracılığıyla hızla dünyanın geri kalanına yayılmıştır. Ortaya çıktığı andan itibaren, gelişmiş ülkelerde, üretimde gerileme ile reel sektör üzerindeki etkisi belirleyici olan krizin, yayıldığı hemen tüm diğer ülke ve bölgelerde, ihracat ve ithalatla birlikte, üretimde daralma ve ekonomik faaliyetlerdeki yavaşlama ile reel GSYİH’nın önemli düzeyde gerileme gösterdiği, -ya da GOA örneğinde olduğu gibi yavaşladığı- gözlenmektedir (Ek 2).

Reel GSYİH’da 2008 yılında krizin ortaya çıkmasıyla başlayan yavaşlamanın ardından, 2009 yılında, GOÜ’de daha sınırlı bir artışa karşın, gelişmiş ülkelerde reel hasılanın önemli düzeyde (yüzde -3,2) gerilediği ve gelişmiş ülkelerde ekonomik büyüme üzerindeki etkinin daha önemli düzeyde olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, GOÜ farklı bölgeler temelinde incelendiğinde, kimi bölge ve ülkelerde krizin

³⁰ 2009 Yılında iletişim hizmetleri ihracatı küresel çapta yüzde (-)9, Orta ve Güney Amerika’da yüzde (-)14, Asya’da yüzde (-)13, ABD’de yüzde (-)4, AB’de yüzde (-)9 oranında gerilemiş, CIS’da yüzde 1 oranında artış göstermiştir. 2009 Yılında bilgisayar ve iletişim hizmetleri ihracatı değişimi küresel çapta yüzde (-)6, AB’de yüzde (-)9, CIS’da yüzde (-)14 ve Asya’da yüzde (-)2, ABD’de yüzde 0, Orta ve Güney Amerika’da yüzde 10’dur (WTO, 2010).

³¹ 2009 Yılında inşaat sektörü ihracatı yüzde (-)13, sigortacılık hizmetleri ihracatı yüzde(-) 6 oranında gerilemiştir (WTO, 2010).

³² CIS Bölgesinde inşaat hizmetleri ihracatı 2008 yılında yüzde 36 artış, 2009 yılında yüzde (-)25 oranında düşüş göstermiştir. Sigortacılık hizmetleri ihracatı 2009 yılında Orta ve Güney Amerika bölgesinde yüzde (-)21 oranında gerilemiştir (WTO, 2010).

ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin gelişmiş ülkelerden daha şiddetli olduğu görülmektedir (Ek 2).

2009 yılında GOÜ genelinde gözlenen büyüme, esas olarak GOA ve özellikle Çin'deki büyüme ile belirlenmiştir. 2001-2007 Dönemi boyunca hızlı büyüme süreci yaşayan GOA ve Çin'de krizin etkisiyle, reel GSYİH artış hızı, krizin etkisiyle oldukça önemli gerileme göstermiş ancak, bu gerileme diğer GOÜ'deki daralma dikkate alındığında, krizin etkisinin daha sınırlı kaldığı söylenebilir. Yukarıda açıklandığı gibi, krizin esas etkisi, imalatla sermaye yoğun malların ihracatı ve üretimi üzerinde ortaya çıkmış, emek yoğun sektörler krizden daha az olumsuz etkilenmiştir. GOA Ülkelerinin, kriz döneminde ucuz emek gücüne dayanarak, emek yoğun sektörlerde ihracata yönelik üretimini -daha sınırlı da olsa- sürdürebilmiş olmaları, bu bölgede ekonomik büyümenin krizden görece sınırlı etkilenmesini sağlamıştır. Yine de özellikle 2010 yılındaki kriz öncesine göre daha sınırlı kalan artış oranı da dikkate alındığında, krizle birlikte bölgede reel GSYİH artışının önemli ölçüde yavaşladığı görülmektedir (Ek 2).

Kriz nedeniyle, dünya kapitalizmi ile farklı biçimlerde ilişkilendirilmiş diğer GOÜ'de ise reel GSYİH önemli ölçüde daralmıştır. Bu gerilemenin en şiddetli olduğu ülkeler, CIS ile Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri ve ardından LA ülkeleri olmuştur. Yukarıda açıklandığı gibi, bu ülkeler, küresel finans sistemindeki tıkanma ve uluslararası ticaretteki daralmadan en çok etkilenen ülkelerdendir.

Orta ve Doğu Avrupa ve CIS ülkeleri, dünya ekonomisinin kriz öncesi genişleme konjonktüründe, gittikçe daha önemli ölçüde sermaye girişlerine bağımlı hale gelmiş, düşük ücretlerle sağlanan ucuz emek maliyeti sayesinde özellikle AB Ülkelerine yönelik ihracat mal ve hizmeti üretimine yönelmiş ve önemli bir büyüme oranını sürdürmeyi başarmıştır. Bununla birlikte başta AB olmak üzere ticaret yapılan pek çok ülkede mal ve hizmet ithalatındaki gerileme; petrol ve tarımsal mal üretiminin, taşımacılık faaliyetlerinin ekonomik faaliyetler içinde önemli yer tuttuğu bu ülkelerde, reel GSYİH'da şiddetli gerilemeye yol açmıştır (Onaran, 2010: Ek 2).

Yine benzer şekilde LA ülkelerinde de uluslararası ticaretteki daralma ve finansal sermaye girişlerindeki gerilemenin etkisi oldukça belirleyici olmuş, kriz öncesi konjonktür boyunca bu ülkelerde ihracata yönelik sektörlerde üretim artışıyla sağlanan ekonomik büyüme üzerinde krizin etkisi, üretim ve ihracatta daralma ve ekonomik faaliyetlerin önemli ölçüde gerilemesi olmuştur (Ek 2).

2.2. İstihdam

Krizin küresel boyutta esas etkisi, ticaret ve üretimde hızlı bir gerileme ile yüksek istihdam kayıpları, hızlı işsizlik artışı ile reel sektör üzerinde ortaya çıkmış, yayıldığı tüm ülkelerde emek piyasaları üzerindeki olumsuz etkilerle birlikte kriz, geniş toplumsal kesimler üzerinde etkili olmuştur.

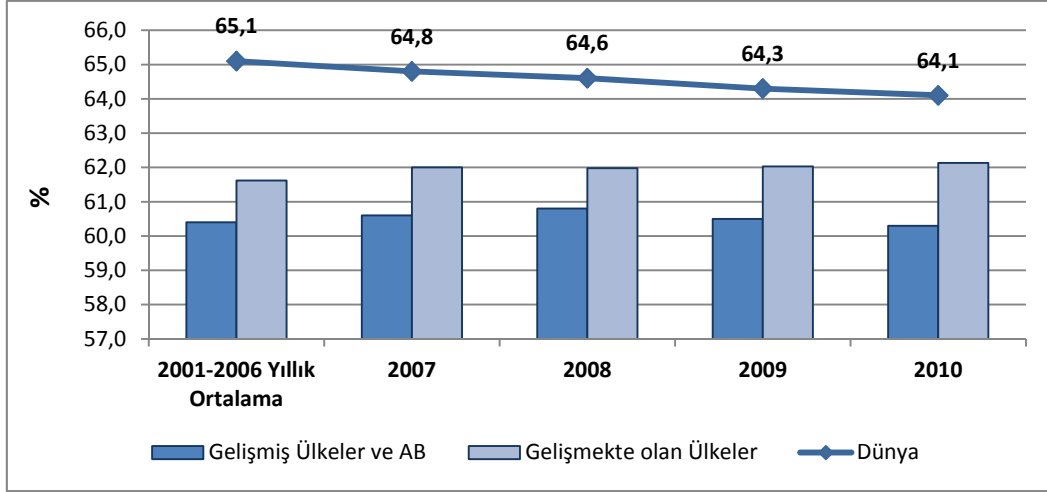
Küresel boyutta emek piyasaları üzerinde ortaya çıkan etkiler oldukça şiddetli olmakla birlikte, farklı emek piyasası yapısına sahip, küresel kapitalizm ile farklı biçimlerde ilişkilenmiş ülkelerde, krizin işgücü-istihdam üzerindeki etkileri de farklı boyutlarda ortaya çıkmaktadır. İzleyen kısımda, farklı gelişmişlik düzeyine sahip bölge ve ülkelere ilişkin verilerin gözlemi ile krizin işgücü-istihdam ve işsizlik üzerine etkileri ortaya konulmaya çalışılmakta, küresel düzeyde emek piyasaları üzerinde ortaya çıkan etkiler ele alınmaktadır

2.2.1. Temel eğilimler: işgücüne katılım, istihdam ve işsizlik

2.2.1.1. İşgücüne katılım

Küresel krizin gelişmiş ve GOÜ’de işgücüne katılım üzerindeki etkileri farklı boyutlardadır. Gelişmiş ülkelerde 2009 yılında işgücüne katılımı gerilemeye karşın, GOÜ’deki etkiler bölgeler temelinde önemli farklılıklar göstermiştir.

Gelişmiş ülkelerde krizin reel sektör üzerindeki etkilerinin ortaya çıkmaya başladığı 2008 yılında işgücüne katılımı belirli düzeyde bir artış devam etmiştir. Ancak krizin derinleşerek yayıldığı 2009 yılında ve sonrasında da, gelişmiş ülkelerde, işgücüne katılım önemli düzeyde gerilemiştir. İşgücüne katılım incelenen gelişmiş ülkeler içinde sadece Almanya’da artış göstermiş, en hızlı gerileme krizin merkez ülkesi ABD’de olmuştur (Ek 3). ILO (2011a)’ya göre, gelişmiş ülkelerde kriz nedeniyle işgücüne katılımı ortaya çıkan düşüş, temel olarak, işsiz kalanların iş bulmaktan umidini yitirmesi nedeniyle iş aramaktan vazgeçmesi, bir diğer deyişle ümidi kırık işsizlerdeki artış nedeniyle ortaya çıkmıştır.

Şekil 12. 2007-2010 Döneminde GÜ'de ve GOÜ'de İKO (15+ Nüfusta, %)

Kaynak: ILO, 2011a; ILO, 2012

GOÜ'de ise, işgücüne katılımın kimi bölge ve ülkelerde artış gösterirken kimi bölgelerde gerilediği gözlenmektedir. İşgücüne katılım krizden önemli ölçüde etkilenen Orta ve Güney Doğu Avrupa-CIS ve Latin Amerika ülkelerinde ve krizde belirli bir büyüme oranını sürdüren Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da artış gösterirken, krizde görece yüksek ekonomik büyümenin sağlandığı GOA ülkelerinde önemli düşüş göstermiştir (Ek 3). ILO (2011a), işgücüne katılımın artış gösterdiği –Orta ve GüneyDoğu Avrupa-CIS, Latin Amerika gibi- ülkelerde ortaya çıkan bu artışın, temel olarak krizle birlikte düşen hanegelirini telafi etmek amacıyla toplumun gittikçe daha geniş kesimlerinin, gelir getirici bir işte çalışmak amacıyla emek piyasasına dahil olmasıyla ortaya çıktığını vurgulamaktadır (Ek 3).

İşgücüne katılımda ortaya çıkan bu farklılıklar, emek piyasasındaki farklı nitelik ve konumlanışları nedeniyle, cinsiyetler açısından ortaya çıkan değişimlerin incelenmesiyle daha açıklık kazanacaktır. Cinsiyet temelindeki ilk önemli farklılık, gelişmiş ülkelerde hızla gerileyen işgücüne katılımdaki gerilemenin esas olarak erkekler açısından önemli boyutta olduğudur (Ek 1).

Gelişmiş ülkeler genelinde kadınlarda işgücüne katılımda kriz öncesi ve 2008 yılında devam eden artış, krizin derinleşmesiyle yerini düşüş eğilimine bırakmış ancak, krizin yaygınlık kazandığı 2009 yılında erkeklerin işgücüne katılımı daha önemli düzeyde gerilemiştir. Erkeklerde işgücüne katılımdaki gerileme ise esas olarak ABD'deki önemli gerilemeden kaynaklanmıştır. ABD'nin ardından Japonya, erkeklerde

işgücüne katılımın kadınlardan daha önemli gerileme gösterdiği ülkeler olmuştur. Yine erkeklerde işgücüne katılımın gerileme gösterdiği İngiltere ve Almanya’da, kadınlarda işgücüne katılım belirli düzeyde artış göstermiştir. Bu ülkelerde 2008 yılında işgücüne katılımdaki artışta yine kadınlardaki artış belirleyici olmuş, kriz gelişmiş ülkelerde özellikle erkeklerin işgücüne katılımındaki bir gerileme biçiminde etkili olmuştur. Dolayısıyla, gelişmiş ülkelerde krizle birlikte özellikle erkeklerin, hızla ümidi kırık işsiz konumuna geçerek emek piyasasını terkettiğini söylemek mümkündür (Ek 3).

GOÜ genelinde ise, erkeklerde işgücüne katılımda sınırlı bir gerileme, kadınlarda sınırlı bir artışla dengelenmiştir. İşgücüne katılımın krizle birlikte artış gösterdiği (Orta ve Güney Doğu Avrupa-CIS ve LA) bölgelerde, bu artış esas olarak kadınların işgücüne katılımındaki artıştan kaynaklanmıştır. Yine Yunanistan, İspanya ve Türkiye gibi ülkeler de, krizle birlikte kadınlarda işgücüne katılımın artış gösterdiği ülkelerdir. Üstelik Türkiye hariç bu ülkelerde, erkeklerde işgücüne katılım önemli düzeyde gerileme göstermiş, düşen hane gelirini telafi etmek için kadınlar hızla emek piyasasına katılırken, erkekler daha önemli ölçüde ümidi kırık işsizlere katılmıştır (Ek 3).

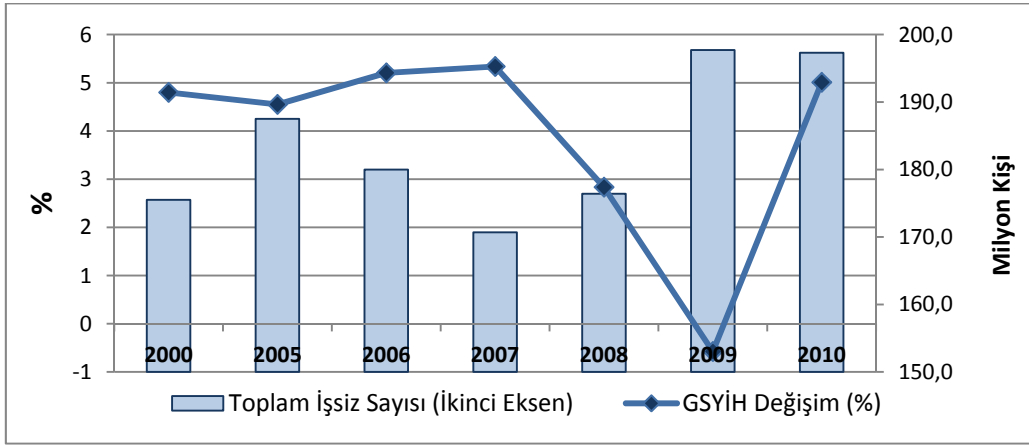
Bununla birlikte, kriz döneminde, işgücüne katılımın gerilediği GOA ülkelerinde kadınlar açısından farklı bir eğilim söz konusu olmuştur. İşgücüne katılım, erkekler açısından gelişmiş ve GOÜ genelinde krizle birlikte ortaya çıkan eğilime paralel olarak gerilerken, kadınlarda işgücüne katılım GOÜ’deki eğilimin aksine hızlı gerileme göstermiştir.

2.2.1.2. İstihdam ve işsizlik

Küresel krizin yayıldığı tüm ülkelerde esas etkisi üretimde daralma, ekonomik faaliyetlerde gerileme ile reel sektör üzerinde ortaya çıkmış, üretimdeki daralmayı istihdamda hızlı bir gerileme ve yüksek işsizlik artışı izlemiştir. 2009 Yılında dünya genelinde toplam işsiz sayısı yüzde 12,1 oranında artış göstermiş, toplam işsiz sayısı 197 milyon kişiye ulaşmıştır (Ek 4, Ek 5, Şekil 13) .

İşsizlik artışı, işgücüne katılımdaki gerilemeye karşın, istihdamdaki yüksek gerileme nedeniyle ortaya çıkmıştır. ILO (2011a) raporuna göre, 2008 yılının son çeyreğinde –kriz ortaya çıktıktan sonraki üç ay içinde-, dünya genelinde istihdam oranı düşüş gösteren ülke sayısının artış gösteren ülke sayısından fazladır. Aynı rapora göre

2009 yılının ikinci ve üçüncü çeyreğinde istihdam oranı artış gösteren ülke sayısı yalnızca 7'dir. Dünya genelinde ticaretin ve tüketim, yatırım gibi temel ekonomik faaliyetlerin hızlandığı ve önemli bir büyümenin sağlandığı 2010 yılında ise, istihdam oranı düşüş gösteren ülke sayısı, artış gösterenlerin halen iki katı olarak gerçekleşmiş, işsizlikte kriz öncesine oranla belirgin bir azalma ortaya çıkmamıştır. Krizin işsizlik üzerindeki kalıcı etkisi ILO raporlarında da sıklıkla vurgulanmaktadır (Şekil 13).

Şekil 13. 2005-2010 Döneminde Dünya Genelinde İşsiz Sayısı ve Dünya Reel GSYİH % Değişim

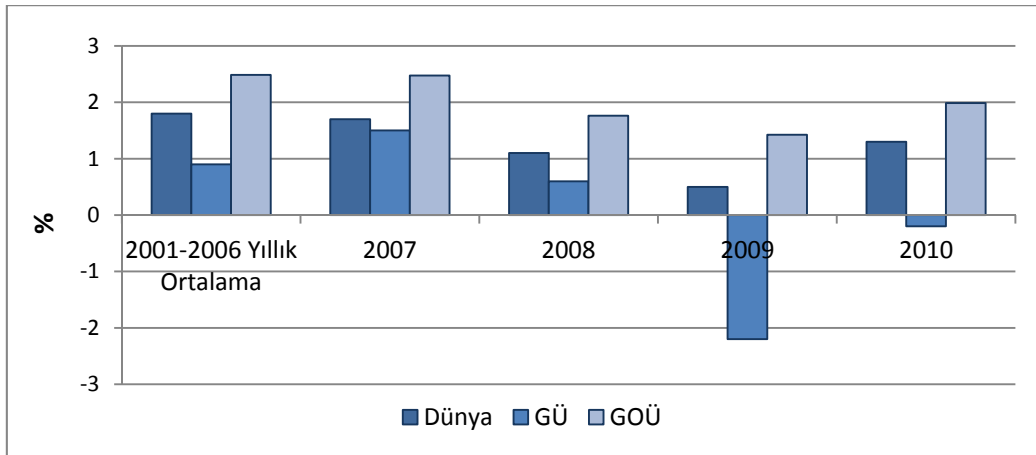
Kaynak: ILO, 2011a; IMF, 2012

İstihdamdaki gerileme ve işsizlik artışı, krizin yayıldığı tüm bölge ve ülkelerde ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, küresel düzeyde istihdam ve işsizlik üzerindeki etkiler, küresel kapitalizm ile farklı biçimlerde ilişkilendirilmiş ülke ve bölgeler düzeyinde ve cinsiyetler arasında önemli farklılıklar göstermektedir. İstihdamdaki daralma ve işsizlikteki hızlı artış ile gelişmiş ülke emek piyasaları krizden daha şiddetli etkilenmiş olmakla birlikte, çoğu gelişmekte olan ülke ve bölgede krizin istihdamda sert düşüşlerle birlikte, yüksek işsizlik artışı ile geniş toplumsal kesimler üzerinde oldukça belirleyici olduğu görülmektedir (Ek 4, Ek 5).

Dünya genelinde istihdamdaki gerileme esas olarak gelişmiş ülkelerdeki istihdam daralması ile belirlenmiş, bu ülkelerde işsizlik oldukça yüksek artış göstermiştir. Krizin istihdam üzerindeki en şiddetli etkisi, dönem içinde istihdam oranlarındaki yüksek gerileme ve işsizlik oranlarındaki hızlı artışla, ABD'de ortaya çıkmıştır. İncelenen diğer gelişmiş ülkelerde, 2008 yılında istihdam oranı halen yükselmektedir ancak, ABD'de

kriz ortaya çıktığı anda istihdamdaki gerileme şiddetli olmuş, 2006 yılından itibaren gerileme eğilimi gösteren istihdam oranı, krizle birlikte hızla düşüş göstermiştir. İşgücüne katılımdaki gerilemeye karşın, istidamdaki gerileme ile işsizlik oranı önemli düzeyde artış göstermiş, işsizlik hızla yaygınlaşmıştır. Diğer gelişmiş ülkelerden örneğin Japonya’da istihdam oranı 2008 yılında gerilemeye başlamış, İngiltere ve Almanya’da bu dönemde istihdam oranı artış göstermeye devam etmiştir. 2009 Yılında ABD’de istihdamdaki düşüş devam ederken, İngiltere başta olmak üzere, diğer gelişmiş ülkelerde de istihdam oranlarının düşüş gösterdiği, istihdamdaki gerilemeyle birlikte, işsizliğin hızla artış gösterdiği görülmektedir (Ek 4, Ek 5).

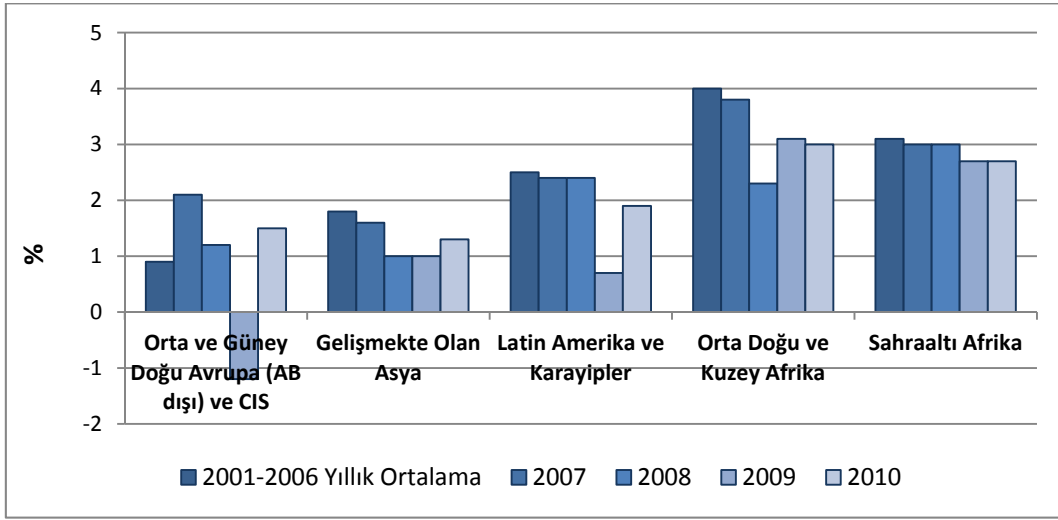
İncelenen gelişmiş ülkeler arasında, kriz döneminde Almanya’da farklı bir eğilim ortaya çıkmıştır. Almanya’da, kriz döneminde, istihdamdaki gerilemeyi önlemeye yönelik önlemlere ağırlık verilmiş, bu sayede krizin istihdamda önemli bir düşüşe ve işsizlikte yüksek bir artışa yol açmadan atlatılabilmesi sağlanmıştır. Kısa süreli çalışma ödeneklerinin yaygınlaştırılmasına gidilerek emek piyasalarına önemli bir müdahalede bulunulmuş, bunun yanı sıra, işten çıkarma yerine “sosyal diyalog” aracılığı ile çalışma süreleri ve ücretlerin yeniden ayarlanması gibi uygulamalara gidilerek, krizle birlikte ortaya çıkacak istihdam düşüşlerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla, Almanya’da krizle birlikte ortaya çıkan işsizlik artışı daha sınırlı kalmıştır (OECD, 2010; Ek. 4, Ek 5).

Şekil 14. 2007-2010 Döneminde Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerde İstihdam Edilen Kişi Sayısındaki Değişim (%)

Kaynak: ILO, 2011a; ILO, 2012

GOÜ genelinde ise, krizin etkisi ile istihdam artışının önemli ölçüde yavaşlamış olmasına karşın, artış göstermeye devam etmiş olması, istihdamdaki gerilemenin ve işsizlikteki artışın görece yavaş kalmasını sağlamıştır. Ancak GOÜ genelinde gözlenen bu eğilimler, farklı bölge ve ülkeler düzeyinde incelendiğinde, krizin pek çok gelişmekte olan ülke emek piyasaları üzerindeki etkilerinin, gelişmiş ülkelerdekinden daha önemli boyutlarda görülmektedir (Şekil 14, Ek 4, Ek 5).

Şekil 15. 2007-2010 Döneminde Çeşitli Bölgeler Temelinde Gelişmekte Olan Ülkelerde İstihdam Edilen Kişi Sayısındaki Değişim, (%)

Kaynak: ILO, 2011a; ILO, 2012

GOÜ arasında, krizin istihdamda gerileme ve işsizlikte hızlı artış ile en şiddetli etkilediği ülkeleri, görece yüksek işsizlik ve düşük istihdam oranları ile öne çıkan Orta ve Güney Doğu Avrupa ve CIS ülkeleri oluşturmuştur (Şekil 15, Ek 4, Ek 5). Yüksek finansal sermaye girişinin yaşandığı kriz öncesi konjonktür boyunca, düşük emek maliyetleri sayesinde Batı Avrupa'nın yatırımlarını büyük ölçüde kaydırıldığı ve ihracata yönelik sektörlerde önemli üretim artışı ile öne çıkan ülkelere olan Orta ve Güney Doğu Avrupa ve CIS ülkelerinde, ekonomik faaliyetlerin devamlılığında sermaye girişlerinin yaşamsal önem gösterdiği ve uluslararası ticarete son derece açık bu ülkelerde, krizin reel GSYİH'da yarattığı daralma oldukça şiddetli olmuştur. Ekonomik faaliyetlerdeki gerilemeyi istihdamda sert düşüşler ve yüksek işsizlik artışının izlediği bu ülkelerde, krizin emek piyasaları üzerindeki etkileri de oldukça şiddetli olmuştur. Bu ülkelerde, sermaye girişlerinin sağlanmaya başladığı, küresel ticaretin yeniden artış göstermeye

başladığı 2010 yılı koşulları belirli bir büyüme oranını gerçekleştirmeyi sağlamış ve istihdam yeniden artış göstermiştir. Bölgede yer alan ve kriz öncesi Türkiye emek piyasasında krizle birlikte ortaya çıkan temel eğilimler, bölge ortalaması ile aynı yöndedir: Kriz yılında işgücüne katılımda yüksek artışa karşın istihdamda gerileme ile birlikte yüksek işsizlik artışı, kriz koşullarının ortadan kalkmaya başladığı 2010 yılında, istihdamda yüksek sayılabilecek bir artışa karşın işgücüne katılımın hızlanmaya devam etmesi nedeniyle işsizlikteki azalmanın sınırlı kalması olmuştur (Ek 3, Ek 4, Ek 5).

Bununla birlikte, İspanya, Yunanistan gibi Güney Avrupa ülkeleri emek piyasalarında krizin yarattığı şiddetli tahribatın, gelişmiş ülkelerde olduğu gibi, 2010 yılında da devam ettiği görülmektedir. Bu ülkelerden özellikle, kriz öncesi konjonktürde istihdamdaki artışla, yüksek işsizlik oranlarının düşüş eğilimi gösterdiği İspanya, krizle birlikte istihdamdaki gerileme ve işsizlik artışının en yüksek olduğu ülkelerden olmuş, bu eğilimler, diğer pek çok gelişmekte olan ülkede emek piyasasına ilişkin koşulların iyileşmeye başladığı sonraki yılda da devam etmiştir. Yine istihdamdaki gerileme ve yüksek işsizlik artışı ile krizden önemli düzeyde etkilenen Yunanistan ve Portekiz’de, istihdamdaki gerileme ve işsizlik artışı 2010 yılında oldukça hızlı devam etmektedir (Ek 4, Ek 5).

Gelişmekte olan ülkeler arasından, işgücüne katılım ve istihdamın görece yüksek, işsizliğin düşük olduğu GOA ülkeleri ise, krizle birlikte ekonomik büyüme ile birlikte istihdam artışının önemli ölçüde yavaşladığı, işgücüne katılımdaki gerilemeyle birlikte, işsizlik oranındaki artışın daha sınırlı kaldığı ülkeler olmuştur. Bölgede, kriz öncesi genişleme konjonktürü boyunca istihdam önemli bir artış göstermemiş, ekonomik büyümenin yavaşlamaya başladığı 2006 sonrasında istihdam artışı yavaşlamış ve istihdam oranı gerileme göstermiştir. Bu ülke emek piyasalarına ilişkin öne çıkan bir nokta, krizin emek piyasaları üzerindeki etkisinin 2008 yılında da, kriz yılındaki kadar belirgin olduğu, gelişmekte olan ülkeler arasında, emek piyasalarının krizden en hızlı etkilendiği ülkeleri GOA ülkelerinin oluşturduğudur (Şekil 15, Ek 4, Ek 5)

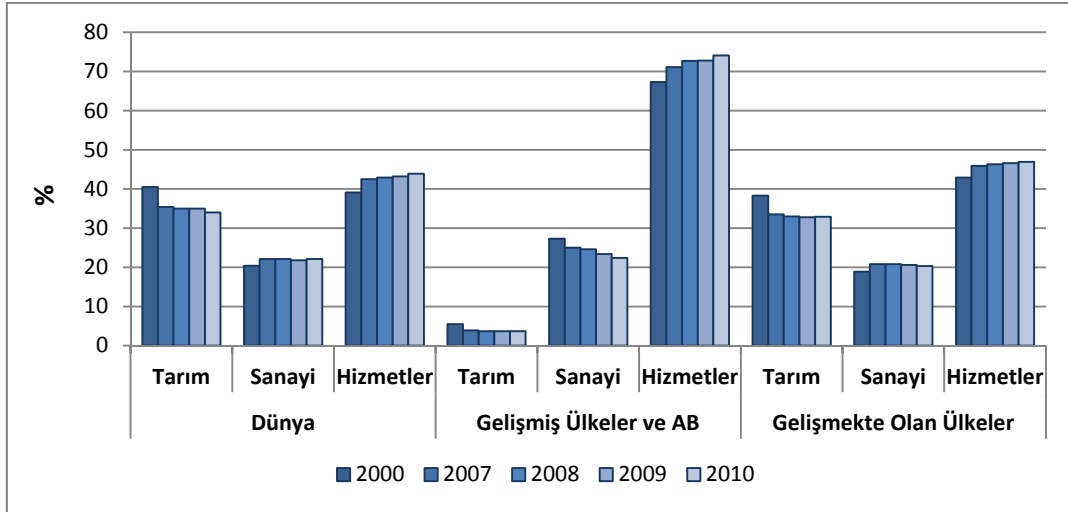
Yine, istihdam oranları görece yüksek olmakla birlikte yüksek işsizlik oranları ile, Latin Amerika ülkelerinin krizden önemli ölçüde etkilendiği görülmektedir. Uluslararası ticaretteki daralmadan ve sermaye girişlerindeki gerilemeden oldukça önemli düzeyde etkilenen LA’nın, krizle birlikte istihdam artışı önemli ölçüde yavaşlamış, kriz öncesi konjonktürde istihdamın artış işsizliğin gerileme eğilimi hızlı biçimde yön

değiştirmiştir. Latin Amerika’da krizle birlikte işsizlik hızla artış göstermiştir. Ekonomik faaliyetlerde önemli bir canlanmanın sağlandığı 2010 yılında ise, krizle birlikte artan işsizlik nedeniyle işgücüne katılım hızlı artış göstermiş, istihdamdaki artışa karşın işsizlik gerileme göstermemiştir (Şekil 15, Ek 4, Ek 5).

Orta Doğu ve Kuzey Afrika ile Sahraaltı Afrika ülkelerinde de, krizin etkisiyle ekonomik faaliyetlerde ortaya çıkan yavaşlama, istihdam artışında bir yavaşlamayı da beraberinde getirmiş, bu bölgelerde krizin etkisi, kriz öncesi konjonktür boyunca ortaya çıkan istihdam artışı ve işsizlikteki gerilemenin ortadan kalkması olmuştur. Bu ülkelerde ayrıca krizin istihdam üzerindeki etkilerinin daha sınırlı kalması, ILO (2011a) raporlarında da vurgulandığı gibi, ekonomik faaliyetlerin niteliği gereği, istihdamın geniş kesiminin –ücretli çalışma biçimi yerine- kendi hesabına ya da ücretsiz aile işçilerinden oluşması ve kriz koşullarında bu konumlarda istihdam olanaklarının görece çokluğu ile ilgilidir. Özellikle Sahraaltı Afrika ülkeleri için bu olgu daha geçerli iken, petrol ürünleri ihracatındaki daralmadan önemli ölçüde etkilenen Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde, krizle birlikte istihdam artışı önemli ölçüde yavaşlamış ve kriz öncesi azalma eğiliminin aksine, işsizlik yeniden yaygınlaşmaya başlamıştır (Şekil 15, Ek 4, Ek 5).

2.2.1.3. Sektörel dağılım

Küresel krizin yayıldığı tüm GOÜ emek piyasaları üzerinde, farklı boyutlarda da olsa, önemli değişim ve dönüşümleri beraberinde getirdiği, istihdamdaki gerileme ve işsizliğin yaygınlaşması ile geniş toplumsal kesimler üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Krizin yayıldığı ülkelerde, emek piyasaları üzerindeki etkilerin şiddeti, bu ülkelerde istihdamın sektörel yapısı ile yakından ilişkili olarak ortaya çıkmıştır. Daha önce açıklandığı gibi, dünya ticaretinde krizle birlikte ortaya çıkan daralma, esas olarak imalat sanayii ürünlerinden kaynaklanmış, krizin esas etkisi üretim sektörü üzerinde ortaya çıkmıştır. Krizle birlikte istihdamdaki daralmanın esas kaynağı da bu nedenle sanayi sektörü olmuştur.

Şekil 16. 2007-2010 Döneminde GÜ ve GOÜ'de İstihdamın Sektörel Dağılımı, (%)

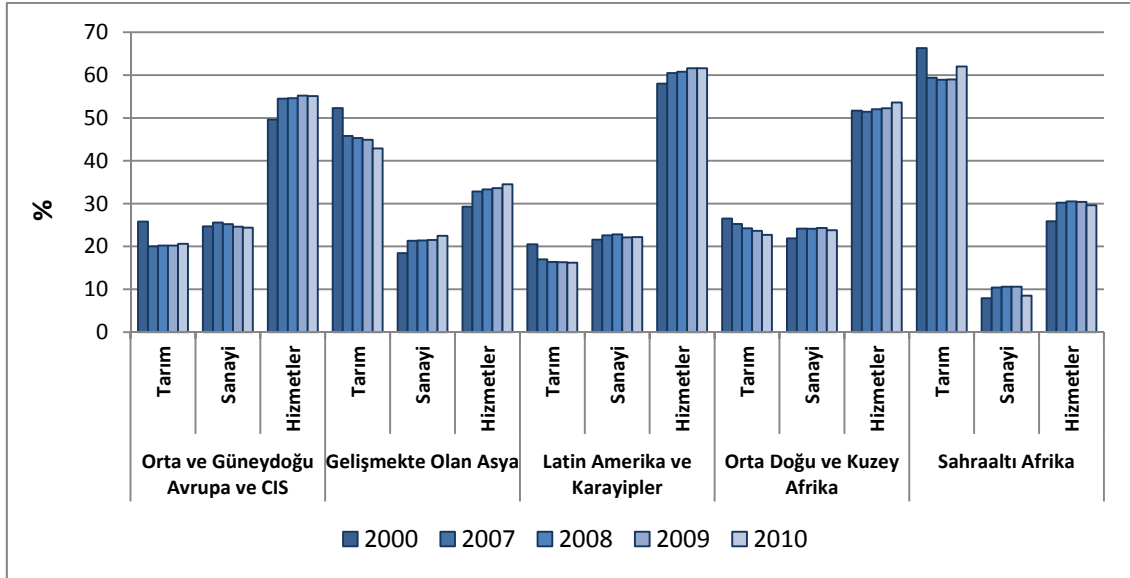
Kaynak: ILO, 2011a, ILO, 2012

Krizin özellikle gelişmiş ülkelerde sanayi istihdamı üzerindeki etkisi belirgin olmuştur. Özellikle otomotiv, demir-çelik gibi sermaye yoğun sanayilerde üretilen ürünlerin ihracatındaki gerileme ile krizin etkili olduğu gelişmiş ülkelerde, sanayi sektörünün toplam istihdamdaki payının krizle birlikte gerilediği gözlenmektedir. Gelişmiş ülkelerde sanayi sektörü istihdamı, finansal faaliyetlerin yüksek canlılık gösterdiği kriz öncesi dönemde, hizmetler sektörü lehine sürekli gerileme göstermekle birlikte, krizle birlikte başta ABD, İngiltere gibi krizin merkez ülkeleri olmak üzere, tüm gelişmiş ülkelerde imalat sanayii istihdamı hızlı gerileme göstermiş, sektörün toplam istihdamdaki payı gerilemiştir³³. Gelişmiş ülkelerde, özellikle ABD'de, sanayi istihdamının yanı sıra, inşaat sektörü çalışanlarının da krizden önemli ölçüde etkilendiği görülmektedir³⁴ (Şekil 16, Ek 6).

Gelişmekte olan ülkelerde ise yine krizin sanayi sektörü istihdamı üzerindeki etkisi belirgin iken farklı emek piyasası niteliklerine sahip ve küresel kapitalizmle farklı biçimlerde ilişkilendirilmiş ülkelerde, krizin istihdamın sektörel yapısı üzerindeki etkileri farklı olmuştur.

³³ İmalat sanayii istihdamı 2008 yılında ABD'de yüzde (-)2,4, İngiltere'de yüzde (-)10,3; Japonya'da (-)1,8, Almanya'da yüzde (-)0,2 oranında; 2009 yılında ABD'de yüzde (-)10,7, İngiltere'de yüzde (-)16,1, Japonya'da yüzde (-)6,3 ve Almanya'da yüzde (-)3,1 oranında daralmıştır (ILO, 2011b).

³⁴ İnşaat sektörü istihdamı 2008 yılında ABD'de yüzde (-)7,4, İngiltere'de yüzde 9,6, Almanya'da yüzde 1,7; 2009 yılında ABD'de yüzde (-)11,6, İngiltere'de yüzde (-)9,9, Almanya'da yüzde 0,1 değişim göstermiştir (ILO, 2011b).

Şekil 17: 2007-2010 Döneminde Çeşitli Bölgeler Temelinde GOÜ'de İstihdamın Sektörel Dağılımı, (%)

Kaynak: Ek 5

Krizle birlikte istihdamın sektörel yapısında sanayi sektörü aleyhine ortaya çıkan değişimin en belirgin olduğu ülkeleri, sermaye girişlerindeki en hızlı gerileme ve ticaretteki daralma ile üretim ve istihdamdaki daralmanın en yüksek olduğu Orta ve Güney Doğu Avrupa ve CIS ülkeleri oluşturmuştur. Bu ülkelerde, küresel krizin etkisiyle sanayi sektörünün toplam istihdamdaki payı –hizmetler sektörü lehine- hızla gerilemiş ve bu gerileme sermaye girişlerinin sağlandığı, önemli bir ticaret ve üretim artışıyla birlikte istihdam artışının sağlandığı 2010 yılında da devam etmiştir. Krizin etkisiyle bu ülkelerde, sanayi sektörünün ardından, inşaat sektörü istihdamındaki gerileme toplam istihdam gerilemesinde belirleyici olmuştur. Hizmetler sektörü istihdamı, kimi ülkelerde sınırlı artış gösterirken kimilerinde görece yavaş gerileme göstermiş –ya da Rusya örneğinde olduğu gibi önemli gerileme göstermiş ancak-, krizin etkisi daha sınırlı kaldığı için, sektörel dağılım hizmetler sektörü lehine değişmiştir. Bu bölgede ayrıca Türkiye, Yunanistan gibi ülkelere kaynaklı olarak krizle birlikte tarımsal istihdamın artış eğilimine girdiği ve sektörün toplam istihdamdaki payının artış göstermeye başladığı görülmektedir³⁵ (Şekil 17, Ek 6).

³⁵2009 Yılında, imalat sanayii istihdamı, Rusya'da yüzde (-)9,7, Türkiye'de yüzde (-)6,8, Yunanistan'da yüzde (-)4,7, İspanya'da yüzde (-)14,6, Portekiz'de yüzde (-)4,7; inşaat sektörü istihdamı Rusya'da yüzde (-)8,6, Türkiye'de yüzde 0,6, Yunanistan'da yüzde (-)6,6, İspanya'da yüzde (-)23, Portekiz'de yüzde (-)

Düşük ücretler ve üretim maliyetlerine bağlı olarak, emek yoğun sanayilerde ihracata dayalı üretim artışıyla dünyanın ticari mali ihracatçısı konumundaki GOA ülkeleri, krizin sanayi üretimi ve istihdamı üzerindeki etkisinin daha sınırlı kaldığı ülkeler olmuştur. Yukarıda da açıklandığı gibi, bu ülkeler krize karşın belirli bir büyüme oranını sürdürmeyi başarmış ve ticaretteki gerilemeden tekstil gibi emek yoğun sektörler görece sınırlı etkilenmiştir. Bölge genelindeki büyümenin ve istihdam artışının belirleyicisi konumundaki Çin’de örneğin, krizle birlikte sanayi istihdam artışı yavaşlamış olmakla birlikte önemli oranda devam etmiş, hizmetler sektörü istihdamındaki artışla birlikte, tarımsal istihdamın gerilemeye devam ettiği bu dönemde, hizmetler sektörünün ve daha sınırlı olmak üzere sanayi sektörünün toplam istihdamdaki payları büyümüştür³⁶ (Şekil 17, Ek 6).

Sanayi, Orta ve Güney Doğu Avrupa ve CIS’in ardından, LA ülkelerinde krizden önemli ölçüde etkilendiği görülmektedir. Kriz öncesi konjonktür boyunca ihracata yönelik sanayilerde istihdam artışı ile birlikte, toplam istihdamdaki payı artış eğilimi gösteren bu ülkelerde, ticaretteki gerileme ile krizin etkisi de sanayi sektörü istihdamı üzerinde belirleyici olmuştur. Meksika, Arjantin, Brezilya gibi LA ülkelerinde, 2009 yılında, hizmetler sektörü istihdamı sınırlı da olsa artış göstermeye devam ederken sanayi istihdamı önemli düzeyde gerilemiştir. Meksika’da inşaat sektörü istihdamı krizle birlikte hızlı gerileme gösterirken, diğer ülkelerde inşaat sektörü istihdam artışı önemli ölçüde yavaşlamış, krizden önemli ölçüde etkilenen bir diğer sektör inşaat sektörü olmuştur. Bu ülkelerde, kriz öncesi konjonktürde hızlı istihdam artışı sağlanan hizmetler sektörünün de krizden etkilendiği, krizle birlikte hizmetler sektörü istihdam artışının yavaşladığı görülmektedir. Belirtilmesi gereken bir diğer nokta, LA ülkelerinde kriz öncesi dönem boyunca tarımsal istihdamda ortaya çıkan hızlı gerilemenin, krizle birlikte yavaşlamış olması ve kimi ülkelerde artış eğilimi göstermiş olmasıdır³⁷ (Şekil 17, Ek 6).

)8,9 oranında; hizmetler sektörü istihdamı Rusya’da yüzde (-)0,4, Türkiye’de yüzde 1,3, Yunanistan’da yüzde (-)0,3, İspanya’da yüzde (-)2,5, Portekiz’de yüzde (-)0,9; tarım sektörü istihdamı Türkiye’de yüzde 4,7, Yunanistan’da yüzde 3,8, İspanya’da yüzde (-)4 ve Portekiz’de yüzde (-)2,8 değişim göstermiştir (ILO, 2011b).

³⁶ 2009 Yılında Çin’de sanayi sektörü istihdamı yüzde 2,6, hizmetler sektörü istihdamı yüzde 3,1 ve tarım sektörü istihdamı yüzde (-)3,5 değişim göstermiştir. Sanayi sektörü istihdamı değişimi 2007 yılında yüzde 6,8, 2008 yılında yüzde 1,8’dir (ILO, 2011b).

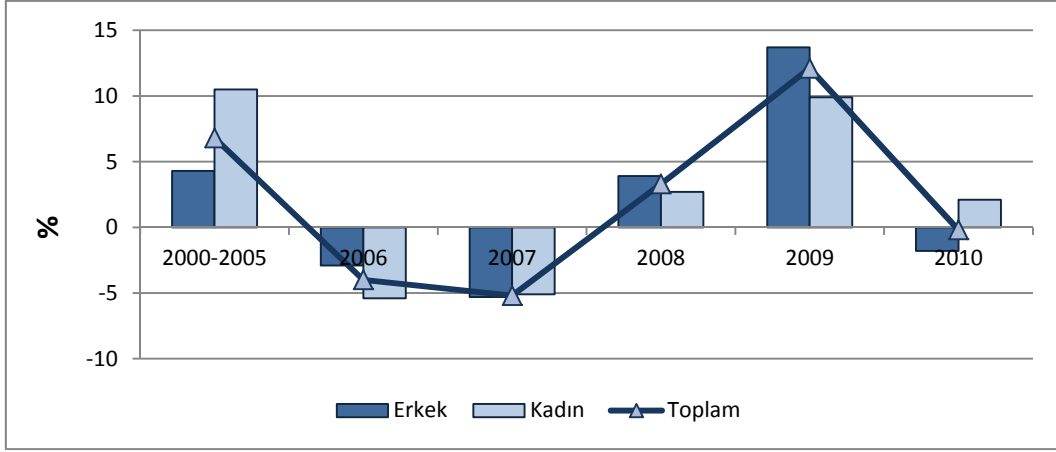
³⁷ 2009 Yılında Meksika’da sanayi sektörü istihdamı yüzde (-)4,3, inşaat sektörü istihdamı yüzde (-)3,7, hizmetler sektörü istihdamı yüzde 2,6, tarım sektörü istihdamı yüzde 0,2; Brezilya’da sanayi sektörü istihdamı yüzde (-)2,0, inşaat sektörü istihdamı yüzde 1,9, hizmetler sektörü istihdamı yüzde 1,3, tarım

Ekonomik büyümenin ve istihdam artışının, küresel krize karşın belirli düzeyde devam ettiği Orta Doğu ve Kuzey Afrika ile Sahraaltı Afrika ülkelerinde de sanayi sektörü istihdamı krizden etkilenmiş, sektörel istihdamda sanayi sektörünün payı özellikle 2010 yılında her iki bölgede de gerilemiştir. Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde, krizle birlikte sanayi sektörü ile tarım sektörü istihdamında ortaya çıkan gerileme önemliyken hizmetler sektörü istihdamının, toplam istihdamdaki payı dönem içinde artış göstermiştir. İstihdamda tarım sektörünün payının oldukça önemli olduğu Sahraaltı Afrika'da ise, 2010 yılında daha önemli olmak üzere, krizle birlikte istihdamın sektörel yapısında ortaya çıkan değişim sanayi sektörü ve daha sınırlı olmak üzere hizmetler sektörü aleyhine, tarım sektörünün lehine olmuştur. Bölgede krizle birlikte tarımsal faaliyetlerin ve tarımsal istihdamın önem kazanmış olması, krizle birlikte ortaya çıkan istihdam düşüşünün daha sınırlı görünmesine neden olmuştur (Şekil 17, Ek 6).

2.2.1.4. Cinsiyet

Küresel krizin yayıldığı tüm ülkelerde esas etkisinin imalat sanayii ve inşaat sektörü istihdamı üzerinde ortaya çıkmış olması, istihdamdaki daralmadan, sektörlerde yoğunluklu olarak istihdamda bulunan erkeklerin daha önemli boyutta etkilenmesine neden olmuştur. Hem gelişmiş hem gelişmekte olan ülkelerde, istihdamdaki daralma özellikle erkekler açısından daha önemli boyutta gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, işsizlik artışı, erkekler kadar kadınları da etkilemiş, özellikle gelişmiş ülkelerde ve kadınlarda işgücüne katılımın hızlandığı kimi gelişmekte olan bölgelerde, kadınlarda işsizlik, erkeklere paralel olarak hızlı artış göstermiştir. İstihdamdaki gerilemenin erkekler açısından daha önemli boyutta olmasına karşın, işsizlik artışı kadınlar açısından belirleyici olmuş, 2009 yılında küresel boyutta işsizlere yeni katılan 21.300 bin kişilik kitlenin yaklaşık üçte birini (yüzde 35) kadınlar oluşturmuştur (Ek 4, Ek 5, ILO 2012).

sektörü istihdamı yüzde (-)3,1, Arjantin'de sanayi sektörü istihdamı yüzde (-)4,5, inşaat sektörü istihdamı yüzde 2,0, hizmetler sektörü istihdamı yüzde 2,3 ve tarım sektörü istihdamı yüzde 4,0 oranında değişim göstermiştir (ILO, 2011b).

Şekil 18. 2006-2010 Döneminde Dünya Geneline Cinsiyete Göre Toplam İşsiz Sayısı

Kaynak: ILO, 2011a; ILO, 2012

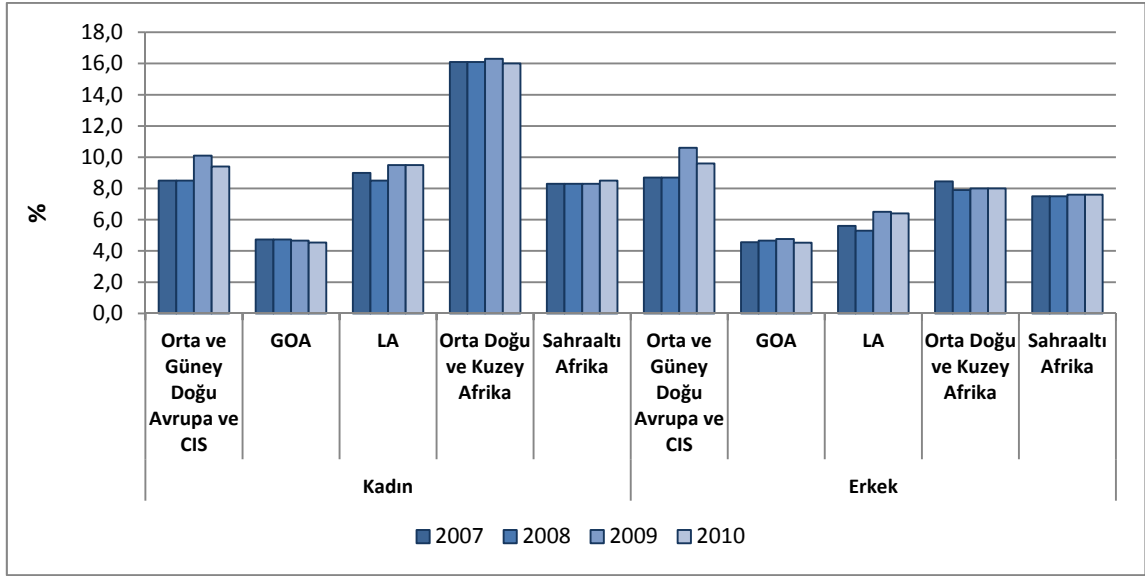
Gelişmiş ülkelerde, krizle birlikte erkeklerde istihdam düşüşü şiddetli olmuş, işgücüne katılımdaki gerilemeye (ümidi kırık işsizlerdeki artışa) karşın, işsizlik artışı oldukça hızlı olmuştur. Bununla birlikte, bu ülkelerde krizle birlikte esas olarak sanayi sektörü istihdamındaki daralma ile etkili olan istihdam gerilemesi kadınları da etkilemiş³⁸, işgücüne katılım artış göstermemesine karşın kadınlarda istihdam oranı gerilerken, işsizlik oranı önemli artış göstermiştir. İncelenen gelişmiş ülkeler arasında yalnızca Almanya’da, kadınlarda istihdam artışına bağlı olarak, işsizlik oranı gerilemiş, kadın işsiz sayısı sınırlı da olsa gerileme göstermiştir. Krizin merkez ülkesi ABD başta olmak üzere, İngiltere ve Japonya’da krizle birlikte, erkeklerde yüksek işsizlik artışına paralel olarak, kadınların işsizliğinin de hızla yaygınlaştığı görülmektedir. ABD ve İngiltere’de, istihdamdaki gerilemenin ve işsizlik artışının devam ettiği 2010 yılında ise, işsizlik artışı esas olarak kadınlar açısından oldukça yüksek olmuş, bu dönemde işsizlere yeni katılanların önemli bölümünü (ABD’de yüzde 70, İngiltere’de yüzde 86) kadınlar oluşturmuştur³⁹ (Ek 4, Ek 5, ILO, 2011b).

³⁸ Gelişmiş ülkelerde, erkeklerde toplam istihdamda sanayi payı 2008 yılında yüzde 34,5’den 2009 yılında yüzde 33,3’e; kadınlarda 2008 yılında yüzde 12,4’ten 2009 yılında yüzde 11,5’e gerilemiştir (ILO, 2011b).

³⁹ 2009 Yılında, işsiz sayısı ABD’de erkeklerde yüzde 68, kadınlarda yüzde 49; İngiltere’de erkeklerde yüzde 40, kadınlarda yüzde 28; Japonya’da erkeklerde yüzde 28, kadınlarda yüzde 25; Almanya’da erkeklerde yüzde 9 artış, kadınlarda yüzde (-)4 gerileme göstermiştir. 2010 Yılında işsiz sayısı ABD’de erkeklerde yüzde 2, kadınlarda yüzde 6,7, İngiltere’de erkeklerde yüzde 0,8, kadınlarda yüzde 7,2 artış göstermiş, Japonya’da erkeklerde yüzde 2,1 artışı, kadınlarda yüzde (-)4,7 gerileme, Almanya’da erkeklerde yüzde (-)7,6, erkeklerde yüzde (-)10,3 gerileme göstermiştir (ILO, 2011b).

GOÜ arasında, üretim ve istihdamdaki daralma, işsizlikteki artışla krizden en çok etkilenen Orta ve Güney Doğu Avrupa ve CIS ülkelerinde, istihdamdaki daralma ve işsizlik artışı hem kadın hem erkekler açısından önemli seviyede olmakla birlikte, erkeklerin krizle birlikte ortaya çıkan istihdam kaybından daha önemli ölçüde etkilendikleri görülmektedir. Kadınlarda istihdamın erkeklere oranla daha yavaş gerileme göstermesine karşın, işgücüne katılımın daha yüksek artış göstermesi, işsizliğin hem kadın hem erkekler açısından hızla artış göstermesine yol açmıştır. Bu ülkelerde, erkeklerde istihdamdaki gerilemenin kadınlardan daha yüksek olması, gelişmiş ülkelerdekine benzer bir eğilimle, krizin esas etkisinin erkeklerin daha önemli bölümünün yoğunlaştığı sanayi sektörü –ve inşaat sektörü- istihdamı üzerinde ortaya çıkmış olması nedeniyledir. Bununla birlikte, 2009 kriz yılında bu ülkelerde, erkeklerde sanayi sektörü istihdamındaki yüksek gerilemeye karşın, kadın istihdamı artış göstermiş, kadınlarda sanayi sektörünün istihdamındaki payı önemli ölçüde büyümüştür. Kriz yılında, bölgede öne çıkan bir başka eğilim ise, sanayi sektörünün aksine, hizmetler sektöründe erkeklerde istihdam artışı önemli bir seviyede devam ederken, sektörde kadınların istihdamının önemli ölçüde gerilemiş olmasıdır. Bu ülkelerde, sanayi sektöründe ortaya çıkan istihdam daralmasının erkeklerde, hizmetler sektöründe ortaya çıkan istihdam daralmasının ise kadınlarda işsizlik artışının belirleyicisi olduğunu söylemek mümkündür⁴⁰ (Ek 4, Ek 5, Ek 6, Şekil 18).

⁴⁰ Orta ve Güney Doğu Avrupa ve CIS’da, erkeklerde toplam istihdamda sanayi sektörünün payı 2008 yılında yüzde 32,3, 2009 yılında yüzde 30,8 ve 2010 yılında yüzde 29,9; hizmetler sektörünün payı sırasıyla yüzde 47,5, yüzde 48,8 ve yüzde 48,9’dur. Kadınlarda toplam istihdamda sanayi sektörünün payı sırasıyla yüzde 16,5, yüzde 17,1 ve yüzde 17,6, hizmetler sektörünün payı sırasıyla yüzde 63,4, yüzde 63,1 ve yüzde 62,7’dir. Bölgede 2009 yılında erkeklerde sanayi sektöründe istihdam yüzde (-) 6 (1 milyon 700 bin kişi) gerileme, hizmetler sektörü istihdamı yüzde 2 (800 bin kişi) artış göstermiş; kadınlarda sanayi sektöründe istihdam yüzde 3,2 (400 bin kişi) artış, hizmetler sektörü istihdamı yüzde (-) 1,3 (600 bin kişi) gerileme göstermiştir (ILO, 2011a).

Şekil 19. 2007-2010 Döneminde GOÜ'de Cinsiyete Göre İşsizlik Oranı (%)

Kaynak: Ek 5

Krizin sanayi –ve yanısıra inşaat- sektörü istihdamındaki gerileme ile belirlenen yüksek istihdam kaybı ve hızlı işsizlik artışı ile emek piyasaları üzerinde önemli ölçüde etkili olduğu LA ülkelerinde de yine, istihdamdaki gerileme, erkekler açısından daha önemli boyutta gerçekleşmiştir. Bununla birlikte işsizlik, istihdamdaki daha sınırlı gerilemeye karşın -işgücüne katılımdaki hızlı artışla birlikte-, kadınlar açısından erkekler kadar önemli artış göstermiştir. LA Ülkelerinde, sanayi sektöründe istihdam kaybına karşın –inşaat dışı- hizmetler sektörü istihdamının artış gösterdiği 2009 yılında, erkeklerde, hizmetler sektörü istihdamındaki önemli artışa karşın, sanayi sektöründe yüksek istihdam kaybı, işsizlik artışında belirleyici olmuştur. Hizmetler sektörü istihdamının kadınlar açısından da artış gösterdiği bu dönemde, krizin sanayi sektörü üzerindeki belirleyiciliği, sanayi sektöründe kadın istihdamında önemli sayılacak bir gerilemeyi de beraberinde getirmiştir. LA’da sanayi ile birlikte, tarım sektöründe de kadınlarda istihdam önemli düzeyde gerilemiş, artan kadın işsizliğinde sanayi ve tarım sektörleri belirleyici olmuştur⁴¹ (Ek 4, Ek 5, Ek 6, Şekil 19).

⁴¹ LA’da 2009 yılında sanayi sektörü istihdamı erkeklerde yüzde (-)2,8, kadınlarda yüzde (-)1,4 oranında gerilemiş; hizmetler sektörü istihdamı erkeklerde yüzde 1,8, kadınlarda yüzde 1,7 artış göstermiş, tarım sektörü istihdamı kadınlarda yüzde (-)2, erkeklerde yüzde 0 değişim göstermiştir. Sektörel dağılımda sanayi sektörünün payı kadınlarda 2008 yılında yüzde 13,9’dan 2009 yılında yüzde 13,6’ya, erkeklerde 2008 yılında yüzde 28,6’dan 2009 yılında yüzde 27,8’e gerilemiştir (ILO, 2011a).

Krizin sanayi istihdamı üzerindeki etkisinin görece sınırlı kaldığı ve kriz döneminde belirli bir büyüme oranını sürdürmeyi başaran GOA ülkelerinde, kadın ve erkeklerde istihdamdaki gerileme ve işsizlik artışı görece sınırlı kalmıştır. Düşük emek maliyetleri ile sağlanan hızlı üretim artışının kriz döneminde dahi önemli ölçüde devam ettiği bu ülkelerde, krizin imalat sanayii üretimi ve ticaretindeki gerileme ile belirlenen istihdam etkilerinin daha sınırlı kaldığı görülmektedir. 2009 yılında diğer tüm gelişmiş ve gelişmekte olan ülkenin aksine, GOA’da sanayi sektöründe istihdam artışı hem kadın hem erkekler açısından artış göstermeye devam etmiştir. Kadın ve erkekler açısından, sanayi sektöründe istihdamın artış göstermeye devam etmesi, hizmetler ve daha sınırlı olmak üzere tarım sektöründeki istihdam artışıyla birlikte, bölge genelinde kriz yılında işsizlik artışı sınırlı kalmıştır. Bununla birlikte GOA’da krizle birlikte işgücüne katılım da önemli ölçüde gerileme göstermiş, hem kadın hem erkekler açısından ortaya çıkan bu durum, istihdam oranlarının gerileme gösterdiği 2009 yılında, işsizlik oranlarındaki artışın daha sınırlı kalmasını sağlamıştır⁴² (Ek 4, Ek 5, Ek 6, Şekil 19).

Küresel krizden istihdam ve işsizlikteki değişimlerle görece sınırlı etkilenmiş görünen Orta Doğu ve Kuzey Afrika ile Sahraaltı Afrika’da, istihdam ve işsizlik oranlarındaki değişimler kadın ve erkekler açısından belirgin bir değişim göstermemiştir. Bununla birlikte, krizle birlikte bu bölgelerde istihdamın sektörel yapısındaki değişim cinsiyetler açısından farklılık göstermiştir.

Toplam istihdamda hizmetler sektörünün payının önem gösterdiği OrtaDoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde, krizle birlikte hem kadın hem erkekler açısından hizmetler sektörünün önemi artmış, tarım sektörünün öneminin azalmıştır. Bununla birlikte bölgede sanayi sektörü üzerindeki olumsuz etkiler daha çok kadınlar açısından belirleyici olmuş, erkeklerde sektörel dağılımda sanayiın payı belirgin bir değişim göstermezken, kadınlarda,–özellikle 2010 yılındaki gerilemeyle birlikte- hızlı düşüş göstermiştir⁴³ (Ek 4, Ek 5, Ek 6, Şekil 19).

⁴² GOA’da 2009 yılında sanayi sektörü istihdamı erkeklerde yüzde 1,7, kadınlarda yüzde 1,9; hizmetler sektörü istihdamı erkeklerde yüzde 2,0, kadınlarda yüzde 2,9; tarım sektörü istihdamı erkeklerde yüzde 0,3, kadınlarda yüzde 0,4 oranında artış göstermiştir (ILO, 2011a).

⁴³ Orta Doğu ve Kuzey Afrika’da kadınlarda sektörel istihdamda tarım sektörünün payı 2008 yılında yüzde 32,6, 2009 yılında yüzde 32,1 ve 2010 yılında yüzde 31,6; sanayi sektörünün payı sırasıyla yüzde 16,1, yüzde 15,7 ve yüzde 12,1; hizmetler sektörünün payı sırasıyla yüzde 33,2, yüzde 33,2 ve yüzde 31,4; erkeklerde tarım sektörünün payı sırasıyla yüzde 21,3, yüzde 21,0 ve yüzde 20,7; sanayi sektörünün payı sırasıyla yüzde 26,7, yüzde 26,9 ve yüzde 26,6, hizmetler sektörünün payı sırasıyla yüzde 52,1, yüzde 52,2 ve yüzde 52,7’dir (ILO, 2011a).

Tarımsal istihdamın, toplam istihdamda önemli pay sahibi olduğu ve kriz döneminde istihdamın sektörel yapısının tarım sektörü lehine değiştiği Sahraaltı Afrika’da ise, tarımsal istihdamın önemindeki artış, hem kadın hem erkekler açısından ancak, özellikle kadınlar açısından belirleyici olmuştur. Özellikle 2010 yılında sanayi sektörü ve daha sınırlı olmak üzere hizmetler sektörü istihdamının, toplam istihdamdaki payları özellikle kadınlar açısından daha hızlı gerileme göstermiş, krizle birlikte tarımsal istihdam özellikle kadınlar açısından önem kazanmıştır⁴⁴ (Ek 4, Ek 5, Ek 6, Şekil 19).

2.3. Ücretler

2.3.1. Ortalama reel ücretlerdeki değişim

ILO’nun 2011 yılında yayınladığı Küresel Ücret Raporu (Global Wage Report), dünya genelinde 177 ülkeden uygun verisi olan 115’i için yapılan hesaplamaya göre, 2008 ve 2009 yıllarında, ortalama reel ücretlerin yaklaşık yarı yarıya düşüş gösterdiğini vurgulamaktadır. Bununla birlikte dünya genelinde reel ücret artışı, Çin’in yüksek düzeyde seyreden aylık reel ücret artışı, hesaplamaların dışında tutulduğunda, çok daha düşüktür⁴⁵. Dünya ücret geliri elde edenlerin yaklaşık yüzde 70’ini oluşturan G20 ülkelerinde aylık reel ücret artışına ilişkin hesaplamalar da benzer sonuçlara işaret etmekte; Çin’in dahil edildiği durumda ücret değişimleri dünya ortalamasına yakinken, Çin’in hesaplamalara dahil edilmediği durumunda G20 ülkelerinde ortalama aylık reel ücret artışı, dünya ortalamasının altında kalmaktadır⁴⁶. Ortalama reel ücretler, 2009 yılında, dünya genelinde ortaya çıkan fiyat düşüşleri nedeniyle, krizin ilk yılına göre daha düşük düşüş göstermiştir (ILO, 2011a: 3-5).

⁴⁴ Sahraaltı Afrika’da kadınlarda sektörel istihdamda tarım sektörünün payı 2008 yılında yüzde 59, 2009 yılında yüzde 59, 2010 yılında yüzde 62,4, sanayi sektörünün payı sırasıyla yüzde 7,8, yüzde 7,9 yüzde 6,2; erkeklerde sektörel istihdamda tarım sektörünün payı sırasıyla yüzde 58,8, yüzde 59 ve yüzde 61,6, sanayi sektörünün payı sırasıyla yüzde 12,8, yüzde 12,8 ve yüzde 10,4’tür (ILO, 2011a).

⁴⁵ Aylık reel ücret düzeyi, küresel düzeyde 2007 yılında yüzde 2,8, 2008 yılında yüzde 1,5 ve 2009 yılında yüzde 1,6 düzeyinde artış göstermiştir. Çin’de kamu sektöründe aylık reel ücret artışı 2007 yılında yüzde 13,1, 2008 yılında yüzde 11,7 ve 2009 yılında yüzde 12,8; özel sektörde 2009 yılında yüzde 6,6’dır. Küresel düzeyde ücret artışı Çin hesaplamaların dışında tutulduğunda 2007 yılında yüzde 2,2, 2008 yılında yüzde 0,8 ve 2009 yılında yüzde 0,7’dir (ILO, 2011).

⁴⁶ Aylık reel ücret düzeyi, G20 ülkelerinde 2007 yılında yüzde 2,8, 2008 yılında yüzde 1,5 ve 2009 yılında yüzde 1,7 düzeyinde artış göstermiştir. Çin, hesaplamaların dışında tutulduğunda G20 ülkelerinde aylık reel ücret artışı 2007 yılında yüzde 1,8, 2008 yılında yüzde 0,5 ve 2009 yılında yüzde 0,5’tir (ILO, 2011).

Reel ücret artışına ilişkin çeşitli ülke ve bölge düzeyinde yapılan gözlemler, ülke ve bölgeler temelinde önemli farklılıklara işaret etmektedir. Reel ücretlerin, krizden önceki son on yıl boyunca yıllık ortalama yüzde 5 düzeyinde artış göstermiş olan gelişmiş ülkeler genelinde, 2008 yılında, incelenen 28 gelişmiş ülkeden 12'sinde reel ücretler gerileme göstermiştir. 2009 yılında bu ülkelerin 7'sinde halen reel ücretler gerilemeye devam etmektedir ve kriz yılında gelişmiş ülkeler genelinde gözlenen reel ücret artışı oldukça sınırlı seviyede kalmıştır⁴⁷ (ILO, 2011a: 6-13).

Örneğin, ABD'de 2008 yılında, reel haftalık ücret artışı negatifken, yıl sonunda tüketici fiyatlarında ortaya çıkan düşüş nedeniyle, 2009 yılında nominal ücretler çok sınırlı artış göstermiş olmasına rağmen reel ücretler artış göstermiştir⁴⁸. Yine Japonya'da, fiyatlarla birlikte nominal ücret düzeyindeki düşüş nedeniyle haftalık reel ücretler 2008 ve 2009 yılında önemli ölçüde düşüş göstermiştir. Batı Avrupa hükümetlerinin ücretleri dondurma politikaları sonucunda, örneğin İngiltere'de 2008 yılında sabit kalan haftalık reel ücret düzeyi, 2009 yılında nominal ücretlerin fiyatlardan daha fazla düşüş göstermesi nedeniyle gerilemiştir. Yine, krizle birlikte istihdamdaki gerilemenin görece sınırlı kaldığı Almanya'da, aylık ortalama reel ücretlerde dönem boyu ortaya çıkan gerileme eğilimi krizle birlikte devam etmiştir⁴⁹ (ILO, 2010a: 19; ILO, 2011a: 6-7, 112).

Gelişmekte olan ülkelerin pek çoğunda da kriz reel ücretlerde önemli ölçüde düşüşe neden olmuştur. Yine de bu değişim, bölge ve ülkeler arasında farklılıklar göstermiştir. Reel ücret düşüşünün en şiddetli olduğu bölge, 1990'lı yıllardaki yüksek ücret düşüşünün ardından 2000'li yıllarda reel ücretlerin yaklaşık üç kat artış gösterdiği Doğu Avrupa ve Orta Asya olmuş; Orta ve Doğu Avrupa genelinde de reel ücretlerde düşüş gözlenmiştir. Örneğin aylık reel ücret artışının krizle birlikte düşüş eğilimine girdiği Türkiye'de 2008 yılında reel ücret artışı oldukça sınırlı olmuş; Sırbistan, Ukrayna, Macaristan gibi ülkelerde 2009 yılı şiddetli ücret düşüşlerinin yaşandığı bir yıl

⁴⁷ Gelişmiş ekonomiler genelinde aylık reel ücret artışı, 2007 yılında yüzde 0,8, 2009 yılında yüzde (-)0,5 ve 2009 yılında yüzde 0,6'dır (ILO, 2011)

⁴⁸ ABD'de yıllık ortalama düzeyde, haftalık reel ücret artışı 2008 yılında yüzde (-)1,1 ve 2009 yılında yüzde 1,5'tir (ILO, 2011).

⁴⁹ Aylık reel ücret artışı Japonya'da 2007 yılında yüzde -0,1, 2008 yılında yüzde -1,9 ve 2009 yılında yüzde -1,9; İngiltere'de 2007 yılında yüzde 0,6, 2008 yılında yüzde 0,8 ve 2009 yılında yüzde -0,5; Almanya'da 2000-2005 döneminde yüzde -0,4; 2007 yılında yüzde -0,6, 2008 yılında yüzde -0,4 ve 2009 yılında yüzde -0,4'tür (ILO, 2011).

olmuştur⁵⁰. Bununla birlikte, yine 2000’li yıllar boyunca reel ücretlerin yaklaşık iki kat artış gösterdiği Asya ülkeleri genelinde, kriz sürecinde reel ücretlerde düşüş ortaya çıkmamıştır. Ancak burada, daha önce belirtildiği gibi, bu bölge hesaplamasına dahil edilen ve bölge istihdamının yaklaşık yarısını sağlayan Çin’deki yüksek reel ücret artışının bölge ortalaması üzerindeki etkisi belirleyicidir. Endonezya, Malezya, Tayland gibi bölgedeki diğer pek çok ülkede, kriz nedeniyle reel ücretlerde önemli ölçüde gerileme gözlenmektedir⁵¹.

Latin Amerika ve Karayipler’de, bölge genelinde hükümetlerin ücretleri artırma eğiliminde olması nedeniyle (ILO, 2010a: 19) bölgesel ortalama reel ücret düşüşü gözlenmemiş ancak reel ücret artışı kriz öncesine göre gerilemiştir. Bölgede bazı ülkelerde ücret artışı devam ederken bazı ülkelerde ücret artışı sabit kalmış, Jamaika, Peru, Meksika gibi kimi ülkelerde ise önemli düzeyde gerilemiştir⁵². Afrika ve Orta Doğu için yeterli veri olmamasına rağmen, uygun verisi bulunan ülkeler genelinde yapılan hesaplamalara göre, Afrika’da 2007 yılında 2000’li yıllarda gözlenen ortalama aylık reel ücret artışı ile eşit düzeyde artış gösteren reel ücret artışının kriz nedeniyle gerileme gösterdiği,⁵³ Orta Doğu’da krizden önceki on yıllık süreçte, yavaş artış gösteren reel ücret düzeyinin kriz nedeniyle önemli ölçüde gerilediği anlaşılmaktadır (ILO, 2011a: 12-13).

2.3.2. Ücret eşitsizliği

Ücret eşitsizliği, kriz sürecinde, en yüksek ve en düşük ücret elde eden çalışanların ücretlerinin birbirlerinden ya da ortalama ücretlerden ne ölçüde farklılaştığını inceleyerek, krizin ücretli çalışanlar arasında eşitsizliği, düşük ve yüksek

⁵⁰ Doğu Avrupa ve Orta Asya’da 2007 yılında yüzde 17,0 ve 2008 yılında yüzde 10,6 oranında artış gösteren reel ücretler 2009 yılında yüzde -2,2 oranında gerilemiştir. Orta ve Doğu Avrupa genelinde reel ücretler 2007 yılında yüzde 6,6, 2008 yılında yüzde 4,6 artış göstermiş ve 2009 yılında yüzde -0,1 oranında gerilemiştir. Türkiye’de aylık reel ücret artışı 2007 yılında yüzde 1,1, 2008 yılında yüzde 0,2 ve 2009 yılında yüzde 1,7; Sırbistan, Ukrayna ve Macaristan’da sırasıyla 2008 yılında yüzde 4,9; 6,8 ve 1,3 ve 2009 yılında yüzde -10,6; -8,9 ve -3,5’tir (ILO, 2011).

⁵¹ Aylık reel ücret değişimi, Endonezya’da 2008 yılında yüzde -2,4; 2009 yılında yüzde -0,3; Malezya’da sırasıyla yüzde -4,7 ve 1,4; Tayland’da yüzde 4,5 ve -1,6’dır (ILO, 2011).

⁵² Latin Amerika ve Karayipler’de reel ücretler 2007 yılında yüzde 3,3, 2008 yılında yüzde 1,9 ve 2009 yılında yüzde 2,2 oranında artış göstermiştir. Jamaika, Peru ve Meksika’da aylık reel ücret değişimi 2008 yılında sırasıyla yüzde -6,2; -3,2 ve -2,6; 2009 yılında yüzde 1,0 ve Meksika’da yüzde -5,0’dır (ILO, 2011).

⁵³ Afrika’da aylık reel ücret düzeyi 2000-2005 döneminde yıllık ortalama ve 2007 yılında yüzde 1,4, 2008 yılında yüzde 0,5 ve 2009 yılında yüzde 2,4 oranında artış göstermiştir (ILO, 2011).

gelir elde eden çalışanlar açısından ne ölçüde değiştirdiğini gözlememize olanak sağlayacaktır.

2000’li yıllar boyunca–Yeni Zelanda hariç- tüm gelişmiş ülkelerde artış eğilimi gösteren çalışanların en düşük ücret alan yüzde 10’luk dilimi ile en yüksek ücret alan yüzde 10’luk dilimi arasındaki farkın, 2007 ve 2008 yılı karşılaştırıldığında, ABD, Avusturalya ve Kanada gibi kimi ülkelerde sabit kaldığı, İngiltere, Norveç ve Finlandiya gibi AB ülkelerinde ise yükselmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. ABD’de 2008 yılında sabit kalan ücret farklılığı 2009 yılında artış göstermiştir⁵⁴.

İki grup arasındaki farklılığın gelişmiş ülkelerde olduğundan çok daha fazla olan gelişmekte olan ülkelerde 2000’li yıllar, kimi ülkelerde farklılığın azalma eğilimi gösterdiği yıllar olmuşken kimi ülkelerde artış gösterdiği yıllar olmuştur. 2008 yılı önceki yıllarla karşılaştırıldığında kimi ülkelerde bu farkın açıldığı gözlenirken kimi ülkelerde artış gösterdiği gözlenmektedir. Örneğin, 2000’li yıllar boyunca ücret farklılığının yükselme yönünde eğilim gösterdiği Arjantin, Brezilya ve Kolombiya gibi Latin Amerika ülkelerinde bu farklılık 2008 yılında azalma gösterirken, ücret farklılığının 2000’li yıllar boyunca düşüş gösterdiği Paraguay ve Peru gibi ülkelerde artış göstermiştir. Kazakistan ve Ermenistan gibi ülkelerde farklılığın kriz yılında azaldığı, Azerbaycan’da kriz öncesi yılda önceki yıla göre önemli düzeyde artış gösteren ücret farklılığının 2008 yılında düşüş gösterdiği, yine aynı dönemde Slovakya ve Moldova gibi Doğu Avrupa ülkelerinde farklılığın azaldığı gözlenmektedir⁵⁵. Bununla birlikte, 2009 yılı verisi olan az sayıda ülke verilerine göre bir değerlendirme yapıldığında, krizin etkilerinin 2009 yılında belirginleşmesine bağlı olarak hemen tüm gelişmekte olan ülkelerde, en düşük ve en yüksek ücretler arasındaki farkın büyüdüğü gözlenmektedir. Örneğin, Doğu Avrupa ülkelerinden Letonya’da 2009 yılında ücret

⁵⁴ Çalışanların en yüksek ücret geliri elde eden yüzde 10’luk dilimi ile en düşük ücret geliri elde eden yüzde 10’luk dilimi arasındaki fark 2007 ve 2008 yılları için sırasıyla ABD’de 4,9, Avusturalya’da 3,3; Kanada’da 3,8; İngiltere’de 7,0 ve 7,3; Norveç’te 2,2 ve 3,4; Finlandiya’da 2,3 ve 2,4 katdır. 2009 yılında ABD’de fark 5,0’dır (ILO, 2010b).

⁵⁵ En yüksek ücret geliri elde eden yüzde 10’luk dilim ile en düşük ücret geliri elde eden yüzde 10’luk dilim arasındaki fark 2007 ve 2008 yıllarında sırasıyla Arjantinde 12,0 ve 11,0; Brezilya’da 8,6 ve 8,3; Kolombiya’da 10,2 ve 9,8; Paraguay’da 7,1 ve 8,0; Peru’da 7,2 ve 8,0; Kazakistan’da 7,2 ve 6,2; Ermenistan’da 5,2 ve 4,8; Azerbaycan’da 16,6 ve 14,2; Slovakya’da 3,6 ve 3,7; 5,0 ve 4,8 katdır (ILO, 2010b).

farklılığı önemli ölçüde artış göstermiş, Arjantin ve Meksika’da 2009 yılı ücret farklılığının yeniden yükselme eğilimine girdiği bir yıl olmuştur⁵⁶.

2.3.3. Düşük ücretli işlerde çalışma

Düşük ücretli çalışanlar, gelişmiş ülkeler ve AB örneğinde olduğu gibi, yüksek ücretli çalışanlardan iki ya da üç kat daha fazla işsiz kalma tehlikesi ile karşı karşıyadırlar. Bununla birlikte, düşük ücretli çalışanların ücret düzeyleri görece olarak daha yüksek değişkenlik gösterir. Bu nedenle düşük ücretli işlerde çalışanlar, ekonomik krizlerden daha fazla etkilenirler (ILO, 2011a: 34).

1990’lı yıllar boyunca hemen tüm ülke ve bölgelerde düşük ücretli işlerde istihdam artış göstermiştir. Düşük ücretli işlerde çalışanlar gelişmekte olan ülkelere daha fazla olmakla birlikte kimi gelişmiş ülkelerde bu oran oldukça yüksektir. Gelişmiş ülkelerde düşük ücretli işlerde çalışma, düşük eğitim düzeyine sahip çalışanlar, gençler, daha ziyade kadınlar⁵⁷ ve farklı etnik kökenden olan göçmenler arasında yaygındır. Bununla birlikte gelişmekte olan ülkeler⁵⁸ düzeyinde yapılan incelemeler de farklı olmayan bulgulara işaret etmekte; özellikle eğitim düzeyi ile düşük ücretli işlerde çalışma arasında güçlü bağlantı olduğu belirtilmektedir. Düşük ücretli çalışma gelişmekte olan ülkelere ayrıca gençlerde ve kadınlarda⁵⁹ yaygındır. Bununla birlikte, açıktır ki, düşük ücretli çalışma enformel sektörde ve geçici işlerde yaygınlık göstermektedir (ILO, 2011a: 37-41, 44).

Tüm çalışanların ortalama kazançlarının üçte ikisinden daha az kazanan çalışanların oranını baz alarak inceleyebileceğimiz, düşük ücret geliri elde eden çalışanların oranı 2008 yılı itibari ile hemen tüm bölge ve ülkelere artış göstermiştir. Yeni Zelanda, Japonya, Belçika gibi gelişmiş ülkelere bu oranda düşüş gözlense de, diğer bütün gelişmiş ülkelere düşük ücretli işlerde çalışanların oranı kriz yılında artış

⁵⁶ En yüksek ücret geliri elde eden yüzde 10’luk dilim ile en düşük ücret geliri elde eden yüzde 10’luk dilim arasındaki fark, Letonya’da 2008 yılındaki 7,0 kat olan düzeyinden 8,5 kata; Meksika’da 5,7’den 5,8’e ve Arjantin’de 2009 yılında 11,9 kata yükselmiştir (ILO, 2010b).

⁵⁷ Düşük ücretli işlerde, toplam istihdamda kadınların oranı gelişmiş ekonomilerde yüzde 60-70 düzeyindedir (ILO, 2010b).

⁵⁸ ILO (2011a)’ın, gelişmekte olan ülkelere düşük ücretli çalışanlara ilişkin incelemesi Brezilya, Çin, Şili, Endonezya, Filipinler ve Güney Afrika olmak üzere 6 ülke özelinde yapılmıştır.

⁵⁹ Düşük ücretli işlerde, toplam istihdamda kadınların oranı gelişmekte olan ekonomilerde yüzde 50-60 düzeyindedir (ILO, 2010b).

göstermiştir⁶⁰. Gelişmekte olan ülkelerin pek çoğuna ilişkin uygun veri olmamakla birlikte, uygun verisi bulunan ülkeler incelendiğinde, 2000’li yıllar boyunca artış eğiliminde olan düşük ücretli işlerde çalışanların oranının, -kimi ülkeler istisna olmak üzere- kriz nedeniyle artış gösterdiği gözlenmektedir. Düşük ücretli işlerde çalışanların oranının 2008 yılında özellikle Azerbaycan, Ermenistan gibi CIS ülkelerinde oldukça yüksek düzeyde ve yine Çin, Endonezya, Filipinler, Venezuela, gibi Asya ülkelerinde artış gösterdiği gözlenmektedir. Düşük ücretli işlerde çalışanların oranı ayrıca Arjantin, Brezilya, Peru, Uruguay gibi Latin Amerika ülkelerinde artış, Şili, Kolombiya gibi ülkelerde ise düşüş göstermiştir⁶¹.

Bu bölümde, ABD’de ortaya çıkan krizin GOÜ emek piyasaları üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Görülmektedir ki, kapitalizmin merkez ülkesi finans piyasalarında başlayan bu krizin, GOÜ’deki esas etkisi üretim sektörü üzerinde ortaya çıkmış, istihdam ve ücretlerdeki dönüşümlerle birlikte, emek piyasaları krizden oldukça şiddetli etkilenmiştir. Emek piyasaları üzerindeki etki tüm GOÜ’de farklı yapısal özelliklere göre birbirinden farklılık göstermekle birlikte, Türkiye örneğinde de görüleceği gibi, üretimde artan ölçüde nitelikli ithal girdi kullanımına yönelen bu ülkelerde, üretimin devamlılığı için yaşamsal önem taşıyan finansal sermaye girişlerindeki şiddetli gerileme belirleyici olmuştur. Sermaye girişlerindeki aksama ile birlikte dış talepteki daralma, bu ülkelerde üretimle birlikte istihdamın gerilemesini ve ücretlerde önemli düşüşleri de beraberinde getirmiş, bu ülke emek piyasaları üzerinde krizin etkileri oldukça belirleyici olmuştur. İlerleyen bölümlerde, GOÜ genelinde incelenen bu etkiler, Türkiye gerçeğini gösterecek veriler üzerinden analiz edilerek, krizin üretimde dış sermaye girişlerinin yaşamsal önem gösterdiği Türkiye gibi bir GOÜ emek piyasası üzerindeki etkilerinin boyutları gösterilecektir.

⁶⁰ Düşük ücretli işlerde çalışanların, toplam ücretli çalışanlara oranı İngiltere’de 2007 yılında yüzde 20,5, 2008 yılında yüzde 21,1; ABD’de 2003 yılı sonrasında sürekli artış göstermiş, 2006 yılında yüzde 24,2, 2007 yılında yüzde 24,5 ve 2008 yılında yüzde 24,5 olarak gerçekleşmiştir (ILO, 2010b).

⁶¹ Düşük ücretli işlerde çalışanların, toplam ücretli çalışanlara oranı Azerbaycan’da 2007 yılında yüzde 40, 2008 yılında yüzde 50; Ermenistan’da sırasıyla yüzde 26,6 ve yüzde 30,6; Çin’de yüzde 21,5 ve yüzde 21,9; Endonezya’da yüzde 28,7 ve 29,0; Filipinler’de yüzde 14,6 ve 14,9; Venezuela’da yüzde 22,9 ve 23,5; Arjantin’de yüzde 29,0 ve 31,4; Brezilya’da yüzde 21,9 ve 22,8; Peru’da yüzde 24,4 ve 26,6; Uruguay’da yüzde 31,0 ve 32,5; Şili’de yüzde 15,6 ve 13,8; Kolombiya’da yüzde 31,3 ve 29,2’dir (ILO, 2010b).

Üçüncü Bölüm

Küresel Kriz ve Türkiye

Türkiye, küresel krizden en hızlı ve kuşkusuz en şiddetli etkilenen ülkelerden biri olmuştur. Türkiye ekonomisinde, küresel kriz henüz ortaya çıkmadan önce başlayan durgunluk eğilimi, 2008 yılında krizin ilk etkileriyle birlikte hız kazanmış ve küresel krizin Türkiye'nin krizine dönüştüğü 2009 yılında üretimde hızlı bir daralma, istihdamda gerileme ve işsizlikte hızlı bir artış ile reel sektörü bütünüyle etkisi altına almıştır.

Bu çalışmada, küresel krizin Türkiye'de reel sektör üzerindeki tahribatı, Türkiye'nin dünya kapitalizmi ile bütünleşme sürecine girdiği son otuz yıllık yeniden yapılanma ve dönüşüm sürecinde, finansal sermaye girişlerinin ekonomik yapıda artan önemi ve üretim sürecinde yaşanan dönüşümle ilişkilendirilmektedir.

Bu nedenle öncelikle, Türkiye'de 1980'li yıllardan günümüze devam eden yeniden yapılanma ve dönüşüm süreci ele alınmakta ve bu dönüşüm sürecinin son aşaması olan 2001 krizi sonrasında gözlenen ekonomik yapı ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Ardından küresel krizin Türkiye'ye nasıl yayıldığı ve temel ekonomik faaliyetler üzerindeki etkileri ele alınmaktadır.

1. Türkiye'nin Kriz Öncesi Tarihsel-Yapısal Dinamikleri

1.1. Yeniden Yapılanma Sürecinin İlk Aşaması: Ticaretin ve Yurtiçi Finansal Piyasaların Serbestleştirilmesi

1980'li Yıllar, Türkiye'de dışa açılma ve dünya ekonomisi ile bütünleşme sürecinin ilk aşaması olarak ticaretin ve iç finansal piyasaların serbestleştirilmesine yönelik politikaların uygulandığı yıllardır. Neoliberal yeniden yapılanma olarak tanımlayacağımız bu sürecin ilk aşamasında, 24 Ocak 1980 Kararları ile benimsenen anlayış doğrultusunda, iç pazara yönelik üretimin yapıldığı ithal ikameci sanayileşme modelinden, üretimin dış pazarlar için yapıldığı ihracata yönelik sanayileşme modeline geçilmiştir.

Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (DB)'nin görüşlerine uygun olarak uygulamaya konulan istikrar ve yapısal uyum politikaları ile kısa vadede ekonomik istikrarsızlığı gidermek ve enflasyonist baskıları ortadan kaldırmanın yanısıra ödemeler bilançosu dengesizliklerini gidermek hedeflenirken, orta ve uzun vadede devletin ekonomideki ağırlığının ortadan kaldırılmasıyla serbest piyasa koşullarının hakim kılınması ve dünya ekonomisi ile bütünleşme amaçlı mal ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi temel amaçlar olmuştur (Sönmez, 2009: 27).

Bu anlayış doğrultusunda, ticaretin serbestleştirilmesi amacıyla, aşamalı olarak ithalatın serbestleştirilmesi ve ithalat üzerindeki miktar kısıtlamalarının kaldırılması sağlanırken, yüksek bir devalüasyonu takiben esnekleştirilen döviz kuru ve dolaylı teşviklerle sanayinin ihracata yönlendirilmesi hedeflenmiştir. Finansal piyasalarda serbestleşmenin ilk adımı olarak ise, dış finansal serbestleşmenin ön aşaması olan yurtiçi finansal serbestleşmeyi sağlamak amacıyla, 1981 yılından itibaren, faiz oranları ve krediler üzerindeki sınırlamalar kaldırılması, finansal araçlarda çeşitlenme ve finansal kurumların oluşması yönünde uygulamalara gidilerek finansal piyasalara derinlik kazandırılmak hedeflenmiştir (Yeldan, 2003: 25, 39).

Faiz oranlarının serbestleştirilmesine yönelik uygulamaların dışında 1980'li yıllar boyunca yurtiçi finansal serbestleşmenin sağlanmasına yönelik olarak uygulanan diğer politikaların başlıcaları, 1984 yılında alınan 30 Sayılı Kararla döviz kuru rejiminin serbestleştirilmesi sayesinde, yurtiçi ve yurtdışı yerleşiklerin bankalarda döviz mevduatı tutmaları ve döviz cinsinden işlem yapabilmeleri olanaklı hale getirilmesi, yetkili bankalar, ihracatçı sermaye şirketleri ve yurtiçinde yerleşik yatırım şirketlerinin yurtdışından kredi kullanımının serbestleştirilmesi; 1986 yılında Sermaye Piyasası Kurulu oluşturulması ve İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nın kurulması; 1987 yılında Merkez Bankası'nın açık piyasa işlemlerine başlaması; son olarak da Bankalararası Para Piyasası oluşturulması şeklinde özetlenebilir (Yeldan, 2003; 129, Sönmez, 2003; 323).

İhracatı teşvik edici politikalarla birlikte sürekli kur ayarlamaları ve düşük reel ücretler sayesinde, dönem boyunca önemli düzeyde ihracat artışı sağlanmıştır.⁶² Dönemin başındaki askeri darbe ile çalışanların her türlü sendikal örgütlenme ve grev

62 1980-1989 sürecinde Türkiye'de yıllık ortalama yüzde 19,3 oranında ihracat artışı gerçekleşmiş, 1980 yılında yüzde 5,8 olan ihracatın GSYİH'ya oranı 1989 yılında yüzde 15,1 düzeyine yükselmiştir (TÜİK, 2011).

hakkı ortadan kalkmış, bu sayede reel ücretlerin geriletilmesi mümkün kılınmıştır. Düşük emek maliyetleri bir yandan dış pazarlarda rekabet üstünlüğü kazandırırken öte yandan yurtiçi talebin kısılarak dış pazarlar için ihracat fazlası yaratılmasının bir aracı olmuştur (Köse ve Öncü, 2000; Onaran, 2000: 196; Boratav ve Yeldan, 2001: 6).

1980'li yıllar boyunca sağlanan ihracat artışı önemli bir büyüme oranını gerçekleştirmeyi sağlamış, 1980-1989 döneminde reel GSYİH yıllık ortalama yüzde 4,1 oranında, sanayi üretimi yıllık ortalama yüzde 6,4, oranında artış göstermiş, GSYİH içinde sanayi sektörünün payı yüzde 20,7'den yüzde 26,2'ye yükselmiştir (TÜİK, 2012)⁶³. Sanayi üretiminin ve istihdamının arttığı, reel ücretlerin gerilediği bu süreçte, imalat sanayiinde verimlilik artışı da oldukça yüksek gerçekleşmiştir⁶⁴. Buna karşın imalat sanayi yatırımlarının toplam yatırımlar ve GSMH içindeki payı payının dönem boyunca düşüş göstermiş, bu süreçte sanayi üretim kapasitesinde artışa yol açacak yatırım artışı ortaya çıkmamıştır. Bir diğer deyişle, dönem boyunca sağlanan üretim ve ihracat artışı, üretim kapasitesinde kalıcı bir artışa yol açacak yatırımları beraberide getirmemiş, ucuz emek gücü ve yüksek verimlilik artışı ile sağlanmıştır (Boratav ve Yeldan, 2001; Şenses ve Taymaz, 2003).

Sağlanan ihracat artışı ekonomik büyümeyi desteklerken, istikrar önlemleri ve düşük reel ücretler nedeniyle düşen yurtiçi talebe bağlı olarak enflasyon oranı düşüş göstermiştir⁶⁵. İhracat artışı ile birlikte ithalatta da önemli bir artış gözlenen bu süreçte, Türkiye'nin dünya ticaretindeki payı artış göstermiştir⁶⁶. İthalattaki hızlı artışa rağmen, dönem boyunca uygulanan politikaların ihracat artışı üzerinde yarattığı olumlu etkiyle birlikte, 1980'ler boyunca Türkiye'de ihracatın ithalatı karşılama oranı artış eğiliminde olmuş, dış ticaret açığı sorun olabilecek düzeylerde seyretmemiştir⁶⁷. Ancak 1989

⁶³ Aynı dönemde tarımsal üretim yıllık ortalama yüzde 0,4 oranında artış gösterirken tarım sektörünün GSYİH içindeki payı yüzde 24,4'ten yüzde 16,8'e gerilemiş, hizmetler sektörü yıllık ortalama yüzde 4,4 oranında büyürken hizmetler sektörünün GSYİH içindeki payı yüzde 54,8'den yüzde 57,7'ye yükselmiştir (TÜİK, 2012)-

⁶⁴ 1980-1988 Döneminde imalat sanayiinde üretim yüzde 90, toplam istihdam yüzde 28, emek verimliliği yüzde 49 artış göstermiştir (Taymaz-Suiçmez, 2005).

⁶⁵ 1980-1989 Döneminde Türkiye'de enflasyon oranı, dönem başındaki yüzde 107,2'lik düzeyinden yüzde 27 ile 50,3 arasında dalgalanan daha düşük bir seviyeye gerilemiştir (Sönmez, 2009; 31).

⁶⁶ Türkiye'nin Dünya ihracatı içinde, bir önceki beş yıllık dönemde yüzde 0,16 olan payı, 1980-1984 döneminde yüzde 0,28'e ve 1985-1989 döneminde yüzde 0,40'a yükselmiştir. Aynı süreçte, ithalatın GSYİH'ya oranı 1980 yılındaki yüzde 15,7'lik düzeyinden 1989 yılında yüzde 26,1 seviyesine yükselerek, Türkiye'nin dünya ithalatı içindeki payı 1980 öncesi beş yıllık süreçte yüzde 0.36 iken 1985-1989 sürecinde yüzde 0.53'e çıkmıştır (Şenses – Taymaz, 2003: 443).

⁶⁷ (Türkiye'de dış ticaret açığı 1980 yılındaki -4,999 milyon dolarlık seviyesinden 1986 yılında -3.648 milyon dolara, 1988 yılında -2.673 milyon dolara gerilemiştir TÜİK, 2012)

yılında ihracatın düşüş eğilimine girmesine karşın ithalattaki artışın devam etmesi, 1989 sonrası Türkiye’de dış ticaret açığı ve cari açık sorununun başlangıç noktasını oluşturacaktır.

Dış ticaret açığının önemli bir sorun oluşturmadığı 1980’lerin ikinci yarısında, ithalat giderlerinin gittikçe yükselmesi, cari açıkların finansmanı sorunu, dönem başında ertelenen dış borçların dönemin ikinci yarısından itibaren finansman ihtiyacı ve -kamu kesimi borçlanması belirleyici olsa da- dönemin ikinci yarısında özel kesim borçlanmasının artış eğilimi göstermesi gibi nedenlerle, dış borçlar 1980’lerin ikinci yarısından itibaren önemli bir sorun haline gelmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra, 1982 yılında Meksika’da başlayan borç krizinin Brezilya Arjantin gibi gelişmekte olan ülkelere yayılmasıyla uluslararası kredi kurumlarının gelişmekte olan ülkelere yönelik kredileri kısımları Türkiye’nin dış borç sorununun önemli bir başka nedenini oluşturmuştur⁶⁸ (Sönmez, 2003: 331-332, 334).

Dış borçlanmanın temel finansman kaynağının bu süreçte iç borçlanma olması, dış borçlanma yükseldiği ölçüde bütçe finansman ihtiyacının da yükselmesine neden olmuştur. Gerek yükselen dış borçların finansmanı, gerekse hükümetin özel sektöre karlı iş alanları yaratmak amacıyla yaptığı yüksek maliyetli altyapı yatırımları karşısında vergi sisteminde ihracatın teşvikine yönelik düzenlemeler nedeniyle reel vergi gelirlerinin önemli ölçüde düşmesi ile ortaya çıkan bütçe açığı, Hazine tarafından yüksek faizle borçlanılarak karşılanmak zorunda kalmıştır. Bu durum iç borçların hızla artmasına neden olmuş, iç borç stoku 1984-1989 arasında yaklaşık on kat artış göstermiştir⁶⁹ (Sönmez, 2009: 32-34).

1989 yılına gelindiğinde ihracata dayalı büyüme modeli birkaç farklı noktadan artık sürdürülemez hale gelmiştir. İhracat artışının üretimde kapasite artışına yol açmadan sağlandığı bu süreçte, kapasite kullanımlarının artık sonuna gelinmesi ile birlikte, dönem boyunca sürekli baskı altına alınan ücretlerde daha fazla düşüşün mümkün olmaması ve 1988 yılında düşük kur uygulamasına geçilmesinin ihracat

68 1980’lerin ikinci yarısından itibaren borç servisi (borç faizi ve anapara ödemesi toplamı) artış göstermiş, toplam dış borç stoku ve toplam borç stokunun GSMH’ye oranı yükselmeye başlamıştır. 1980 yılı için 100 olarak belirlenen dış borç stok endeksi, 1984 yılında 119,6 ve 1989 yılında 265,4’e yükselmiş, toplam borç stoku dönemin ikinci yarısında iki kat artış göstermiştir (Sönmez, 2003; 331-332, 334).

69 İç borç stoku dönemin 1984 yılındaki 4.634 bin TL’lik değerinden, 1989 yılında 41.934 TL’ye yükselmiştir (Hazine Müsteşarlığı [HM], 2011).

üzerinde yarattığı olumsuz etki ile üretim ve ihracatın durma noktasına gelmesi, ihracata dayalı büyüme modelinin sürdürülemez hale gelmesinin temel nedenlerini oluşturmuştur (Boratav ve Yeldan, 2001; Sönmez, 2009: 32).

1.2. Yeniden Yapılanma Sürecinin İkinci Aşaması: Sermaye Hesabının Serbestleştirilmesi

Dış finansal serbestleşmeye bir hazırlık niteliğinde olan yurtiçi finansal piyasaların ve ticaretin serbestleştirilmesinin ardından, 1989 yılında alınan 32 Sayılı “Konvertibiliteye Geçiş” kararı ile uluslararası çapta kendisine karlı yatırım alanları arayan sermaye akımlarının, Türkiye’ye giriş çıkışı önündeki tüm engeller kaldırılmış, neoliberal dönüşüm sürecinin ikinci aşamasına geçilmiştir.

Söz konusu 32 Sayılı Karar’ın çeşitli maddeleri ile Türk parası ve Türk parası ile ödemeyi sağlayan belgelerin yurda ithali ve ihracı serbest bırakılmış, dışarıda yerleşiklerin Türkiye’de Türk parası ile ödeme yapmaları ve tahsilatta bulunmaları, hiçbir kayda geçmeden, menşei sorulmadan döviz ithal edilmesi, Türkiye’de yerleşik kişilerin beraberlerinde döviz bulundurmaları, döviz satın almaları, dövizleri bankalarda açacakları döviz tevdiat hesaplarında tutmaları, bankalar ve özel finans kurumları aracılığıyla yurtiçi ve yurtdışında tasarruf etmeleri serbestleştirilmiştir. Bununla birlikte, dışarıda yerleşik kişilerin, her türlü menkul kıymeti Türkiye’de Sermaye Piyasası Kanunu’na göre faaliyet gösteren bankalar dahil aracı kurumlar vasıtasıyla satın almaları, satmaları, bu kıymetlere ait gelirleri bankalar ve özel finans kurumları aracılığıyla transfer etmeleri ve Türkiye’de yerleşik kişilerin bankalar ve özel finans kurumları aracılığıyla yabancı borsalarda kote edilmiş her tür menkul kıymet ile Hazine Bonoları ve Devlet Tahvillerini satın almaları serbest bırakılmıştır. Son olarak, Türkiye’de yerleşik kişilerin yurtdışından ayni, nakdi ve gayri nakdi kredi temin etmeleri, bu kredileri kullanmaları serbestleştirilmiştir (Sönmez, 2009: 41-42).

Dış finansal serbestleşmenin gerçekleştirilmesini takiben, sermaye hesabını serbestleştiren diğer GOÜ’e olduğu gibi, Türkiye’ye de oldukça yoğun ve hızlı bir şekilde sermaye giriş çıkışı gerçekleşmiştir. Esasında 1984 yılında alınan 30 Sayılı Kararla sermaye hesabının büyük ölçüde serbestleşmesi ile başlamış olan yabancı

sermaye giriş çıkışları, 1989 yılı sonrasında hız ve hacim açısından yoğunluk göstermiştir (Sönmez, 2009: 41; Ek 6).

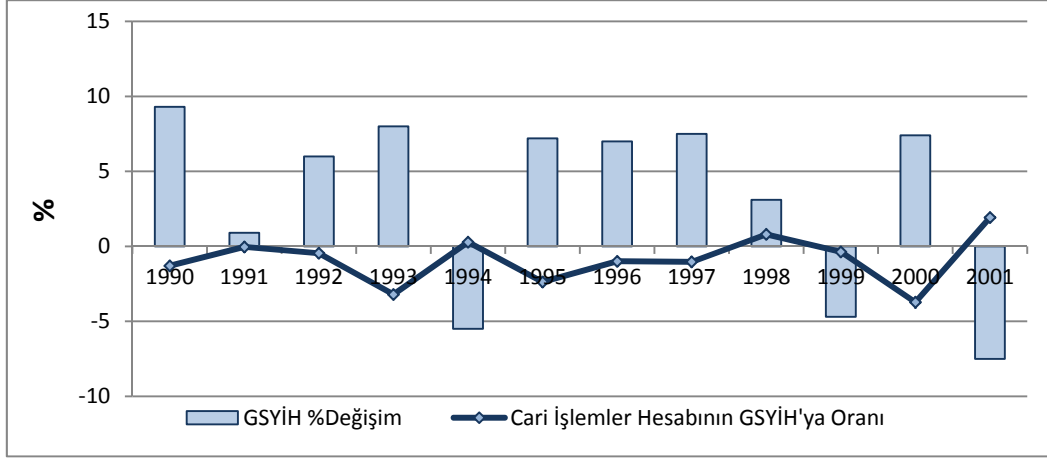
Sermaye hesabının serbestleştirilmesini takiben, 1990'lı yıllar boyunca Türkiye'ye yönelik uluslararası sermaye girişlerinde, üretken sermaye girişlerinin payı sınırlı kalırken, yurtiçi ve yurtdışı faiz oranları arasındaki farka ve döviz kuru değişmelerine karşı yüksek duyarlılığa sahip finansal sermaye girişleri belirleyici özelliğe sahip olmuş, dönem boyunca Türkiye'ye, portföy yatırımı ve kısa vadeli sermaye girişi biçiminde yoğun bir şekilde spekülasyon nitelikli finansal sermaye girişi gerçekleşmiştir (Ek 7).

Uluslararası boyutta kendisine karlı yatırım alanları arayan finansal sermaye, uygulanan yüksek faiz düşük kur politikasına bağlı olarak hızlı bir şekilde Türkiye'ye yönelirken, Türkiye ekonomisi de benzer konumdaki pek GOÜ gibi, gittikçe daha fazla, bu tür sermaye akımlarının belirleyiciliği altına girmiştir. Ekonomik büyümenin finansal sermaye girişlerine dayalı olarak sürdürüldüğü 1990'lı yıllar boyunca, finansal sermaye akımlarının doğası gereği istikrarsız yapısı makroekonomik dengelerde yol açtığı istikrarsızlıklarla, dönem boyunca yaşanan krizlerin temel nedenini oluştururken, finansal sermayeyi çekmek amacıyla uygulanan yüksek faiz düşük kur politikası, ithalattaki hızlı artışla birlikte cari açıkların yapısal bir sorun haline gelmesine yol açmıştır. Türkiye ekonomisine finansal sermaye girişlerinin etkileri üzerine tüm çalışmalarda, sermaye girişlerinin yurtiçi paranın değerlendirilmesine yol açtığı ve bu yolla ortaya çıkan ithalat artışının cari denge üzerinde negatif etkisi olduğu vurgulanmaktadır (Kirmanoğlu ve Özçelik, 1999; Balkan vd., 2002; İnsel ve Sungur, 2003; Sengönül vd. 2007).

Finansal sermaye girişlerinin yöneldiği ülkeler üzerindeki ilk etkisi yurtiçi paranın hızla değer kazanması olarak ortaya çıktığından, ithalatta hızlı bir artışa ve cari açıkların yükselmesine neden olmaktadır. Türkiye'de, benzer konumdaki pek çok GOÜ gibi, sermaye hesabının serbestleştirilmesini takiben yurtiçi para hızla değer kazanmış⁷⁰, yurtiçi paradaki değerlendirilmenin sürdüğü dönem boyunca, ihracattaki sınırlı artışa karşın ithalatın hızlı artış göstermesi cari hesabın sürekli açık vermesine neden olmuştur (Yentürk, 2003: 37, Şekil 20).

⁷⁰ Sermaye hesabının serbestleştirildiği 1989 Yılından 1993 Yılına kadar TL reel olarak yaklaşık yüzde 9 oranında değer kazanmıştır (Yentürk, 2003: 83).

1990'lı Yıllar, yüksek sermaye girişleri ile birlikte ekonomik büyümenin de önemli düzeylerde sağlandığı yıllar olmuştur. Bununla birlikte, sağlanan ekonomik büyüme, yatırımlarda ve ekonominin üretim kapasitesinde sağlanan bir artışla değil, yüksek finansal sermaye girişlerinin beslediği ithalat ve tüketim artışı sayesinde ortaya çıkmıştır (Yentürk, 2003: 83).

Şekil 20: 1990-2001 Döneminde Türkiye'de Reel GSYİH Değişim ve Cari İşlemler Hesabının GSYİH'ya Oranı (%)

Kaynak: TÜİK, 2012; IMF, 2012

İthalattaki ucuzlama ile birlikte yüksek finansal sermaye girişlerinin yol açtığı yurtiçi kredi genişlemesinin tüketim üzerindeki artırıcı etkisi, bir yandan enflasyon oranının dönem boyunca yüksek düzeylerde seyretmesine neden olurken, diğer yandan yurtdışı mallara talep artışı aracılığıyla ithalat artışını desteklemiş, ekonomik büyümenin Neoliberal dönemin ilk aşamasına göre daha yüksek düzeylerde (1990-2000 döneminde yıllık ortalama yüzde 4,2) gerçekleştiği 1990'lı yıllar boyunca ithalat ve tüketim artışı ekonomik büyümenin temel nedenini oluşturmuştur⁷¹.

Bu dönemde hızlı artış gösteren ithalatın bileşenlerine baktığımızda, esas olarak ara malı ithalatçısı olan Türkiye'nin, sermaye hesabının serbestleştirilmesinin ardından 1990'lı yıllar boyunca ara malı ithalatının yavaş artış göstererek toplam ithalattaki payının düşüş gösterdiği, sermaye malları ile tüketim malları ithalatının artış gösterdiği

⁷¹ 1990-2000 Döneminde Türkiye'de özel tüketim harcamaları yıllık ortalama yüzde 4,4, ithalat yıllık ortalama yüzde 13,6 oranında artış göstermiş, reel GSYİH artışı yıllık ortalama yüzde 4,2 oranında gerçekleşmiştir (TÜİK, 2012).

gözlenmektedir. Özellikle dönem boyunca yüksek sermaye girişlerinin yarattığı kredi bolluğuna bağlı olarak tüketim malı ithalatının hızlı artış gösterdiği, tüketim malları ithalatının toplam ithalattaki payının önemli ölçüde yükseldiği gözlenmektedir⁷².

Yüksek sermaye girişleri ile birlikte tüketim ve ithalat artışının hız kazandığı 1990'lı yıllar boyunca, faiz oranlarının uluslararası finansal sermayeye yüksek karlılık sağlayacak şekilde, yüksek düzeylerde seyretmesi ise, finansal yatırımların reel sektör yatırımları aleyhine hız kazanmasına neden olmuş, bunun bir sonucu, 1990'lı yıllar boyunca Türkiye'de reel sektör yatırımları oldukça düşük seviyelerde kalmıştır⁷³. 1980'li Yıllardan itibaren düşüş gösteren imalat sanayii yatırımları, 1990'lı yıllarda da durağan seyretmiş, yatırımlarda ve sanayi üretiminde belirgin bir artış ortaya çıkmamıştır. Bununla birlikte ticarete konu olan ve olmayan, bir diğer deyişle döviz kazancı sağlayan ve sağlamayan sektörler temelinde yatırımlar incelendiğinde, yurtiçi paradaki değerlenmenin rekabet gücünde yarattığı azalmaya bağlı olarak ihracatçı sektörlerin yatırımlardan uzaklaştığı, ticarete konu olmayan sektörlerde ucuzlayan ithalatın yatırım maliyetlerini düşürücü etkisi sonucu yatırım trendi hızlanırken, döviz kazancı sağlayacak sektörlerde yatırımların durağanlık gösterdiği görülmektedir (Yentürk, 2003: 32, 37, 39).

Finansal sermaye girişlerinin beslediği ithalat artışının cari açığı artırıcı etkisi, sermaye girişleri devam ettikçe açığın finansmanı sağlanmaya devam edildiğinden sorunsuz görülmüş, sermaye hesabının serbestleştirilmesini takiben, yüksek sermaye girişlerinin sağladığı rahatlığa bağlı olarak hükümetlerin harcamaları sürekli artırmış olmaları, 1990'lı yılların ilk yarısı boyunca kamu kesimi açıklarının önemli düzeyde yükselmesine neden olmuştur. 1990'ların ilk yarısında makroekonomik yapıda ortaya çıkan istikrarsızlık gittikçe daha tehlikeli hale gelmeye başlamış ve 1993 yılında, cari açığın yanısıra kamu kesimi açığı da görülmemiş düzeylere çıkmıştır. İstikrarsız koşulların güvensizliğe neden olduğu bu ortamda, finansal sermayenin hızla ülkeyi terk etmesi, istikrarsızlığın 1994 yılında büyük bir krizle son bulmasına neden olmuştur (Balkan ve Yeldan, 1998: 6).

⁷² 1989 Yılında toplam ithalat içinde ara mali ithalatı yüzde 79,2; 1998 yılında yüzde 64,4; sermaye malı ithalatı sırasıyla yüzde 16,1 ve yüzde 23,1 ve tüketim malı ithalatı sırasıyla yüzde 4,7 ve yüzde 11,7'dir (TCMB, 2012).

⁷³ GSYİH'nın %'si olarak toplam yatırımlar 1980 yılında yüzde 26,5; 1989 yılında yüzde 22,6; 1995 yılında yüzde 23,5; 1997 yılında yüzde 22,3 ve 2000 yılında yüzde 20,8'dir (IMF, 2012)

1994 Krizinin ardından, dış finansal sermaye girişleri gittikçe daha yüksek faiz oranlarına bağlı olarak sağlanmaya başlamış, yüksek karlılık koşullarının yaratılmasıyla artan ölçüde ekonomiye yönelen finansal sermaye akımlarının yarattığı istikrarsız yapı altında 1998 Asya ve Rusya Krizlerinin etkisi ile birlikte daralan Türkiye ekonomisi, 1999 yılında yeni bir krizle karşılaşmıştır (Yeldan, 2003: 159).

Kısacası, 1990'ların ilk yarısında olduğu gibi ikinci yarısında da Türkiye'de finansal piyasalar, faiz oranları ve döviz kuru, finansal sermaye akımlarındaki dalgalanmalarla birleşerek istikrarsız bir görünüm oluşturmuş, ekonomik büyümenin temel kaynağını oluşturan finansal sermaye girişlerinin, makroekonomik koşullara bağlı olarak gösterdiği istikrarsız yapı, dönem boyunca Türkiye'de ekonomik büyüme, durgunluk ve kriz konjonktürleri gittikçe daha fazla finansal sermaye girişlerine bağımlı hale gelmiştir (Akyüz ve Boratav, 2002: 7, Boratav, 2009: 58).

Ekonominin sermaye girişlerine bağlı, istikrarsız bir yapıya girdiği 1990'lı yıllarda, büyümenin (cari açığın) finansmanı için dış kaynak ihtiyacının sürekli artış göstermesi, cari açığın finansmanının yanı sıra rezerv birikimine katkıda bulunmak ve spekülatif hareketleri beslemek gibi işlevlere sahip olan finansal sermaye girişleri, dış borçlarda da hızlı bir artışı beraberinde getirmiştir. Dönem boyunca yüksek faiz getirisinden faydalanmak isteyen özel kurumlar (bankalar), yurtdışından borçlanmak yoluyla gittikçe daha yüksek düzeyde DİBS (Devlet İç Borçlanma Senedi) ticaretine yönelmişler, bu ise dış borçlanmanın hız kazanmasına yol açmış, toplam dış borç stoku iki kattan fazla artış göstermiştir⁷⁴ (Sönmez, 2003: 338-343).

1999 Yılında yaşanan krizin ardından, 2000 yılının başında, tarım kesiminden bankacılık sektörüne, sosyal güvenliğe kadar pek çok alanda kapsamlı reformlar öneren üç yıllık bir anti-enflasyonist istikrar programı yürürlüğe konularak ekonomideki dengesizliklerin giderileceği öne sürülmüştür. Ancak programda döviz kurunun nominal çapa olarak belirlenmesi, TL'nin değerlenmesine yol açarak dış ticaret açığının yükselmesine neden olmuştur Yurtiçi paradaki değerlenme ve dış ticaret açıklarının artış göstermeye devam ettiği Kasım 2000'de yabancı sermaye çıkışlarına bağlı olarak ortaya çıkan likidite sıkıntısı ile yeni bir krize giren Türkiye ekonomisi, yüksek

⁷⁴ Toplam borç stoku 1990 yılında 49.1 milyar dolar, 1999 yılında 101.8 milyar dolar; toplam borç stokunun GSMH'ya oranı 1990 yılında yüzde 32,2; 1999 yılında yüzde 54,4'tür (Sönmez, 2003: 342)

istikrarsızlık koşullarında 2001 yılında şiddetli bir krizle karşılaşmıştır (Yeldan, 2001: 2, 6-7, Yentürk, 2003: 42-45).

Finansal alanda başlayan çöküş, bankaların reel sektör firmalarına verdikleri kredilerde ortaya çıkan gerileme ile birlikte hızla reel sektöre yayılmış, ortaya çıkan likidite sıkıntısına ve tüketici talebi gerilemesine bağlı olarak pek çok firma iflas etmiş, yatırımlardaki gerileme ile birlikte imalat sanayiinde kapasite kullanım oranları ve üretim gerilemiş, istihdamda daralma ve ücretlerde gerileme ile 2001 krizinin ekonomik ve toplumsal tahribatı oldukça şiddetli olmuştur (Erdönmez, 2003: 39).

2001 Krizinin ardından, ekonomideki istikrarsızlıkları ortadan kaldırmaya yönelik, enflasyonla mücadeleyi esas alan GEGP (Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı) uygulamaya konulmuştur. Finansal kesimdeki istikrarsızlıkları azaltmaya yönelik bankacılık kesimine işlerlik kazandırılması, özel sektöre yönelik olarak özelleştirme uygulamalarının hız kazanması, yabancı sermaye girişlerini özendirici düzenlemeler ve kamu kesimine yönelik olarak kamu harcamalarının azaltılarak gelirlerin artırılmasına yönelik bir dizi yapısal reform uygulamaya konulmuştur. Kamu harcamalarının kısılması yoluyla yurtiçi talebin daraltılması ve bir ihracat fazlası yaratılması hedeflenirken, ihracat artışının düşük emek maliyetlerine dayandırıldığı programda Türkiye'nin rekabet gücünü artıracak ve yetersiz sanayi yatırımlarını artıracak herhangi bir düzenlemeye yer verilmemiştir (BSB, 2001: 8; Ergüneş, 2009: 2).

Kısacası, sermayenin uluslararası boyutta yeniden yapılandığı ve hızla gelişmekte olan ülkelere doğru yöneldiği 1990'lı yıllar boyunca öne çıkan finansal sermaye akımlarından Türkiye oldukça önemli düzeyde pay almış, sermaye girişleri tüketim ve ithalat artışı yoluyla ekonomik büyümeyi mümkün kılmıştır. Finansal sermaye girişleri ekonomik büyümeyi sağlamış ancak bu, cari açıklarda ve dış borçlarda önemli artışlarla birlikte ortaya çıkmıştır. Spekülatif finansal faaliyetlerin hız kazandığı bu süreçte reel ekonomik faaliyetler önemini yitirirken, finansal kesimden başlayarak artan istikrarsızlıklar Türkiye'de ekonomik yapının gittikçe artan ölçüde finansal sermaye girişlerine dayalı, istikrarsız ve kırılgan bir yapıya bürünmesine yol açmıştır.

2. 2001-2007 Konjonktüründe Türkiye Ekonomisi

Türkiye’de 2001-2007 dönemi, dünya ekonomisindeki canlılığın da etkisiyle, yeniden yapılanma sürecinin önceki aşamalarına oranla, hızlı ekonomik büyümenin sağlandığı, görece istikrarlı bir dönem olmuştur. Küresel kapitalizm ile ilişkilerin hem ticari hem finansal yönlerden daha çok yoğunlaştığı bu dönemde, ekonomik büyümenin dayandığı sermaye girişleri daha yüksek düzeylerde devam etmiş, cari işlem açıkları ve dış borçlardaki yüksek artış dünya ekonomisi ile ilişkilerin temel belirleyicilerini oluşturmuştur (Boratav, 2009a: 12).

Hızlı ekonomik büyüme oranlarının gözlendiği dönem boyunca Türkiye’de, tüm sektör faaliyetlerinde canlılık ve görece yüksek büyüme sağlanmış, bununla birlikte 1990’lı yıllar boyunca durgunluk gözlenen imalat sanayii, görece yüksek üretim artışı ve artan kapasite kullanım oranları ile faaliyetlerin canlılık kazandığı bir yapı göstermiştir⁷⁵ (Tablo 1).

2002-2007 Döneminin bütününde görece istikrarlı ve yüksek büyüme oranları gözlense de, Türkiye’de ekonomik büyümenin 2004 yılı sonrasında yavaşlayan bir hızla artış göstermeye başladığı; imalat sanayiinde kapasite kullanım oranlarının gerilediği, imalat sanayii katma değer oranının düşüş göstermeye (2004 sonrasında yıllık ortalama yüzde 5,3’e gerilemiştir) başladığı, bir diğer deyişle Türkiye ekonomisinin, 2004 yılı sonrasında durgunluk belirtileri göstermeye başladığı gözlenmektedir. Bununla birlikte, küresel kriz öncesi konjonktürün bütününde, ekonomik büyümenin 1990’lı yıllardaki istikrarsız yapıya göre istikrarlı ve yüksek gerçekleştiğini söylemek mümkündür (BSB, 2009: 100-101; Tablo 1).

⁷⁵ 2002-2007 Döneminde Türkiye’de reel GSYİH yıllık ortalama 6,2 oranında artış göstermiş, KKO 2002 yılında yüzde 76,2, 2004 Yılında yüzde 81,5 ve 2007 yılında yüzde 78,3 olarak gerçekleşmiş, imalat sanayii reel katma değeri yıllık ortalama yüzde 7,1 oranında artış göstermiştir (BSB, 2009: 100; Tablo 3.1)

Tablo 1. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına⁷⁶ Göre
Reel GSYİH Değişim (%)

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Tarım	-0,7	1,5	6,2	18,2	2,7	-3,2	-0,6	1,7	2,1
Sanayi	1,3	3,7	7,5	10,4	7,4	6,8	3,0	-5,8	8,5
<i>Madencilik</i>	-2,4	-2,2	3,4	9,0	5,2	8,1	5,4	-6,7	4,7
<i>İmalat sanayi</i>	2,9	8,4	11,9	8,2	8,4	5,6	-0,1	-7,2	13,6
<i>Elektrik, gaz ve su</i>	3,3	4,9	7,1	14,1	8,6	6,8	3,7	-3,4	7,3
İnşaat	13,9	7,8	14,1	9,3	18,5	5,7	-8,1	-16,1	18,3
Özel Hizmetler Toplam	6,5	4,2	10,4	8,6	7,0	6,5	1,9	-1,8	7,7
Ticaret ve Eğlence	4,2	2,6	10,3	4,9	4,4	3,9	-1,7	-3,3	7,0
Ulaştırma, haberleşme ve depolama	12,1	8,9	10,7	11,7	6,8	7,1	1,5	-7,2	10,6
Finans	3,1	1,0	10,3	9,1	9,8	8,6	6,0	5,2	5,4
Sosyal ve Kişisel Hizmetler	4,0	0,6	4,1	6,6	6,3	5,0	2,4	1,8	1,7
Toplam	6,2	5,3	9,4	8,4	6,9	4,7	0,7	-4,8	9,2

Kaynak: TÜİK, 2012

Dönem boyunca devam eden ekonomik büyümenin finansmanı ise 1990’lı yıllardaki gibi, yüksek sermaye girişleri sayesinde gerçekleştirilmiş, ekonomik büyüme dış sermaye girişlerine bağlı olarak sürdürülmüştür (Boratav, 2009a: 12). Bununla birlikte, 2002-2007 Döneminde, daha önceki sürecin aksine Türkiye’ye yönelen finansal sermaye akımlarının yanı sıra üretken/doğrudan sermaye girişlerinin payı belirginlik kazanmıştır (Ek 7).

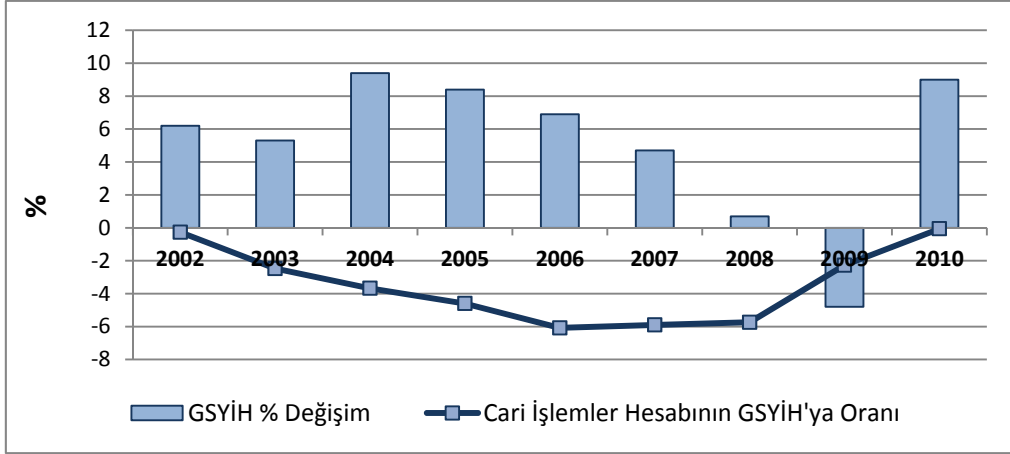
Ancak 2004 Yılı sonrasında hızlanan doğrudan yatırımlar, büyük ölçüde bu dönemde yapılan özelleştirmelerin etkisiyle artış göstermiş, döviz getirmeyecek faaliyetlere yönelmiştir. 2006 yılında gerçekleşen doğrudan yabancı yatırımların yüzde 20’si sanayi ve tarıma yönelmiş, geri kalan kısım bankacılık ve alışveriş merkezleri gibi, hizmetler sektöründeki şirket alımları ve gayrimenkul edinimleri sayesinde gerçekleşmiştir. Bir diğer deyişle ihracata konu olmayan sektörlerle yönelerek ekonominin uzun vadede döviz kazancı sağlayamayacağı alanlara yönelmiştir (Boratav, 2009a: 15-16).

⁷⁶ Tabloda yer alan sınıflandırmada, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) sınıflandırması esas alınmış, çeşitli kısaltmalara gidilmiştir. Buna göre “**Ticaret ve Eğlence**” sektörü, *toptan ve perakende ticaret, otelcilik ve lokantacılık faaliyetlerini*; “**Finans**” sektörü, *mali aracı kuruluşların faaliyetleri, konut sahipliği, gayrimenkul kiralama ve iş faaliyetleri*, alt faaliyet alanlarını ve “**Sosyal ve Kişisel Hizmetler**” sektörü, *kamu yönetimi ve savunma, zorunlu sosyal güvenlik, eğitim, sağlık işleri ve sosyal hizmetler, diğer sosyal kişisel ve toplumsal hizmet faaliyetleri, eviçi personel çalıştıran hanehalkları, hizmetlerini* kapsamaktadır.

Dönem boyunca portföy yatırımları yüksek düzeylerde gerçekleşmiş, İMKB'nin yıllık dolar getirisinin yüksek olması, portföy yatırımları içinde hisse senedi yatırımlarının yüksek miktarlarda artmasına yol açarak sermaye girişleri içinde portföy yatırımlarının payının artmasına yol açmıştır (Sönmez, 2009: 64). 2006 Yılında negatif değer alan kısa vadeli sermaye girişlerinin 2004 itibari ile düşmeye başlaması, 2004 sonrası ekonomik büyümenin yavaşlamasında belirleyici olmuştur. Bu dönemde, yabancı sermaye girişlerinin cari açığın finansmanına ayrılan önemli bir bölümünün rezerv artışlarına ayrılmış olması⁷⁷, 2004 sonrası ekonomik büyümenin yavaşlaması ile finansal sermaye girişleri arasındaki ilişki, süreç boyunca büyümenin finansal sermaye girişlerine önemli ölçüde bağlı olduğunu göstermektedir (Boratav, 2009a: 16-17; 2009b: 69; Ek 7).

Ekonomik büyümenin önemli düzeylerde gerçekleştirildiği 2002-2007 döneminde, 1990'lı yıllarda olduğu gibi, ekonomik büyümeyi destekleyen dış sermaye girişleri, ithalatta yol açtığı hızlı artışla birlikte cari işlemler hesabının sürekli ve daha yüksek oranlarda açık vermesine neden olmuş, dönem boyunca cari açık sorunu derinleşmiştir. Dünya ekonomisinin 2001-2007 genişleme konjonktüründe, canlanmaya yön veren pek çok gelişmekte olan ülke 1990'lı yılların krizlerinden sonra hızlı ihracat artışıyla birlikte cari açık sorununu çözmüş ve 2002 sonrası dönemde artan ölçüde dış fazla vermeye yönelmişken, aynı dönemde Türkiye'nin cari açık sorunu gittikçe daha fazla büyümüştür. Aşağıdaki şekilden görüldüğü gibi, 2002 sonrasında Türkiye'de cari işlemler açığının GSYİH'ya oranı sürekli artış göstermiş, küresel kriz öncesinde yüzde 5,9 gibi bir orana yükselmiştir (Şekil 21).

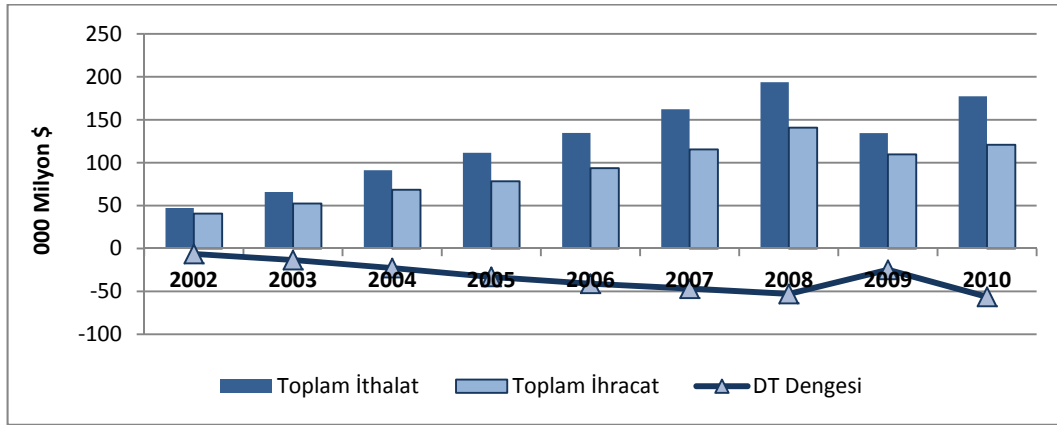
⁷⁷ Türkiye ekonomisinde 2004 yılında yüzde 67 olan yabancı sermaye girişlerinin cari açığın finansmanına ayrılan bölümü, 2005 yılında yüzde 57'ye düşmüştür (Boratav, 2009: 69).

Şekil 21. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de GSYİH Değişim Hızı ve Cari İşlemler Hesabının GSYİH’ya Oranı (%)

Kaynak: TÜİK, 2012; IMF, 2012

Cari açığın hızla yükselmesine neden olan etken, aşırı değerli TL’nin yarattığı olanaklar çerçevesinde üretimde artan ölçüde ithal girdiye yönelinmesi ile birlikte artan dış ticaret açıkları olmuştur⁷⁸. Üretimde artan ölçüde nitelikli ithal girdi kullanımı, krizin ele aldığımız kanallarla etkilerini artıracak temel dinamiklerden biridir. Sermaye girişleri ayrıca yurtiçi talebin canlı kalmasını da sağlayarak ithalat artışı üzerinde de etkili olmuştur (Yükseler ve Türkan, 2008: 13, 16).

Şekil 22. 2002-2010 Döneminde Türkiye’nin İthalat, İhracat ve Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$)

Kaynak: TCMB, EVDS, 2011

⁷⁸ Türkiye’de 2002 yılında (-)6.390 milyon dolar olan dış ticaret açığı, 2007 yılı sonunda (-)53.021 dolara; (-)626 milyon dolar olan cari açık 2007 yılında (-)38434 milyon dolara yükselmiş, cari işlemler dengesinin GSYİH’ya oranı ise aynı dönemde yüzde (-)0,27’den (-)5,90’a çıkmıştır (TCMB, 2011).

2001 krizinde, TL'nin değer kaybı ve yurtiçi pazarın daralması ile firmaların dış pazarlara yönelmesi ile artan ihracat ve azalan ithalat ile düşüş gösteren dış ticaret açığı, krizin hemen ardından hızla yükselmeye başlamıştır. İzleyen yıllarda, TL'nin aşırı değerlenmesi ve üretimde artan ölçüde ithal girdi kullanımına yönelinmesi ve enerji fiyatlarındaki yüksek artış, ithalatın ihracattan daha hızlı artmasına neden olmuştur⁷⁹ (Yükseler ve Türkan, 2008: 13, 16, 56; Şekil 22).

Toplam ihracatının yarından fazlası tüketim malı ihracatına dayanan Türkiye'de 2001 Sonrası dönemde tüketim malı ihracatı görece yavaş artış gösterirken, sermaye malları üretimi ve ara malı ihracatı hızlı artış göstermiş, toplam ihracat içinde tüketim malları ihracatının payı önemli ölçüde büyümüştür⁸⁰. Sağlanan ihracat ve üretim artışı ise artan ölçüde nitelikli ithal girdi kullanımı ile ortaya çıkmış, sermaye malı ithalatı ve toplam ithalatın oldukça büyük kısmını oluşturan ara malı ithalatı dönem boyunca önemli ölçüde artış göstermiştir. Tablo 2'den görüldüğü gibi, Türkiye'de özellikle 2005 sonrası dönemde sermaye malı ve ara malı ithalatı artışı, tüketim malı ithalat artışına göre oldukça yüksektir (Tablo 2). Bu dönemde, imalat sanayii kompozisyonunun, ithal girdi kullanan sektörler lehine değişmiş olması, ithal girdi kullanan sektörlerde üretim artışı sağlanırken, geleneksel ve yerli girdi kullanan sektörlerde gözlenen durgunluk, 2001 krizi sonrası Türkiye'nin üretim yapısının artan ölçüde ithalatlaştığını göstermektedir (Yükseler ve Türkan, 2008: 13, 16, 56).

Tablo 2: 2002-2007 Döneminde Türkiye'de İthalat ve İhracatın Bileşenlerindeki Değişme (%)

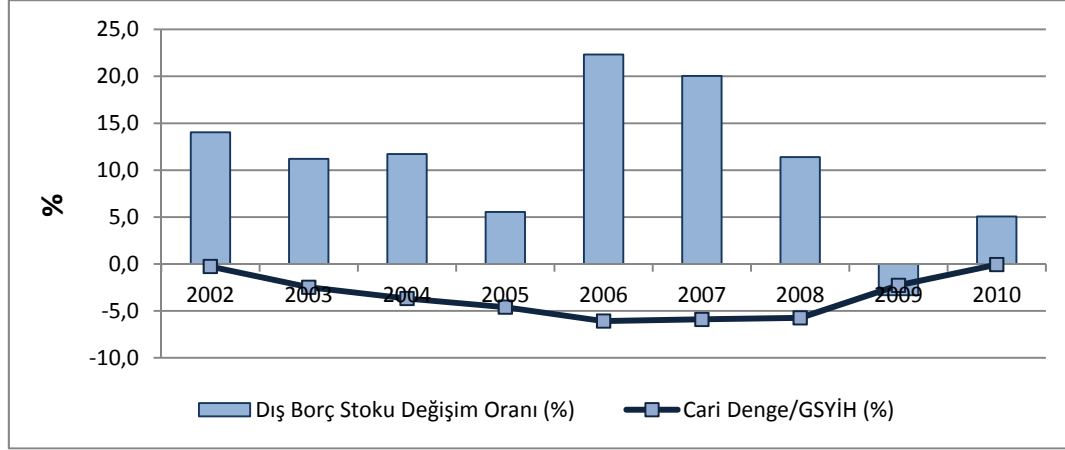
		2002	2003	2004	2005	2006	2007
İhracat	Sermaye Malı	5,0	55,7	50,3	22,5	17,8	46,0
	Ara Malı	9,6	26,2	40,3	16,7	24,8	30,7
	Tüketim Malı	21,0	30,7	26,4	14,2	8,5	15,6
İthalat	Sermaye Malı	21,0	34,8	53,6	17,0	14,7	15,9
	Ara Malı	24,3	32,1	35,8	21,2	21,7	24,1
	Tüketim Malı	28,5	59,5	54,9	15,5	15,3	16,0

Kaynak: TCMB, 2012

⁷⁹ 2002-2008 Döneminde Türkiye'de ihracat artışı yıllık ortalama yüzde 22,3 olarak gerçekleşirken ithalat artışı yıllık ortalama yüzde 27,6 olmuştur (TCMB, 2011).

⁸⁰ Tüketim malları ihracatının toplam ihracat içindeki payı 2002 yılında yüzde 48,7; 2005 yılında yüzde 47,4; 2007 yılında yüzde 40,7'dir (TCMB, 2011).

Üretim ve ihracat yapısının ithalatlaşması ise, sanayi ürünleri ihracatındaki artışın yaratılan katma değere yansımamasına neden olmaktadır. Sanayi ürünleri ihracatının 1997 yılından bu yana yıllık ortalama yüzde 17'den daha hızlı büyüdüğü ve toplam ihracatın yüzde 95'ini oluşturduğu Türkiye'de, GSYİH içinde imalat sanayiinin payının geriliyor olması bunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir (Boratav, 2009b: 70-71).

Şekil 23. 2001-2010 Döneminde Türkiye'de Dış Borç Stoku Değişim Oranı ve Cari İşlemler Hesabının GSYİH'ya Oranı (%)

Kaynak: TCMB, EVDS, 2011

Cari açık sorununu ile birlikte küresel kriz öncesinde Türkiye'de gözlenen önemli bir diğer sorun, dış borç stokunun geldiği seviyedir (Şekil 23). 1990'lı yıllar boyunca sermaye girişlerinin etkisiyle yükselmiş olan dış borçlar, 2000'li yıllarda daha hızlı artış göstermiş⁸¹ ve asıl olarak cari açıklardaki artışa bağlı olarak yükselmiştir. 1997-1998 Asya Krizinin ardından pek çok gelişmekte olan ülkenin dış borç sorunlarını hafifletmiş olmasına rağmen, Türkiye'de dış borç göstergeleri gittikçe daha fazla bozulmuştur. Türkiye'nin bu dönemde, çeşitli dış borç göstergeleri açısından diğer gelişmekte olan ülkelerle karşılaştırıldığında çok daha riskli bir konumda yer aldığı söylenebilir (Boratav, 2009a: 22-23; 2009b: 76).

Finanslaşmanın beslediği uluslararası likidite bolluğundan dönem boyunca Türkiye de yüksek düzeylerde faydalanmış, sürekli artan miktarlarda bu piyasalardan borçlanmıştır. Bu süreçte Türkiye'nin yüksek dış borçlanması ise özel sektör önemli

⁸¹ Türkiye'nin Dış borç stoku, 2002 sonrasında, yıllık ortalama 14,1 oranında artış göstererek 129.546 milyon dolardan 2008 yılında 277.870 milyon dolara çıkmıştır (TCMB, 2011).

rol oynamış, 2005 itibari ile toplam dış borç stokundaki payı kamu sektöründen daha yüksek düzeye gelmiştir. 2001 Sonrası dönemde Türkiye’de iç tasarruf oranının düşüşü, gittikçe daha fazla dış kaynak ihtiyacını doğurmuştur⁸² (Sönmez, 2009: 63-69).

Özetle, krizin Türkiye’ye etkilerinin yansımaya başladığı 2008 yılında, Türkiye’nin, yüksek cari açık ve dış borç düzeyi ile küresel ekonomideki değişimlere karşı oldukça hassas ve açık bir konumda olduğu görülmektedir. Türkiye’nin özellikle, 2001 Krizi sonrası süreçte, üretimde artan ölçüde nitelikli ithal girdi kullanımına yönelmesi ile ortaya çıkan yapı altında, üretimin devamlılığı için ithalatın finansmanı zorunluluğu ile gittikçe daha önemli düzeyde dış sermaye girişlerine bağımlı hale gelmiş olması, krizin Türkiye üzerine etkilerinin şiddetini belirleyen temel dinamiklerden olmuştur.

3. Küresel Krizin Türkiye Ekonomisine Etkileri

Bir önceki kısımda açıklandığı gibi, Türkiye ekonomisinde üretim ve büyüme artışı 2004 yılı sonrasında yavaşlayan bir hızla devam etmiş, 2007 yılından itibaren durgunluk belirtileri göstermeye başlayan Türkiye ekonomisi, dönem boyunca üretimin gittikçe daha yüksek düzeyde ithal girdiye bağlı hale gelmesi ile cari açıklardaki hızlı artış ve artan dış sermaye ihtiyacına bağlı olarak ağırlaşan dış borç sorunu ile ABD finans piyasalarının çöküşü ile başlayan krizden oldukça hızlı bir şekilde etkilenmiştir.

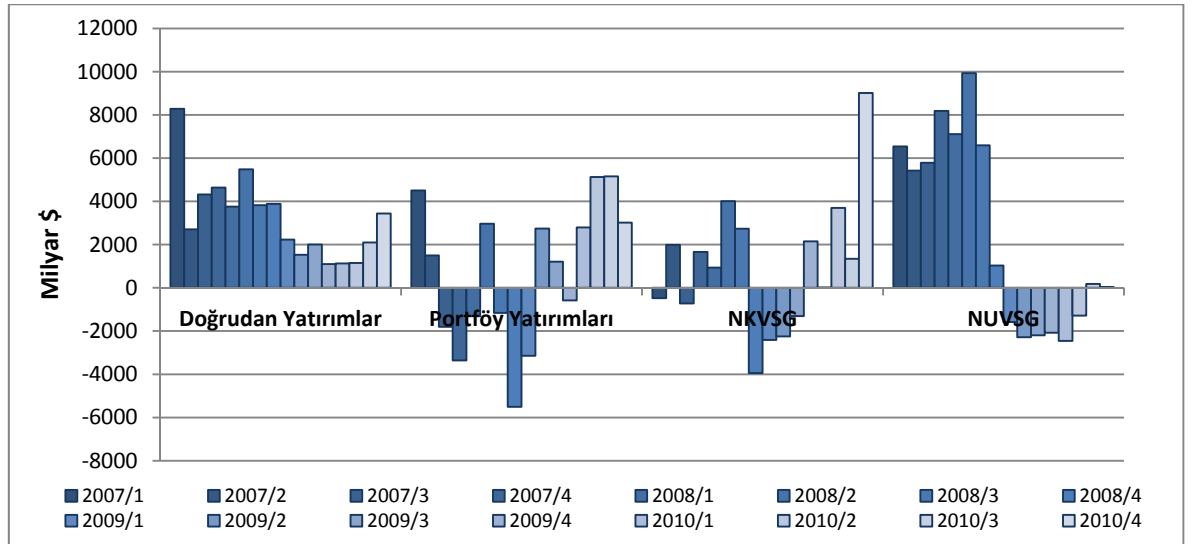
Türkiye’de, üretimin finansmanının dış sermaye girişlerine bağlı olması, -2008 yılında ABD’de başlayan krizle birlikte küresel kredi sistemindeki tıkanıklık ve ticaretteki daralmanın-, üretimin devamlılığı için gerekli koşulların tıkanmasına ve krizin esas etkisinin üretim sektörü üzerinde ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bir önceki bölümde açıklandığı gibi, kriz GOÜ üzerinde, ekonomik yaşamda temel belirleyici dış sermaye girişlerindeki gerileme ve küresel ticaretteki daralma ile etkili olmuştur. Üretimde ithal girdiye bağımlı ve ithalatın finansmanında finansal sermaye girişlerinin belirleyici olduğu bu ülkelerden biri olan Türkiye’de, krizin belirleyici etkileri sermaye girişlerindeki önemli gerileme ile ortaya çıkmış, dış talepteki gerileme ile birlikte Türkiye’de reel ekonomik faaliyetler üzerinde krizin etkisi oldukça şiddetli olmuştur.

⁸² 2002-2007 Döneminde Türkiye’de iç tasarrufların GSMH’ye oranı yüzde 18,4 iken toplam yatırımın GSMH’ye oranı yüzde ortalama 24,1’dir (Sönmez, 2009; 68).

3.1. Küresel Krizin Türkiye Ekonomisini Etkileme Kanalları

3.1.1. Sermaye girişlerindeki gerilemenin boyutları

Küresel krizin finansal alanda ortaya çıkması ve ilk etkisinin kredi piyasalarının tıkanması şeklinde ortaya çıkması, uluslararası para piyasalarında yaşanan aksaklık ve tıkanıklık, 2001-2007 dünya genişleme konjonktüründe istikrarlı bir artış eğilimi gösteren gelişmekte olan ülkelere yönelik finansal sermaye akımlarının aniden durmasına ve gerilemesine neden olmuş, özel portföy yatırımları türündeki sermaye girişi, 2007 yılında zirve yapmış ve 2008 yılında önemli ölçüde düşüş göstermişti.

Şekil 24: 2007:1-2010:4 Döneminde Türkiye'ye Yönelik Uluslararası Sermaye Akımları (Milyon \$)

Kaynak: TCMB, EVDS, 2011

Türkiye'ye yönelik sermaye akımları da, diğer gelişmekte olan ülkelerdeki genel eğilime paralel olarak krizle birlikte gerileme göstermiş, portföy yatırımları ve kısa vadeli sermaye girişleri biçimindeki finansal sermaye girişleri küresel kriz ortaya çıktığı andan itibaren (2008 yılının son çeyreği) hızlı gerileme göstermiştir. Kriz öncesi dönemin ortalarında oldukça yüksek düzeylerde Türkiye'ye yönelen portföy yatırımları, 2007 yılı itibarıyla yavaşlama göstermiş ve küresel krizin etkisiyle 2008 yılında Türkiye'den -5 milyon 014 bin dolarlık çıkış gerçekleşmiştir. Küresel krizin ilk etkisi,

portföy yatırımlarının yanısıra kısa vadeli sermaye girişleri üzerinde olmuş, portföy yatırımı türündeki sermaye girişi 2009 yılının ikinci yarısındaki artışla birlikte 2009 yılında pozitif gerçekleşirken, kısa vadeli sermaye çıkışı (-3.837 bin dolar) hızlanarak devam etmiştir (Şekil 24; Ek 7).

Krizin 2005 sonrası toplam yabancı sermaye girişlerindeki payı artış gösteren uzun vadeli para sermaye girişleri üzerindeki etkisi ise yukarıdaki iki tür kısa vadeli spekülasyon nitelikli para sermaye girişlerine oranla daha geç belirginleşmiştir. Türkiye'ye yönelik uzun vadeli sermaye girişlerinde 2008'in ikinci yarısından itibaren başlayan gerileme yaklaşık bir yıl boyunca devam etmiş, 2009 ve 2010 yılı boyunca bankaların kullandığı uzun vadeli krediler negatif gerçekleşirken, 2010 yılında hükümetin önemli sayılabilecek uzun vadeli kredi kullandığı gözlenmektedir (Şekil, 24: Ek 7).

Krizin üretken/doğrudan sermaye girişi üzerindeki etkileri ise, diğer GOÜ'de olduğu gibi, 2009 yılında ortaya çıkmıştır. Doğrudan sermaye girişinin son onyıllar boyunca en yüksek miktarlarda gerçekleştiği ve Türkiye'ye yönelen dış sermaye girişleri içinde en yüksek paya sahip olduğu 2006-2008 döneminin ardından, 2009 yılında krizin etkileri hızlanmaya devam ettikçe tüm GOÜ gibi, bu tür sermaye girişlerinin Türkiye'ye yönelen kısmı da gerilemeye devam etmiştir. 2009 Yılında bir önceki yıla göre yaklaşık üçte iki oranında gerileyen doğrudan sermaye girişi 2009 ve 2010 yılı boyunca düşük miktarlarda devam etmiştir (Şekil 24, Ek 7).

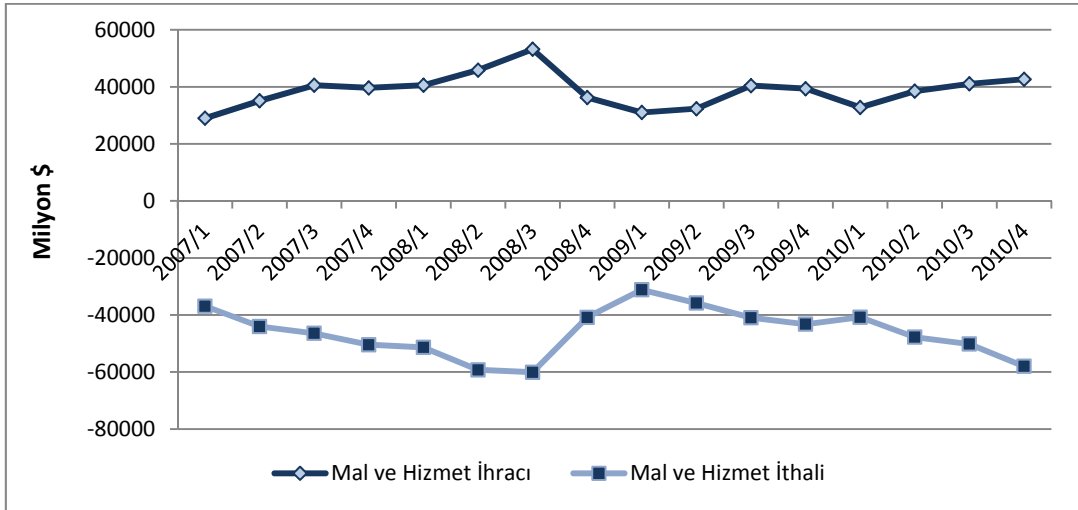
Kriz nedeniyle Türkiye'den sermaye çıkışlarının yaşandığı dönemde (2008 yılının son çeyreği), Merkez Bankası'nın döviz rezervlerinden karşılanan önemli miktarda dış borç ana para ödemesi, cari açığın finansmanı ve yerli aktörlerin sermaye çıkışlarının, bu dönemde Türkiye'ye giren kayıtdışı döviz ile gerçekleştirilmesi sayesinde krizin ilk etkilerinin döviz piyasalarının ya da rezervlerin önemli ölçüde etkilenmeden atlatılabilmesi sağlanmıştır. Bu durum aynı zamanda, reel döviz kurundaki artışın sınırlı kalmasını sağlamış olsa da Türkiye'de doların TL karşısında yüzde 41,4 oranında yükselmesiyle –Brezilya'daki yüzde 51,9'luk artışın ardından- petrol ihracatçısı ülkeler dışarıda bırakıldığında, sermaye hareketlerindeki değişimden en çok etkilenen ikinci gelişmekte olan ülke Türkiye olmuştur (BSB, 2009: 105-112).

Neoliberal dönem boyunca, ekonomik büyümenin finansmanının gittikçe daha fazla dış sermaye girişlerine bağımlı hale geldiği Türkiye, krizden, sermaye girişlerinde

ortaya çıkan gerileme ile birlikte oldukça hızlı biçimde etkilenmiştir. Yukarıda açıklandığı gibi, Türkiye'nin özellikle 2001 krizi sonrası süreçte, üretim yapısında artan ölçüde nitelikli ithal girdi kullanımı şeklinde ortaya çıkan dönüşüm ve ithalatın finansmanında dış sermaye girişlerinin yaşamsal önem göstermesi, krizin sermaye girişlerindeki gerileme ile Türkiye'de doğrudan reel sektör üzerinde ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sermaye girişlerindeki gerileme ile birlikte krizin Türkiye'de etkilerinin bir diğer belirleyeni, küresel ticaretteki daralma olmuştur.

3.1.2. Uluslararası ticaret hacmindeki daralmanın etkileri

Küresel kriz, Türkiye'yi uluslararası sermaye akımlarındaki gerileme ile birlikte uluslararası ticaretteki daralma nedeniyle önemli ölçüde etkilemiştir. Küresel krizin dünya ticaret hacminde ortaya çıkardığı daralma ve dünya ticaretinin neredeyse durma noktasına gelmesi Türkiye'nin dış ticaret hacminin de daralmasına yol açmış, 2009 Yılında hem ihracat hem ithalat önemli oranlarda gerileme göstermiştir⁸³. Kriz yılında Türkiye'nin dış ticaret hacmindeki gerileme diğer gelişmekte olan ülkelerin çoğundan daha fazla olmuştur (WTO, 2010).

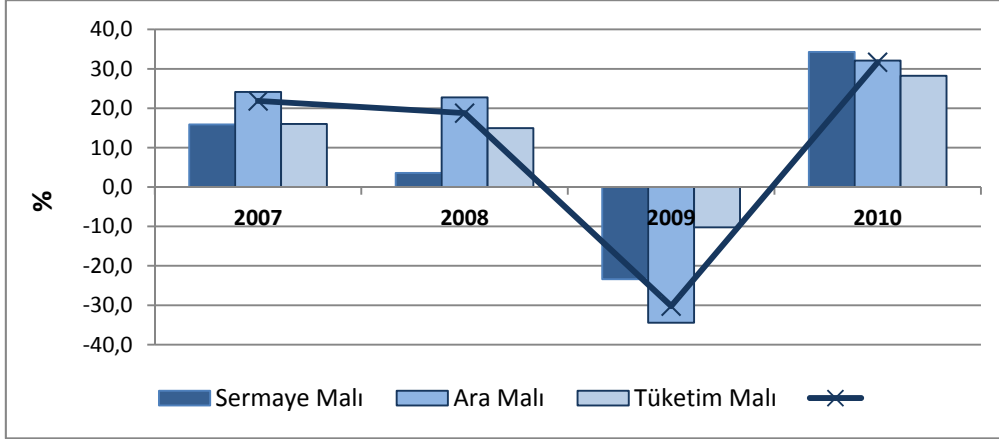

Şekil 25. 2007-2010 Döneminde Türkiye'nin Mal ve Hizmet Ticareti, Milyon \$

Kaynak: TCMB, EVDS, 2011

⁸³ 2009 Yılında bir önceki yıla göre Türkiye'nin ticari mal ihracatı yüzde (-)22,1; ithalatı yüzde (-)30,6 oranında gerilemiştir (TCMB, 2011).

İthalattaki gerilemenin ihracattaki gerilemeden daha fazla olması nedeniyle 2009 yılında Türkiye'nin dış ticaret açığı yaklaşık olarak yarıya, cari işlemler açığı ise üçte bir seviyesine gerilemiş, 2010 yılında, dünya ticaretinin toparlanmaya başlamasıyla ticaret hacmi genişleyen Türkiye'de ithalatın hızlı artışı, dış ticaret ve cari açığın yeniden kriz öncesi seviyeye gelmesine neden olmuştur (Şekil 25).

Şekil 26: 2007-2010 Döneminde Türkiye'de İthalatın Bileşenlerindeki Değişim (%)

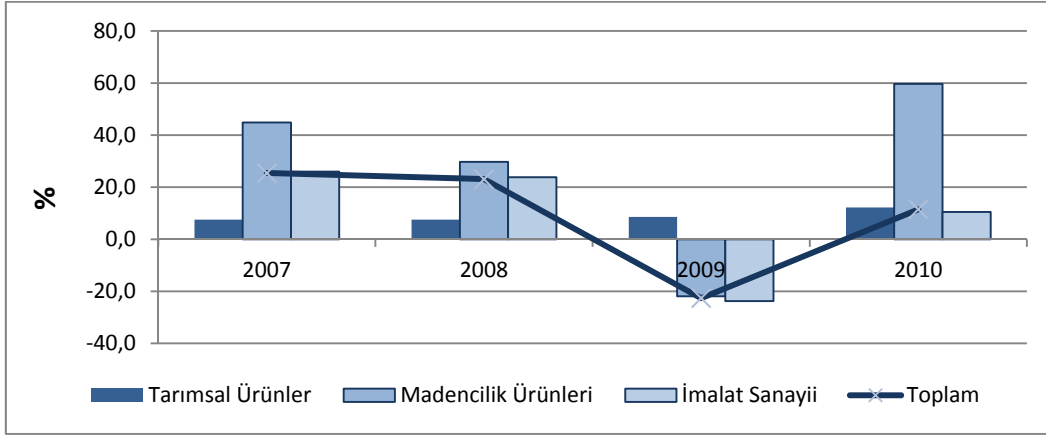
Kaynak: TCMB, EVDS, 2012

Ağırlıklı olarak ara malı ve sermaye malı ithal ederek üretim yapan bir ülke olan Türkiye'de, küresel krizin etkisiyle sermaye girişlerinin tersine dönmesi, ithalatın finansmanının aksamasına yol açmış ve ithalatı ortaya çıkan daralma ile birlikte dış ve iç talepteki gerileme, -bir sonraki kısımda açıklanacağı gibi üretimde ve- ihracatta hızlı bir gerilemeyle sonuçlanmıştır (Şekil 26).

Şekil 26'da görüldüğü gibi, küresel krizin etkisiyle ara malı ve sermaye malı ithalatı önemli düzeyde gerileme göstermiştir. 2009 Yılında toplam ticari mal ithalatı yüzde (-) 30,2 oranında gerileme gösterirken, ara malı ithalatındaki gerileme yüzde (-) 34,4 olarak gerçekleşmiştir. Üretim için gerekli ara ve sermaye malları ithalatındaki gerileme, bu ithal girdilerin yoğun olarak kullanıldığı sektörlerden başlayarak, üretimin ve ihracatın tüm sektörlerde daralmasına yol açmıştır.

2007 Yılı itibarıyla toplam ihracatın yarıdan fazlasını (yüzde 56,3) AB'ye ve diğer önemli bir kısmını (yüzde 14,1) Yakın ve Orta Doğu Ülkelerine yapan Türkiye, kriz yılında bu ülkelerin dış talebindeki gerilemeden önemli ölçüde etkilenmiştir. Ticari mal

ihracatındaki gerilemenin diğer pek çok gelişmekte olan ülkeye oranla daha şiddetli olduğu Türkiye’de bu gerilemenin en fazla olduğu alan, Türkiye’nin toplam ihracatının yüzde 95’e yakınıni oluşturan imalat sanayii ihracatı olmuştur (Şekil 27).

Şekil 27. 2007-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Ekonomik Faaliyetlere Göre İhracattaki Değişim (%)

Kaynak: TÜİK, 2011

Dünya genelindeki gerilemeye rağmen Türkiye’nin tarımsal ürün ihracatı kriz yılında da artmaya devam etmişken, madencilik ürünleri ihracatı dünya ortalamasından daha hızlı düşüş göstermiştir. Son yıllardır hızlı artış gösteren Türkiye’nin sanayi ürünleri ihracatı ise kriz nedeniyle dünya ortalamasından daha fazla daralma göstermiştir. Küresel kriz döneminde Türkiye’nin ihracatındaki bu değişmelere bağlı olarak, imalat sanayii ihracatının toplam ihracat içindeki payı düşüş göstermiştir⁸⁴ (Şekil 27).

İhracattaki daralmadan en şiddetli etkilenen imalat sanayii alt sektörleri sırasıyla, kok kömürü, rafine edilmiş petrol ürünleri ve nükleer yakıtlar, motorlu kara taşıtları ve römorklar, ana metal sanayi, diğer ulaşım araçları, büro, muhasebe ve bilgi işleme makinaları, mobilya ve diğer ürünler ve metal eşya sanayii sektörleri gibi teknoloji yoğun sektörler olmuştur. Kriz nedeniyle yaklaşık üçte bir oranlarında daralan motorlu kara taşıtları ve anametal sanayii ihracatındaki gerileme, imalat sanayii ihracatı içinde

⁸⁴ İmalat sanayii ihracatının toplam ihracat içindeki payı 2007 yılında yüzde 94,2; 2009 yılında yüzde 93,4 ve 2010 yılında yüzde 92,6’dır (TÜİK, 2012).

en fazla ağırlığa sahip iki alt sektör olmaları nedeniyle toplam ihracattaki gerileme üzerinde en fazla etkili olan sektörler olmuştur⁸⁵.

İmalat sanayii ihracatı içinde en fazla ağırlığa sahip diğer iki sektör –sırasıyla- giyim eşyası ve dünya tekstil ürünleri ihracatının yüzde 4’ünü sağlayan tekstil ürünleri gibi emek yoğun sektörlerde ihracattaki düşüş oldukça önemli düzeylerde gerçekleşmiş, imalat sanayiinde bir diğer önemli sektör gıda ürünleri ve içecek ihracatı, 2009 yılında hızlı ihracat düşüşünün ortaya çıktığı sektörler olmuştur⁸⁶.

3.2. Ekonomik Büyüme

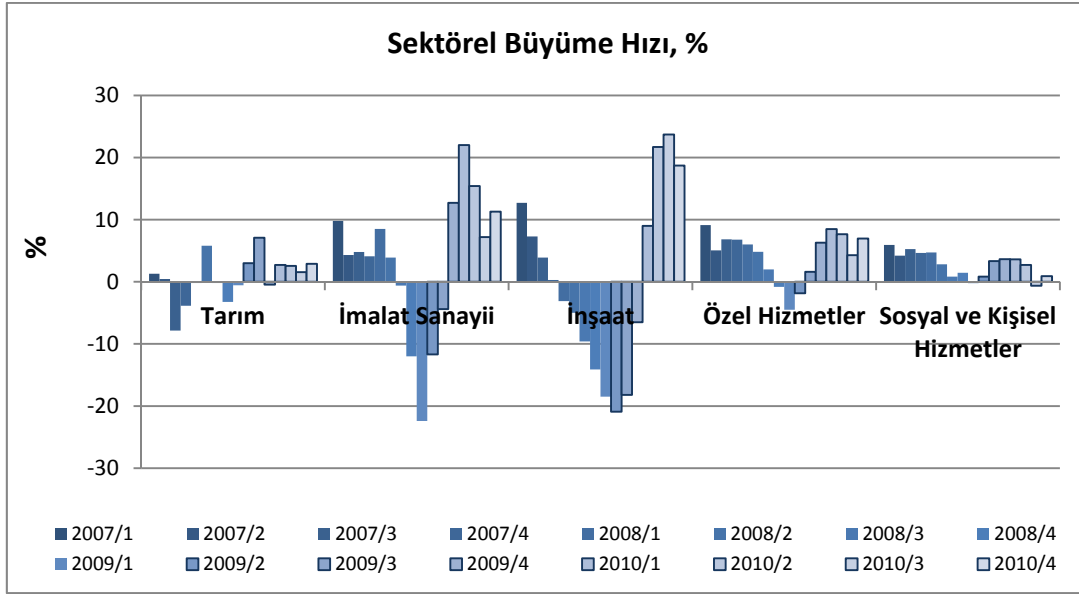
Küresel krizin etkisiyle, dış talepte ortaya çıkan daralma, yurtiçi talepteki gerileme ile birleşerek Türkiye’de yatırım ve tüketimde gerilemeye yol açmış, 2008 yılında oldukça sınırlı artış gösteren GSYİH, 2009 yılında önemli düzeyde düşüş göstermiştir. 2002-2007 Döneminde yıllık ortalama 6,8 oranında artış gösteren özel tüketim harcamaları 2008 (yüzde -0,4) ve daha hızlı olmak üzere 2009 yılında (yüzde -2) gerileme göstermiş, 2001 krizinin ardından artış eğilimi gösteren sabit sermaye yatırımlarında krizle birlikte ortaya çıkan düşüş çok daha şiddetli olmuştur⁸⁷.

Türkiye’de krizden önceki genişleme dönemi boyunca (2001-2007) yıllık ortalama yüzde 6,8 oranında artış göstermiş olan reel GSYİH, 2008 yılında yalnızca yüzde 0,7 artış göstermiş ve 2009 yılında yüzde (-) 4,8 oranında gerilemiştir (TÜİK, 2011). GSYİH’da 2009 yılında gözlenen düşüş ile Türkiye, Rusya ve Meksika’nın ardından kriz nedeniyle en hızlı küçülen üçüncü gelişmekte olan ülke olmuştur (IMF, 2010).

⁸⁵ 2009 Yılında, kok kömürü, rafine edilmiş petrol ürünleri ve nükleer yakıtlar sektörü ihracatı yüzde (-) 50,2, motorlu kara taşıtları ihracatı yüzde (-) 33,6, ana metal sanayi ihracatı yüzde (-) 33,1, diğer ulaşım araçları ihracatı yüzde (-) 28, büro, muhasebe ve bilgi işleme makineleri ihracatı yüzde (-) 25,7, mobilya ve diğer ürünler ihracatı yüzde (-) 20, 4 ve metal eşya sanayii sektörü ihracatı yüzde (-) 19,2 oranında gerilemiştir (TÜİK, 2011).

⁸⁶ 2009 Yılında, giyim eşyası sektörü ihracatı yüzde (-)16,5, tekstil ürünleri sektörü ihracatı yüzde (-)15,6 ve gıda ürünleri ve içecek sektörü ihracatı yüzde (-) 8,4 oranında gerilemiştir (TÜİK, 2011).

⁸⁷ Türkiye’de özel nihai tüketim harcamaları 2002-2007 dönemi değişim yıllık ortalama yüzde 6,8, 2008 yılında yüzde (-) 0,4 ve 2009 yılında (-) 2; gayrisafi sabit sermaye oluşumu değişim 2002-2007 döneminde yıllık ortalama yüzde 15,3, 2008 yılında yüzde (-) 7 ve 2009 yılında yüzde (-) 19 oranında değişim göstermiştir (TÜİK, 2012).

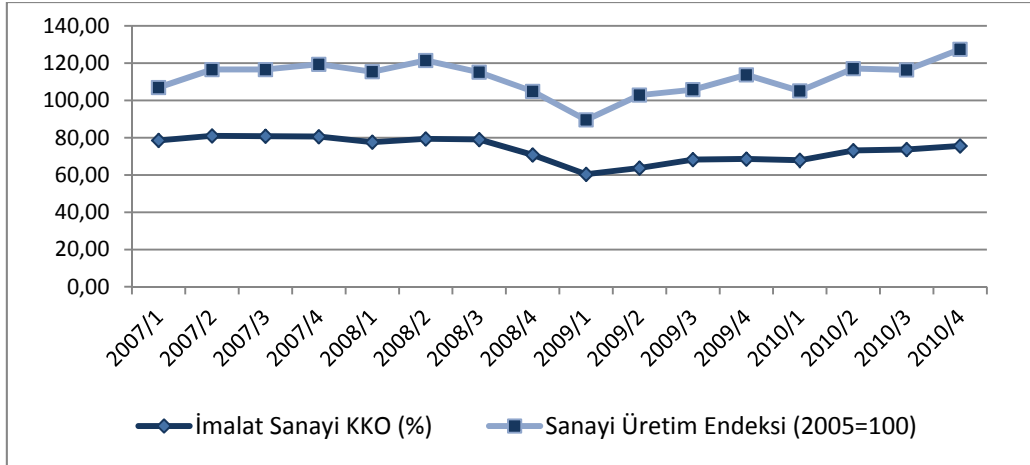

Şekil 28. 2007:1-2010:4 Döneminde Türkiye’de Temel Ekonomik Faaliyetlere Göre GSYİH Değişimi (%)

Kaynak: TÜİK, 2012

Türkiye’de GSYİH’da ortaya çıkan gerilemede asıl belirleyici olan sektör, dış ticaretteki daralmanın etkileri açıklanırken vurgulandığı gibi, diğer ekonomik faaliyetlerdeki gelişmelerin de temel belirleyicisi olan imalat sanayii olmuştur. Krizin inşaat sektörü üzerindeki etkisi de önemli boyutta gerçekleşirken hizmetler kesimi ve tarım kesimi üzerinde ortaya çıkan olumsuz etkiler görece olarak düşük kalmıştır (Şekil 28).

İmalat sanayii üretimi 2008 yılının üçüncü çeyreğinde gerileme göstermiş ve üretimdeki gerileme, -2009 yılının sonuna kadar- 1 yıl boyunca devam etmiştir. 2008 Yılıının bütününde imalat sanayii üretimi (yüzde -0,1) gerileme gösterirken, kriz yılında üretimdeki gerileme (yüzde -7,2) hızlanarak devam etmiştir (Tablo 1). Üretim özellikle ihracata yönelik sektörlerden başlayarak düşüş göstermiş, üretim düşüşlerini -bir sonraki bölümde görüleceği- istihdamda gerileme ve işsizlik artışı izlemiştir. Krizin imalat sanayii üretimi üzerindeki olumsuz etkisi, toplam ihracatın yüzde 94’ünün imalat sanayii ürünlerinden oluşmasına bağlı olarak bu denli şiddetli olmuştur. İmalat sanayiinde üretim düşüşünün en fazla olduğu sektörler bu anlamda ihracata yönelik üretim yapılan otomotiv, ana metal, demir çelik, makine teçhizat ve radyo, tv olmuştur (Sönmez, 2011: 35-36; TÜİK, 2011).

Şekil 29. 2007:1-2010:4 Döneminde Türkiye’de Sanayi Üretim Endeksi ve İmalat Sanayii Kapasite Kullanım Oranı (%)

Kaynak: TÜİK, 2011

İmalat sanayii üretimindeki gerileme sanayi üretim endeksinden de gözlenmektedir. Sanayi üretim endeksindeki gerileme özellikle 2008 yılının ikinci yarısından itibaren hızlanmış, 2009 başlarında en düşük değerine ulaşmıştır. Bu durum kapasite kullanım oranına yansımış, 2004 yılından bu yana düşüş eğiliminde olan imalat sanayii kapasite kullanım oranındaki gerileme, özellikle 2009 yılının ilk çeyreğinde belirginlik kazanmış –en düşük değer gözlemlendiği dönem 2009 yılının Mart ayıdır (yüzde 58,7)-, imalat sanayii kapasite kullanım oranı 2009 yılının bütününde yüzde 65 gibi bir düzeyde kalmıştır (Şekil 29; TÜİK, 2012).

İmalat sanayii kapasite kullanım oranlarındaki düşüşte asıl etkili olan, sermaye malları üreten sektörlerde kapasite kullanım oranlarındaki gerileme olurken, ara mallarında kapasite kullanım oranı önemli düzeyde düşüş göstermiş, tüketim malları üreten sektörlerde kapasite kullanım oranındaki düşüş daha makul düzeyde kalmıştır⁸⁸.

Kapasite kullanım oranındaki düşüşün en fazla gözlemlendiği imalat sanayii alt sektörleri motorlu kara taşıtları imalatı, ana metal sanayii, rafine edilmiş petrol ürünleri imalatı gibi teknoloji yoğun sektörler olmuş; Türkiye’nin imalat sanayii ihracatında önemli paylara sahip tekstil ürünleri ve giyim eşyaları gibi emek yoğun sektörlerde de

⁸⁸ Sermaye mallarında kapasite kullanım oranı 2007 Mart ayında yüzde 84,0, 2009 Mart ayında yüzde 48,3; tüketim mallarında kapasite kullanım oranı aynı dönemler için sırasıyla yüzde 74,7 ve yüzde 62,7; ara mallarında sırasıyla yüzde 81,4 ve yüzde 62,7’dir (TCMB, 2010: 7).

kapasite kullanım oranlarındaki düşüş önemli düzeylerde gerçekleşmiştir⁸⁹. Krizin ardından -2010 yılında- imalat sanayii kapasite kullanım oranı yüzde 72,6'ya yükselmiş olsa da kriz sonrasındaki bu düzey, halen 2001 krizinden sonraki en düşük düzeydir (TÜİK, 2011, TCMB, 2010).

Küresel krizin etkisiyle imalat sanayii üretimindeki şiddetli gerilemenin yanı sıra inşaat sektörü, ticaret, ulaştırma ve haberleşme faaliyetlerindeki gerileme ile özel hizmetler sektörü de krizden önemli düzeyde etkilenmişlerdir. İnşaat sektöründe 2008 yılının başlarında ortaya çıkan daralma küresel krizin etkisiyle hızlanarak 2008 (yüzde -8) ve 2009 yıllarında (yüzde -16) sektör faaliyetlerinin önemli düzeyde gerilemesine yol açmıştır (Tablo 1).

Özel hizmetler sektöründe ise ticaretteki gerilemenin etkisiyle ticaret ve eğlence sektörü faaliyetleri 2008 yılında (yüzde -1,7) gerileme gösterirken kriz yılında ticaretle (yüzde -3,3) birlikte ulaştırma haberleşme faaliyetleri (yüzde -7,2) oldukça hızlı gerileme göstermiştir (Şekil 3.9; Tablo 3.1). Kriz öncesi konjonktürde yüksek canlılık gözlenen finans sigorta gayrimenkul (Finans) faaliyetlerinde kriz konjonktüründe de devam eden canlılık (yüzde 5,2) sayesinde özel hizmetler sektörü faaliyetleri kriz konjonktüründe ortaya çıkan gerileme görece sınırlı kalmıştır. Bununla birlikte 2009 yılında finansal faaliyetlerde devam eden canlılığın asıl olarak mali aracı kurumların faaliyetlerindeki canlılık ile belirlendiği, 2009 yılında konut sahipliği ve gayrimenkul kiralama faaliyetlerinin görece düşük artış gösterdiği gözlenmektedir⁹⁰ (Tablo 1).

Krizle birlikte faaliyetleri yavaşlayan bir diğer sektör kamu yönetimi, eğitim, sağlık hizmetlerini de kapsayan toplum hizmetleri sosyal ve kişisel hizmet faaliyetleri olmuştur. Bu hizmet faaliyetlerinde 2005 yılı sonrası başlayan yavaşlama süreç boyunca devam etmiş ve 2009 yılında sektör faaliyetleri oldukça sınırlı (yüzde 1,8) artış göstermiştir (Tablo 1). Eğitim ve kamu yönetimi ve zorunlu sosyal güvenlik faaliyetlerinin düşüş eğilimi göstermediği 2009 yılında, sağlık ve sosyal hizmet

⁸⁹ Motorlu kara taşıtları imalatında kapasite kullanım oranı 2007 Mart ayında yüzde 88,1, 2009 Mart ayında yüzde 44,3; ana metal sanayii imalatında aynı oranlar sırasıyla yüzde 88,7 ve yüzde 64,6; kok kömürü ve rafine edilmiş petrol ürünlerinde sırasıyla yüzde 87,3 ve yüzde 45,6; tekstil ürünleri imalatında sırasıyla yüzde 79,2 ve yüzde 62,5; giyim eşyaları imalatında sırasıyla yüzde 77,9 ve yüzde 63,8'dir (TCMB, 2010: 8-9).

⁹⁰ (Mali aracı kuruluşların faaliyetleri 2008 yılında yüzde 9,1 2009 yılında yüzde 8,5; konut sahipliği sırasıyla yüzde 2,3 ve yüzde 2,6, gayrimenkul kiralama ve iş faaliyetleri sırasıyla yüzde 6,7 ve yüzde 4,4 oranında artış göstermiştir (TÜİK, 2012).

faaliyetleri görece sınırlı bir düşüş göstermiş, diğer sosyal ve kişisel hizmetler olarak sınıflandırılan hizmet faaliyetleri gerilemiştir⁹¹.

2009 Yılında, sanayide yatırımları teşvik edici çeşitli uygulamalarla birlikte, kamunun inşaat sektörü faaliyetlerine canlılık kazandırmak amacıyla altyapı yatırımlarına yöneldiği gözlenmektedir. Yatırımların artırılması amacıyla 2010 yılında başlayacak yatırımlara daha yüksek olmak üzere yatırım teşviklerinin artırılması, özellikle KOBİ'lere ve ihracatçı firmalara yönelik olmak üzere, gelir ve kurumlar vergisi indirimleri ve kredi destekleri, vergi ve SSK prim borcu olan esnaf ve sanatkarlara borçları mahsup edilerek KOSGEB kredilerinden yararlanmaları için ek kaynak ayrılması, ihracatçı firmalar için ihracat kredilerinin artırılması gibi bir dizi önlem uygulamaya konulmuştur (Narin ve Özer, 2010; Karakurt, 2010).

Uygulamaya konulan önlemlerin etkisiyle, 2009 yılında şiddetli gerileme gösteren sanayi ve inşaat sektörleri faaliyetleri, kriz sonrasında yeniden artış göstermiş ve canlılık kazanmıştır. 2010 Yılında reel GSYİH önemli ölçüde artış gösterirken, imalat sanayii ve inşaat sektörlerindeki büyüme diğer faaliyetlere oranla oldukça yüksek gerçekleşmiştir. 2010 Yılında ulaştırma haberleşme faaliyetlerindeki ve ticaretteki hızlanmayla birlikte, finans sektörü faaliyetlerinin devam eden canlılığına bağlı olarak özel hizmet sektörü önemli ölçüde büyüme göstermiş, tarım sektörünün sınırlı büyüme gösterdiği kriz sonrasında, kriz yılına oranla yavaş büyüme gösteren tek sektör, eğitim, sağlık, kamu yönetimi ve zorunlu sosyal güvenlik hizmetlerindeki gerileme ile sosyal ve kişisel hizmetler olmuştur (Tablo 1).

Görüldüğü gibi, küresel finansın merkezinde başlayan bir kriz Türkiye'de reel sektör üzerinde üzerinde oldukça hızlı ve şiddetli bir biçimde etkili olmuştur. Türkiye'de özellikle 2001 krizi sonrası dönemde görece yüksek ekonomik büyüme ve ihracat artışı sağlanmış ancak sağlanan bu ihracat ve üretim artışı, artan ölçüde nitelikli ithal girdi kullanımı ile ortaya çıkmıştır. Finanslaşmanın hız kazandığı ve küresel düzeyde borçlanma olanaklarının arttığı bu süreçte, hızlanan sermaye girişleri ile birlikte artan ithalat, cari açık ve hızla yükselen dış borç seviyesi, sermaye girişleri ile birlikte ekonomik büyüme devam ettiği sürece sorunsuz görülmüştür.

⁹¹ Kamu yönetimi ve zorunlu sosyal güvenlik faaliyetlerinde GSYİH değişimi 2008 yılında yüzde 0,3, 2009 yılında yüzde 2,9 ve 2010 yılında yüzde 0,5, eğitim sektörü faaliyetleri sırasıyla yüzde 1,2, yüzde 2,0 ve yüzde 0,6; sağlık ve sosyal hizmet faaliyetleri sırasıyla yüzde 3,3, yüzde 3,1 ve yüzde 1,2; diğer sosyal ve kişisel hizmet faaliyetleri sırasıyla yüzde 1,8, yüzde (-) 1,2 ve yüzde 1'dir (TÜİK, 2012).

Türkiye'nin kriz öncesi, uluslararası göstergeler açısından bulunduğu hassas konum, krizle birlikte küresel finansal sistemde ortaya çıkan tıkanıklıktan en hızlı etkilenen ülkelerden birinin Türkiye olmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, kriz öncesi konjonktürde üretim yapısında artan ölçüde ithalatlaşma yönünde ortaya çıkan dönüşüm, küresel krizin Türkiye'de belirleyici etkisinin üretim sektörü üzerinde ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Krizin Türkiye'de makro düzeyde etkileri genel boyutlarıyla ele alındıktan sonra, çok daha net bir fotoğraf elde etmek için, analizi daha sınırlı, daha elle tutulur düzeye taşıyabiliriz. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, Türkiye'de üretimde şiddetli gerileme ile belirleyici olan krizin istihdam (IV. Bölüm), ücretli emek (V. Bölüm) ve reel ücretler (VI. Bölüm) üzerine etkileri analiz edilmektedir.

Dördüncü Bölüm

Küresel Krizin (2008-09) Türkiye’de İstihdam Üzerine Etkileri

Çalışmanın bu bölümünde, ekonomik faaliyetlerdeki gerileme ve üretimdeki daralma ile Türkiye’de bütünüyle etkili olan küresel krizin, emek piyasası üzerindeki etkileri istihdam ve işsizlik boyutu esas alınarak ortaya konulmaya çalışılmaktadır. İkinci bölümde açıklandığı gibi küresel kriz, diğer pek çok GOÜ’de olduğu gibi Türkiye’de de, işgücüne katılımda hızlı artışa karşın istihdamda yüksek bir gerileme ile işsizliğin hızla yaygınlaşmasına neden olmuş, ekonomik ve sosyal maliyetleri ile geniş toplumsal kesimler üzerinde etkili olmuştur. Çalışmanın analitik kısmını oluşturan bu bölümde, krizin Türkiye’de işgücü-istihdam ve işsizlik yapıları üzerindeki etkilerini ortaya koyabilmek amacıyla, dönemsel verilerin (2002-2010) analizine yönelinmekte; yapısal eğilimlerde krizle birlikte ortaya çıkan değişimler belirlenmeye çalışılmaktadır.

Analizde kullanılan temel veri kaynağı Türkiye’de nüfusun ve işgücünün yapısına ilişkin bilgi sunan en temel veri kaynağı, Türkiye İstatistik Kurumu’nun (TÜİK) uyguladığı Hane Halkı İşgücü Anketleridir (HHİA).

1966 Yılından sonra 1988 yılına kadar düzensiz aralıklarla uygulanan ve birbirleri ile karşılaştırılabilir bir nitelik göstermeyen HİA (Hane İşgücü Anketleri), 1988 Yılında işgücü, istihdam, eksik istihdam ve işsizlikle ilgili uluslararası standartlar temel alınarak yapılan değişikliklerle birlikte, sonraki yıllarda, yılda iki kez olmak üzere düzenli olarak uygulanmıştır. 2000 Yılı ve sonrasında yapılan değişikliklerle⁹² dönemsel karşılaştırmalar için daha sağlıklı hale getirilen HHİA, 2009 yılında Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS)’ne göre ağırlıklandırılmış ve 2004-2010 serilerinin yeni nüfus projeksiyonuna göre ağırlıklandırılarak uyumlu hale getirilmesi sağlanmıştır⁹³.

Türkiye’de işgücü ve istihdamın, kır-kent, cinsiyet, sektörel yapı ve işteki durum açısından farklı yapısal özellikler sergilemesi, krizin farklı toplumsal kesimler üzerindeki etkilerinin aynı olmayacağı düşüncesi, krizin etkilerinin ortaya

⁹² 2000 Yılında soru kağıdı, örneklem büyüklüğü, uygulama sıklığı (4 döneme çıkarılmış), tahmin boyutu değiştirilmiş, 2004 yılında AB’ye uyum çalışmaları çerçevesinde yeni değişiklikler yapılmış; soru kağıdı değiştirilmiş ve örneklem büyüklüğü artırılmıştır. 2005 Yılında yeniden soru sayısı artırılmış ve 2009 yılında soru kağıdı, ILO uzmanlarıyla yeniden değerlendirilerek önemli düzenlemelere gidilmiştir.

⁹³ Çalışmada kullanılan 2002 ve 2003 yılı verileri yeni nüfus projeksiyonuna göre ağırlıklandırılmadığı için nüfus, işgücü, istihdam ve işsiz kişi sayısına ilişkin sonuçlar 2004-2010 serisi ile uyumlu değildir. Bununla birlikte oransal veriler dönemler arası bir karşılaştırma için uygundur.

konulmasında, bu farklılıklara odaklanmayı gerektirmektedir. Aşağıda, öncelikle Türkiye’de işgücü, istihdam ve işsizlik ve bu yapılarda ortaya çıkan dönemsel değişimler incelenmekte, krizin etkisi ele alınmaktadır

İzleyen kısımda, dönemsel olarak ortaya çıkan net değişimlerin belirlenebilmesi için, geçiş/değişim matrisleri aracılığıyla,

- i) işgücü-istihdam ve işsizler ve
- ii) farklı istihdam konumları

arasındaki net geçişler ortaya konulmakta, net değişimlerdeki dönemsel eğilimlerin, krizle birlikte ne yönde farklılaştığı araştırılmaktadır.

1. Türkiye’de İşgücü, İstihdam ve İşsizlik: Yapısal Özellikler ve Konjonktürel Değişimler

Aşağıda öncelikle Türkiye’de işgücü ve istihdam yapısına ilişkin temel özellikler ortaya konulmaya çalışılmakta, ardından 2008-09 krizinin bu yapıda herhangi bir dönüşüme yol açıp açmadığı ve eğer varsa bu dönüşümün ne yönde gerçekleştiği sorularına cevap aranmaktadır.

1.1. Yapısal Özellikler

Türkiye’de işgücüne katılım, benzer konumdaki pek çok gelişmekte olan ülke ile karşılaştırıldığında oldukça düşük seviyelerdedir ve 1980’li yıllardan itibaren gözlenen temel eğilim, çalışabilir yaştaki hızlı nüfus artışa karşın bu artışın işgücüne katılıma yansımaması; işgücüne katılımın geriliyor olmasıdır⁹⁴. İşgücüne katılımdaki gerileme, nüfusun ve işgücünün kırdan kente süreklilik gösteren göçü ile ilişkili olarak ve esas olarak kadınlarda düşük işgücüne katılım nedeniyle ortaya çıkarken, işgücüne dahil olmama nedenleri arasında ücretsiz ev içi ve bakım işlerinin yoğunluğu, öğrencilik, emeklilik ve herhangi bir biçimde iş bulmaktan ümidini keserek iş aramaktan vazgeçme yani, ümidi kırık işsiz olma olgusunun ön plana çıktığı görülmektedir⁹⁵.

⁹⁴ 1980 yılında yüzde 60,2 olan düzeyinden 1990 yılında yüzde 57, 2000 yılında yüzde 49,9’a (2001 yılında yüzde 49,8) gerilemiştir (TÜİK, 2012)

⁹⁵ 2007 Yılında Türkiye’de işgücüne dahil olmayanların yüzde 46,5’i ev işleri-yüzde 5,9’u hasta ve çocuk bakımı ve diğer ailevi nedenler; yüzde 14’ü öğrenimine devam etme, yüzde 13,5’i emeklilik ve yüzde 2,5’i iş bulmaktan ümidini kestiği için iş aramadığını belirtmiştir (HHİA, 2007).

Düşük işgücüne katılım, düşük istihdam ve yüksek işsizlik oranları ile birlikte ortaya çıkmaktadır. İstihdam oranının diğer pek çok ülkeye oranla oldukça düşük olduğu Türkiye’de (Ek 3), 1980’li yıllardan itibaren ortaya çıkan temel eğilim, yetersiz ve yavaş istihdam artışı⁹⁶ ile birlikte işsizliğin gittikçe yaygınlaşması olmuştur. Neoliberal dönüşüm süreci boyunca Türkiye’de istihdam artışı, hızlı ekonomik büyüme yıllarında bile oldukça yavaş kalmış, sağlanan ekonomik büyüme yeterli istihdam artışı ortaya çıkarmamıştır⁹⁷.

Neoliberal dönüşüm sürecinin son aşaması olan 2001 krizi sonrası dönemde de, sağlanan ekonomik büyüme istihdamda yeterli bir artışı ortaya çıkarmaya yetmemiş; krizle birlikte önemli ölçüde artış gösteren işsizlik oranı sonraki yıllar boyunca hiçbir zaman yüzde 10 düzeyinin altına düşmemiştir. Dönem boyunca istihdamda en hızlı istihdam artışının ortaya çıktığı -2004 yılını, istihdamdaki yüksek gerileme nedeniyle dışarıda bırakırsak- 2005-07 döneminde, reel GSYİH yıllık ortalama yüzde 6,7 oranında büyüme gösterirken istihdam artışı yüzde 1,8 ile sınırlı kalmış, sağlanan ekonomik büyüme işsizlikte berilgin bir azalma ortaya çıkarmamıştır (resmi işsiz sayısında yalnızca -8.057 kişilik bir azalma). Aksine, resmi işsizler arasında kabul edilmeyen ümidi kırık işsizler dahil edildiğinde (78.800 kişi), Türkiye’nin hızlı ekonomik büyüme yıllarında dahi işsizliğin yaygınlık kazanmaya devam ettiği görülmektedir (Tablo 1, Tablo 3, Ek 8).

Tablo 3: 2004-2010 Döneminde Türkiye’de Gerçek İşsiz Sayısı ve Gerçek İşsizlik Oranı (Kişi Sayısı ve %)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Resmi İşsiz	2384578	2387813	2328134	2376521	2611441	3470597	3046397
Ümidi Kırık İşsiz	584269	531699	672128	663069	651807	830344	808040
-İşgücüne Dahil Olmayanlar İçindeki Payı (%)	2,3	2,1	2,5	2,5	2,4	3,1	3,0
Gerçek İşsiz Sayısı	2968847	2919512	3000262	3039590	3263248	4300941	3854437
Resmi İşsizlik Oranı	10,8	10,6	10,2	10,3	11,0	14,0	11,9
Gerçek İşsizlik Oranı	13,1	12,7	12,8	12,8	13,3	16,8	14,6

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

⁹⁶ Türkiye’de istihdam oranı 1990 yılında yüzde 52,1, 1995 yılında yüzde 45, 2000 yılında yüzde 46,7’dir, 2002 sonrası dönem için bkz. Ek 4.1 (TÜİK, 2012).

⁹⁷ 1983-87 Döneminde Türkiye’de reel GSYİH büyümesi yüzde 6,48; istihdam artış hızı yüzde 1,67’dir. Aynı oranlar 1995-98 dönemi için sırasıyla yüzde 6,13 ve yüzde 1,52’dir (Ansal vd., 2000: 21).

Türkiye gibi işsizlik oranlarının oldukça yüksek olduğu gelişmekte olan ülkelerde, iş bulma ümidini yitirdiği için iş aramayan ve işgücü dışı sayılarak resmi anlamda işsiz kabul edilmeyen geniş bir ümidi kırık işsizler kitlesinin varlığı ise işsizliğin gerçek boyutlarının çok daha önemli seviyede olduğunu göstermektedir. Türkiye’de, işgücüne dahil olmayanlar arasında değerlendirilen ümidi kırık işsizler, resmi işsizlerin yaklaşık dörtte birini oluşturmaktadır (Tablo 3).

Görülmektedir ki, Türkiye’de 1980’li yıllardan bu yana, düşük işgücüne katılım, düşük istihdam ve yüksek işsizlik oranları ile birlikte ortaya çıkmakta, yüksek ekonomik büyüme dönemlerinde dahi işsizlikte belirgin bir azalma yaşanmamaktadır. Bir diğer deyişle, neoliberal dönüşüm süreci boyunca Türkiye’de süreklileşen, yetersiz istihdam-yüksek işsizlik olgusu, kalıcı bir nitelik kazanarak emek piyasasının en temel yapısal sorunlarından biri haline gelmiştir.

1.1.1. Kır-kent

Türkiye’de 1970’lerden bu yana devam eden nüfusun –ve işgücünün- kırdan kente göçüne rağmen, halen işgücünün önemli bir kesiminin kırsal kesimde bulunması ve kırsal kesimin kendine özgü istihdam koşulları (ücretsiz aile işçiliği gibi), emek piyasasının kır ve kent düzeyinde birbirinden farklı özellikler göstermesine neden olmaktadır.

Türkiye’de 1970’li yıllardan bu yana, işgücünün kırdan kente göçü, kırsal kesimde işgücünün daralmasına neden olurken⁹⁸ toplumun daha geniş kesimlerinin kırsal kesim-tarım sektörü istihdam olanakları sayesinde işgücüne katılımı ile işgücüne katılım görece yüksek gerçekleşmekte; kentsel alanlarda hızlı nüfus artışına karşın işgücü artışının yavaş kalması ile işgücüne katılım düşüş göstermektedir⁹⁹. Bununla birlikte, son onyıllardır Türkiye’de işgücüne katılımda gözlenen eğilim, hem kent hem kırsal alanlardan kaynaklanarak, Türkiye genelinde, işgücüne katılımın düşüş göstermeye devam ediyor olmasıdır (Ansal vd., 2000: 17-19; Ek 8).

⁹⁸ Kırsal kesimde toplam işgücü 1990 yılında 11.383 milyon, 1995 yılında 10.523 milyon ve 2000 yılında 10.902 milyon kişidir. 1990 Yılında Türkiye’de toplam işgücünün yüzde 56,5’i kırsal kesimde iken, bu oran 2000 yılında yüzde 47,2’ye gerilemiştir (TÜİK, 2012)

⁹⁹ 1995-2000 döneminde kentsel alanlarda çalışabilir yaştaki nüfus artışı yüzde 18,6 artış gösterirken, işgücü artışı yüzde 15,7 artış göstermiş, İKO yüzde 45,2’den yüzde 44,1’e gerilemiştir (TÜİK, 2012).

Bununla birlikte, hem kentsel hem kırsal alanlarda, ümidi kırık işsizlerin işgücüne dahil olmayan nüfusun önemli bir bölümünü oluşturuyor olması, Türkiye’de işgücüne katılımın düşük olmasının ve dolayısıyla işsizlik oranlarının olduğundan daha düşük görünmesinin önemli bir nedenini oluşturmaktadır¹⁰⁰. Türkiye’de, kırsal alanlarda resmi işsiz sayısının yarısından fazla, kentsel alanlarda yaklaşık beşte biri düzeyinde bir ümidi kırık işsiz kitlesinin varlığı söz konusudur ve özellikle kentsel alanlarda işgücüne katılımdaki gerileme, gittikçe büyüyen bir ümidi kırık işsizler kitlesinin varlığı ile de ilişkili olarak ortaya çıkmaktadır¹⁰¹.

Kırsal alanlarda tarım sektörünün sağladığı istihdam olanakları, işgücünün daha önemli kısmının istihdama katılması, görece yüksek istihdam ve düşük işsizlik oranlarına yol açarken, kentsel alanlarda emek piyasasının, kırsal kesimde çözülen işgücü fazlasını istihdam edecek olanaklardan yoksunluğu, istihdamın düşük ve işsizliğin yüksek düzeylerde gerçekleşmesine neden olmaktadır. 1980’li Yıllardan itibaren, Türkiye’de hem kentsel hem kırsal alanlarda istihdam oranı düşüş göstermekle birlikte, kentsel alanlarda artan işgücüne karşın istihdam olanaklarının yetersizliği, işsizliğin yüksek seviyelerde kalıcılık kazanmasına yol açmıştır. Bir diğer deyişle, Türkiye’de düşük istihdam ve yüksek işsizlik oranları ile gözlenen yetersiz istihdam-yüksek işsizlik olgusu, esas olarak kentsel alanlara özgü bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁰² (Ek 8).

Türkiye’de 2001 krizi sonrasında istihdamda başlayan gerileme, 2004 yılına kadar devam etmiş; işgücüne katılımın gerilediği bu süreçte, istihdam hem kent hem kır düzeyinde önemli ölçüde gerilemiş, işsizlik artış göstermiştir. Kriz sonrası bu dönemde özellikle kentsel alanlarda istihdam olanaklarının sınırlı olması nedeniyle, ümidi kırık işsizlerdeki artışla birlikte işgücüne katılımın gerilemesi ise, işsizliğin olduğundan çok daha düşük görünmesine neden olmuştur (Ek 8).

Küresel kriz öncesi 2004-07 görece yüksek istihdam artışı döneminde, kentsel alanlarda ortaya çıkan istihdam artışı belirleyici olmuş, kırsal kesimdeki işgücü ve istihdam gerilemesine karşılık, kentsel alanlarda sağlanan istihdam artışı ile birlikte

¹⁰⁰ 2007 Yılında ümidi kırık işsizlerin işgücüne dahil olmayan nüfus içindeki payı kentsel alanlarda yüzde 1,9 (373.921 kişi); kırsal alanlarda yüzde 4’tür (289.148 kişi) (HHİA, 2007).

¹⁰¹ 2007 Yılında ümidi kırık işsizlerin toplam işsizlere oranı kentsel alanlarda yüzde 20; kırsal alanlarda yüzde 57,2’dir (HHİA, 2007).3

¹⁰² Kentsel alanlarda istihdam oranı 1990 yılında yüzde 41,5, 1995 yılında yüzde 40,4 ve 2000 yılında yüzde 40,7’dir. Kırsal kesimde istihdam oranı 1990 yılında yüzde 63,7, 1995 yılında yüzde 62,6 ve 2000 yılında yüzde 56,4’tür (TÜİK, 2012; Ek 7).

resmi işsizler gerileme göstermiştir. Bununla birlikte, kentsel alanlarda, görece yüksek istihdam artışının sağlandığı bu dönemde, resmi işsizlerdeki gerilemenin çok daha üzerinde, ümidi kırık işsizlerdeki artış, kentsel alanlarda istihdam olanaklarının görece fazla olduğu bu dönemde dahi işsizliğin belirgin şekilde yaygınlık kazandığını göstermektedir. Bu dönemde kırsal kesimde ise, işgücü ve daha hızlı olmak üzere istihdamda 2007 yılına kadar devam eden gerileme ile birlikte, resmi işsiz sayısının önemli artış gösterdiği; ümidi kırık işsizlerin de önemli ölçüde işgücüne dahil olarak resmi işsiz konumuna geçtiği görülmektedir¹⁰³.

1.1.2. İstihdamın sektörel yapısı

Türkiye’de neoliberal dönüşüm süreci boyunca ortaya çıkan yetersiz istihdam-yüksek işsizlik sorununun yapısal bir niteliğe bürünmesi, süreç içinde kırsal kesime özgü tarımsal faaliyetlerin önemini yitirmesi ile birlikte, kentsel alanlarda hizmet sektöründeki canlılığa karşın, imalat sanayii faaliyetlerindeki durgunluk ile ilişkilidir. 1980’li Yıllardan itibaren Türkiye’de kentsel alanlarda, hızlanan hizmetler sektörü faaliyetleri ve istihdam artışına karşın, imalat sanayiinin düşük istihdam yaratma kapasitesi ve emek piyasasının kırsal kesim-tarım sektöründe çözülen istihdamı karşılayacak niteliklerden yoksunluğu, özellikle kentsel alanlarda işsizliğin yapısal bir sorun halini almasının temel nedenini oluşturmaktadır (Ek 12, Ek 13).

Türkiye’de 1980 öncesi dönemde istihdam yaratma kapasitesi açısından tarım sektörü öncelikli sektör iken, 1980’li yıllardan itibaren hızlanan kentleşme sürecinde, kırsal kesim tarımsal faaliyetlerin önemini yitirmesine karşın, kentsel alanlarda özellikle ticaret, finans gibi özel hizmet sektörü faaliyetlerinin hız kazanması, istihdamın sektörel yapısında önemli dönüşüme yol açmıştır. Bir önceki bölümde açıklandığı gibi, ihracata yönelik sanayileşmenin temel amaç olarak görüldüğü dışa açılma sürecinin ilk aşamasında, göç nedeniyle kentsel alanlarda ortaya çıkan işgücü fazlası, sanayide düşük ücretlerle istihdam edilebilmiş, 1980’li yıllarda sanayi sektörünün toplam istihdamdaki payı sınırlı da olsa artış göstermiştir. Ancak bu dönemde istihdamın sektörel dağılımında esas değişim, kırsal kesim tarım sektörünün payındaki hızlı gerilemeye

¹⁰³ 2004-2007 Döneminde Türkiye’de, kentsel alanlarda resmi işsiz sayısındaki değişim (-) 99.575 kişi, ümidi kırık işsiz sayısındaki değişim 153.902; kırsal kesimde resmi işsiz sayısındaki değişim 91.518, ümidi kırık işsiz sayısındaki değişim (-) 75.102 kişidir (Tablo 3).

karşın, ticaretin ve finansal faaliyetlerin hızlı genişlemesi ile birlikte, hizmetler sektörü istihdamının payındaki hızlı büyüme şeklinde gerçekleşmiştir¹⁰⁴.

Tarım sektörü istihdamındaki daralmanın hızla devam ettiği 1990'lı yıllarda, ekonomide üretken faaliyetlerin gittikçe daha fazla önem kaybetmesi ve imalat sanayii faaliyetlerindeki durgunluk, sektörde istihdam artışının oldukça sınırlı düzeyde kalmasına neden olmuş; ticaret ve eğlence, finans, inşaat gibi özel hizmet faaliyetlerindeki genişleme ile birlikte bu sektörlerde istihdam önemli düzeylerde artış göstermiştir. Bu dönemde Türkiye'de, tarımsal istihdamdaki gerilemeye karşın toplam istihdam 3.041 bin kişilik bir artışla sınırlı kalmış, hizmetler sektöründe toplam istihdam artışı, sanayi sektörünün 3 katı olarak gerçekleşmiştir. Hizmetler sektöründe ortaya çıkan bu artışın ise oldukça önemli bir bölümü (yüzde 73,7) özel hizmetler sektöründeki istihdam artışından kaynaklanmış, inşaat sektörünün istihdam yaratma açısından gelişim gösterdiği bu süreçte eğitim, sağlık gibi hizmetleri kapsayan sosyal ve kişisel hizmet faaliyetlerinde istihdam artışı sınırlı kalmıştır¹⁰⁵ (TÜİK, 2012).

Dolayısıyla, Türkiye'de kentsel alanlara özgü olan yetersiz istihdam yüksek işsizlik sorununun temel nedenini -ihracata dayalı sanayileşme modelinin benimsendiği 1980'li yıllarda dahi -imalat- sanayiinin istihdam yaratma kapasitesinin dönem boyunca oldukça sınırlı kalması oluşturmuştur (Ansal vd., 2000: 30-32).

Kriz dönemlerinde ise, kentsel alanlarda hızla daralan istihdamın, kırsal kesimde tarımsal faaliyetlere yöneldiği, tarım sektörü istihdamının toplam istihdamdaki payının artış gösterdiği gözlenmektedir. Dönem boyunca tarımsal istihdam yalnızca 1994 ve 2001 krizi ile artış gösterirken 1990'lı yıllar boyunca yavaş artış gösteren imalat sanayii istihdamı özellikle 2001 krizinden olumsuz etkilenmiş, inşaat ve özel hizmetler sektörü istihdamı her iki krizde de önemli ölçüde gerilemiştir. Kriz yıllarında tarımsal

¹⁰⁴ Toplam istihdamda tarım sektörünün payı 1980 yılında yüzde 54,2, 1988 yılında yüzde 47,4; sanayi sektörünün payı sırasıyla yüzde 14,5 ve yüzde 15,9; hizmetler sektörünün payı sırasıyla yüzde 25,8 ve yüzde 30,6'dır (Bulutay 1995'den Aktaran, Ansal vd., 2000: 31).

¹⁰⁵ 1990-2000 Döneminde toplam istihdam tarım sektöründe (-)922 bin kişi, sanayi sektöründe 1.013 bin kişi, hizmetler sektöründe toplam 2 milyon 998 bin kişi; özel hizmetler sektöründe 2. 209 bin kişi, inşaat sektöründe 471 bin kişi ve sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe 318 bin kişilik artış göstermiştir. Toplam istihdamda tarım sektörünün payı 1990 yılında yüzde 46,9, 2000 yılında yüzde 36; sanayi sektörünün payı sırasıyla yüzde 15,3 ve yüzde 17,7, toplam hizmetler sektörünün payı sırasıyla yüzde 37,8 ve 46,3, özel hizmetler sektörünün payı sırasıyla yüzde 18,3 ve yüzde 25,9, inşaat sektörünün payı sırasıyla yüzde 4,8 ve yüzde 6,3'tür (TÜİK, 2012).

istihdamın toplam istihdamdaki payının artış gösterdiği, özel hizmetler sektörü, inşaat ve sanayi sektörlerinin paylarının gerilediği gözlenmektedir¹⁰⁶ (Tablo 4).

Tablo 4: Türkiye’de 1990 Sonrası Kriz Yıllarında Temel Faaliyet Alanların Göre İstihdam Değişimi (Bin Kişi ve %)

	1995		1998		1999		2001	
	Kişi Sayısı	%	Kişi Sayısı	%	Kişi Sayısı	%	Kişi Sayısı	%
Tarım	867	10,6	19	0,2	(-)183	(-)2,0	320	4,1
Sanayi	(-)11	(-)0,3	7	0,2	(-)87	(-)2,3	(-)36	(-)0,9
İmalat Sanayii	14	0,5	18	0,5	92	2,7	(-)57	(-)1,6
İnşaat	(-)276	(-)3,3	5	0,4	40	3,0	(-)254	(-)18,6
Özel Hizmetler	(-)421	(-)9,4	361	8,3	376	8,3	(-)125	(-)2,2
Sosyal ve Kişisel Hizmetler	115	4,1	183	6,1	123	3,9	39	1,3
Toplam	580	2,9	575	2,7	269	1,2	(-)57	(-)0,3

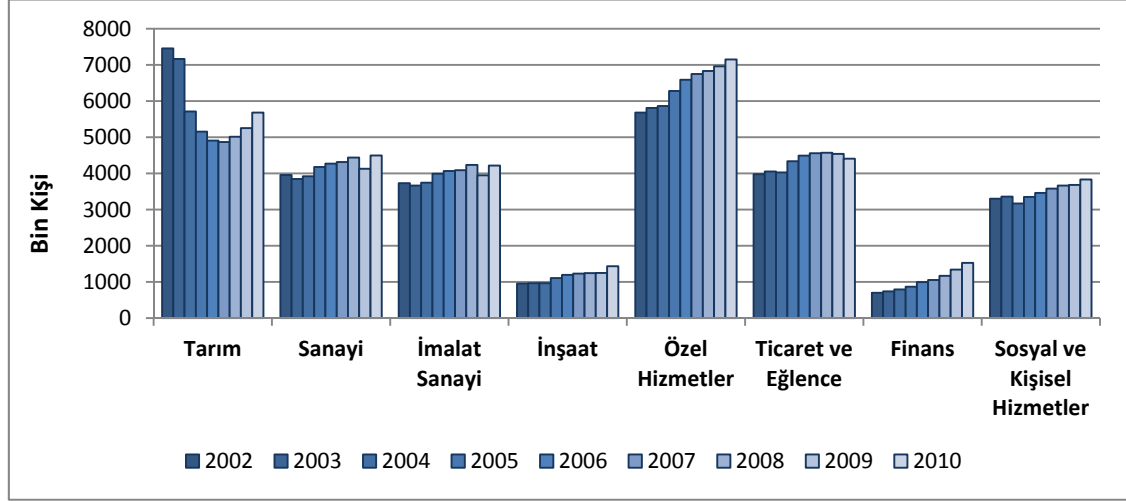
Kaynak: TÜİK, 2012

İmalat sanayii ve hizmetler sektörü istihdamının önemli düzeyde gerilediği, tarım sektörü istihdamının artış gösterdiği 2001 krizinin ardından 2007 yılına kadar Türkiye’de, -kırsal kesim istihdamındaki gerilemenin belirleyiciliğinde- tarımsal istihdam gerilemeye, imalat sanayii ve hizmetler sektörü ile inşaat sektörlerinde istihdam artış göstermeye devam etmiştir (Şekil 30). İstihdam artışının görece yüksek düzeyde sağlandığı 2005-2007 döneminde ise kentsel alanlardan kaynaklı olarak ortaya çıkan istihdam artışının, ticaret-eğlence ve finans başta olmak üzere özel hizmetler sektöründen kaynaklandığı, sanayi sektörü ile sosyal ve kişisel hizmetler sektörü istihdam artışının görece düşük kaldığı görülmektedir (Ek 12, Ek 13).

Türkiye’de kriz öncesi 2004-07 döneminde, tarım sektöründe toplam istihdam (-846 bin kişilik) gerileme gösterirken, en yavaş istihdam artışının –imalat sanayiinde 2005 yılı sonrası istihdam artışının oldukça yavaş olması nedeniyle- sanayi sektöründe sağlandığı gözlenmektedir. Aynı dönemde imalat sanayii çıktısı görece hızlı artış gösterirken istihdam artışı 2005 yılı dışında oldukça yavaş gerçekleşmiş, 2004-07

¹⁰⁶ Toplam istihdamda tarım sektörünün payı 1995 yılında yüzde 41,1’den yüzde 44,1’e; 2001 Yılında yüzde 36’dan yüzde 37,6’ya yükselmiş; sanayi sektörünün payı 1995 yılında yüzde 16,5’den yüzde 16’ya, 1999 yılında yüzde 17,1’den yüzde 16,5’e ve 2001 yılında yüzde 17,7’den yüzde 17,5’e; özel hizmetler sektörünün payı 1995 yılında yüzde 22,5’den yüzde 19,8’e ve 2001 yılında yüzde 25,9’dan yüzde 25,4’e gerilemiştir (TÜİK, 2012).

döneminde imalat sanayii istihdam artışı (346.133 kişi), özel hizmetler sektöründe toplam istihdam artışına (882.836 kişi) oranla oldukça sınırlı kalmıştır (Ek 11, Şekil 30).

Şekil 30. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre İstihdamdaki Kişi Sayısı

Kaynak: Ek 11

Belirtilmesi gereken bir nokta, bu dönemde kırsal kesimde işgücü ve istihdamda önemli gerilemeye karşın, ortaya çıkan istihdam daralmasının tarım sektöründen kaynaklandığı, kırsal kesimde diğer faaliyet alanlarında istihdamın artış gösterdiği. Bu dönemde, sanayi istihdam artışının yüzde 34,6’sı (imalat sanayii istihdam artışının yüzde 30,4’ü), sosyal ve kişisel hizmetler sektörü istihdam artışının yüzde 34,4’ü ve özel hizmetler sektörü istihdam artışının yüzde 26,7’si kırsal kesim istihdam artışından kaynaklanmış, toplam istihdamda yüzde 70’ler düzeyinde olan tarım sektörünün payı yüzde 60’lara gerilerken özel hizmetler sektörü başta olmak üzere diğer sektörlerin payı büyümüştür (Ek 12).

Kısacası, Türkiye’de Neoliberal dönüşüm süreci boyunca, kırsal kesim-tarım sektörü, istihdam yaratma açısından önemini yitirirken, kentsel alanlarda ticaret ve finans sektörü faaliyetlerindeki hızlanma ile birlikte özel hizmetler sektörü istihdamının toplam istihdamdaki payı büyümüştür. Bununla birlikte, sanayi faaliyetlerinin görece olarak önemini yitirdiği süreç boyunca sanayi istihdamı oldukça sınırlı artış göstermiş, sanayiye düşük istihdam yaratma kapasitesi, özellikle kentsel alanlarda yapısal bir sorun haline gelen yetersiz istihdam yüksek işsizlik olgusunun temel nedenini oluşturmuştur.

Küresel kriz öncesi görece yüksek istihdam artışı döneminde, kırsal kesimde tarımsal istihdam gerilemeye devam ederken, ortaya çıkan istihdam artışında, kentsel alanlar hizmetler sektörü istihdam artışı belirleyici olmuş; 1990'lı yıllarda olduğu gibi imalat sanayiinden kaynaklanmak üzere, sanayi sektörü istihdamı artışı görece yavaş kalmıştır.

1.1.3. Cinsiyet

Yukarıda değinildiği gibi Türkiye’de düşük işgücüne katılım, esas olarak kadınların düşük işgücüne katılımı nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Kırsal kesimde tarım sektörünün sağladığı istihdam olanakları, kadınların işgücüne katılımının görece yüksek olmasını sağlarken kentsel alanlarda, toplumsal değer yargıları, ücretsiz ev işi ve bakım emeği, ümidi kırık işsiz olma, vb nedenlerle kadınların işgücüne katılımının oldukça düşük olduğu görülmektedir (Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi [BETAM], 2012; Ek 9; Ek 10).

Kentsel alanlarda, düşük işgücüne katılıma karşın, ekonominin yetersiz istihdam kapasitesi ile birlikte ortaya çıkan yüksek işsizlik olgusu ise, esas olarak kadınlar açısından daha önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Türkiye’de kentsel alanlarda kadınlarda işgücü ve istihdam oranının erkeklerin yaklaşık dörtte biri düzeyinde olduğu, işsizlik oranının ise çok daha yüksek seviyede olduğu gözlenmektedir (Ek 8; Şekil 31).

Resmi işsizliğin kadınlarda çok daha önemli boyutlarda olmasının yanı sıra, işgücüne dahil olmama nedenlerinden önemli birini oluşturan ümidi kırık işsizlik olgusunun ise, yine kadınlar açısından daha büyük bir sorun olduğu, Türkiye genelinde ümidi kırık kadın işsizlerin, resmi kadın işsizlerin yaklaşık üçte bir düzeyinde iken, erkeklerde bu oranın daha sınırlı kaldığı gözlenmektedir. Bu durum, resmi ve gerçek işsizlik oranları arasındaki farkın kadınlarda daha açık olmasına neden olmaktadır¹⁰⁷. Bununla birlikte kadınlarda ümidi kırık işsizlerin işgücü dışı kesimler arasındaki payı (yukarıda açıklandığı gibi, işgücüne katılımının düşük olmasının, ücretsiz ev ve bakım işi

¹⁰⁷ Türkiye’de 2007 Yılında kadınlarda ümidi kırık işsizlerin resmi işsizlere oranı yüzde 38,6 (254.818 kişi), erkeklerde yüzde 23,8’dir (408.250 kişi). 2007 Yılında Türkiye’de kadınlarda gerçek işsizlik oranı yüzde 14,6 (resmi işsizlik oranı yüzde 11), erkeklerde gerçek işsizlik oranı 12,1’dir (resmi işsizlik oranı yüzde 10) (HHİA, 2007)

vb. nedenlerle) görece sınırlı kalmakta, erkeklerde ise ümidi kırık işsizler işgücüne dahil olmayanların daha geniş kesimlerini oluşturmaktadır¹⁰⁸.

Türkiye’de istihdamın hem kentsel hem kırsal alanlarda sürekli olarak gerileme eğilimi gösterdiği 1990’lı yıllar boyunca, kırsal alanlarda hem kadın hem erkeklerde, istihdam oranı gerileme eğilimi göstermesine karşın, işgücüne katılımdaki gerilemenin daha önemli düzeyde olması nedeniyle işsizlik oranı da düşüş göstermiştir. Aynı dönemde, kentsel alanlarda gözlenen temel eğilim, erkeklerde istihdam oranı sürekli gerilerken, artan hizmetler sektörü istihdamına paralel olarak, kadınlarda oldukça düşük seviyelerde olan istihdamın, sınırlı da olsa artış eğilimi göstermesidir. Kentsel alanlarda 1990’lı yıllar boyunca, hem erkek hem kadınlarda işgücüne katılım gerilerken kadınlarda istihdam artışı, erkeklerde işgücüne katılımdaki daha yüksek gerileme ile - resmi işsizlik oranı düşüş eğiliminde olmuştur¹⁰⁹ (Ansal vd., 2000).

2001 Krizi ile birlikte kentsel alanlardan kaynaklanmak üzere istihdam hem kadın hem erkeklerde önemli düzeyde gerilerken, işsizlik de hızla yaygınlık göstermiştir. Bu dönemde, kırsal kesim tarım sektöründe sağlanan istihdam artışının ise kadınlardan kaynaklandığı, kadınlarda istihdam artışı ile birlikte işgücüne katılımdaki daha yüksek artışla, erkeklerde istihdamdaki gerileme ile işsizliğin artış gösterdiği gözlenmektedir¹¹⁰.

2001 Krizin ardından, 2004 yılına kadar, kentsel alanlarda işgücüne katılım oranı gerilemeye devam etmiş, bu ise kadınlardan kaynaklanmıştır. Kırsal kesimde hem kadın hem erkeklerde işgücü daralır işgücüne katılım gerilerken, kentsel alanlarda çalışabilir yaştaki nüfus artışına oranla işgücü artışının -özellikle kadınlarda- sınırlı kaldığı, İKO’nın düşüş gösterdiği görülmektedir. Yetersiz istihdam artışı ile birlikte istihdam oranlarının gerilediği bu süreçte, kentsel kadın ve erkek işsizlerdeki sayısal artışa karşın, işgücüne katılımın önemli düşüş göstermesi, işsizlik oranının gerilemesine ve işsizliğin

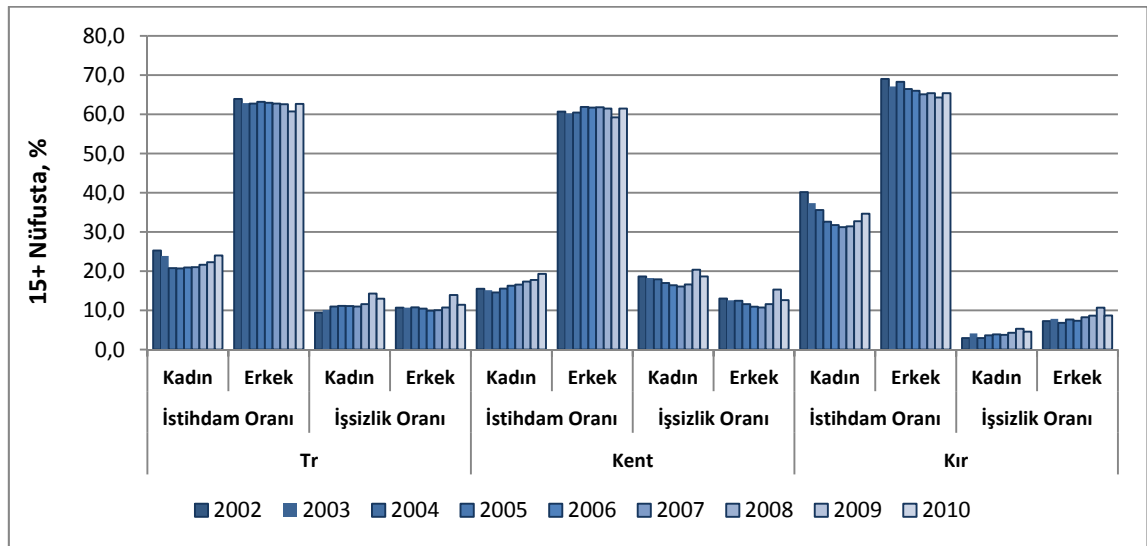
¹⁰⁸ 2007 Yılında Türkiye’de kadınlarda işgücüne dahil olmayanlar arasında ümidi kırık işsizlerin payı yüzde 1,3, erkeklerde yüzde 5 düzeyindedir (HHİA, 2007).

¹⁰⁹ Kırsal kesimde kadınlarda istihdam oranı 1990 yılında yüzde 50,3, 1995 yılında yüzde 48,1, 2000 yılında yüzde 39,4; erkeklerde sırasıyla yüzde 78, yüzde 77,4 ve yüzde 74,1’dir. Kentsel alanlarda kadınlarda istihdam oranı sırasıyla yüzde 13,1, yüzde 13,7 ve yüzde 15; erkeklerde yüzde 69,5, yüzde 67,4 ve yüzde 65,4’tür. Kentsel alanlarda kadınlarda işsizlik oranı 1990 yılında yüzde 23,6, 1994 Yılında yüzde 20,4, 1998 yılında yüzde 16,5, 2001 yılında yüzde 16,6; kırsal alanlarda 1990 yılında yüzde 3,4, 1994 yılında yüzde 2,5, 1998 yılında yüzde 2,0 ve 2001 yılında yüzde 1,7’dir. Kentsel alanlarda erkeklerde işsizlik oranı 1990 yılında yüzde 9,6, 1994 yılında yüzde 10,5, 1998 yılında yüzde 9,1 ve 2001 yılında yüzde 10,3, kırsal alanlarda sırasıyla yüzde 6,0, yüzde 6,6, yüzde 4,1 ve yüzde 6,5’tir (TÜİK, 2012).

¹¹⁰ Kentsel alanlarda kadınlarda istihdam oranı 2001 yılında yüzde 16,6, 2002 yılında yüzde 18,7; erkeklerde sırasıyla yüzde 10,3 ve yüzde 13’tür. Kırsal kesimde kadınlarda istihdam oranı 2001 yılında yüzde 1,7, 2002 yılında yüzde 3; erkeklerde sırasıyla yüzde 6,5 ve 7,3’tür (TÜİK, 2012).

azaldığı izlenimine yol açmıştır. Bu dönemde, devam eden iç göçün belirleyiciliğinde kırsal alanlarda ise, hem kadın hem erkekler açısından nüfus, işgücü ve istihdamın gerilemeye devam ettiği gözlenmektedir (Ek 9; Ek 10; Şekil 31).

Türkiye’de küresel kriz öncesi 2004-07 görece hızlı büyüme ve istihdam artışı dönemi, kentsel alanlar ve özel hizmetler sektöründe ortaya çıkan istihdam artışı tarafından belirlenirken, bu artışta kadınların payı oldukça önemli düzeyde gerçekleşmiştir. Kırsal alanda, kadınlarda işgücü ve istihdam hızlı gerileme gösterirken, kentsel alanlarda ortaya çıkan işgücü artışının yüzde 40,6’sı, istihdam artışının yüzde 35,8’i kadınlardan kaynaklanmıştır. Kadınların toplam işgücü ve istihdam içindeki payı büyürken, İKO ve istihdam oranı artış göstermiş, kentli kadın işsiz sayısındaki artışa (21 bin 418 kişi) ve kentsel işsizler içinde kadınların payındaki artışa karşın, resmi işsizlik oranı gerilemiştir¹¹¹ (Şekil 31).

Şekil 31. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Cinsiyete Göre İstihdam ve İşsizlik Oranı, (Türkiye, Kent ve Kır, %)

Kaynak: Ek 8; Ek 9; Ek 10

Bu dönemde kadınlarda ortaya çıkan işgücü artışı, büyük ölçüde, ümidi kırık kadın işsizlerin de işgücüne katılmaya devam etmesiyle ortaya çıkmış, işgücüne dahil olmayan kadınlar arasında ümidi kırık işsizlerin payı gerilemiştir. Ümidi kırık kadın

¹¹¹ Türkiye’de kentsel alanlarda kadınların toplam işgücü içindeki payı 2005 yılında yüzde 21,5 ve 2007 yılında yüzde 22,5; toplam istihdam içindeki payı sırasıyla yüzde 20,5 ve 21,4 ve toplam resmi işsizler içindeki payı sırasıyla yüzde 28,7 ve yüzde 30,2’dir (HHİA, 2005, 2007).

işsizlerin, -2006 yılındaki yüksek artışa karşın- azaldığı (-83.310 kişi) bu dönemde, ümidi kırık işsizlerin resmi işsizlere katıldığı ve resmi işsiz sayısının artış gösterdiği (38.341 kişi) gözlenmektedir¹¹².

Aynı dönemde, erkeklerde ise, işgücü artışının sınırlı kalması ve istihdamdaki artışla birlikte resmi işsizlerin sayısı gerilerken (-46.398 kişi), bu gerileme kentsel alanlardan (-120.993 kişi) kaynaklanmıştır. Erkeklerde işgücü artışına karşın istihdamın gerilediği kırsal alanlarda ise, işsizliğin bu dönemde erkekler arasında yaygınlaştığı görülmektedir. Kentsel alanlarda erkeklerde, işgücündeki artışın sınırlı kalmasının belirleyici bir nedenini oluşturarak resmi işsiz sayısının azalmasının temel nedeni, ümidi kırık erkek işsizlerin sayısındaki hızlı artış (162.109 kişi) olmuştur¹¹³. Kriz öncesi bu dönem boyunca Türkiye’de, ümidi kırık erkek işsizlerdeki artış, resmi işsizlerdeki gerilemenin yaklaşık üç katı olmuş, resmi işsizlik oranındaki gerilemeye karşın gerçek işsizlik oranı gerileme göstermemiştir¹¹⁴.

1.1.4. İşteki durum

Türkiye’de, işteki durum açısından istihdamın genel yapısına baktığımızda, ücretli çalışma biçiminin toplam istihdamda büyük pay sahibi olduğu gözlenmektedir. Kırsal kesimde belirleyici olan tarımsal faaliyetlerin niteliği gereği ücretsiz aile işçiliği ve kendi hesabına çalışma biçiminin oldukça yaygın olması, kırsal kesimde bu iki çalışma biçiminin toplam istihdamın daha önemli bölümünü oluşturmasına neden olmakta; kentsel alanlarda belirleyici olan sanayi ve hizmetler faaliyetlerinde ise temel istihdam biçimi ücretli çalışma biçimi/ücretli işçilik olarak gözlenmektedir¹¹⁵ (Ek 14).

Türkiye’de ücretli çalışanların istihdamdaki payı, son otuz yıllık yeniden yapılanma süreci boyunca artış göstermiş, süreç boyunca temel istihdam biçimi olarak ücretli işçilik yaygınlaşmıştır. Dönem boyunca, kırsal kesim tarımsal faaliyetlerin önemini yitirmesi ile birlikte ücretsiz aile işçiliği ve kendi hesabına çalışma biçiminin

¹¹² İşgücüne dahil olmayan kadınlar içinde iş bulmaktan ümidini kesenlerin oranı 2004 yılında yüzde 1,8 ve 2007 yılında yüzde 1,3’tür (HHİA, 2004, 2007).

¹¹³ İşgücüne dahil olmayan erkekler içinde iş bulmaktan ümidini yitirenlerin oranı 2004 yılında yüzde 3,6 ve 2007 yılında yüzde 5,5’tir (HHİA, 2004, 2007).

¹¹⁴ 2004-07 Döneminde Türkiye’de, resmi erkek işsiz sayısındaki gerileme (-) 46 bin 398 kişi; ümidi kırık erkek işsiz sayısındaki artış 162 bin 109 kişi olmuştur. Erkeklerde gerçek işsizlik oranı 2004 yılında ve 2007 yılında yüzde 12,1’dir (HHİA, Çeşitli Yıllar).

¹¹⁵ Ücretli, maaşlı ve yevmiyeli çalışanlar aynı kategoride ele alınmaktadır.

istihdamdaki payları gerilerken, kentsel alanlarda hızlanan hizmetler sektörü ve daha sınırlı olmak üzere imalat sanayii ücretli iş faaliyetleri, ücretli kesimde önemli bir genişlemeyi de beraberinde getirmiş, ücretli çalışanların istihdamdaki payı artış göstermiştir. Türkiye’de ücretli çalışma biçiminde özellikle 1990’lı yılların ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan artışın, 2001 krizinin ardından önemli hız kazandığı ve süreç boyunca ücretli işçiliğin önemli ölçüde yaygınlaştığı görülmektedir. Ücretli çalışma biçiminin hızlı biçimde yaygınlaştığı dönem boyunca, işveren kitlesi de önemli ölçüde genişlemiş ve toplam istihdamdaki payları artış göstermiştir¹¹⁶ (Ek 14).

Tablo 5. Türkiye’de 1990 Sonrası Kriz Yıllarında İşteki Duruma Göre İstihdam Değişimi, (Bin Kişi ve %)

	1995		1998		1999		2001	
	<i>Kişi Sayısı</i>	%	<i>Kişi Sayısı</i>	%	<i>Kişi Sayısı</i>	%	<i>Kişi Sayısı</i>	%
Ücretli İşçi	360	4,4	246	3,0	212	2,2	-332	(-)3,2
İşveren	20	1,8	147	13,0	-144	(-)11,3	30	2,7
Kendi Hesabına	93	1,9	(-)43	(-)0,8	58	1,1	40	0,8
Ücretsiz Aile İşçisi	107	1,9	225	4,1	144	2,5	205	4,4
Toplam	580	2,9	575	2,7	270	1,2	-57	(-)0,3

Kaynak: TÜİK, 2012

Türkiye’nin kriz yıllarında işteki konum açısından toplam istihdamdaki değişimi, yukarıdaki tabloda verilmektedir¹¹⁷. Kriz yıllarında gözlenen temel olgu, kentsel alanlarda sanayi ve hizmet faaliyetlerindeki daralmaya bağlı olarak gerileyen ücretli iş olanakları ve mevcut çalışanların iş kayıpları gibi nedenlerle, ücretli çalışan sayısında gerileme ya da düşük artışa karşın, işgücü ve istihdamın daha büyük ölçüde kırsal kesim tarım sektöründe ücretsiz aile işçiliğine yönelmesidir. 1994 ve 1999 Krizlerinde, imalat sanayii ve inşaat sektörlerinde ücretli çalışanlardaki gerilemeye karşın, hizmetler sektöründe ücretli istihdamı artışının devam etmesi nedeniyle, ücretli çalışanlardaki gerileme belirli düzeyde sınırlı kalmıştır. İmalat ve inşaatla birlikte hizmetler sektörü

¹¹⁶ Toplam istihdamda ücretli çalışanların payı 1990 yılında yüzde 39; 1995 Yılında yüzde 41,5, 2000 yılında yüzde 48,6 ve 2005 yılında yüzde 57; ücretsiz aile işçilerinin payı sırasıyla yüzde 30,1; yüzde 28,5, yüzde 21,6 ve yüzde 14,2; işverenlerin payı sırasıyla yüzde 4,5; yüzde 5,4, yüzde 5,1 ve yüzde 5,5; kendi hesabına çalışanların payı sırasıyla yüzde 26,4; yüzde 24,5, yüzde 24,7 yüzde 23,4’tür (TÜİK, 2012). 1989-2000 Döneminde Türkiye’de, ücretli çalışan kişi sayısı 7.014 kişiden, 10,488’e, işveren sayısı 628 bin kişiden 1.109 kişiye yükselmiştir (TÜİK, 2012).

¹¹⁷ 1997 ve 1998 Asya ve Rusya krizlerinin etkisiyle ekonomik faaliyetlerdeki daralmanın esas etkisinin 1999 yılında çıkması ancak işgücü piyasasındaki etkinin her iki yıl için de gözlenmesi nedeniyle değerlendirmede iki yılın ortalaması kullanılmıştır.

istihdamının da önemli ölçüde gerilediği 2001 krizinde ise, ücretli kesimdeki daralma şiddetli olmuştur. Her üç krizde de ücretli çalışanların toplam istihdamdaki payı gerilerken ücretsiz aile işçilerinin payı büyümüştür¹¹⁸.

İşverenlerin ise, kriz yıllarında özellikle küçük işletme sahiplerinin tasfiye olmasına bağlı olarak toplam kitlesi daralmakta ya da daha sınırlı genişleme göstermekte, toplam istihdamdaki payları gerilemektedir. Bununla birlikte toplam işveren sayısı, ücretli kesimdeki şiddetli gerilemenin ortaya çıktığı 2001 yılında artış göstermeye ve işverenlerin toplam istihdamdaki büyümeye devam etmiştir ancak, toplam işveren sayısı ve işverenlerin istihdamdaki payı krizden sonraki iki yıl boyunca gerilemeye devam etmiştir¹¹⁹.

Türkiye’de 2001 krizinin ardından istihdamda ortaya çıkan gerileme, 2005 yılında ücretli çalışanlarda dönemin en yüksek artışı (yüzde 6,9) ile yeniden artış göstermeye başlamış, 2004-07 dönemi işverenlerin ve toplumun ücretli çalışan kesimlerinin önemli ölçüde genişlediği bir dönem olmuştur. Bu dönemde, özellikle kırsal alanlardan kaynaklı, ücretsiz aile işçileri ile kendi hesabına çalışanlardaki önemli gerilemeye karşın, ücretli çalışanlar ve işveren sayısının önemli artış gösterdiği gözlenmektedir (Ek 13). Buradaki artışta, hızlanan hizmetler ve sanayii faaliyetlerinin yoğunlaştığı kentsel alanlarda artan ücretli iş olanakları belirleyici olmakla birlikte, kriz öncesi bu yüksek ücretli istihdamı artışında, kırsal kesimde sağlanan artışın payı önemlidir. Kırsal kesimde, bu dönemde, istihdam sürekli düşüş eğilimi özellikle ücretsiz aile işçilerinden kaynaklanmış, ücretli çalışanlar kırsal kesimde de oldukça önemli artış göstermiştir. Yukarıda açıklandığı gibi, küresel kriz öncesi konjonktürde, özel hizmetler ve sanayi istihdamı kentsel alanların yanı sıra, kırsal kesimde de önemli artış göstermiş, dönem içinde kırsal kesimde de ücretli işçilik önemli ölçüde yaygınlaşmıştır¹²⁰.

¹¹⁸ 1994 Krizinde ücretli çalışanların toplam istihdamdaki payı yüzde 42,2’den yüzde 40,9’a, 2001 krizinde yüzde 48,6’dan yüzde 47,2’ye gerilemiş, ücretsiz aile işçilerinin payı 1994 krizinde yüzde 27,2’den yüzde 28,8’e ve 2001 krizinde yüzde 21,6’dan yüzde 22,6’ya yükselmiştir (TÜİK, 2012).

¹¹⁹ 1994 Krizinde toplam istihdamda işverenlerin payı yüzde 5,9’dan yüzde 5,5’e, 1999 krizinde yüzde 5,9’dan yüzde 5,1’e gerilemiş ve 2001 krizinde yüzde 5,1’den yüzde 5,3’e yükselmiştir (TÜİK, 2012).

¹²⁰ 2004-07 Döneminde Türkiye’de ortaya çıkan ücretli çalışan artışının (1.840.854 kişi) yüzde 25,4’ü kırsal kesimdeki artışla belirlenmiştir. 2004-07 Döneminde Türkiye’de kırsal kesimde ücretli çalışanlardaki artış 466.679 kişi, ücretsiz aile işçilerindeki gerileme (-)592.918 kişidir (Ek 13).

1.2. 2007-2010 Döneminde Türkiye’de işgücü, istihdam, işsizlik yapı ve pozisyonlarındaki değişime ilişkin gözlemler

1.2.1. Kır-kent

Bir önceki kısımda açıklandığı gibi, Türkiye’de 2005-2007 döneminde, kentsel alanlarda, esas olarak hizmetler sektörü faaliyetlerindeki hızlanma ile birlikte istihdamda sağlanan görece yüksek artış, ümidi kırık işsizlerdeki hızlı artışa karşın resmi işsiz sayısının gerilemesini ve işsizlik oranının düşüş göstermesini sağlamıştır. Kırsal kesimde ise işgücüne katılım ve istihdamdaki gerileme 2007 yılına kadar sürmüştür. Bununla birlikte, Türkiye’de 2007 yılının bir dönüm noktasını oluşturduğu, 2007 yılında, kentsel alanlarda 2005 sonrası azalan bir hızla devam eden görece yüksek istihdam artışının sonuna gelindiği, resmi işsiz sayısındaki gerilemenin önceki iki yıla oranla oldukça düşük kaldığı görülmektedir. 2007 Yılında bir diğer önemi, kırsal kesimde dönem boyunca azalan işgücünün -ümidi kırık işsizlerin büyük ölçüde işgücüne katılması nedeniyle- ve istihdamın yeniden artış göstermeye başlaması olmuştur. Kırsal kesimde ümidi kırık işsizlerin resmi işsiz konumuna geçtiği 2007 yılında, resmi işsiz sayısı da artış göstermeye başlamıştır (Ek 8).

Bir diğer deyişle, küresel krizin etkileri henüz ortaya çıkmadan önce, Türkiye’de işgücü, istihdam ve işsizlik yapılarında ve bu yapılarda kır ve kent düzeyinde gözlenen eğilimlerde temel bazı değişimler ortaya çıkmaya başlamıştır. Küresel krizin, 2007 yılında başlayan istihdam düşüşü ve işsizlik artışı üzerindeki etkisi ise, bu eğilimlerin şiddetlenerek devam etmesi yönünde gerçekleşmiştir.

Küresel krizin Türkiye emek piyasasına etkilerinin ortaya çıkmaya başladığı 2008 yılında, belirli düzeyde istihdam artışı ile birlikte istihdam oranı yükselirken, işgücüne katılımdaki artışla birlikte işsizlik oranı da yükselmiştir. Krizin etkilerinin yılın bütününe belirli ölçüde yansıdığı 2008 yılında, hem kentsel hem kırsal kesimde toplam işgücü ve işgücüne katılım önemli artış göstermiştir. Krizin yansımalarının ortaya çıktığı bu dönemde, özellikle kentsel alanlarda ümidi kırık işsizlerin büyük ölçüde işgücüne katıldığı, istihdam artışının işgücü artışını karşılayacak düzeyde gerçekleşmemesiyle resmi işsizlere katıldığı görülmektedir (Tablo 6; Ek 7).

2008 Yılında ayrıca, Türkiye genelinde sağlanan istihdam artışında kırsal kesimde sağlanan istihdam artışının payı oldukça önemli düzeyde (yüzde 46,2) gerçekleşmiştir. Kentsel alanlarda istihdam artışı kriz öncesi ile eşit oranda artış gösterirken, kırsal kesimde 2007 yılında başlayan istihdam artışı 2008 yılında hızlanmış, Türkiye genelindeki artışta belirleyici olmuştur (Tablo 6; Ek 8).

Tablo 6: 2008-2010 Döneminde Türkiye’de Kır ve Kent Temelinde İşgücü, İstihdam ve İşsizlerdeki Değişim (Kişi Sayısı ve %)

		2008		2009		2010	
		Değişim		Değişim		Değişim	
		Kişi Sayısı	%	Kişi Sayısı	%	Kişi Sayısı	%
Türkiye	İşgücü	690892	1,0	942956	4,0	892632	3,6
	İstihdam	455972	2,2	83800	0,4	1316832	6,2
	İşsiz	234920	9,9	859156	32,9	-424200	(-)12,2
	Ümidi Kırık İşsiz	-11262	(-)1,7	178537	27,4	-22304	-2,7
Kent	İşgücü	427591	2,7	522585	3,3	519249	3,1
	İstihdam	245242	1,8	-170328	(-)1,2	839936	6,1
	İşsiz	182349	9,7	692913	33,7	-320687	(-)11,7
	Ümidi Kırık İşsiz	-10970	-2,9	129569	35,7	-10346	(-)2,1
Kır	İşgücü	263299	3,5	420372	5,4	373383	4,6
	İstihdam	210729	3,0	254128	3,5	476896	6,4
	İşsiz	52570	10,4	166244	29,8	-103513	(-)14,3
	Ümidi Kırık İşsiz	-292	(-)0,1	48968	17,0	-11958	(-)3,5

Kaynak: Ek 8, HHİA Çeşitli Yıllar

Türkiye’de 2009 yılında şiddetlenen kriz koşulları, kentsel alanlarda hızlanan işgücü artışına karşın istihdamın şiddetli biçimde daralması ile birlikte, toplumun işsiz kalan kesimlerinin hızla artış göstermesine neden olmuştur. 2009 Yılında ümidi kırık işsizlerdeki artışla birlikte kentsel alanlarda gerçek işsiz sayısı 800 bin kişiden fazla artış göstermiş ve gerçek işsizlik oranı yüzde 19’a yükselmiştir (Tablo 6, HHİA 2009).

Kırsal kesimde ise, hızlanan işgücüne katılımı ile birlikte istihdamdaki artışın da belirli düzeyde sağlanması, istihdam oranının yükselmesine yol açmış ancak istihdamdaki artış, işsizlikteki hızlanmanın önüne geçmeye yetmemiştir. Kırsal kesimde ayrıca ümidi kırık işsizler de oldukça hızlı artış göstermiş ve gerçek işsizlik oranı yüzde 12,5’e yükselmiştir. Kriz yılında hem gerçek hem resmi işsizlik oranı, kentsel ve kırsal

alanlarda oldukça hızlı artış göstermiş, özellikle kentsel alanlardaki istihdam gerilemesi, işsizliğin hızla toplumun geniş kesimlerine yayılmasına yol açmıştır (Tablo 6, HHİA 2009).

Kriz sonrasında ise işgücü artışı kriz yılındakine yakın düzeyde oldukça hızlı devam ederken, bu artışta kırsal kesimdeki artışın payı (yüzde 55,6) daha önemli hale gelmiştir. 2010 Yılında, uygulanan canlandırma ve istihdam artırıcı önlemlerin etkisiyle krizle birlikte gerileyen ekonomik faaliyetler hız kazanmış, istihdam artış göstermiştir. Özellikle kentsel alanlarda kriz yılındaki gerilemenin ardından, önemli düzeyde istihdam artışı sağlanmış, kırsal kesimde istihdam artışı hızlanarak devam etmiş ve işsizlik oranı gerilemiştir. Bununla birlikte özellikle kentsel alanlarda kriz sonrasında işsizlikteki gerileme, krizle birlikte ortaya çıkan yüksek artışın çok daha gerisinde kalmıştır (Tablo 6).

Türkiye’de kriz nedeniyle istihdamdaki düşüşü önlemek için alınan önlemlerden kısaca bahsetmek gerekirse, özellikle sanayi yatırımlarını artırmak için uygulamaya konulan vergi indirimleri ve kredi desteklerinin, inşaat sektörünü canlandırmak amacıyla alınan önlemlerin yanısıra, doğrudan istihdamı artırmaya yönelik önlemler içinde en önemlisi, 2009 yılında, kısa çalışma ödeneğinin (kısa dönemli istihdam) - yüzde 50 oranında- artırılması ve yararlanma süresinin -3 aydan 6 aya- artırılması olmuştur. Kısa çalışma ödeneğinin yanısıra -gençler ve kadınlarda ek indirim konulmak üzere- SSK primlerinde indirim, işsizlik ödeneklerinde artış gibi önlemlerle de, özellikle KOBİ’ler ve ihracatçı firmalara yönelik önlemlerle istihdam artırıcı uygulamalara başvurulmuştur (Yeldan, 2010: 20-22).

2010 Yılında uygulanan bu önlemlerin de etkisiyle, istihdamdaki artışla birlikte, toplam işsiz sayısı azalır işsizlik oranı düşüş gösterirken, hem kentsel hem kırsal alanlarda toplam işsiz sayısındaki gerileme, kriz yılındaki artışın oldukça altında kalmıştır¹²¹. Bir diğer deyişle alınan önlemlere karşın krizle birlikte ortaya çıkan işsizlik artışı kriz sonrasında da kalıcılık göstermiş; kriz sonrasında işsizlik oranı kriz öncesi seviyesinden oldukça yüksek gerçekleşmiştir (Tablo 6; Ek 8).

¹²¹ 2010 Yılında toplam işsiz sayısındaki gerileme, kentsel alanlarda 2009 yılındaki artışın yüzde 46’sı; kırsal alanlarda yüzde 62’si düzeyindedir.

1.2.2. İstihdamın sektörel yapısı

Bir önceki bölümde açıklandığı gibi, sektörel temelde, küresel krizin Türkiye'ye en şiddetli etkisi imalat sanayii üzerinde ortaya çıkmış; imalat sanayiinin yanısıra inşaat ve ticaret sektörlerinde çıktı ve istihdam önemli ölçüde daralırken, tarım dışı diğer sektörlerde ekonomik faaliyetler ve istihdam artışı yavaşlamıştır. Bununla birlikte krizde ve kriz sonrasında sektörel temelde istihdam değişimine ilişkin bazı önemli noktalar öne çıkmaktadır.

2004-07 Kriz öncesi görece yüksek istihdam artışı döneminde, tarımsal istihdamdaki gerilemeye karşın, başta finans sektöründeki genişleme olmak üzere hizmetler sektörü ve daha sınırlı düzeyde olmak üzere sanayi ve inşaat sektörü istihdamı artışı artış göstermiş, bununla birlikte tüm sektörlerde istihdam (tarım sektöründe istihdamdaki gerileme) artışı yavaşlayan bir hızla devam etmiştir. 2007 Yılında ise kırsal kesim tarım sektöründe istihdamdaki gerileme yavaşlarken, kentsel alanlarda başta sanayi olmak üzere, inşaat, finans, ticaret dahil olmak üzere, -sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe sınırlı bir artışa karşın- tarım dışı tüm sektörlerde istihdam artışı yavaşlamıştır. Türkiye'de 2007 yılında, kentsel alanlarda ücretli iş faaliyetlerindeki yavaşlama ile birlikte, istihdamın sektörel yapısında, kırsal kesim tarım sektörüne yönelik bir dönüşümün ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir (Ek 12; Ek 13).

İstihdam artışının bir önceki yıla göre yeniden hız kazandığı 2008 yılında ise, bu artışın kırsal kesimde hızlanan istihdam artışıyla sağlandığı görülmektedir. Kentsel alanlarda krizin etkisiyle inşaat ve ulaştırma haberleşme gibi sektörlerde istihdam daralmaya başlarken, eğitim, sağlık gibi hizmetleri kapsayan sosyal ve kişisel hizmetler sektörü ve ticaret-eğlence sektöründe istihdam artışı önemli ölçüde yavaşlamış, imalat sanayii istihdamı oldukça sınırlı kalmıştır. Kentsel alanlarda, 2008 yılında yalnızca finans sektöründe farklı bir eğilim ortaya çıkmış, krizin ortaya çıkmasıyla birlikte finans sektörü istihdam artışı önemli hız kazanmıştır. Bu dönemde, kentsel alanlarda ayrıca tarım sektörü istihdamının da artış göstermeye başladığı görülmektedir. Kırsal kesimde hız kazanan istihdamın ise yalnızca tarım sektöründen kaynaklanmadığı, tarım sektöründeki görece yüksek istihdam artışı ile birlikte kentsel alanlarda gerileyen inşaat ve daha önemlisi yavaşlayan sanayi istihdamının, kırsal kesimde önemli artış gösterdiği

ve krizin belirli düzeyde etkili olduğu bu dönemde, kentsel alanlarda yoğunlaşan bu faaliyetlerin, belirli düzeyde kırsal kesime yöneldiği görülmektedir (Ek 12; Ek 13).

2009 Yılı ise, küresel krizin Türkiye’de imalat sanayii faaliyetleri üzerindeki belirleyici etkisiyle, imalat sanayii istihdamının şiddetli biçimde gerilediği bir yıl olmuştur. İmalat sanayii istihdamındaki daralma esas olarak kentsel alanlarda belirleyici olmakla birlikte, kriz öncesi artış eğilimi gösteren kırsal kesim imalat sanayii istihdamının da krizle birlikte gerilediği ve krizden etkilendiği görülmektedir. Krizle birlikte, sanayiın diğer faaliyet alanlarında ve ulaştırma-depolama ve ticaret-eğlence gibi sektörlerde de istihdam gerilemiş ancak, Türkiye’de küresel krizin esas etkisi, imalat sanayii istihdamı üzerinde ortaya çıkmıştır (Tablo 7).

*Tablo 7: 2008-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre
Toplam İstihdamdaki Değişim (Kişi Sayısı, %)*

	2008		2009		2010	
	<i>Kişi Sayısı</i>	<i>%</i>	<i>Kişi Sayısı</i>	<i>%</i>	<i>Kişi Sayısı</i>	<i>%</i>
Tarım	149736	3,1	238223	4,7	428385	8,2
Sanayi	126937	2,9	(-)310660	(-)7	365343	8,8
<i>Madencilik S.</i>	(-)13280	(-)10,4	(-)11924	(-)10,4	11776	11,5
<i>İmalat S.</i>	146651	3,6	(-)285549	(-)6,7	266682	6,8
<i>Elektrik Gaz ve Su</i>	(-)6434	(-)6,6	(-)13187	(-)14,4	86885	111,2
İnşaat	10715	0,9	7479	0,6	182743	14,6
Özel Hizmetler	84025	1,2	130470	1,9	188922	2,7
<i>Ticaret ve Eğlence</i>	16587	0,4	(-)30768	(-)0,7	-132824	(-)2,9
<i>Ulaştırma Haberleşme ve Depolama</i>	(-)46837	(-)4,1	(-)8400	(-)0,8	132420	12,3
<i>Finans Sigorta ve Gayrimenkul (Finans)</i>	114275	10,8	169908	14,5	189326	14,1
Sosyal ve Kişisel Hizmetler	84557	2,4	18017	0,5	151442	4,1
Toplam	455972	2,2	83800	0,4	1316832	6,2

Kaynak: EK 11

2009 Kriziyle birlikte sektörel istihdamda ortaya çıkan bir diğer önemli değişim, finans sektörü istihdam artışında 2008 yılında hız kazanan artışın, krizin derinleşerek yaygınlaştığı 2009 yılında da daha yüksek seviyede devam etmesi olmuştur. Kriz yılında, kentsel alanlarda finans sektörü istihdamında sağlanan yüksek artışla birlikte sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe görece sınırlı istihdam artışı, imalat sanayiindeki yüksek gerilemeye karşın kentsel alanlarda toplam istihdamdaki daralmanın, daha sınırlı kalmasını sağlamıştır. Yine, krizle birlikte kırsal kesimden kaynaklanmak üzere tarımsal

istihdam artışının önemli hız kazanmış olması ve tarım sektöründe sağlanan yüksek istihdam artışı, kentsel alanlar imalat sanayiindeki şiddetli gerilemeye karşın, krizle birlikte Türkiye genelinde ortaya çıkan istihdam değişiminin pozitif olmasını sağlamıştır (Tablo 7).

Yukarıda açıklandığı gibi, Türkiye’de istihdam 1994 ve 2001 krizlerinde, hizmetler sektöründe daha şiddetli olmak üzere, hem hizmetler hem imalat sanayiinde gerilemiş, tarım sektöründe artış göstermişti. 2009 Krizinde, önceki krizlerden farklı olarak finans sektörünün belirleyiciliğinde, hizmetler sektörü istihdamı daralmamış, dahası istihdam artışı hız kazanmıştır. İmalat sanayii istihdamındaki gerileme ise 2001 krizine göre çok daha şiddetli olmuştur (2001 krizinde imalat sanayiinde istihdam gerilemesi yüzde -1,6 iken 2009 krizinde yüzde -6,7’dir) (Tablo 7).

Reel GSYİH’nın hızlı artış (yüzde 9,1) gösterdiği, uygulanan canlandırma paketlerinin de etkisiyle istihdam artışının (yüzde 6,2) önemli düzeyde sağlandığı 2010 yılında ise, -ticaret ve eğlence sektörü dışında- tüm sektörlerde büyüme sağlanmış/ya da hız kazanmış ve istihdam artış göstermiştir (Tablo 7).

Küresel krizin esas şiddetli etkisine maruz kalan imalat sanayiinde, kriz sonrasında istihdamı artırıcı önlemlerin etkisiyle önemli düzeyde istihdam artışı sağlanmış, sanayiın diğer faaliyet alanlarında da istihdamın hızlı artış göstermesiyle 2010 yılında sanayi sektöründe istihdam artış göstermiştir. İnşaat sektörü faaliyetlerini hızlandırmak amacıyla kamunun yoğun bir şekilde altyapı yatırımlarına yönelmesiyle, krizin etkisiyle hızlı bir biçimde gerileyen inşaat sektörü faaliyetleri hız kazanmış ve sektörde kriz sonrası istihdam artışı önemli düzeyde gerçekleşmiştir (Tablo 7).

Krizle birlikte eğitim ve sağlık hizmetlerinde istihdam daralmasının belirleyici olduğu sosyal hizmetler sektörü ve krizle birlikte istihdam artışının hız kazandığı özel hizmetler sektörlerinde, istihdam artışı kriz sonrasında hızlanarak devam ederken, tüm sektörler içinde 2010 yılında istihdam artışı gözlenmeyen tek sektör ticaret ve eğlence sektörü olmuştur. Bu sektörde 2010 yılında önemli bir büyüme oranı sağlanırken, istihdam gerilemeye devam etmiş, üstelik bu gerileme kriz yılından daha şiddetli olmuştur. Finans sektörü faaliyetlerindeki istihdam artışı kriz sonrasında da hızla devam ederken, ulaştırma haberleşme ve depolama faaliyetleri istihdamının da önemli artış göstermesiyle, ticaret ve eğlence sektörü istihdamındaki yüksek gerilemeye rağmen kriz

sonrasında, özel hizmetler sektörü genelinde toplam istihdam önemli artış göstermiştir (Tablo 7).

Tarımsal istihdam kriz sonrasında hızlanarak devam etmiş, 2007-2010 döneminde tarım sektöründe toplam istihdam artışı 816 bin kişiye ulaşmış, tarım sektörünün toplam istihdamdaki payı kriz sonrasında da büyümeye devam etmiştir. Bununla birlikte 2010 yılında tarım sektörü istihdam artışında, kırsal kesim belirleyici olmakla birlikte, kentsel alanlarda tarım sektörü istihdam artışının da oldukça önemli olduğu görülmektedir. 2010 Yılında Türkiye genelinde, tarım sektöründeki istihdam artışının yüzde 24'ü kentsel alanlardaki artıştan kaynaklanmış, kriz sonrasında kentsel alanlarda da tarımsal istihdamın toplam istihdamdaki payı artış göstermiştir (Tablo 7, Ek 12, Ek 13).

1.2.3. Cinsiyet

Türkiye’de işgücüne katılım, 2007 yılı itibariyle hem kent hem kırsal alanlarda artış göstermeye başlamış ve bu artış küresel krizin etkisiyle hızlanmıştır. Krizle birlikte işgücüne katılımda ortaya çıkan hızlı artış, temel olarak işgücüne katılımı çok düşük olan kadınlardan kaynaklanmıştır. 2007-2010 Döneminde ve özellikle kriz yılında, hem kentsel hem kırsal alanlarda toplam kadın işgücü artışı, erkek işgücü artışından oldukça hızlı gerçekleşmiştir. Özellikle kentsel alanlarda kriz yılında kadınlarda işgücüne katılımın gösterdiği yüksek artış, toplam artışta belirleyici olmuş, 2009 yılında kentsel alanlarda ortaya çıkan işgücü artışının yaklaşık üçte ikisi (yüzde 66) kadınlardan kaynaklanmıştır. Türkiye genelinde 2007-2010 döneminde ortaya çıkan işgücü artışının yarıdan fazlası (yüzde 50,8); 2009 yılında ortaya çıkan işgücü artışının yüzde 55’i ve 2010 yılındaki artışın yüzde 59,7’si kadın işgücü artışından kaynaklanmıştır (Tablo 8).

Krizin etkisiyle işgücüne katılım özellikle kadınlarda hızlı artış gösterirken, istihdam artışı da hızlanmış, istihdam oranı yükselmiştir. Bununla birlikte kadınlarda istihdam artışının işgücü artışının gerisinde kalması, işsiz kalanlarda da artışa neden olmuş, hem kentsel hem kırsal alanlarda 2007 yılı sonrasında kadınlarda istihdam artarken, özellikle kentsel alanlarda işsizlik de hızlı artış göstermiş ve işsizlik oranı oldukça önemli düzeyde yükselmiştir. Yine 2007 sonrası artan kadın istihdamında kırsal kesimdeki artışın payı krizle birlikte büyümüş; 2008 yılında ortaya çıkan kadın istihdamı artışının yüzde 71’i kentsel alanlardan kaynaklanırken, 2009 yılında ortaya

çıkan artışın yüzde 48,8'i kentsel alanlardan kaynaklanmıştır. Kentsel alanlarda kadınlarda, hızla artan işgücüne karşın istihdam artışının yetersiz kalması ile oldukça yüksek düzeyde olan işsizlik oranı, hızla yükselmeye devam etmiş; kriz yılında, ümidi kırık kadın işsizlerdeki hızlı artışla birlikte, kadınlarda gerçek işsiz sayısı 1.323 bin kişiye, gerçek işsizlik oranı yüzde 18,4'e yükselmiş, işsizlik hızla yaygınlaşmıştır (Ek 9; Tablo 8; HHİA, 2009).

Tablo 8. 2008-2010 Döneminde Türkiye’de Cinsiyet Temelinde İşgücü, İstihdam ve İşsizlerdeki Değişim (Kişi sayısı ve %)

		2008		2009		2010	
		Değişim		Değişim		Değişim	
		Kişi Sayısı	%	Kişi Sayısı	%	Kişi Sayısı	%
Toplam	İşgücü	690892	3,0	942956	4,0	892632	3,6
	İstihdam	455972	2,2	83800	0,4	1316832	6,2
	İşsiz	234920	9,9	859156	32,9	-424200	(-)12,2
	Ümidi Kırık İşsiz	-11262	(-)1,7	178537	27,4	-22304	-2,7
Kadın	İşgücü	313054	5,2	521268	8,2	532843	7,8
	İstihdam	239499	4,5	275782	4,9	553705	9,4
	İşsiz	73555	11,1	245486	33,4	-20862	(-)2,1
	Ümidi Kırık İşsiz	7318	2,9	81785	31,2	-10155	(-)3,0
Erkek	İşgücü	377836	2,2	421688	2,4	359789	2,0
	İstihdam	216472	1,4	-191982	(-)1,2	763127	5,0
	İşsiz	161364	9,4	613670	32,7	-403338	(-)16,2
	Ümidi Kırık İşsiz	-18579	(-)4,6	96753	24,8	-12149	(-)2,5

Kaynak: Ek 8; Ek 9; Ek 10; HHİA, Çeşitli Yıllar

Erkeklerde ise, 2007 yılı itibariyle işgücüne katılım hem kentsel hem kırsal alanlarda –kadınlardan daha düşük düzeyde olmak üzere- artış gösterirken, istihdam artışının 2008 yılında özellikle kentsel alanlarda yavaşlaması önemli düzeyde işsizlik artışına yol açmış, kırsal kesimde ise istihdamdaki görece yüksek artış, işsizlik artışının daha sınırlı düzeyde kalmasını sağlamıştır. 2009 Yılı ise -kadın istihdamı artış gösterirken-, esas olarak erkeklerde istihdam daralması ile şekillenmiş, resmi işsizlerle birlikte ümidi kırık işsizlerdeki hızlı artışla birlikte, işsizlik erkekler açısından da hızla yaygınlaşmıştır. Kriz yılında, erkeklerde istihdamın kentsel alanlarda oldukça yüksek gerileme gösterdiği (-304 bin kişi), buna karşın kırsal kesimde sağlanan görece önemli artışın, Türkiye genelindeki daralmayı hafiflettiği gözlenmektedir. Yine de erkeklerde

de, kadınlarda olduğu gibi, hem kentsel hem kırsal alanlarda, krizle birlikte işsizlik artışı oldukça önemli düzeylerde gerçekleşmiştir (Tablo 8; Ek 9; Ek 10).

Kriz sonrasında ortaya çıkan istihdam artışı ise, hem kadın hem erkekler açısından önemli düzeyde ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, kadınlarda işgücüne katılımın 2010 yılında hızlanarak devam etmesi, istihdamdaki artışın işsizlikte oldukça sınırlı bir gerilemeyle birlikte ortaya çıkmasına neden olmuş; hem kentsel hem kırsal alanlarda, kadınlarda istihdam oranı yükselirken işsizlik oranı oldukça yavaş gerileme göstermiştir. Erkeklerde ise, işgücüne katılımın kadınlara oranla daha yavaş artış gösterdiği kriz sonrasında, kentsel ve kırsal alanlarda sağlanan görece yüksek istihdam artışı, toplam işsiz sayısının gerilemesini ve işsizlik oranının düşüş göstermesini sağlamıştır. Bununla birlikte, kriz sonrasında hem erkek hem kadınlar açısından, kır ve kent düzeyinde gözlenen işsizlik oranlarının kriz öncesi seviyenin oldukça üstünde olması, kriz sonrasında sağlanan istihdam artışının, krizle birlikte ortaya çıkan işsizlik artışını azaltmak açısından oldukça yetersiz olduğunu göstermektedir (Tablo 8; Ek 9, Ek 10).

1.2.4. İsteki durum

Önceki kısımda açıklandığı gibi, Türkiye’de küresel kriz öncesi 2004-2007 dönemi, hem kent hem kırsal alanlarda, başta özel hizmetler sektörü olmak üzere tarım dışı tüm sektörlerde ekonomik faaliyetlerdeki canlılığa paralel olarak istihdamın görece yüksek artış gösterdiği bir dönemdir. Faaliyetlerin büyük ölçüde ücretli emek kullanımına dayandığı hizmetler ve daha sınırlı olmak üzere imalat sanayii faaliyetlerindeki canlılığa paralel olarak artan ücretli iş olanakları ile birlikte, işveren ve ücretli çalışan kitlesi hızla genişlemiş, toplam istihdamda ücretsiz aile işçileri ile kendi hesabına çalışanların payı gerilerken ücretli işçi ve işverenlerin payı artış göstermiştir (Ek 14).

Küresel krizin Türkiye emek piyasası üzerinde belirli düzeyde etkili olduğu 2008 yılında, ücretli işçi ve işveren kitlesindeki artışta kırsal kesimin payı dikkat çekici ve belirleyici düzeydedir. Daha önce belirtildiği gibi, kriz öncesi dönemde kırsal kesimde tarım dışı sektörlerde istihdam artış göstermiştir ve bu artış hem sanayi hem hizmetlerde Türkiye genelindeki artış içinde önemli düzeyde gerçekleşmiştir. 2008 Yılında, kırsal

kesimde istihdam artışının yarısından fazlası (yüzde 56), ücretli kesimdeki genişlemeyle birlikte ortaya çıkmış, kırsal kesim ücretli işçi artışı Türkiye genelindeki artışın yaklaşık üçte birini (yüzde 29,4) oluşturmuştur. Kırsal kesimde ücretli çalışanların önemli artış gösterdiği bu dönemde, işverenler de önemli artış göstermiş, işveren kitlesinde ortaya çıkan toplam artışın yarıdan fazlası (yüzde 58,2) kırsal kesimden kaynaklanmıştır. 2008 Yılında kırsal kesim tarım sektörü istihdam artışı ile birlikte ücretsiz aile işçileri önemli artış gösterirken, kentsel alanlarda kendi hesabına çalışanların son yıllardaki eğilime paralel olarak önemli gerileme gösterdiği ve toplam istihdam değişimine negatif katkıda bulunduğu görülmektedir (Tablo 9).

Tablo 9. 2008-2010 Döneminde Türkiye’de Kent ve Kır Temelinde İşteki Duruma Göre İstihdam Değişimi (Kişi Sayısı ve %)

		2008		2009		2010	
		Değişim		Değişim		Değişim	
		Kişi Sayısı	%	Kişi Sayısı	%	Kişi Sayısı	%
Türkiye	Ücretli İşçi	402592	3,2	(-)167155	(-)1,3	991792	7,8
	İşveren	59989	5,0	(-)40485	(-)3,2	(-)6427	(-)0,5
	Kendi Hesabına	(-)62146	(-)1,4	105262	2,4	118655	2,7
	Ücretsiz Aile İşçisi	55535	2,1	186180	6,9	212812	7,4
Kent	Ücretli İşçi	284424	2,7	(-)185705	(-)1,7	761457	7,3
	İşveren	25079	2,5	(-)24217	(-)2,3	(-)17799	(-)1,8
	Kendi Hesabına	(-)65169	(-)3,4	9722	0,5	52097	2,8
	Ücretsiz Aile İşçisi	907	0,2	29874	6,5	44180	9,0
Kır	Ücretli İşçi	118169	5,5	18550	0,8	230335	10,1
	İşveren	34911	19,1	(-)16269	(-)7,5	11372	5,6
	Kendi Hesabına	3023	0,1	95540	3,8	66558	2,6
	Ücretsiz Aile İşçisi	54628	2,5	156307	7,0	168631	7,1

Kaynak: Ek 14

2009 Yılında ise, ortaya çıkan istihdam gerilemesinin, kentsel alanlar ve imalat sanayii istihdamından kaynaklanması, ücretli iş faaliyetlerindeki gerileme ile birlikte krizin esas etkisinin ücretli çalışanlar üzerinde ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ücretli iş faaliyetlerindeki gerileme ve kriz koşullarında ayakta kalamayan kimi işletmelerin tasfiyesi ile işveren kitlesinin de krizden önemli ölçüde etkilendiği ve kentsel alanların yanı sıra, kırsal kesimde de işverenlerin önemli gerileme gösterdiği görülmektedir. Yine krizle birlikte kırsal kesim tarım sektörü istihdam artışı, sektörde temel istihdam

biçimleri olan ücretsiz aile işçiliği ve kendi hesabına çalışanların artışı ile sağlanmış, bu iki istihdam biçimi krizle birlikte kentsel alanlarda dahi artış göstermiştir (Tablo 9; Ek 14).

Tüm ekonomik faaliyet alanlarında önemli istihdam artışının sağlandığı kriz sonrasında ise, ücretli çalışanlar özellikle krizle birlikte hızlı gerilemenin ortaya çıktığı kentsel alanlarda önemli artış göstermiş, hem kentsel hem kırsal kesimde ücretsiz aile işçiliği ve kendi hesabına çalışma biçimi yaygınlık göstermeye devam etmiştir. Kırsal kesimde yeniden artış eğilimi gösteren işveren kitlesinin ise, kentsel alanlarda artan ücretli işçi kitlesine karşın gerilemeye devam ettiği ve toplam istihdamdaki payının önemli düzeyde düşüş gösterdiği görülmektedir (Tablo 9; Ek 14).

Değerlendirme

Küresel krizle birlikte Türkiye’de işgücü-istihdam pozisyonlarında gözlenen yapısal eğilimlerde önemli değişimler gözlenmektedir. Bu değişimler, esasında 2007 yılında ortaya çıkmış, krizin etkisiyle hız kazanmış ve derinleşmiştir.

Krizle birlikte istihdamdaki gerileme ve işsizlik artışı, toplumun gittikçe daha geniş kesimlerinin, düşen hane gelirini telafi etmek için bir gelir elde etmek amacıyla işgücü piyasasına katılmasını gerektirmiş, bu durum özellikle işgücüne katılımı oldukça düşük düzeylerde olan kadınların işgücüne katılımı ile ortaya çıkmıştır. İşgücüne katılımdaki artış hem kırsal ve kentsel alanlarda hızlı gerçekleşirken, kırsal kesimdeki artış dikkat çekici düzeyde gerçekleşmiştir. İşgücüne katılımı, kadınlarda kentsel alanlarda, erkeklerde ise kırsal alanlardaki artış belirleyici olmuştur.

İşgücüne katılım hızlanırken, kentsel alanlarda imalat sanayii istihdamı ve ücretli çalışanlardan kaynaklı istihdam kaybı ve hızlı işsizlik artışı, erkekler açısından krizin kentsel alanlarda etkisinin oldukça yüksek olmasına neden olmuştur. Kadınlar açısından ise kentsel alanlarda, düşen hane gelirini telafi etmek için kadınların hızla emek piyasasına yönelmelerine karşın, hizmetler sektöründeki artışla belirlenen istihdam artışının oldukça yetersiz kalması, işsizliğin erkeklerden çok daha hızlı artış göstermesine neden olmuştur. Bununla birlikte işsizlikte gözlenen bu artış, yalnızca resmi olarak işsiz kabul edilen kitledeki artışı göstermektedir. Bu artış, iş bulma umudu kalmadığı için iş aramayan ancak gelir getirici herhangi bir işte çalışmaya hazır, ümidi kırık işsizler kitlesindeki yüksek artışla birlikte değerlendirildiğinde, krizin kentsel

alanlarda hem kadın hem erkekler üzerinde etkilerinin daha şiddetli olduğu görülmektedir.

Kırsal alanlarda ise, esas olarak ücretsiz aile işçiliği ve kendi hesabına çalışma biçimine dayanan tarım sektörü istihdam artışı, önceki krizlerde olduğu gibi 2009 krizinde de, kırsal kesimde işgücü artışının belirli düzeyde istihdama yansımaları ve istihdamın artış göstermesini sağlamıştır. Bununla birlikte, tarım sektörü istihdam artışının belirli bir sınırı olması, krizle birlikte hızlanan işgücü artışının önemli düzeyde işsizlikle karşılaşmasına ve ümidi kırık işsizlerin varlığıyla birlikte, işsizliğin kırsal kesimde de hızla yaygınlaşmasına neden olmuştur.

2. İşgücü, İstihdam ve İşsizlik Yapı ve Pozisyonlarında Yıllar Arası Değişim/Geçiş Matrisleri

Yukarıda, dönemler itibarıyla Türkiye’de işgücü, istihdam ve işsizlik pozisyonlarındaki değişimler incelenerek küresel krizle birlikte bu yapı ve pozisyonlarda ortaya çıkan farklılaşmalar ele alınmıştır. Bununla birlikte verilerin çıplak gözlemi, kriz döneminde ortaya çıkan net değişime ilişkin bilgi sunmadığı için krizin etkisini ortaya koyabilmek için yeterli değildir. Bu nedenle bu kısımda, i) işgücü, istihdam ve işsizler ile ii) işteki duruma göre istihdam değişimine ilişkin dönemler arası geçiş matrisleri aracılığıyla, bu yapı ve pozisyonlarda ortaya çıkan net değişimler araştırılmakta ve krizin etkisi değerlendirilmektedir.

2.1. İşgücü, istihdam ve işsizler arası geçiş matrisleri

Bir önceki kısımda incelendiği gibi, krizin etkisiyle Türkiye’de işgücüne katılım hızlı artış göstermiş, istihdam gerilerken işsizlik¹²² geniş toplumsal kesimler arasında hızla yaygınlaşmıştır. Bununla birlikte işgücü yapısındaki bu değişimler, değişimin kaynaklarına ilişkin bilgi vermemekte, sadece toplam değişimin yönünü göstermektedir. İşgücüne katılımdaki bir değişim, daha önce işgücüne dahil olmayanlardaki bir değişimin yanısıra, daha önce istihdamda ya da işsiz olan kesimlerin işgücüne katılımındaki değişim ile de ortaya çıkabilir. Aynı şekilde istihdamdaki (ya da

¹²² Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında, tersi belirtilmediği sürece, işsizlik hesaplamaları için sadece resmi işsizlik rakamları kullanılmaktadır.

işsizlerdeki) bir değişim de daha önce istihdamda (işsiz olanlarda) yer alanlarda ortaya çıkacak bir değişimle belirlenebileceği gibi, daha önce işsiz olanlar (istihdamda olanlar) ya da işgücüne dahil olmayanların istihdama katılmasına (işgücüne katılarak işsiz kalmasına) bağlı olarak da belirlenebilecektir. Bu kısımda, bu nedenle işgücü, istihdam ve işsizlerdeki değişimin kaynakları araştırılmakta ve net değişim ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

HHİA, ankete katılan her çalışanın bugünkü ve bir yıl önceki işgücü durumuna ilişkin bilgi vermektedir. Bir diğer deyişle istihdamda ya da işsiz olmak yoluyla işgücüne dahil ya da olmayan her bir birey için bir yıl önceki işgücü bilgileri de mevcut olduğundan, çalışabilir yaştaki nüfus için oluşturulacak geçiş matrisleri sayesinde, kriz döneminde işgücü, istihdam ve işsizlik değişimine ilişkin daha ayrıntılı bilgi sağlamak mümkündür.

Bu amaçla, bu kısımda, Freije vd. (2011)'in 2008-09 krizinin Meksika emek piyasası üzerindeki etkilerini inceledikleri çalışmalarında kullanılan yöntem takip edilmekte, istihdamdaki ve işsizlikteki gerçek değişimi ortaya koyabilmek amacıyla geçiş matrisleri aracılığıyla çeşitli ayrıştırmalara gidilmektedir. Gerçek istihdam (ya da işgücü ve işsizlerdeki) değişiminin bileşenleri şu şekilde gösterilebilir:

• ***İşgücüne Dahil Olmayanlardaki Değişim***= İşgücüne Dahil Değilken İstihdama Katılanlar + İşgücüne Dahil Değilken İşsiz Kalanlar – (İşsizken İşgücü Dışı Kalanlar + İstihdamdayken İşgücü Dışı Kalanlar)

• ***İstihdamdaki Değişim***= İstihdamdayken İşsiz Kalanlar + İstihdamdayken İşgücü Dışı Kalanlar - (İşgücüne Dahil Değilken İstihdama Katılanlar + İşsizken İstihdama Katılanlar)

• ***İşsizlerdeki Değişim***= İşsizken İşgücü Dışı Kalanlar + İşsizken İstihdama Katılanlar – (İşgücüne Dahil Değilken İşsiz Kalanlar + İstihdamdayken İşsiz Kalanlar)

Bu ayrıştırma sonucunda işgücü, istihdam ve işsizlere ilişkin her bir dönem için ortaya çıkan net etkiyi; üçü arasında ortaya çıkan net geçişleri görmemiz mümkündür. Çalışmanın bu kısmında, işgücü kompozisyonundaki değişimi analiz etmek amacıyla, yukarıda açıklanan ayrıştırma yönteminin yanısıra, bu ayrıştırma ile oluşturulan “geçiş matrisleri”nden yararlanılmakta ve bu matrisler üzerinden hesaplanan “geçiş olasılıkları” üzerinden bazı karşılaştırmalara gidilmektedir. Çalışmanın daha sonraki

kısımlarında da kullanılacak olan geçiş matrisleri için 2009 yılına ait daha geniş kapsamlı bir rnek Ek 15’de yer almaktadır.

Geçiş matrisleri üzerinden hesaplanan geçiş olasılıkları ile her dönem için çalışabilir yaştaki nüfusun işgücü kompozisyonundaki değişime ilişkin net oransal veriler üzerinden yorum yapabilmemiz mümkündür. i) İşgücüne katılma/işgücü dışı kalma, ii) işsiz kalma, iii) istihdamda kalma olasılığı olarak ifade edilen bu olasılıkların, oransal karşılığı şu şekildedir:

- ***İşgücüne katılma olasılığı:*** Bir nceki dönem işgücüne dahil olmayan bireyler içinde cari yılda işgücüne katılanların oranını gösterir. ***İşgücü dışı kalma olasılığı:*** Bir nceki dönem –işgücü dışı, istihdam ve işsizler olmak üzere- üç ayrı nüfus pozisyonunda yer alanlar için cari yılda işgücü dışı kalanların oranını gösterir.
- ***İstihdama katılma olasılığı:*** Bir nceki dönem üç ayrı nüfus pozisyonunda yer alanlar için, bu gruplar içinde cari yılda istihdama katılanların oranını gösterir.
- ***İşsiz kalma olasılığı:*** Bir nceki dönem üç ayrı nüfus pozisyonunda yer alanlar için, bu gruplar içinde cari yılda işsiz kalanların oranını gösterir.

Bu oran, bir önceki dönem işgücü dışı, istihdamda ya da işsiz olan bireylerin cari yıldaki işgücü durumunun ne şekilde değişeceğini, kendi bütünselliği (tüm olasılıkların toplamı) zerinden açıklayan bir oran olduğu için kriz dönemindeki eğilimlerin ortaya konulabilmesi açısından daha anlamlı olmaktadır.

İşgücündeki Değişim

Aşağıdaki tabloda, küresel krizin etkisiyle hızla artış gösteren toplam işgücü, incelenen her bir yıl için, bir önceki yıl işgücüne dahil değilken ikinci dönem dahil olanlar ve işgücüne dahilken işgücü dışında kalanlar şeklinde ayrıştırılarak incelenmekte ve net değişimler ortaya konulmaktadır (Tablo 10).

Türkiye’de krizin etkisiyle, işgücüne yeni katılanlar ve işgücü dışı kalanlar arasındaki fark, bir diğer deyişle net işgücü artışı azalma eğilimi göstermiştir. Net işgücü artışındaki yavaşlama ise, işgücü dışı kesimlerin işgücüne katılımlarındaki hızlanmaya rağmen, krizle birlikte işgücü dışı kalanların da önemli artış göstermesi nedeniyle ortaya çıkmıştır. İşgücü dışı kalanlardaki artış ise esas olarak istihdamdayken işgücü dışı kalanlardaki artışla belirlenmiş; 2007 yılı sonrasında Türkiye’de, işsizken

işgücü dışı kalanların sayısı düşüş göstermiştir. Bir diğer deyişle, krizin etkisiyle istihdamın daha önemli bir kesimi işgücü dışı kalırken, işsizler açısından hızlanan kriz koşulları, gelir getirici herhangi bir işte çalışma zorunluluğu ile işsizken işgücü dışı kalanların azalmasına yol açmıştır. İstihdamdayken işgücü dışı kalanlardaki artış ise, krizle birlikte ümidi kırık işsizlerdeki yüksek artışı açıklamaktadır; istihdamdayken iş kaybına uğrayan kesimler arasında kriz nedeniyle daha önemli bir kesim ümidi kırık işsiz konumuna geçerek işgücü dışı kalmıştır (Tablo 10).

Tablo 10: 2004-2010 Döneminde Türkiye’de Gerçek İşgücü Değişimi

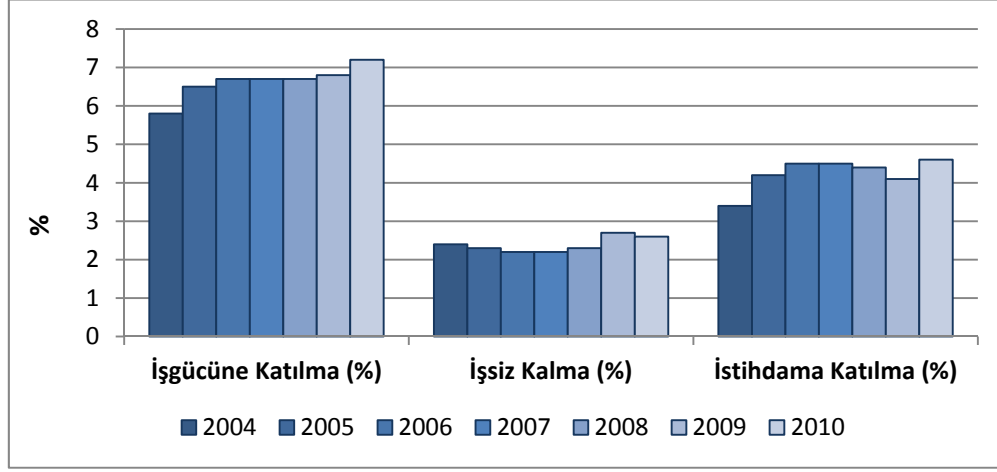
İşgücüne Dahil Olmayanlardaki Değişim	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
İşgücü Dışı Kalanlar	1010752	1082092	1289045	1318646	1422073	1492994	1447481
İstihdamdayken	623192	604001	693183	694705	813021	890203	859440
%	61,7	55,8	53,8	52,7	57,2	59,6	59,4
İşsizken	387560	478091	595862	623941	609052	602791	588041
%	38,3	44,2	46,2	47,3	42,8	40,4	40,6
İşgücüne Katılanlar	1506569	1714326	1795423	1828660	1821701	1842984	1979763
İstihdama Katılanlar	877158	1108960	1201807	1231744	1193610	1117171	1273863
%	58,2	64,7	66,9	67,4	65,5	60,6	64,3
İşsiz Kalanlar	629411	605366	593616	596916	628091	725813	705900
%	41,8	35,3	33,1	32,6	34,5	39,4	35,7
Net Değişim	495817	632234	506378	510014	399628	349990	532282

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

İşgücüne yeni katılımların ise esas olarak, krizin emek piyasalarında yüksek istihdam kayıpları, hızlanan işsizlik artışı –ve daha sonra görüleceği üzere düşen reel ücret düzeyleri- gibi şiddetli etkilerinin ortaya çıktığı 2009 yılının ardından düşen hane gelirini telafi etmek amacıyla, esas olarak 2010 yılında hızlandığı gözlenmektedir (Tablo 10).

Bununla birlikte işgücü değişiminde ortaya çıkan esas farklılaşma, işgücüne katılanların ayrıştırılmasıyla ortaya çıkmaktadır. Tablo 10’da görüldüğü gibi, krizle birlikte ortaya çıkan temel değişim, 2007 yılından itibaren ortaya çıkan temel eğilimin şiddetlenmesi yönünde olmuş; işgücüne katılımlar artarken, bu artış işsiz kalanlardaki artışla belirlenmiş, istihdama katılanlar önemli gerileme göstermiştir. 2009 Yılında işgücüne katılarak işsiz kalanlar yüzde 15,6 oranında artış gösterirken, istihdama katılanlar yüzde (-) 6,4 oranında gerilemiştir. 2010 Yılında işgücüne katılanlar arasında,

istihdama katılanların payı artış göstermesine karşın, bu oran kriz öncesi seviyenin oldukça altında kalmıştır.

Şekil 32. 2004-2009 Döneminde Türkiye’de İşgücüne Dahil Olmayanların İşgücüne Katılma, İşsiz Kalma ve İstihdama Katılma Olasılığı (%)

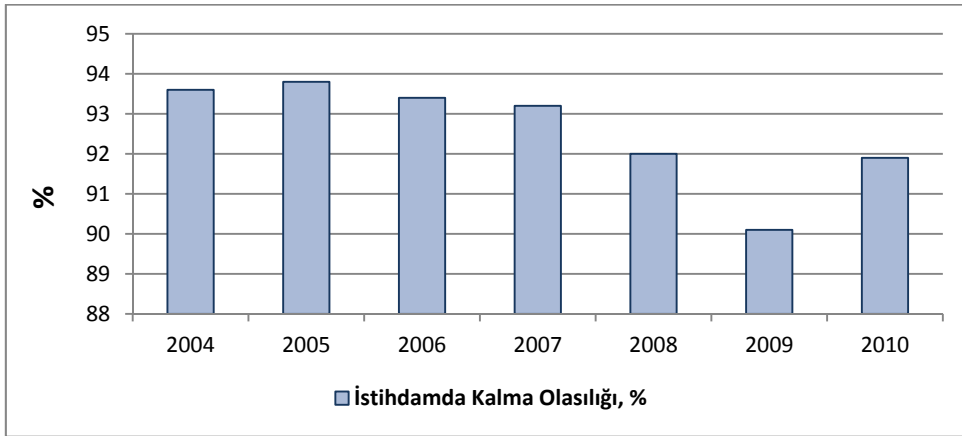
Kaynak: HHİA, Çeşitli yıllar

Şekil 32’de yer alan geçiş olasılıkları, bir önceki yıl işgücüne dahil olmayanlar arasında cari yılda istihdama katılma ya da işsiz kalma yoluyla işgücüne dahil olanların oranını gösterdiği için, işgücüne dahil olmayanlardaki değişime ilişkin daha net bilgi sağlamaktadır. Türkiye’de, küresel kriz öncesi dönemde (2004-2007), nüfusun işgücüne dahil olmayan kesimlerinin işgücüne katılma olasılığı artış göstermiş, bu ise istihdam artışının görece yüksek olduğu bu dönemde, işgücü dışı kesimler arasında istihdama katılanların oranının (istihdama katılma olasılığı) artış göstermesi ve işsiz kalanların oranının (işsiz kalma olasılığı) gerilemesi ile gerçekleşmiştir. 2004-2007 Döneminde Türkiye’de işgücüne katılımdaki artışın önemli düzeyde istihdama yansıdığı söylenebilir. Bununla birlikte, çıplak gözlemlerin gösterdiği gibi, Türkiye emek piyasasında eğilimlerin yön değiştirmeye başladığı 2007 yılından sonra, 2008 yılında daha sınırlı ve 2009 yılında oldukça hızlı olmak üzere, işgücüne dahil olmayanların istihdama katılma olasılığı gerilerken, işsiz kalma olasılığı yükselmiştir. Bir diğer deyişle, işgücüne dahil olmayanlar arasında gittikçe daha geniş kesimlerin işgücüne katıldığı ancak işsiz kaldığı görülmektedir. Kriz yılında ortaya çıkan bu eğilim, kriz sonrasında da önemli bir değişim göstermemiş, istihdamda sağlanan önemli artışla işgücüne dahil olmayanlar için, işgücüne katılarak istihdama katılma olasılığı

yükselirken, işgücüne katılımdaki hızlı artışla birlikte, işsiz kalma olasılığı da kriz öncesi seviyenin üzerinde gerçekleşmiştir (Şekil 32).

İstihdamdaki değişim

İstihdam değişiminin, yeni katılanlar ve istihdam dışı kalanlar şeklinde ayrıştırılarak incelenmesi, Türkiye’de kriz öncesi konjonktürde ve krizle birlikte net istihdam değişimi ve bu değişimin kaynaklarına ilişkin daha geçerli bilgi sağlayacaktır.

Şekil 33. 2004-2010 Döneminde Türkiye’de İstihdamdakilerin İstihdamda Kalma Olasılığı (%)

Kaynak: HHİA, 2004-2010

Şekil 33, 2004-2010 Döneminde Türkiye’de istihdamdakilerin istihdamda kalma olasılığını (diğer yandan istihdam dışı kalma olasılığını da) bir diğer deyişle, bir önceki yıl istihdamda olanlar arasında cari yılda istihdamda kalmaya devam edenlerin oranlarını göstermektedir. 2005 Yılı sonrasında başlayan gerileme eğiliminin, krizin etkisiyle hızlandığı, istihdamdakilerin istihdamda kalma olasılığının 2009 yılında yüzde 90,1’e gerilediği gözlenmektedir. Bir diğer deyişle, 2008 yılında istihdamda olanlar arasında 2009 yılında istihdamda kalmaya devam edenlerin oranı yüzde 90,1 iken, yüzde 9,9’luk bir kesim işgücü dışı ya da işsiz kalmak yoluyla istihdam dışı kalmıştır. İstihdamda kalma olasılığı, 2010 yılında artış göstermiş olmakla birlikte, kriz sonrasında sağlanan önemli istihdam artışına rağmen, 2009 yılında istihdamda olanlar arasında 2010 yılında istihdamda kalmaya devam edenlerin oranı kriz öncesi seviyesinden oldukça düşüktür.

Aşağıdaki tabloda her bir dönem için istihdamdaki net değişim, bir önceki dönemde istihdamda değilken, ele alınan dönemde istihdama katılanlar ve istihdamdayken istihdam dışı kalanlar biçiminde ayrıştırılarak verilmiştir. Ayrıca istihdama yeni katılanlar ile istihdam dışı kalanların bir yıl önceki istihdam durumu bilgileri sayesinde, istihdama katılanların ve istihdam dışı kalanların hangi düzeyde işsizlerden ya da işgücüne dahil olmayanlardan oluştuğu gösterilmektedir (Tablo 11).

Tablo 11: 2004-2010 Döneminde Türkiye’de Gerçek İstihdam Değişimi

İstihdamdaki Değişim	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
<i>İstihdam Dışı Kalanlar</i>	1223157	1721931	1288114	1352469	1646268	2083730	1733731
<i>İşsiz Kalanlar</i>	599965	568930	594931	657764	833247	1193527	874291
%	49,1	33,0	46,2	48,6	50,6	57,3	50,4
<i>İşgücü Dışı Kalanlar</i>	623192	604001	693183	694705	813021	890203	859440
%	50,9	35,1	53,8	51,4	49,4	42,7	49,6
<i>İstihdama Katılanlar</i>	1773989	2172227	2202618	2253768	2265425	2413266	2853836
<i>İşsizken</i>	896831	1068267	1000811	1022024	1071815	1296095	1579973
%	50,6	49,2	45,4	45,3	47,3	53,7	55,4
<i>İşgücüne Dahil Değilken</i>	877158	1108960	1201807	1231744	1193610	1117171	1273863
%	49,4	51,1	54,6	54,7	52,7	46,3	44,6
<i>Net Değişim</i>	550832	450296	914504	901299	619157	329536	1120105

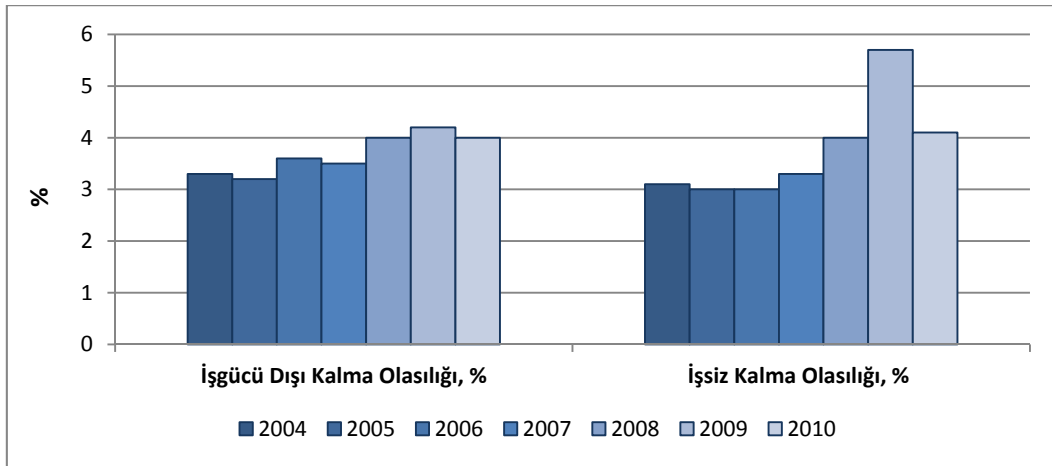
Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

Türkiye’de, istihdama yeni katılanlar ile istihdamdayken istihdam dışı kalanlardaki değişimler incelendiğinde, 2007 yılından sonra katılanlar ve çıkanların önemli artış gösterdiği, bir diğer deyişle krizle birlikte istihdam ve istihdam dışı kesimler arasındaki geçişlerin hız kazandığı görülmektedir. Kriz yılında, beklenildiği gibi istihdam dışı kalanların sayısında hızlı bir artış ortaya çıkarken (437.462 kişilik artış), diğer yandan istihdama yeni katılanların gösterdiği artış önemlidir (147.841 kişilik artış) (Tablo 11).

İstihdama katılımlardaki artış, işsizken istihdama katılanlardaki artışla belirlenmiştir. Yukarıda görüldüğü gibi, kriz yılında işgücüne dahil olmayanların istihdama katılımı gerilemiş, işgücüne yeni katılanlar arasında işsiz kalanlar hızlı artış göstermiştir. Buna karşın, krizle birlikte istihdama yeni katılımların hızlandığı ve bunun işsizlerin istihdama dahil olmasıyla ortaya çıktığı görülmektedir. Dikkat çekici bir başka nokta, 2007 yılına kadar işgücüne dahil değilken istihdama katılanların artışı, işsizken

katılanların artışından daha hızlı iken, işgücüne katılımların artış gösterdiği 2007 sonrasında, işgücü dışından istihdama katılımlar gerilemiş, istihdama katılımlardaki artış tamamen işsizlerden kaynaklanmıştır. 2009 Yılında işgücü dışından istihdama katılanların sayısı önemli düzeyde (yüzde -6,4) gerilerken, işsizken istihdama katılanların sayısındaki artış (yüzde 20,9) dönemin en yüksek artışı olmuştur. Önemli düzeyde istihdam artışının sağlandığı kriz sonrasında ise, işsizlerden istihdama katılımlardaki artış hızlanmaya devam ederken, krizle birlikte azalan işgücü dışı kesimler arasından katılımlar da yeniden artış göstermeye başlamıştır (Tablo 11).

2008 ve 2009 Yıllarında istihdam dışı kalanların, kriz öncesi konjonktürdeki genel eğilimden farklı olarak oldukça önemli artış göstermesi, beklenileceği gibi büyük ölçüde istihdamda olanların işsiz kalmasıyla ortaya çıkmıştır. İstihdamdayken işsiz kalanlar sayısal olarak 2005 yılı sonrasında artış göstermeye başlamış olmakla birlikte 2007 sonrasında hızlanan bu artış, 2009 yılında oldukça yüksek seviyelere ulaşmıştır. Kriz yılında, istihdamdayken işsiz kalanların sayısı, bir önceki yıla göre yüzde 43,2 artış göstermiş, 2008-09 döneminde toplam 2.027 bin kişi istihdamda iken işsiz kalmıştır. Bu durum, istihdamdakilerin geçiş olasılıklarını gösteren şekil 39'dan da gözlenebilir; esas olarak 2007 itibariyle istihdamdakilerin işsiz kalma olasılığında (bir önceki yıl istihdamda olanlar arasında cari yılda işsiz kalanların oranı) ortaya çıkan artış eğilimi, krizle birlikte önemli ölçüde hız kazanmıştır (Tablo 11).

Şekil 34. 2004-2010 Döneminde Türkiye’de İstihdamdakilerin İşgücü Dışı ya da İşsiz Kalma Olasılığı, (%)

Kaynak: HHİA

İstihdamdakiler açısından işsiz kalmanın yanısıra, işgücü dışı kalma olasılığı da krizle birlikte artış eğilimi göstermiştir. Yukarıda açıklandığı gibi, krizle birlikte istihdamdayken işgücü dışı kalanların sayısı önemli artış göstermiş; esas olarak 2008 yılında hızlanan ve büyük ölçüde iş kaybına uğrayan ve iş bulma ümidi olmadığı için işgücü dışı kalan bu kesimlerdeki artışla, istihdamdakiler arasında işgücü dışı kalanların oranı artış göstermiştir. İstihdamdakiler açısından krizle birlikte ortaya çıkan işsiz kalma ve işgücü dışı kalma olasılığındaki artış, 2010 yılında belirgin bir düşüş göstermemiş ve kriz öncesi seviyenin oldukça üzerinde gerçekleşmiştir (Tablo 11; Şekil 34).

İşsizlerdeki değişim

Tablo 12’de, dönem boyunca ve kriz nedeniyle ortaya çıkan toplam işsizleri, bir önceki dönem işsiz olmayan ancak, incelenen dönemde işsizlere katılanlar (işsiz kalanlar) ve bir önceki dönem işsiz olan ancak, incelenen dönemde işsizlik pozisyonu değişenler (istihdama katılan ya da işgücü dışı kalanlar) olarak ayrıştırılarak verilmektedir.

Tablo 12. 2004-2010 Döneminde Türkiye’de İşsizlerdeki Gerçek Değişim

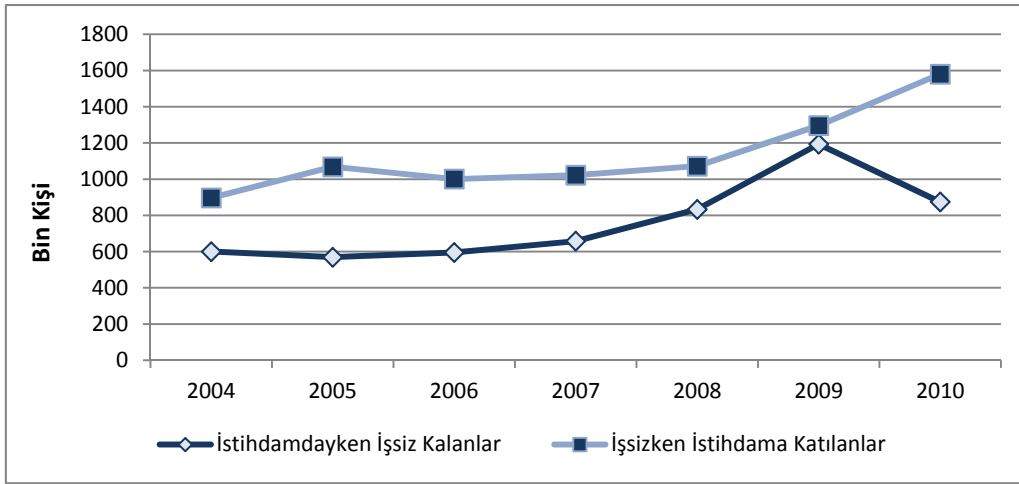
İşsizlerdeki Değişim	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
<i>İşsizlik Pozisyonu Değişenler</i>	1284391	1546358	1596673	1645965	1680867	1898886	2168014
<i>İstihdama Katılanlar</i>	896831	1068267	1000811	1022024	1071815	1296095	1579973
%	69,8	69,1	62,7	62,1	63,8	68,3	72,9
<i>İşgücü Dışı Kalanlar</i>	387560	478091	595862	623941	609052	602791	588041
%	30,0	30,9	37,3	37,9	36,2	31,7	27,1
<i>İşsiz Kalanlar</i>	1229376	1174296	1188547	1254680	1461338	1919340	1580191
<i>İstihdamdayken</i>	599965	568930	594931	657764	833247	1193527	874291
%	48,8	48,4	50,1	52,4	57,0	62,2	55,3
<i>İşgücüne Dahil Değilken</i>	629411	605366	593616	596916	628091	725813	705900
%	51,2	51,6	49,9	47,6	43,0	37,8	44,7
<i>Net Değişim</i>	-55015	-372062	-408126	-391285	-219529	20454	-587823

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

Türkiye’de 2007 yılı sonrasında hızlanan işsizlik artışı, 2009 yılında toplam işsiz sayısının yaklaşık 3 buçuk milyon kişiye ulaşmasıyla sonuçlanmıştı. Tablo 12’den görüldüğü gibi krizle birlikte ortaya çıkan bu artış, yukarıda da açıklandığı gibi, istihdamda ya da işgücü dışı iken işsiz kalanlardaki artışın hızlanmasıyla ve esas olarak

istihdamdakilerin işsizleşmesi yoluyla ortaya çıkmıştır. Yine daha önce vurgulandığı gibi, işgücü dışı iken işgücüne katılarak işsiz kalanların dönemsel değişimine bakıldığında, krizin işgücü dışı kesimler için de hızlı bir işsizleşme süreci ortaya çıkardığı görülmektedir.

Yine istihdama katılımlar incelenirken vurgulandığı gibi, istihdamda olanlar açısından işsizleşmenin hızlandığı kriz yılında, işsizlerden istihdama katılımlar da önemli ölçüde hızlanmış; 2008 ve 2009 yıllarında, istihdamda yer alan toplam 2 milyondan fazla kişi (2.026.774 kişi) kriz nedeniyle işsiz kalırken, aynı dönemde 2.368 bin işsiz, istihdama katılmıştır (Tablo 12, Şekil 40).

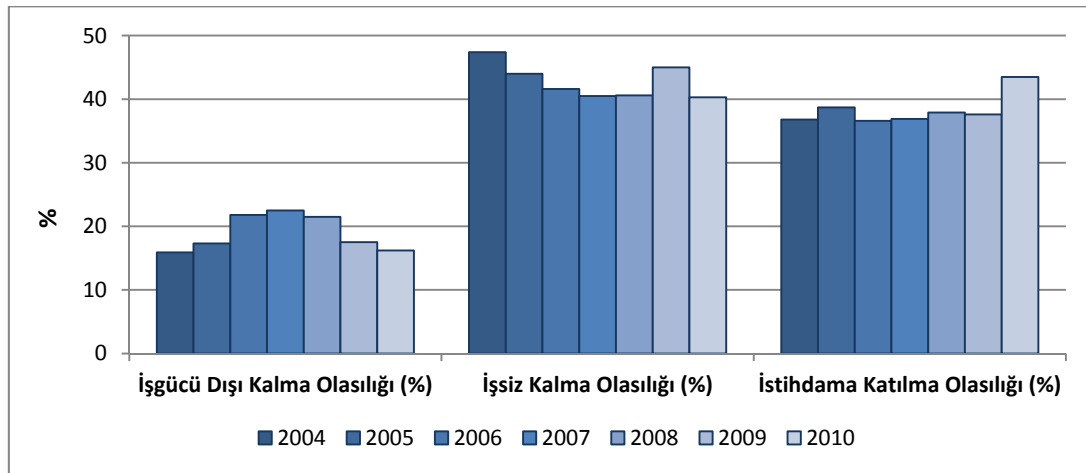
Şekil 35. 2004-2010 Döneminde Türkiye’de İstihdam ve İşsizler Arasındaki Geçiş (Kişi Sayısı)

Kaynak: Tablo 12

Türkiye’de istihdam ve işsizler arasındaki geçişleri gösteren yukarıdaki şekilden görüldüğü gibi, küresel kriz öncesi konjonktürde istihdam ve işsizler arasındaki geçiş/mobilite görece yavaşken, krizle birlikte bu geçişler önemli artış göstermiş, emek piyasası mobilitesi kriz döneminde hız kazanmıştır. Krizle birlikte ortaya çıkan tek gerileme (yukarıda açıklanan işgücü dışından istihdama katılımlardaki gerileme dışında), işsizken işgücü dışı kalanlardaki gerileme olmuştur -ki bu da emek piyasasının mobilite artışıdaki bir başka etken olmuştur-. Bu durum, -yukarıda da vurgulandığı gibi- işsizliğin hızla yaygınlaştığı kriz koşullarında işsizlerin, gelir getirici herhangi bir iş bulmak umuduyla, işgücü piyasasında kalarak iş aramaya devam ettiğini ve kriz

öncesine göre daha sınırlı kesimlerin işgücü dışı kaldığını göstermektedir (Şekil 35, Tablo 12).

Bu durum, işsizlere ait olasılıkların sunulduğu şekil 36’da da görülmektedir. Dönemsel değişimlerin gösterdiği gibi, bir önceki yıl işsiz olanlar arasında cari yılda işgücü dışı kalanların oranı (işgücü dışı kalma olasılığı), 2007 sonrasında sürekli düşüş eğilimi göstermiş, krizin yarattığı koşullarda işsizler açısından çeşitli nedenlerle iş aramaktan vazgeçerek işgücü dışına çıkma olasılığı gerilemiştir. Esas önemli noktalardan birisi, işsizlerin işsiz kalma olasılığında 2007 yılına kadar devam eden düşüş eğiliminin, krizin etkisiyle birlikte yerini artışa bırakması, krizin, işsizlerin işsizliğinde yani uzun dönemli işsizlikte ortaya çıkardığı artıştır. 2008 Yılında işsiz olan her 100 kişiden 45’inin 2009 yılında yine işsiz olduğu görülmektedir. Krizle birlikte işsizlerin işsizliğindeki artış o denli yüksek olmuştur ki, işsizler arasından istihdama katılan önemli bir kitleye karşın, toplam işsizler arasında istihdama katılanların oranı (istihdama katılma olasılığı) kriz öncesine göre herhangi bir artış göstermemiş, aksine gerilemiştir (Şekil 35, Şekil 36).

Şekil 36. 2004-2010 Döneminde Türkiye’de İşsizlerin İşsiz Kalma, İşgücü Dışı Kalma ve İstihdama Katılma Olasılıkları (%)

Kaynak: HHİA

Kriz sonrasında yine işsizler açısından işgücü dışı kalma olasılığı gerilemeye devam etmiş, kriz yılında işsiz olanlar arasında kriz sonrasında işgücü dışı kalanların sayısı ile birlikte oranı da gerilemeye devam etmiştir. Yine kriz sonrasında, işsizken istihdama katılanların artış göstermeye devam etmesi ile işsizler arasında istihdama

katılanların oranı da artış göstermiş ancak, işsizler arasında işsiz kalanların oranı kriz öncesi seviyenin üzerinde gerçekleşmiş, krizle birlikte uzun dönemli işsizlikte ortaya çıkan artış önemli düzeyde kalıcı olmuştur (Tablo 12; Şekil 36).

2.2. İşteki durum geçiş matrisleri

Bir önceki kısımda açıklandığı gibi, küresel kriz Türkiye’de işgücü-istihdam yapısında ortaya çıkardığı değişimle birlikte, toplumun gittikçe daha geniş kesimleri üzerinde doğrudan etkili olmuş, emek piyasası işgücü dışı kesimler ile istihdamda ve işsiz olan kesimler arasındaki hızlanan geçişlerle birlikte, önemli düzeyde mobilite kazanmıştır.

Bununla birlikte, toplam istihdama ilişkin bu eğilim, farklı konumlarda istihdamda bulunan kesimlerde krizle birlikte ortaya çıkan eğilime ilişkin bilgi vermemektedir. Bu nedenle, bu kısımda, 2004-2010 dönemi için, farklı konumlarda istihdamda yer alan bireylerin, bir yıl önceki işgücü durumundan hareketle oluşturulan geçiş matrisleri ve geçiş olasılıkları ile her bir konumda istihdam edilenler açısından net değişimlerin ne yönde olduğu ve istihdam dışı kalma ya da istihdam içi geçişlerin krizle birlikte nasıl bir eğilim sergilediği ortaya konulmaktadır.

Tablo 13: 2004-2010 Döneminde Türkiye’de İşteki Duruma Göre İstihdama Katılan ve İstihdam Dışı Kalanlar (Kişi Sayısı ve %)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
İstihdama Katılanlar	1773989	2177228	2202618	2253769	2265426	2413266	2853836
Ücretli	1432297	1680641	1698401	1785949	1830769	1949955	2369802
%	80,7	77,2	77,1	79,2	80,8	80,8	83,0
İşveren	25338	32755	30506	30639	29600	32206	31619
%	1,4	1,5	1,4	1,4	1,3	1,3	1,1
Kendi Hesabına	163888	275705	268661	224705	188894	199772	206526
%	9,2	12,7	12,2	10,0	8,3	8,3	7,2
Ücretsiz Aile İşçisi	152466	188127	205050	212476	216163	231333	245889
%	8,6	8,6	9,3	9,4	9,5	9,6	8,6
İstihdam Dışı Kalanlar	1223157	1172931	1288114	1352470	1646269	2083730	1733731
Ücretli	973219	963807	1064875	1132434	1368704	1766247	1448956
%	79,6	82,2	82,7	83,7	83,1	84,8	83,6
İşveren	16042	21265	25922	27997	37584	38454	33883
%	1,3	1,8	2,0	2,1	2,3	1,8	2,0
Kendi Hesabına	94906	103927	112213	110199	135886	167497	142718
%	7,8	8,9	8,7	8,1	8,3	8,0	8,2
Ücretsiz Aile İşçisi	138990	83932	85104	81840	104095	111532	108174
%	11,4	7,2	6,6	6,1	6,3	5,4	6,2

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

Öncelikle, her bir dönem için istihdama katılanlar ile istihdam dışı kalanların işteki duruma göre ayrıştırılmasıyla, bu değişimlerin hangi kesimlerden kaynaklandığı netleştirilecektir. Tablo 13’de, incelenen dönemde, işteki duruma göre istihdama katılan ve istihdam dışı kalanlar verilmektedir.

Krizle birlikte hızlanan istihdama katılımlarda öne çıkan önemli nokta, istihdam dışından ücretli bir işte çalışmaya başlayanların gösterdiği artıştır. 2009 Yılında, istihdama katılımlar tüm kesimlerde artış göstermiştir ancak istihdam dışından katılımlarda ücretlilere katılımların ulaştığı boyut belirleyici olmuştur¹²³. Krizin ücretli kesimde ve işverenlerde bir daralma ve ücretsiz aile işçileri ya da kendi hesabına çalışanlarda bir artışla birlikte ortaya çıkmış olması, işgücü ya da istihdam dışı kesimlerin büyük ölçüde ücretsiz aile işçisi ya da kendi hesabına istihdama katıldığı izlenimini vermiş olmasına karşın, krizle birlikte artan istihdama katılımların kriz öncesine göre daha önemli kısmının ücretlilere katılımlarla belirlendiği görülmektedir¹²⁴. 2009 Yılında istihdam dışı kesimlerden ücretli bir işte çalışmaya başlayan kişi sayısı, 2005 yılının ardından dönem boyunca gözlenen en hızlı artış olmuştur (Tablo 13).

İstihdam dışı kalan kesimlerdeki değişime bakıldığında, krizle birlikte ortaya çıkan en temel değişimin, istihdam dışı kalan ücretlilerin kitlesel ve oransal artışı olduğu görülmektedir. Krizle birlikte tüm gruplarda istihdam dışı kalanlar artış göstermiş ancak, iki dönem arasındaki bu artış 2009 yılında, ücretliler açısından en hızlı gerçekleşmiştir. Ücretli çalışanların ardından istihdam dışı kalanlardaki artışın en hızlı olduğu kesimleri sırasıyla, kendi hesabına çalışanlar ve sırasıyla ücretsiz aile işçileri ve işverenler oluşturmuştur¹²⁵.

Türkiye’de 2009 krizi ile birlikte, istihdam ve istihdam dışı kesimler arasındaki geçişler, istihdamdaki tüm kesimler açısından hız kazanmıştır ancak özellikle ücretliler

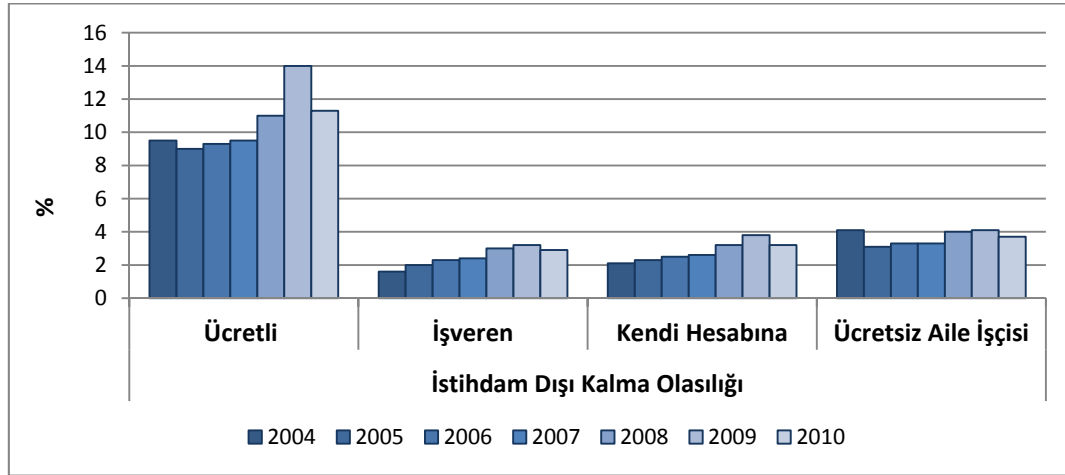
¹²³ 2009 Yılında, istihdam dışından ücretlilere katılımlar yüzde 6,5; ücretsiz aile işçilerine katılımlar yüzde 7; kendi hesabına çalışanlara katılımlar yüzde 5,8 ve işverenlere katılımlar yüzde 8,8 oranında artış göstermiştir. Aynı oranlar 2007 yılında sırasıyla yüzde 5,2; yüzde 3,6; yüzde (-)16,4 ve yüzde 0,4’tür (Tablo 13).

¹²⁴ 2009 Yılında istihdama katılımlarda bir önceki yıla göre ortaya çıkan artışın (147.840 kişi) yüzde 80,6’sını ücretlilere katılanlardaki artış, yüzde 10,3’ünü ücretsiz aile işçilerine katılımlardaki artış, yüzde 7,4’ünü kendi hesabına çalışmaya başlayanlardaki artış ve yüzde 1,8’ini işverenlere katılımlardaki artış oluşturmuştur (Tablo 13).

¹²⁵ 2008-2009 Döneminde istihdam dışı kalanlardaki artış ücretli çalışanlar için yüzde 29; kendi hesabına çalışanlar için yüzde 23,3; ücretsiz aile işçileri için yüzde 7,1 ve işverenler için yüzde 2,3’tür (Tablo 13).

açısından ortaya çıkan hızlanma ve istihdam dışı kesimler ile ücretliler arasındaki geçişlerin boyutu belirleyici olmuştur.¹²⁶

Krizin farklı konumlarda istihdamda bulunan ve dolayısıyla krizlerden farklı biçimlerde etkilenen bu kesimler üzerindeki olumsuz etkisi, istihdamda kalma olasılıklarının sunulduğu şekil 42’den de gözlenmektedir. Görüldüğü gibi, bir önceki yıl istihdamda olanlar içinde cari yılda istihdam dışı kalanların oranı (istihdam dışı kalma olasılığı), tüm dönemler için ücretli çalışanlar açısından en yüksektir. Krizin etkisi ise bu oranin hızlı bir biçimde yükselmesi yönünde olmuştur. İstihdam dışı kalma olasılığı, istihdamdaki tüm gruplar açısından, görece yüksek istihdam artışının yaşandığı 2005 sonrasında yükselme eğilimine girmiştir ancak, krizle birlikte hızlanan artış, esas belirleyici etkinin ücretli emek üzerinde ortaya çıktığını göstermektedir (Şekil 37).

Şekil 37. 2004-2010 Döneminde Türkiye’de İşteki Durum Temelinde
İstihdamdakilerin İstihdam Dışı Kalma Olasılığı (%)

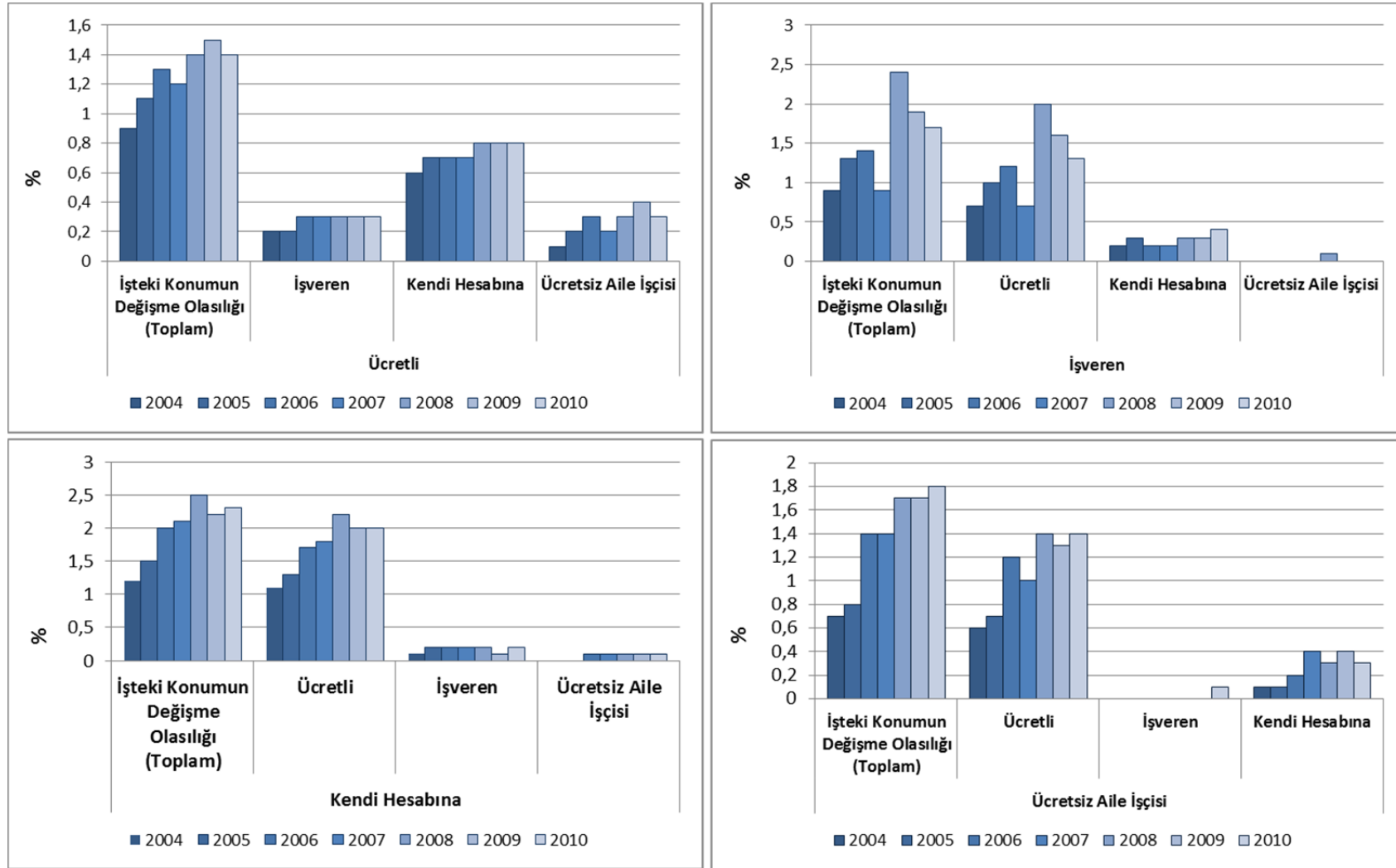
Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

Şekil 37’de görüldüğü gibi, Türkiye’de, küresel krizin etkisiyle istihdamdaki tüm kesimler için, istihdam dışı kalma olasılığı artış göstermiş, bir diğer deyişle istihdamda kalma olasılığı gerilemiştir. Bununla birlikte, istihdam dışı kalma olasılığındaki en yüksek artış ücretli kesim açısından ortaya çıkmıştır. Yukarıda açıklandığı gibi, kriz nedeniyle istihdam dışı kalan ücretlilerdeki artış tüm gruplar içinde en yüksektir ve

¹²⁶ 2009 Yılında istihdam dışı kalan her 100 ücretli çalışana karşılık istihdam dışından 110 kişi ücretli bir işte çalışmaya başlamıştır. Bu oran işverenler için daha yüksekken (1/1,19), kendi hesabına çalışanlar (1/0,84) ve ücretsiz aile işçileri (1/0,5) için daha düşüktür (Tablo 13).

istihdam dışı kalan kesimler arasında ücretlilerin payı krizle birlikte önemli artış göstermiştir. Şekil 37’de de görüldüğü gibi, istihdam dışı kalma olasılığı krizle birlikte esas olarak ücretli kesim açısından gösterdiği artışla belirleyici olmuştur. Kriz döneminde, istihdamın önemli artış gösterdiği ücretsiz aile işçileri ve kendi hesabına çalışanların dahi istihdamda kalma olasılığı gerilemiş, bu kesimler arasında kriz öncesine göre daha önemli bir kısım istihdamda kalmaya devam etmiştir. Yine, kriz sonrasına ilişkin değişimler de, tüm kesimler açısından geçerli olmakla birlikte, özellikle ücretli kesim açısından krizle birlikte ortaya çıkan olumsuz etkinin kriz sonrasında önemli düzeyde kalıcılık gösterdiğini göstermektedir (Şekil 37).

Bununla birlikte, istihdamda kalmaya devam etme işteki durum değişikliği ile de ortaya çıkabileceğinden, farklı konumlarda istihdamdakilerin işteki konumunun ne ölçüde değiştiği (ve korunduğu) önem kazanmaktadır. İncelenen dönem içinde, istihdamdakilerin istihdamda kalmaya devam etmekle birlikte, işteki durumun değişme olasılıkları ve bu olasılıkların dağılımı şekil 38’de verilmektedir.

Şekil 38. 2004-2010 Döneminde Türkiye’de İşteki Durum Temeline İstihdamdakilerin İstihdam İçi Geçiş Olasılıkları (%)

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

Şekil 38’de görüldüğü gibi, tüm kesimlerde istihdamda olanlar açısından, dönem boyunca istihdam konumu değiştirme olasılığında ortaya çıkan artış eğilimi, krizle birlikte hız kazanmıştır. Bununla birlikte, bu artışın şiddeti ve istihdam içi geçişler söz konusu olduğunda, önemli noktalar öne çıkmaktadır.

İstihdam içi geçişler noktasında, dönem boyunca, ücretliler açısından kendi hesabına çalışma biçimine geçiş belirleyicidir. Bununla birlikte, istihdamda kalmaya devam eden ücretliler arasında krizle birlikte artan istihdam içi geçişlerde, kendi hesabına çalışma biçimine geçişin yanısıra, ücretsiz aile işçiliğine geçişler de önem kazanmıştır. 2009 Yılında ücretli çalışanların, diğer kesimlere göre çok daha önemli bölümü (yüzde 14) istihdam dışı kalmış, istihdamda kalmaya devam edenlerin tamamına yakını (yüzde 98,4) ücretli olarak istihdamda kalmaya devam etmiştir. İstihdam içi geçiş yapan sınırlı kesimin yarısından fazlası (yüzde 54,5) kendi hesabına ve yaklaşık dörtte biri (yüzde 26,7) ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaya başlamış, geri kalan kesim ise (yüzde 18,8) işverenlere katılmıştır. Her ne kadar ücretliler açısından krizle birlikte esas değişim, istihdam dışı kalanların oranındaki yüksek artış olsa da, istihdam içi geçişlerin de hız kazandığı bu dönemde, ücretli işi sonlananlar arasında kendi hesabına ve ücretsiz aile işçiliğine geçiş yapma eğiliminin artış gösterdiğini söylemek mümkündür (Ek 15, Şekil 38).

Yine, kendi hesabına çalışanlar ve ücretsiz aile işçilerinden ücretli çalışma biçimine geçişin önemli olduğu ve 2008 yılı itibariyle bu geçişlerin hız kazandığı görülmektedir. Kriz yılında kendi hesabına çalışanların yüzde 96,2’si istihdamda kalmaya devam etmiş, bunların yüzde 97,7’si kendi hesabına çalışmaya devam etmiştir. Krizle birlikte hız kazanan istihdam içi geçişler ise ücretlilere katılımlarla belirlenmiş, kendi hesabına çalışanlar arasında istihdam içi geçiş yapanların yüzde 89,3’ü ücretlilere katılmış, yüzde 5,6’lık bir kesim ise ücretsiz aile işçilerine katılmıştır. Ücretsiz aile işçilerinin ise yüzde 96’sı istihdamda kalmaya devam ederken, istihdamda kalanların – kendi hesabına çalışanlara göre- daha geniş bir kesimi (yüzde 98,3) aynı konumda istihdamda kalmaya devam etmiştir. Ücretli çalışma biçimine geçişlerin oldukça yüksek olduğu ücretsiz aile işçileri arasında, kriz yılında istihdam içi geçiş yapanların belirleyici kısmı (yüzde 77,1) ücretli çalışanlara katılmış, yaklaşık beşte birlik (yüzde 21,4) kesim ise kendi hesabına çalışmaya başlamıştır. Bu iki çalışma biçiminden, işverenlere katılımların ise yok denecek kadar az olduğu, özellikle ücretsiz aile

işçiliğinden işverenliğe geçişin hemen hiç olmadığını söylemek mümkündür (Ek 15, Şekil 38).

Bir diğer önemli nokta, işverenlerin istihdam içi geçişleri açısından ortaya çıkmıştır. İşverenler açısından, istihdam durumuna ilişkin değişimler açısından 2008 yılı 2009 yılından daha olumsuz bir yıl olmuştur. Daha önce de açıklandığı gibi, işverenlerin istihdamda kalma olasılığı 2008 yılında daha hızlı gerileme göstermiş, katılanlar ve çıkanlar arasındaki fark, yani net değişim 2008 yılında daha düşük gerçekleşmiştir. 2008 yılından itibaren işverenlerin istihdamda kalma olasılığı gerilerken, aynı zamanda istihdamda konum değiştirme olasılığı da hızla yükselmiş, bu ise esas olarak ücretlilere katılımlarla belirlenmiştir. 2008 itibarıyla işverenlerin daha önemli bir kesimi ücretli çalışanlara katılmaya başlamış, istihdam içi geçiş yapan işverenlerin çok büyük kısmı (2008 yılında yüzde 85, 2009 yılında yüzde 82,7) ücretlilere katılmıştır. İstihdam içi geçiş yapan işverenlerin oldukça sınırlı bir kesimi (2008 yılında yüzde 13,3, 2009 yılında yüzde 16,2) ise kendi hesabına çalışmaya başlamıştır (Ek 15, Şekil 38).

2.3. Ücretli çalışanlardaki net değişim

Yukarıda görüldüğü gibi, krizin esas etkisi ücretli çalışanlar üzerinde ortaya çıkmış, krizle birlikte toplam istihdamda özellikle ücretlilere katılanlar ve ücretli çalışma biçimi sonlananlar arasındaki geçişler hızlanmıştır. Yukarıda, dönem boyunca istihdamda katılanlar ve istihdam dışı kalanların, işteki duruma göre dağılımı verilmiş, istihdam ve istihdam dışı kesimler arasındaki geçişler ortaya konulmuştur. Bu kısımda, öne çıkan kimi noktaları netleştirmek amacıyla, istihdamda krizle birlikte hızlanan geçişlerin esas belirleyeni ücretli çalışanlar kitlesinde dönem boyunca ortaya çıkan net değişim ortaya konulmaktadır.

Tablo 14'te görüldüğü gibi, dönem boyunca toplumun gittikçe artan düzeyde önemli bir kesimi ücretli bir işte çalışmaya başlarken, ücretli bir işte çalışan önemli bir kesimi de bu sürecin dışında kalmıştır. Ücretli emek artışının görece yüksek olduğu 2005 yılı sonrasında, işi sonlananların, ücretli bir işte çalışmaya başlayanlardan daha hızlı artış göstermesiyle net ücretli çalışan artışı düşüş göstermeye başlamıştır.

Dolayısıyla, 2005 yılı sonrası ücretli artışının yavaşlamasının, esas olarak ücretli bir işte çalışırken işi sonlananlardaki artış nedeniyle ortaya çıktığı görülmektedir.

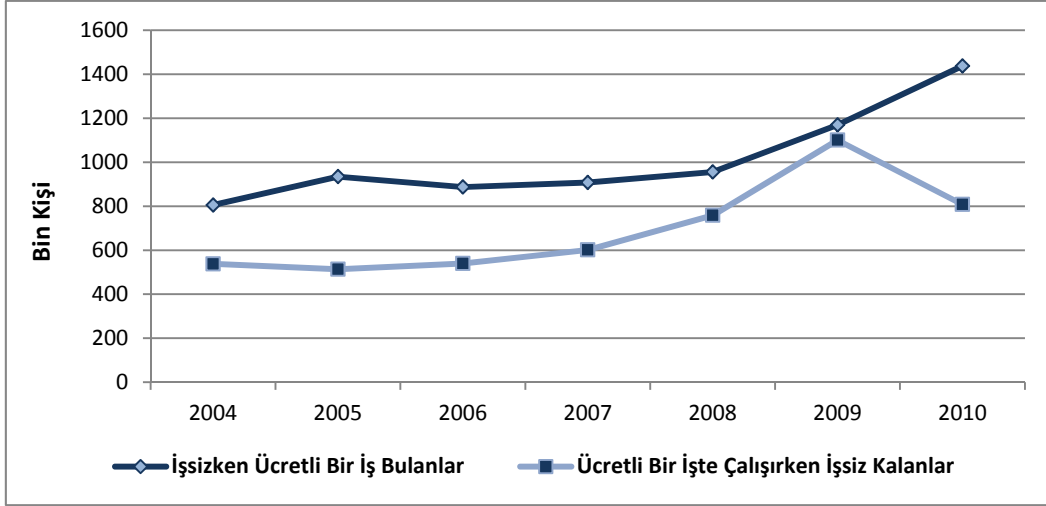
Ücretli işi sonlananlardaki artış 2008 yılı itibariyle krizin etkisiyle hızlanırken, katılanların artışı yavaşlamış, kriz yılında bu eğilimlerin şiddetlenmesi, ücretlilerde ortaya çıkan daralmanın temel nedenini oluşturmuştur (Tablo 14).

Tablo 14: 2004-2010 Döneminde Türkiye’de Ücretli Çalışmaya Başlayan ve Ücretli İşi Sonlanan Kişi Sayısı (Bin Kişi)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Çıkanlar (Kişi Sayısı)	1059955	1083896	1206321	1278226	1544427	1940228	1627349
<i>İşteki Konumu Değişenler (%)</i>	8,2	11,1	11,7	11,4	11,4	9,0	11,0
<i>İşsiz Kalanlar (%)</i>	50,7	47,3	44,7	47,0	49,1	56,7	49,6
<i>İşgücü Dışı Kalanlar (%)</i>	41,1	41,6	43,6	41,6	39,5	34,3	39,4
Katılanlar (Kişi Sayısı)	1511722	1770570	1819435	1897751	1983261	2093235	2517541
<i>İşteki Konumu Değişenler (%)</i>	5,3	5,1	6,7	5,9	7,7	6,8	5,9
<i>İşsizler (%)</i>	53,3	52,8	48,8	47,8	48,2	55,9	57,1
<i>İşgücüne Dahil Olmayanlar (%)</i>	41,5	42,1	44,6	46,3	44,1	37,3	37,0
Net Değişim (Kişi Sayısı)	451767	686674	613114	619525	438834	153007	890192

Kaynak: HHİA Çeşitli Yıllar

Ücretli çalışma durumu sonlananların sayısında krizle birlikte hızlanan artış ise esas olarak işsiz kalanlardaki artışla belirlenmiştir. Ücretli işçiler kitlesinden çıkanlar arasında işsizlerin payı 2006 sonrasında artış gösterirken, kriz yılındaki hızlanmayla ücretli işi sonlananların yarıdan çok daha fazlasının işsiz kaldığı görülmektedir. Krizle birlikte işgücü dışı kalmak yoluyla ücretli işi son bulanların sayısı artış gösterirken, işsiz kalanlardaki artışın çok daha yüksek gerçekleşmesi, 2009 yılında ücretli işi son bulanlar arasında işgücü dışı kalanların payının düşüş göstermesine neden olmuştur. İşteki konumu değişerek ücretli işçi konumu sonlananların ise özellikle 2008 yılında artış gösterdiği, ancak işsiz kalanlardaki yüksek artış nedeniyle toplam içindeki payın düşüş gösterdiği gözlenmektedir (Tablo 14; Şekil 44).

Şekil 39: 2002-2010 Döneminde İşsizler ve Ücretli Çalışanlar Arasındaki Geçiş (Kişi Sayısı)

Kaynak: Tablo 14

Kriz yılında ücretli çalışanlar kitlesine katılan 2 milyondan fazla kişinin yarından fazlası yine işsizlerden oluşmuş, işsizken ücretli bir işte çalışmaya başlayanlar kriz öncesi yüksek ücretli çalışan artışının sağlandığı döneme oranla önemli düzeyde artış göstermiştir. İşsizken ücretli bir işte çalışmaya başlayanlardaki artışın yanı sıra, kriz yılında, işgücüne dahil değilken ücretli bir işte çalışmaya başlayanların gerilediği gözlenmektedir. Yine ücretli çalışanlara katılanlar arasında, istihdam içi geçişlerin de krizle birlikte düşüş gösterdiği gözlenmektedir (Tablo 14).

Değerlendirme

İlk elden veriler üzerinden gerçekleştirdiğimiz analizler göstermektedir ki, küresel kriz Türkiye’de, işgücü, istihdam, işsizlik yapı ve pozisyonlarında önemli değişimlerle birlikte, geniş toplumsal kesimler üzerinde etkili olmuştur. Çıplak gözlemlerin ötesinde, net değişimlerin ortaya konulmasıyla daha çok açıklık kazanan bu etkiler, farklı toplumsal kesimler üzerinde farklı biçimlerde ortaya çıkmakla birlikte, toplumun işgücü dışı kesimleri, istihdamda ve işsiz olan kesimleri arasındaki net değişimler dikkate alınarak, tüm toplumsal kesimler üzerinde krizin ilk ve en belirgin etkisinin işsizliğin hızlı biçimde artış göstermesi olduğunu söylemek mümkündür. İşgücü dışı iken işgücüne katılanların işsizliği, istihdamdaki geniş kesimlerin işsizliği -ya da ümidi kırık işsiz olarak işgücü dışı kalması- ve işsizlerin işsizliğindeki artışla, küresel kriz

Türkiye’de toplumun geniş kesimleri üzerinde, işsizliğin hızlı ve kalıcı biçimde yaygınlık kazanması ile doğrudan etkili olmuştur.

İşsizlik artışının, farklı konumlarda istihdamda bulunanlar açısından, özellikle ücretli emek açısından belirleyici olduğu Türkiye emek piyasasında, krizle birlikte ortaya çıkan bir başka ve daha önemli nokta, işsizler arasından, kriz öncesine göre çok daha önemli bir kesimin istihdama katılmış olmasıdır. İşsizlerden artan katılımların ise, kriz koşullarına karşın, ücretli emeğe katılımlarla belirlendiği görülmektedir. Bir diğer deyişle, kriz döneminde Türkiye’de, ücretli emek kesimi belirleyici olmak üzere, istihdamdakiler açısından hızlı bir işsizleşme süreci ortaya çıkmış olmasına karşın, işsizlerin de daha önemli bir bölümü, ücretli emek kesimine dahil olmak yoluyla istihdama katılmıştır.

Bir başka önemli nokta, krizle birlikte Türkiye emek piyasasında, farklı konumlarda istihdamda bulunanlar arasında istihdam içi geçişlerin de hız kazanmış olmasıdır. İstihdam içi geçişlere ilişkin öne çıkan nokta ise, kriz döneminde, farklı istihdam konumlarından ücretli kesime katılımların artış göstermiş olmasıdır. Bir diğer deyişle, krizle birlikte Türkiye emek piyasasında, farklı işgücü pozisyonunda bulunanlar arasında olduğu gibi, farklı istihdam konumlarında bulunanlar arasındaki geçişler de hız kazanmıştır. İşsizler belirleyici olmak üzere, istihdam dışı kesimler arasından ücretli emek kesimine dahil olmak yoluyla istihdama katılımlardaki artışın yanısıra, istihdam içi geçişlerin de aynı dönemde artış göstermiş olması, krizle birlikte ücretli emek kesimi belirleyici olmak üzere, emek piyasasının önemli ölçüde yeniden yapılandırıldığını ve krizin Türkiye emek piyasası üzerindeki etkilerinin görünenin çok daha ötesinde olduğunu göstermektedir.

Beşinci Bölüm

Küresel Krizin (2008-09) Türkiye’de Ücretli Emek Üzerine Etkileri

Türkiye’de küresel krizin esas etkisinin ücretli emek kesimi üzerinde ortaya çıktığı görülmektedir. Bu etki, istihdamdaki payları ve Türkiye’deki hane büyüklükleri dikkate alındığında, toplumun geniş kesimlerinin krizden doğrudan etkilendiğini göstermektedir. Bununla birlikte, emek gücünün homojen bir yapıdan oluşmaması nedeniyle, bütüne ilişkin bir değerlendirme, emek gücü kompozisyonunu oluşturan farklı nitelik ve çalışma koşullarına sahip, farklı ekonomik faaliyet alanlarında çalışanlar arasındaki farklılıkları yansıtmayacağından yeterli olmayacaktır.

Çalışmanın bu bölümünde, Türkiye’de 2008-09 krizinin ücretli emek kesimi üzerindeki etkileri, i) farklı nitelik ve çalışma koşullarına sahip ve ii) farklı ekonomik faaliyet alanlarında –farklı nitelik ve çalışma koşullarına sahip- çalışan kesimler arasındaki farklılıkları yansıtacak biçimde, ayrıntılı bir veri-analize tabi tutulmaktadır. İncelemede kullanılan veri kaynağı, bir önceki bölüme ilişkin analizlerde kullanılan, Türkiye’de nüfusun ve işgücünün yapısına ilişkin temel veri kaynağı olan HHİA, inceleme dönemi 2002-2010 dönemidir.

1. Çeşitli Gruplar Temelinde Ücretli Emek Kompozisyonu ve Konjonktürel Değişimler

1.1. Temel özellikler ve konjonktürel değişimler

Bu kısımda, Türkiye’de küresel krizden oldukça şiddetli biçimde etkilenen ücretli çalışanlar i) cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi ve yapılan işin niteliği ve ii) çalışılan işletme ölçeği ve sosyal güvence gibi farklı niteliklere ve çalışma koşullarına sahip kesimler arasındaki farklılıkları yansıtacak biçimde incelenmekte, krizin farklı ücretli emek kesimleri üzerindeki etkileri ele alınmaktadır.

1.1.1. Cinsiyet, yaş, eğitim ve yapılan işin niteliği

Cinsiyet

Türkiye’de ücretli emek gücünün yaklaşık dörtte üçü erkeklerden oluşurken, dörtte biri kadınlardan oluşmakta, düşük işgücüne katılım ve düşük istihdam oranları ile

paralel olarak kadınların ücretli emek içindeki payları erkeklere oranla sınırlı kalmaktadır. Bununla birlikte, neoliberal dönüşüm süreci boyunca ve bu sürecin özellikle 2001 krizi sonrası son döneminde, Türkiye’de kadınların, istihdam artışına paralel olarak ücretli emek içindeki payları da büyümüş, ücretli emek faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi için gittikçe daha önemli düzeyde kadın emeğine yönelinmiştir. Bu ise, büyük ölçüde sektörel faaliyetlerdeki gelişmelerin doğrudan bir sonucu olarak ortaya çıkmış, -bir sonraki kısımda ayrıntılı olarak açıklanacağı gibi- reel üretken faaliyetlerin durgunluk gösterdiği bu süreçte, özel ve sosyal-kişisel hizmetler sektörlerindeki büyümeye paralel olarak kadınların toplam ücretli emek içindeki önemi artmıştır. Kadınların ücretli emek içindeki payı, görece yüksek istihdam artışının, başta finans olmak üzere hizmetler sektörü istihdam artışına dayandığı küresel kriz öncesi (2004-07) konjonktürde büyümeye devam etmiş, ücretli kadın istihdamı artışının erkeklerden yüksek gerçekleştiği bu dönemde, toplam ücretli çalışan artışının (1 milyon 840 bin kişi) yüzde 30’u kadınlardan kaynaklanmıştır (Ek 16).

Küresel krizin ücretli emek üzerindeki etkisinin ise, cinsiyetler açısından önemli farklılıklarla birlikte ortaya çıktığı görülmektedir. Krizin Türkiye emek piyasası üzerindeki etkilerinin belirli düzeyde ortaya çıktığı 2008 yılında, kriz öncesi temel eğilimler güçlenmiş; yavaşlayan erkek işçi artışına karşılık kadın işçilerin niceliksel büyümesi hız kazanmış, tüm ücretliler içinde kadınların payı önemli ölçüde büyümüştür. 2008 yılında belirginleşen kriz koşullarında ücretli iş faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde, kriz öncesine oranla çok daha büyük ölçüde kadın emeğine yönelinmiş, bu dönemde ücretli kesimde ortaya çıkan genişlemenin yüzde 41,1’i kadınlarla sağlanmıştır (Tablo 15).

Tablo 15: 2008-2010 Döneminde Cinsiyete Göre Ücretli Çalışanlardaki Değişim (Kişi Sayısı ve %)

	2008		2009		2010	
	<i>Kişi Sayısı</i>	<i>%</i>	<i>Kişi Sayısı</i>	<i>%</i>	<i>Kişi Sayısı</i>	<i>%</i>
Kadın	165313	5,9	24714	0,8	260384	8,7
Erkek	237280	2,4	(-)-191871	(-)-1,9	731409	7,5

Kaynak: Ek 16

Krizin etkilerinin şiddetlenmesiyle bu eğilim daha da güçlenmiş; 2009 yılında kadınlarda sınırlı bir artışa karşın, ücretli kesimde ortaya çıkan daralma bütünüyle erkeklerden kaynaklanmıştır. Daha önceki kısımda incelenen istihdamdaki değişimler, yalnızca ücretli kesimdeki değişimler ile birlikte değerlendirildiğinde, erkeklerde daralan istihdamın (-191.982 kişi) temel belirleyicisinin ücretli kesim olduğunu gösterirken, kadınlarda hızlanan istihdam artışına (275.782 kişi) karşılık ücretli kesimde sınırlı bir artış, ücretli kesim dışı istihdam artışı belirleyici olmuştur. Bununla birlikte, ücretli emeğin kendi içindeki karşılaştırma, hızla gerileyen erkek işçi sayısına karşılık artan kadın ücretliler ve kadınların tüm ücretli kesim içinde büyüyen payları; kriz öncesi genişleme konjonktüründe olduğu gibi, kriz döneminde de, tüm ekonomi genelinde daha yoğun ölçüde kadın emeğine yönelindiğini göstermektedir (Tablo 15).

Kriz sonrası hızlanan ücretli istihdamı artışının ise kadın ve erkekler açısından oldukça hızlı olduğu; kriz öncesi eğilimlerden farklı olarak, erkek ücretlilerin istihdam artışının oldukça hızlı olduğu görülmektedir. 2010 Yılında erkek ücretlilerde istihdam artışı 2003 yılı sonrasının en yüksek düzeyindedir, kadınlarda ise yine oldukça yüksek bir artış; dönem boyunca 2005 yılı dışında gözlenen en yüksek artışla, kriz sonrasında ortaya çıkan genişlemenin dörtte birinden fazlası (yüzde 26,3) kadınlardan kaynaklanmış, ücretli emek içinde kadınların payı büyümeye devam etmiştir (Ek 16; Tablo 15).

Yaş

Ücretli emeğin yaş grupları açısından dağılımı incelendiğinde, 15-24 yaş grubu genç işçilerin, yaklaşık 2 milyon 500 bin kişilik bir kitleyle, toplamın beşte birini oluşturduğu görülmektedir. Ücretli emek içinde en geniş kesimi ise 25-34 arası yaş grubu oluşturmaktadır. Genç ve yetişkinler olarak incelendiğinde, 2001 krizi sonrası dönemde, genç ücretlilerin, istihdam artışının en yüksek gerçekleştiği 2005 yılı dışında oldukça yavaş artış gösterdiği ve toplam içindeki payının hızlı bir şekilde gerilediği görülmektedir. 2005 Yılında ise genç ücretliler, toplamdaki yüzde 6,9 oranındaki artışa karşın yüzde 11,7 düzeyinde artış göstermiş, bu dönemde ortaya çıkan ücretli işçi artışının üçte biri (yüzde 34) gençlerle sağlanmıştır (Ek 16). Buna karşın büyüme ve istihdam artışının yavaşlayan bir hızla devam ettiği 2005 yılı sonrası, istihdamdaki bu artışın genç ücretliler açısından gittikçe daha yavaş gerçekleşmiş; ekonomik

faaliyetlerin genişlediği ve hız kazandığı dönemde ortaya çıkan istihdam artışında genç işçilerin önem kazanırken, kriz öncesi yavaşlayan istihdam artışı da yine esas olarak gençlerdeki yavaşlayan artışla belirlenmiştir¹²⁷.

Tablo 16: 2008-2010 Döneminde Yaş Gruplarına Göre Ücretli Çalışanlardaki Değişim (Kişi Sayısı ve %)

	2008		2009		2010	
	<i>Kişi Sayısı</i>	<i>%</i>	<i>Kişi Sayısı</i>	<i>%</i>	<i>Kişi Sayısı</i>	<i>%</i>
Genç	4690	0,2	(-)180706	(-)7,2	143404	6,1
Yetişkin	397903	4,0	13550	0,1	848388	8,1

Kaynak: Ek 16

Krizin esas belirleyici etkisi ise yine gençler üzerinde ortaya çıkmış, 2008 yılında genç ücretlilerde yetişkinlerin aksine hemen hiç artış ortaya çıkmazken kriz yılında şiddetli bir gerilemeyle genç ücretlilerin toplam içindeki payları hızla gerilemiştir. Krizle birlikte ortaya çıkan bu gerileme Türkiye genelini belirleyici nitelikte olmuş; 2009 yılında toplam ücretli çalışanlardaki azalma (-) 167 bin kişi olarak gerçekleşmişken, 15-24 yaş grubu ücretli çalışanlardaki azalma (-) 180 bin kişiden fazla olmuştur (Tablo 16; Ek 16).

Kriz sonrası yüksek istihdam artışı döneminde ise, yetişkin ücretli kesimdeki hızlı artışın yanı sıra, kriz öncesi oldukça yavaş artış gösteren ve krizle birlikte gerileyen genç ücretli istihdamının 2005 sonrası dönemin en yüksek düzeyinde olduğu görülmektedir. Ancak kriz sonrası yüksek artışa karşın, gençlerde ücretli istihdamı artışının krizle birlikte ortaya çıkan gerilemeyi karşılamakta oldukça yetersiz kaldığı görülmektedir. Kriz sonrasında ortaya çıkan ücretli istihdamı artışın yalnızca yüzde 14,5'i genç ücretlilerdeki artışla sağlanmış, gençlerin tüm ücretliler içindeki payı gerilemeye devam etmiştir (Tablo 16; Ek 16).

¹²⁷ 2005 Yılında Türkiye'de ücretli çalışan artışının yüzde 34'ü 15-24 yaş grubu ücretlilerdeki artışla, 2005-2007 döneminde ortaya çıkan artışın ise yüzde 9,8'i 15-24 yaş grubu ücretlilerdeki artışla ortaya çıkmıştır (Ek 16).

Eğitim

Öğrenim düzeyine göre kompozisyon, yaklaşık üçte birlik (2007 yılı: yüzde 30,2) ağırlıklı kesimin, 4 milyon kişiden fazla bir kitleyle ilkokul mezunlarından oluştuğunu göstermektedir. Genel ve mesleki-teknik lise mezunlarını bir arada değerlendirdiğimizde, toplam ücretli emek içinde ilkokul mezunlarının ardından lise mezunları ağırlıklı pay sahibi (yüzde 27,1) iken, yükseköğrenim mezunları yaklaşık 2.500 bin kişilik bir kitleyle toplamın beşte birinden daha sınırlı (yüzde 19,4) bir kesimi oluşturmaktadır (Ek 16).

Bununla birlikte, incelenen dönem boyunca Türkiye’de, ücretli emek içinde en geniş kesimi oluşturan ilkokul mezunlarının payı, zorunlu eğitimin sekiz yılı yükselmesi ile gerilerken ilköğretim mezunlarının payı büyümüştür. Dönem içinde, ücretli kesim içinde ilkokul mezunlarının yanı sıra, genel lise mezunlarının payı gerilemiş, ilköğretim mezunlarının yanısıra yükseköğrenim ve teknik lise mezunlarının payı büyümüştür. Özellikle küresel kriz öncesi görece yüksek istihdam artışı döneminde (2004-07), ücretli emek içinde en hızlı artış teknik lise mezunlarında ortaya çıkmış, teknik lise mezunlarının ardından yükseköğrenim mezunları önemli istihdam artışının ortaya çıktığı kesimi oluşturmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan istihdam artışının üçte birden fazlası (yüzde 34,2) yükseköğrenim mezunu ücretlilerdeki artışla sağlanırken, diğer bir üçte birlik kesim (yüzde 29,5) teknik lise mezunlarından kaynaklanmış, ilköğretim mezunlarındaki artış toplam artışın diğer bir önemli kısmını (yüzde 26,8) oluşturmuştur. Kısacası, küresel kriz öncesi dönemde ücretli iş faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi için daha büyük ölçüde yükseköğrenim düzeyi ve teknik altyapıya sahip emek gücüne yönelinmiş ve bu kesimlerin tüm ücretliler içindeki payları büyümüştür (Ek 16).

Tablo 17: 2008-2010 Döneminde Öğrenim Düzeyine Göre Ücretli Çalışanlardaki Değişim (Kişi Sayısı ve %)

	2008		2009		2010	
	<i>Kişi Sayısı</i>	<i>%</i>	<i>Kişi Sayısı</i>	<i>%</i>	<i>Kişi Sayısı</i>	<i>%</i>
Bir Okul Bitirmeyen	4329	0,8	6118	1,1	72737	13,4
İlkokul	-5267	(-)0,1	-189683	(-)4,6	205201	5,2
Ortaokul, Mesleki Ortaokul veya İlköğretim	89520	4,5	25036	1,2	355764	16,8
Genel Lise	27722	1,6	-84568	(-)4,9	33057	2,0
Mesleki veya Teknik Lise	42588	2,5	-80218	(-)4,6	48412	2,9
Yüksekokul, Fakülte ve Üzeri	243701	9,9	156158	5,8	276622	9,7

Kaynak: Ek 16

Krizin etkisi ise ilkokul ve teknik-genel lise mezunları üzerinde belirleyici olmuştur. İlkokul mezunu ücretlilerde kriz öncesi dönem boyunca gözlenen yavaş artış, krizin etkisi bu grup çalışanlarda 2008 itibariyle ortaya çıkan gerilemenin 2009 yılında oldukça önemli ve belirleyici düzeylere ulaşması olmuştur. Yine genel lise mezunlarında kriz öncesi dönem boyunca, kimi yıllar gerileme ile birlikte ortaya çıkan artış oldukça sınırlı olurken, krizin etkisi bu grup çalışanların istihdamında yüksek bir gerileme olmuştur. Bununla birlikte kriz öncesi görece yüksek ücretli artışı döneminde, en yüksek artış gösteren teknik lise mezunu ücretli kesimde, krizle birlikte önemli düzeyde daralma ortaya çıkmıştır. Buna karşın, kriz döneminde yükseköğrenim mezunu ücretliler, kriz öncesi konjonktüre göre yavaşlamakla birlikte, önemli artış göstermiş; lise ve altı eğitim düzeyine sahip ücretlilerde ortaya çıkan hızlı gerilemeye karşın, yükseköğrenim mezunları kriz döneminden görece az etkilenen bir kesim olmuştur (Ek 16; Tablo 17).

Kriz sonrası yüksek istihdam artışı döneminde ise, herhangi bir okul bitirmeyenler dahil olmak üzere, lise-altı eğitim düzeyine sahip ücretlilerde gözlenen artış belirleyici düzeyde olmuş, 2010 yılında sağlanan ücretli artışının üçte ikisi (yüzde 63,9) düşük eğitim düzeyine sahip bu kesimlerle sağlanmıştır. Kriz öncesi ve krizde tüm ücretliler içinde en hızlı artışın gözlemlendiği yükseköğrenim mezunları ücretlilerdeki kriz sonrası artış ise tüm ücretlilerdeki artışın bir diğer önemli bölümünü (yüzde 27,8) oluşturmuş, bu kesim çalışanların tüm ücretliler içindeki payları yükselmeye devam etmiştir. Buna karşın kriz sonrası genel ve teknik lise mezunlarındaki artışın görece yavaş kalması; genel lise mezunlarında kriz öncesi konjonktürde gözlenen eğilimin kriz sonrasında da devam ettiğini gösterirken, kriz öncesi yüksek istihdam artışında belirleyici olan teknik lise mezunu ücretlilerin, krizin ardından belirleyiciliğini önemli düzeyde kaybetmiş olduğunu göstermektedir (Ek 16; Tablo 17).

Yapılan işin niteliği

HHİA, İstihdamdakilerin meslek grupları açısından oldukça ayrıntılı bilgi sunmaktadır. Bununla birlikte incelemede kolaylık açısından bu çalışmada ücretli emek, temel olarak üç kategoride gruplandırılmıştır. Profesyonel meslek mensupları ve üst düzey yönetici ve müdürler “vasıflı işçi”, her türlü ara işlerde çalışan ücretliler “işçi”,

nitelik gerektirmeyen işler olarak sınıflandırılan işlerde çalışan ücretliler ise “vasıfsız işçi” başlığı altında gruplandırılmıştır¹²⁸.

Türkiye’nin küresel kriz öncesi yüksek büyüme ve istihdam artışı döneminde (2004-07), en hızlı istihdam artışı, ücretli emek içindeki payı yüzde 15’ler ile oldukça yüksek olan, vasıfsız işlerde çalışan ücretlilerdeki artışla ortaya çıkmış; ücretli emek içinde vasıfsız emek gücünün payı önemli artış göstermiştir. Bir diğer deyişle, kriz öncesi bu dönemde, görece canlılık gösteren ücretli iş faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi için belirleyici düzeyde vasıfsız emek gücüne yönelinmiştir. Teknisyenlik, yardımcı elemanlık, satış vb. işlerde çalışan ücretlilerin de önemli düzeyde artış gösterdiği bu süreçte, en yavaş artış vasıflı emek açısından ortaya çıkmış; kriz öncesi bu süreçte - 2005 yılı dışında-, vasıflı işlerde çalışan ücretli artışı oldukça sınırlı kalmıştır¹²⁹. Üstelik 2007 yılında, diğer tüm işlerde çalışan ücretlilerdeki devam eden artışa karşın, vasıflı işlerde çalışan ücretlilerin önemli düzeyde azalma gösterdiği ve toplam içindeki paylarının gerilediği gözlenmektedir. Kriz öncesi dönem boyunca ortaya çıkan ücretli artışının yüzde 72,3’ü ara işlerde çalışan işçilerle belirlenmiş, geri kalan artışın neredeyse tamamı (yüzde 21,9) vasıfsız işlerde çalışanlardan oluşmuştur. Dönem boyunca ücretli kesimdeki hızlı genişlemede, vasıflı emek gücünün payı ise yalnızca yüzde 5,8 olmuştur (Ek 16).

Tablo 18: 2008-2010 Döneminde Türkiye’de Yapılan İşin Niteliği Temelinde Ücretli Çalışanlardaki Değişim (Kişi Sayısı ve %)

	2008		2009		2010	
	<i>Kişi Sayısı</i>	<i>%</i>	<i>Kişi Sayısı</i>	<i>%</i>	<i>Kişi Sayısı</i>	<i>%</i>
Vasıflı İşçi	43064	2,6	203755	11,8	148933	7,7
İşçi	194276	2,2	-447088	(-)5,0	778821	9,1
Vasıfsız İşçi	165252	8,0	76177	3,4	64039	2,8

Kaynak: Ek 16

¹²⁸ “İşçi” olarak gruplandırılan kesim 1) Yardımcı profesyonel meslek mensupları, 2) Büro ve müşteri hizmetlerinde çalışan elemanlar 3) hizmet ve satış elemanları, 4) nitelikli tarım hayvancılık, avcılık, ormancılık ve su işleri çalışanları, 5) sanatkarlar ve ilgili işlerde çalışanlar ve 6) tesis ve makine operatörleri ve montajcılar ‘dan oluşmaktadır.

¹²⁹ 2004-07 Döneminde vasıflı işçi artışı yıllık ortalama yüzde 2,3, işçi artışı yıllık ortalama yüzde 5,6 ve vasıfsız işçi artışı yıllık ortalama yüzde 7,5’tir (Ek 16).

Krizle birlikte ortaya çıkan gerileme ise kriz öncesi konjonktürde görece hızlı artış gösteren, ara işlerde çalışan ücretlilerden kaynaklanmış, teknik ve yardımcı eleman, satış elemanı vb. gibi işlerde çalışan ücretli emek kesiminde ortaya çıkan hızlı gerileme, tüm ücretli kesimdeki daralmanın belirleyici nedenini oluşturmuştur. Buna karşın öne çıkan bir diğer önemli nokta, kriz yılında, vasıflı işlerde çalışan ücretlilerin gösterdiği yüksek artış olmuştur. Yükseköğrenim düzeyine sahip ücretlilerde ortaya çıkan yüksek artışa paralel olarak vasıflı emek gücünün kriz döneminde kriz öncesine ve diğer nitelikte işlerde çalışan ücretlilere oranla gösterdiği yüksek artışın da gösterdiği gibi, kriz koşullarında ücretli iş faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde daha önemli düzeyde vasıflı emek gücüne ihtiyaç duyulmuştur. Bununla birlikte, krizin vasıfsız işlerde çalışan ücretli emek kesimi üzerindeki etkisi, bu kesimde kriz öncesi konjonktürde yaşanan hızlı genişlemenin yavaşlaması olmuştur. Yine de vasıfsız işlerde çalışanlarda kriz yılında ortaya çıkan artış önemsiz sayılamayacak bir düzeyde gerçekleşmiş, vasıflı emeğin yanısıra vasıfsız emeğin de tüm ücretliler içindeki payı büyümüştür (Ek 16; Tablo 18).

Kriz sonrasında ise ara işlerde çalışan işçi artışı dönemin en yüksek artışı olmuştur. 2010 Yılında sağlanan ücretli işçi artışının oldukça önemli bölümü (yüzde 78,5) bu kesim ücretlilerdeki artışla sağlanmış, ortaya çıkan artış, krizle birlikte ortaya çıkan gerilemenin çok daha üzerinde gerçekleşmiştir. Bununla birlikte kriz sonrasında vasıfsız emek gücü artışı yavaşlamaya devam etmiş, kriz öncesi vasıfsız işlerde çalışanlardaki yüksek artış eğilimi krizle birlikte yön değiştirmiş ve kriz sonrası tüm ücretliler içinde en yavaş artış gösteren vasıfsız emek gücünün ücretli emek içindeki payı gerilemiştir. Krizle birlikte yön değiştirerek eğilimlerden bir diğeri olan vasıflı emek artışındaki hızlanma ise kriz sonrasında da önemli boyutta devam etmiş, bu dönemde ortaya çıkan artışın yine önemli bir bölümü (yüzde 15) vasıflı işlerde çalışanlardaki artış ile sağlanmış, vasıflı emeğin ücretli emek içindeki payı büyümeye devam etmiştir (Ek 16; Tablo 18).

1.1.2. İşyeri Büyüklüğü ve Sosyal Güvence

İşyeri büyüklüğü

Türkiye genelinde ücretli iş faaliyetleri büyük ölçüde orta (10-249 kişi) ve küçük ölçekli (1-9 kişi) işyerlerinde yoğunlaşmış durumdadır. 2001 Krizi sonrası, küçük ölçekli işyerlerinde çalışan ücretlilerin, toplam içindeki önemi artış göstermiş, bu artış 2004 yılına kadar devam etmiştir. Küresel kriz öncesi görece yüksek istihdam artışı döneminde ise, küçük ölçekli işyerlerinde çalışan ücretlilerin toplam içindeki payı gerilemekle birlikte, 2004-07 döneminde, 558 bin kişilik artışla, ortaya çıkan ücretli artışının oldukça önemli bir bölümü (yüzde 30,3) küçük ölçekli işyerlerindeki artıştan kaynaklanmıştır (Ek 16).

Küresel krizin ilk etkileri ise, kriz öncesi yüksek artışın sağlandığı küçük ölçekli işyerlerinde ücretli çalışanlar üzerinde ortaya çıkmış, 2008 yılında orta ve büyük ölçekli işyerlerinde ücretli işçi artışı özellikle büyük ölçekli işyerlerinde hızlanarak devam ederken, küçük ölçekli işyerlerinde ücretli çalışan kesimde daralma ortaya çıkmıştır. Krizin derinleşerek yayıldığı ve Türkiye emek piyasası üzerinde bütünüyle etkili olduğu 2009 yılında ise esas etkinin büyük ölçekli işyerlerinde ücretli çalışan kesimler üzerinde ortaya çıktığı, kriz yılında ortaya çıkan gerilemenin çok büyük bölümünün (yüzde 81,7) büyük ölçekli işyerlerinden, diğer bölümün ise orta ölçekli işyerlerinden kaynaklandığı görülmektedir. Krizle birlikte öne çıkan bir diğer önemli nokta ise, küçük ölçekli işyerlerinde ortaya çıkan artışla birlikte ücretli iş faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde küçük ölçekli işyerlerine yönelimin başlamış olmasıdır (Ek 16, Tablo 19).

Tablo 19: 2008-2010 Döneminde Türkiye’de İşyeri Büyüklüğüne Göre Ücretli Çalışanlardaki Değişim (Kişi Sayısı ve %)

	2008	%	2009	%	2010	%
Küçük	(-) 53984	(-) 1,2	20286	0,5	333376	7,6
Orta	352190	5,5	(-) 51745	(-) 0,8	558446	8,3
Büyük	104387	6,1	(-) 135697	(-) 7,5	99971	6,0

Kaynak: Ek 16

Ücretli iş faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde küçük ölçekli işyerlerinin artan önemi kriz sonrasında daha belirgin hale gelmiştir. Kriz sonrası sağlanan ücretli

istihdamı artışı, tüm ücretlilerin yarısından fazlasının istihdam edildiği orta ölçekli işyerleri belirleyici (yüzde 56,3) iken, küçük ölçekli işyerlerinde ücretli çalışanlar dönem boyunca ortaya çıkan en yüksek artışla, 2010 yılında ücretli kesimde ortaya çıkan genişlemenin belirleyici (yüzde 33,6) bir diğer bölümünü oluşturmuştur. Büyük ölçekli işyerlerinde istihdam artışının küçük ve orta ölçekli işyerlerine oranla daha sınırlı kaldığı kriz sonrasında, ücretli kesimdeki genişlemenin önemli ölçüde küçük ölçekli işyerlerindeki artışa dayandığı ve krizle birlikte ücretli iş faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde küçük ölçekli işyerlerinin öneminin arttığını söylemek mümkündür (Ek 16, Tablo 19).

Sosyal güvence (SGK)

İstihdamda kayıtdışılık oranları tarım sektöründe ücretsiz aile işçilerinin ve kendi hesabına çalışanların büyük ölçüde enformel çalışmasına bağlı olarak oldukça yüksek gerçekleşmekle birlikte, ücretli emeğin yaklaşık üçte birinin yaptığı işten dolayı hiçbir sosyal güvenceye tabi olmadığı, enformel biçimde istihdam edildiği gözlenmektedir (Ek 16).

Türkiye’de 2001 krizi sonrası, enformel ücretli emeğin önemli düzeyde artış gösterdiği gözlenmektedir. 2002-04 Döneminde ortaya çıkan ücretli artışının yarıdan fazlası (yüzde 53,5) enformel istihdamla sağlanmış, kriz sonrası ortaya çıkan artış büyük ölçüde enformel ücretli emek kullanımıyla belirlenmiştir. Küresel kriz öncesi 2004-07 dönemi ise, enformel ücretli emek artışının yavaşladığı, 2006 ve 2007 yılları herhangi bir sosyal güvenceye tabi olmadan çalışanlar açısından istihdamda önemli gerilemenin ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Dolayısıyla kriz öncesi bu dönemde sağlanan ücretli artışında enformel emeğin payı daha sınırlı (yüzde 13,5) kalmış; ücretli emek içinde enformel kesimin payı gerilemiştir. Yukarıda açıklandığı gibi, bu dönem çoğunlukla orta ve büyük işyerlerinde ücretli artışının hızlı olduğu, ücretli emek içinde yükseköğrenim düzeyine sahip kesimin genişlediği bir dönemdir ve bu nedenle ücretli emek içinde formel ücretli emeğin payındaki gerileme olağan görünmektedir (Ek 16).

Krizin ilk etkileriyle 2008 yılında ücretli işçi artışında ortaya çıkan yavaşlamanın belirleyici nedeni ise, güvencesiz koşullarda çalışan ücretlilerdeki hızlı gerileme olmuştur. Büyük işyerlerinde yüksek öğrenim düzeyine sahip ücretlilerdeki hızlı artışa

paralel olarak, güvenceli koşullarda çalışan ücretlilerin de önemli artış gösterdiği 2008 yılında, ekonomik faaliyetlerdeki yavaşlama ile birlikte ortaya çıkan istihdam gerilemesinden ilk ve önemli düzeyde etkilenen kesimin enformel ücretli emek kesimi olduğu görülmektedir (Tablo 20).

Tablo 20: 2008-2010 Döneminde Türkiye’de SGK’na Kayıtlılık Durumuna Göre Ücretli Çalışanlardaki Değişim (Kişi Sayısı ve %)

	2008		2009		2010	
	Kişi Sayısı	%	Kişi Sayısı	%	Kişi Sayısı	%
SGK’lı	669907	7,6	(-) 101908	(-) 1,1	805220	8,5
SGK’sız	(-) 267314	(-) 7,3	(-) 65249	(-) 1,9	186573	5,6

Kaynak: Ek 16

Kriz yılında ise enformel ücretli emek kesiminde daha yüksek olmak üzere tüm ücretlilerde hızlı bir gerilemeye karşın, öne çıkan önemli bir nokta enformel emek kesimindeki daralmanın, krizin şiddetlendiği 2009 yılında önemli düzeyde yavaşlamış olması, bir diğer nokta formel ücretli emek kesimindeki gerilemenin boyutudur. İlki, formel ücretli emeğin payının artış eğilimi gösterdiği kriz öncesi eğilimin, krizle birlikte yön değiştirmesi ve kriz koşullarında enformel ücretli emek kullanımının önem kazanması anlamını taşımaktadır. İkincisi ise, krizin formel ücretli emek üzerinde dahi önemli ölçüde etkili olabilmesi, bu kesimleri de hızla etkileyebilmesidir (Tablo 20).

2010 Yılındaki artışta yine enformel ücretli emek kesimini payının önemi (yüzde 18,8), enformel emek kesiminin -2005 yılı dışında- dönemin en yüksek artışını göstermiş olması, kriz öncesi eğilimler gözönünde bulundurulduğunda, küresel krizle birlikte Türkiye’de ücretli iş faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi için önemli ölçüde enformel emek kullanımına yönelindiğini göstermektedir (Tablo 20).

1.2. 2007-2010 Döneminde ücretli emek kompozisyonundaki değişimin kaynakları

1.2.1. Cinsiyet ve yapılan işin niteliği

Yukarıda açıklandığı gibi, Türkiye’de, kriz öncesi konjonktürde istihdamda kadın ücretlilerin hızlı artışı yönündeki eğilimle kadınların toplam içindeki payı artış

göstermiştir. Krizde ise kadınlarda sınırlı bir artış devam ederken istihdamdaki gerileme erkeklerden kaynaklanmış, kriz sonrasında yine kadınlardaki artış erkeklerden yüksek olmuştur. Bir diğer deyişle, kriz öncesi, kriz ve sonrasında Türkiye’de toplam istihdamda kadınların payı artış eğiliminde olmuştur. Yapılan işin niteliğine göre değişimin krizle birlikte vasıflı ve vasıfsız emek gücü artışına karşın, kriz öncesinde hızlı artış gösteren ara işlerde çalışan işçilerdeki yüksek gerileme olmuştur.

Tablo 21. 2008-2010 Döneminde Cinsiyet ve Yapılan İşin Niteliğine Göre Ücretli Çalışan Sayısı Değişim (Kişi Sayısı ve %)

	Toplam	Değişim		Toplam	Değişim	
	İçindeki Payı	Kişi Sayısı	%	İçindeki Payı	Kişi Sayısı	%
	2008					
	Kadın			Erkek		
Toplam	23	165313	5,9	77	237280	2,4
Vasıflı işçi	20	25640	4,5	11,3	17424	1,6
işçi	61,6	79536	4,5	71,8	114740	1,6
Vasıfsız işçi	18,4	60137	12,4	16,8	105115	6,7
	2009					
	Kadın			Erkek		
Toplam	23,5	24714	0,8	76,5	-191871	-1,9
Vasıflı işçi	22,4	76219	12,8	12	37096	3,3
işçi	59,7	-42557	-2,3	69,7	-404530	-5,7
Vasıfsız işçi	17,9	-9305	-1,7	18,3	85481	5,1
	2010					
	Kadın			Erkek		
Toplam	23,7	260384	8,7	76,3	731409	7,5
Vasıflı işçi	21,4	27974	4,2	13,1	211398	18,1
işçi	59,9	161268	9,0	70,1	617552	9,2
Vasıfsız işçi	18,7	71499	13,3	16,8	-7459	-0,4

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

2007 Sonrası dönemde kadın çalışanlardaki artış ve erkeklerdeki gerileme, işin niteliği temelinde araştırıldığında ise bazı önemli noktalar öne çıkmaktadır.

Buna göre, 2008 yılındaki ücretli çalışan artışı büyük ölçüde vasıfsız emek gücüne dayanırken, bu artış kadınlar için daha hızlı gerçekleşmiştir. Kadınlarda daha yüksek olmak üzere, hem erkek hem kadın emek gücü artışının görece yüksek gerçekleştiği 2008 Yılında, kadınlarda her nitelikte emek gücü artışının erkeklerden daha hızlı gerçekleştiği görülmektedir. 2008 Yılında, tüm niteliklerde emek gücü ihtiyacı için önemli ölçüde kadın emeğinin tercih edildiği görülmektedir.

Kriz yılında ise kadınlarda ortaya çıkan istihdam artışının tamamen vasıflı çalışan artışına dayandığı görülmektedir. Vasıflı kadın çalışanlar ayrıca kriz yılında bir önceki yıla göre daha hızlı artış göstermişti. Bununla birlikte daha alt nitelikli işlerde kadınların istihdamındaki gerileme, krizde yüksek nitelikli işlerde çalışan kadınların daha korunaklı olduğunu göstermektedir.

Kriz yılında vasıflı emek gücü artışı erkeklerde de ortaya çıkmış ancak kadınlardaki artış çok daha belirleyici olmuş, ortaya çıkan artışın yaklaşık üçte ikisi (yüzde 67,3) kadınlardan kaynaklanmıştır.

2009 Yılında esas gerilemenin kaynaklandığı çeşitli işlerde çalışan işçilerdeki gerileme hem kadın hem erkekler için ortaya çıkarken, erkeklerdeki istihdam gerilemesinin, vasıflı ve vasıfsız emek gücü artışına karşın, bütünüyle işçi olarak gruplandırılan kesimden kaynaklandığı görülmektedir.

2009 Yılında cinsiyetler arasında gözlenen bir diğer farklılaşma, vasıfsız kadın çalışanlar belirli düzeyde gerilerken, erkeklerde artışın önemli düzeyde olmasıdır. Krizde artan vasıflı kadın emek gücüne karşın vasıfsız çalışanlar arasında ortaya çıkan cinsiyet temelindeki bu durum, krizle birlikte vasıflı kadın çalışanların istihdamda korunaklı olmasına karşın, vasıfsız kadın çalışanların önemli düzeyde korunaksız olduğunu göstermektedir.

Kriz sonrasında ise öne çıkan önemli bir nokta, vasıflı çalışan artışın büyük ölçüde erkeklerdeki artışa bağlı olarak ortaya çıkması iken vasıfsız çalışanlardaki artışın kadınlardaki artışa dayanmasıdır. Kriz sonrası vasıfsız işlerde çalışan kadınların önemli artış gösterdiği, vasıflı işler için ise daha çok erkeklerin tercih edildiği görülmektedir.

1.2.2. Eğitim düzeyi ve yapılan işin niteliği

Yukarıda açıklandığı gibi 2009 yılındaki ücretlilerdeki daralma, çeşitli işlerde çalışan işçilerden kaynaklanmış, kriz yılında istihdamda vasıflı emek gücü artışı hız kazanırken, vasıfsız emek gücü artışı yavaşlamakla birlikte önemli artış göstermişti. Bununla birlikte emek gücünün eğitim kompozisyonuna göre dağılımı, krizle birlikte yükseköğrenim ve dengi muzunu ücretlilerin ve çok daha sınırlı olmak üzere bir okul bitirmeyen ücretli çalışanlar artış gösterirken diğer tüm eğitim düzeyindeki çalışanlar önemli düzeyde gerilemiştir.

Tablo 22: 2008-2010 Döneminde Yapılan İşin Niteliği ve Eğitim Düzeyine Göre Ücretli Çalışan Sayısı Değişim (Kişi Sayısı ve %)

	Vasıflı İşçi			İşçi			Vasıfsız İşçi		
	Toplam	Değişim		Toplam	Değişim		Toplam	Değişim	
	İçindeki Payı	Kişi Sayısı	%	İçindeki Payı	Kişi Sayısı	%	İçindeki Payı	Kişi Sayısı	%
Toplam	2008								
	13,3	43064	2,6	69,4	194276	2,2	17,2	165252	8
Bir Okul Bitirmeyen	0,2	1388	63,3	3	-12976	(-)4,6	11,9	15917	6,4
İlkokul	3,7	-3349	(-)4,9	32,4	-75588	(-)2,5	52,1	73669	6,8
Ortaokul ve Dengi	2,3	-1184	(-)2,9	18,2	63695	4,1	18,6	27009	7
Genel Lise	5,5	-20984	(-)18	15,9	28598	2,0	8,9	20108	11,3
Mesleki Lise	4,5	-29799	(-)27,9	16,7	49036	3,4	7,5	23352	16,3
Yükseköğrenim	83,8	96991	7,2	13,8	141511	12,9	1	5197	29,1
Toplam	2009								
	14,5	203755	11,8	67,3	-447088	-5,0	18,2	76177	3,4
Bir Okul Bitirmeyen	0,2	679	19,0	3,2	4712	1,8	11,6	728	0,3
İlkokul	3,9	11322	17,6	31,5	-218304	(-)7,5	51,1	17298	1,5
Ortaokul ve Dengi	2,2	3659	9,3	18,9	-22543	(-)1,4	19,9	43919	10,6
Genel Lise	5,6	13107	13,7	15,7	-89436	(-)6,3	8,2	-8238	(-)4,2
Mesleki Lise	4	320	0,4	16,5	-96484	(-)6,4	7,9	15946	9,6
Yükseköğrenim	84	174668	12,1	14,3	-25033	(-)2,0	1,3	6524	28,3
Toplam	2010								
	15,1	148933	7,7	67,7	778821	9,1	17,2	64039	2,8
Bir Okul Bitirmeyen	0,1	-2183	(-)51,3	3,3	33779	12,3	12,5	29801	11,2
İlkokul	3,8	3215	4,2	30,4	140519	5,2	50,5	17557	1,5
Ortaokul ve Dengi	1,9	-3552	(-)8,3	20,4	288143	17,9	21,5	51345	11,2
Genel Lise	5	-4887	(-)4,5	15,1	69499	5,2	7,6	-9591	(-)5,1
Mesleki Lise	4,7	20191	26,1	16,2	104415	7,4	6,5	-28643	(-)15,7
Yükseköğrenim	84,5	136150	8,4	14,7	151782	12,5	1,4	3571	12,1

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

Bununla birlikte bu değişimler birlikte incelendiğinde bazı önemli noktalar öne çıkmaktadır. Tablo 22’de, incelenen yıllar için vasıflı işçi, işçi ve vasıfsız işçilerdeki değişimin, emek gücünün eğitim düzeyine göre dağılımı verilmektedir.

Krizle birlikte ortaya çıkan vasıflı emek gücü artışı temel –ve olağan- olarak, yükseköğrenim mezunları ile belirlenmekle ve kriz ve kriz sonrasında yükseköğrenim mezunlarının vasıflı çalışanlar içindeki payı artış göstermiştir. Bununla birlikte yükseköğrenim mezunları ile vasıfsız işlerde çalışanlar arasındaki ilişki incelendiğinde, kriz dönemde vasıfsız işlerde çalışan yükseköğrenim mezunlarının önemli artış gösterdiği ve vasıfsız işçiler içinde yükseköğrenim mezunlarının payının kriz ve kriz sonrasında artış gösterdiği gözlenmektedir. Kriz yılında vasıfsız çalışan artışının eğitim düzeyine göre dağılımı incelendiğinde, en hızlı artışın (yüzde 28,3) yükseköğrenim

mezunlarında ortaya çıktığı görülmektedir. Yükseköğrenim mezunu vasıfsız işçilerdeki artış kriz sonrasında da diğer eğitim düzeyi çalışanlardaki artışa oranla daha hızlıdır. Ayrıca kriz yılında toplam ücretliler içindeki payı artış gösteren vasıfsız çalışanların payı kriz sonrasında yeniden düşüş gösterirken, vasıfsız işçiler içinde yükseköğrenim mezunlarının payı krizle birlikte ve kriz sonrasında da artış göstermeye devam etmiştir. Bir diğer deyişle, krizle birlikte vasıflı emek gücü artış gösterirken bu artışta yükseköğrenim mezunları belirleyici olmuş ancak, aynı dönemde, vasıfsız işlerde çalışan yükseköğrenim mezunlarındaki artış dikkat çekici düzeyde gerçekleşmiştir (Tablo 22).

Yine, ara işlerde çalışan işçilerin de eğitim düzeyine göre değişimi incelendiğinde, 2008 ve 2009 yıllarında bu grup işçilerdeki esas gerilemenin, bu grup çalışanların üçte birden fazlasını oluşturan ilkökul mezunu çalışanlardaki gerileme ile belirlendiği ve tüm işçiler içindeki paylarının düşüş gösterdiği, buna karşın 2008 yılındaki yüksek artış ve 2009 yılındaki görece yavaş gerileme ile yükseköğrenim mezunlarının ara işlerde çalışan işçiler içindeki payının büyüdüğü gözlenmektedir. Krizle birlikte, ilkökul, genel ve mesleki mezunlarının işçiler içindeki payı küçülürken, ortaokul ve yükseköğrenim mezunlarının payı artış göstermiştir (Tablo 22).

1.2.3. İşyeri büyüklüğü ve sosyal güvence

Yukarıda açıklandığı gibi, krizin işyeri büyüklüğü düzeyinde ücretli çalışanlar üzerindeki en şiddetli etkisi büyük işyerlerinde ortaya çıkmış, bununla birlikte krizin ilk etkileri güvencesiz çalışanların istihdamındaki gerileme iken kriz yılında güvenceli ve güvencesiz çalışanlardaki gerileme önemli düzeyde gerçekleşmişti. Bununla birlikte, işyeri büyüklüğü düzeyinde güvenceli ve güvencesiz çalışanlara ilişkin çapraz sorgulama oldukça önemli sonuçlara işaret etmektedir.

Tablo 23: 2008-2010 Döneminde İşyeri Büyüklüğü ve Sosyal Güvenlik Kuruluşuna Kayıtlılık Durumuna Göre Ücretli Çalışan Sayısı Değişim (Kişi Sayısı ve %)

	Küçük Boy İşyeri			Orta Boy İşyeri			Büyük Boy İşyeri		
	Toplam İçindeki Payı	Değişim		Toplam İçindeki Payı	Değişim		Toplam İçindeki Payı	Değişim	
		Kişi Sayısı	%		Kişi Sayısı	%		Kişi Sayısı	%
Toplam	2008								
	33,9	-53984	(-)1,2	52,1	352190	5,5	14	104387	6,1
	44,3	147088	8,2	86,2	412687	7,6	97,6	110132	6,7
SGK'lı	55,7	-201073	(-)7,6	13,8	-60497	(-)6,1	2,4	-5744	(-)11,6
SGK'sız	2009								
	34,5	20286	0,5	52,4	-51745	(-)0,8	13,1	-135697	(-)7,5
	45,8	73015	3,8	86,4	-31023	(-)0,5	96,9	-143899	(-)8,2
SGK'lı	54,2	-52729	(-)2,2	13,6	-20722	(-)2,2	3,1	8202	18,7
SGK'sız	2010								
	34,4	333376	7,6	52,7	558446	8,3	12,9	99971	6
	45,3	130562	6,5	87,3	544721	9,4	97,5	107832	6,7
SGK'lı	54,7	202814	8,5	12,7	13725	1,5	2,5	-7861	(-)15,1
SGK'sız									

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

Tablo 23'de özetlenen çapraz sorgulama sonuçları, sosyal güvenceli çalışma açısından büyük ve küçük işyerleri arasında önemli farklılıklara işaret etmektedir.

2008 Yılında tüm büyüklükte işyerlerinde güvencesiz çalışanlar önemli düzeyde gerileme göstermiş, küçük işyerlerinde güvencesiz çalışanlardaki gerileme toplamda belirleyici olmuştur. Aynı dönemde, güvenceli çalışanlardaki artış tüm büyüklükteki işyerlerinde oldukça önemlidir ancak en yavaş artış büyük işyerlerinde ortaya çıkmıştır. 2009 Yılında ise küçük ve orta boy işyerlerinde güvencesiz çalışanlar önemli düzeyde gerilerken, büyük işyerlerinde ise tam tersi bir eğilim ortaya çıkmıştır. Büyük işyerlerinde güvenceli çalışanlardaki gerileme, Türkiye genelinde güvenceli çalışanlardaki gerilemede belirleyici olurken, bu tür işyerlerinde tüm çalışanlar içindeki payı oldukça düşük olan güvencesiz çalışanların artış göstermiş olması oldukça dikkat çekicidir. Büyük boy işyerlerindeki artışın yanısıra, küçük ve orta boy işyerlerinde güvencesiz çalışanlardaki gerilemenin 2009 yılında yavaşladığı görülmektedir (Tablo 23).

Kriz sonrasında ise, en yavaş artış büyük işyerlerinde olmak üzere tüm büyüklükte işyerlerinde ücretli çalışan artışı önemli düzeyde sağlanırken, küçük işyerlerinde

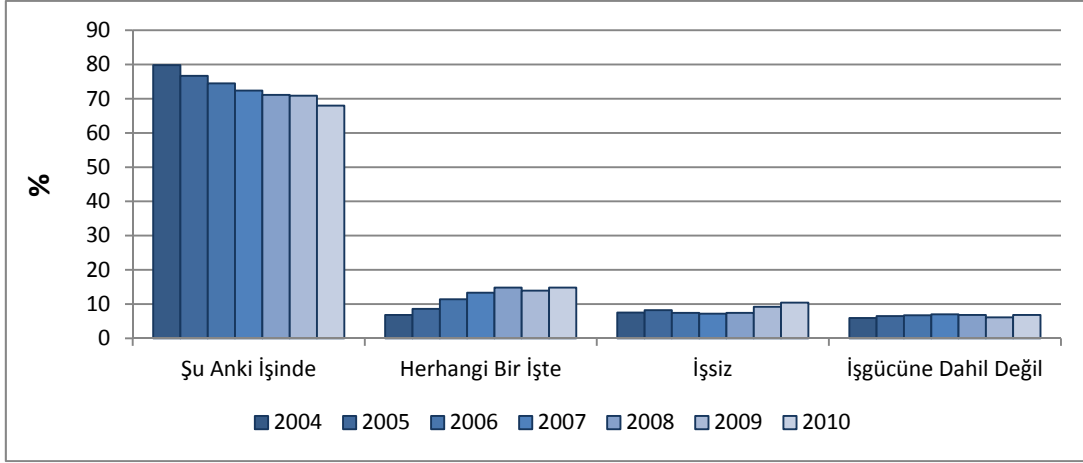
güvencesiz çalışanların, kriz sonrasında ortaya çıkan ücretli artışında belirleyici pay sahibi olduğu, güvencesiz çalışmanın küçük işyerlerinde yaygınlaştığı görülmektedir. Orta boy işyerlerinde yine güvencesiz çalışanlarda krizle birlikte yavaşlayan gerilemenin kriz sonrasında artış gösterdiği gözlenmektedir. Büyük işyerlerinde ise kriz sonrasında güvencesiz çalışanların, kriz yılındaki artışa yakın düzeyde gerilediği gözlenmektedir (Tablo 23).

1.3. İşte kalma ve işgücü pozisyonu değişim oranları

Bu kısımda, kriz yılında ücretli emek gücü içinde yer alan farklı grupların bir önceki yıl işgücü durumları bilgisinden hareketle, krizin etkilerinin başka bir boyutu ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Ücretlilerin bir yıl önceki işgücü durumuna ilişkin cevaplar dört grupta toplanmıştır: i) mevcut işinde çalışanlar, ii) başka herhangi bir işte çalışanlar, iii) işsiz olanlar ve iv) işgücü dışı olanlar. Bu inceleme sonucunda, kriz koşullarında istihdamda korunaklı ve korunaksız kesimlerin yanısıra, ücretlilere katılımlardaki hızlanma ile birlikte ücretli emek kompozisyonundaki değişimin ne yönde olduğu ve emek piyasasında hız kazanan mobilitenin kaynakları da açıklık kazanacaktır.

Şekil 40, 2004 sonrası döneminde Türkiye’de, ücretli çalışanlar arasında mevcut işinde kalanlar ile istihdam ya da işgücü dışından söz konusu işe geçiş yapanların oransal dağılımındaki değişimleri göstermektedir. Küresel kriz öncesi görece yüksek istihdam artışının sağlandığı dönem boyunca, Türkiye’de ücretli çalışanlar arasında bir yıl önceki işine devam edenlerin oranı sürekli olarak düşüş gösterirken başka herhangi bir işte çalışırken iş değiştirenlerin oranı büyümüştür. Bir başka deyişle, yüksek istihdam artışı gözlenen ücretliler arasında işte kalma düzeyi gerilemiş, daha önce herhangi bir işte çalışan tecrübeli işçilerin payı artış göstermiştir.

Küresel krizin Türkiye emek piyasası üzerinde oldukça önemli ve farklı biçimlerde etkili olduğu 2007 yılı sonrasında ise, mevcut işinde kalanların oranı gerilemeye devam ederken, ücretli çalışanlara yeni katılanlar arasında işsizlerin payının hızlı artış göstermesiyle, ücretli çalışanlar arasında bir önceki dönem işsiz olanların payı önemli ölçüde artış göstermiştir (Şekil 40).

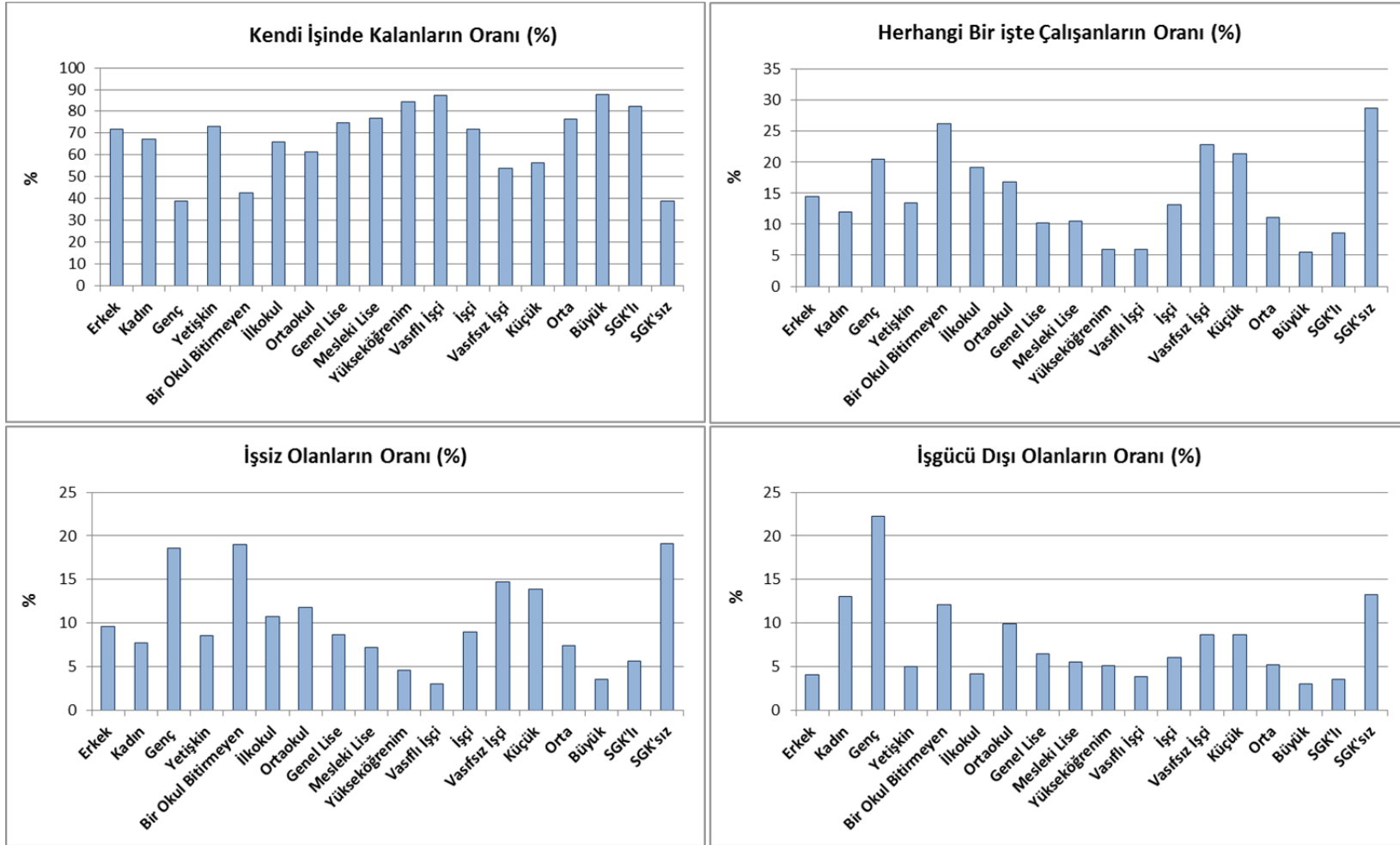

Şekil 40. 2004-2010 Döneminde Ücretli Çalışanların Bir Yıl Önceki İşgücü Durumu (%)

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

2009 Yılında mevcut ücretli işinde çalışmaya devam edenlerin oranı yüzde 70,9 iken, 3.721 bin kişi söz konusu ücretli işe yeni katılmıştır. Yeni katılımların yarıya yakını (yüzde 47,6) istihdam içi geçişlerden oluşurken, istihdam dışından katılanların ağırlıklı kesimi işsizlerden (yüzde 60) ve geri kalan kesimi (yüzde 40) işgücüne dahil olmayanlardan kaynaklanmıştır. Önemli bir nokta, daha önce de açıklandığı gibi, kriz yılında istihdam içi geçişlerin yavaşlamasına karşın işsizlerden katılımların hızlanmış olmasıdır. Bir diğer deyişle, kriz döneminde ekonomik faaliyetlerin devamlılığı için ihtiyaç duyulan ücretli emek gücü büyük ölçüde işsizlerden katılımların hızlanmasıyla sağlanmıştır. Yine kriz sonrasında, tüm ücretliler açısından işte kalma oranı gerilemeye devam ederken, istihdam içi ve dışı geçişlerin hızlanmaya devam ettiği gözlenmektedir (Şekil 40, HHİA, 2009).

Bununla birlikte esas önemli nokta, işte kalma oranları ve istihdam içi ya da dışı geçişler noktasında, farklı nitelik ya da çalışma koşulları sahip ücretliler arasında ortaya çıkan farklılık olacaktır. Bu sayede krizle birlikte emek piyasasında artan mobilitenin kaynakları da açıklık kazanacaktır. Şekil 48, kriz yılında, ücretli çalışma biçiminde istihdamda bulunanların bir yıl önceki işgücü durumuna göre dağılımını cinsiyet, yaş, eğitim durumu, işin niteliği, işletme büyüklüğü ve sosyal güvence açısından karşılaştırmalı olarak göstermektedir.

Şekil 41. 2009 Yılında Türkiye’de Ücretli Çalışanların Bir Yıl Önceki İşgücü Durumu (%)

Kaynak: HHİA, 2009

Türkiye'nin görece yüksek istihdam artışına karşın işte kalma oranlarının sürekli gerilediği küresel kriz öncesi dönem boyunca ve kriz koşullarında, kriz yılına ait bir karşılaştırma, kadınların, gençlerin, düşük eğitim düzeyine sahip ve düşük nitelikli işlerde, küçük işyerlerinde ve sosyal güvencesiz koşullarda çalışan ücretlilerin işte kalma oranların çok daha düşük olduğunu göstermektedir. Kriz koşullarında istihdamda bu grup çalışanlar oldukça korunaksız kalmakta ve iş güvencesi özellikle bu kesimler açısından önemli bir sorun oluşturmaktadır (Şekil 41).

Kendi işinde kalanların oranının düşük olduğu bu gruplar aynı zamanda, söz konusu ücretli işe katılımlardaki artışın da hızlı olduğu gruplardır. İstihdamda korunaksız kalan bu kesimler arasında, aynı zamanda daha önce başka bir işte çalışan, işsiz ya da işgücü dışı olanların payının yüksek olması, istihdamda bu grup ücretlilerin kitlesel büyüklüğü de dikkate alındığında, kriz döneminde emek piyasasında artan geçişlerle birlikte hızlanan mobilitenin, esas olarak bu kesimlerden kaynaklandığını göstermektedir (Şekil 41).

Bununla birlikte, söz konusu ücretli işte çalışmaya başlayanların bir yıl önceki işgücü durumları arasında kimi önemli farklılıklar söz konusudur. Cinsiyet temelinde bir karşılaştırma yapıldığında, kriz yılında söz konusu ücretli işe yeni katılımların yaklaşık dörtte üçünü (yüzde 73,7) erkeklerin, dörtte birlik kesimi kadınların oluşturduğu görülmektedir. İşte kalma oranının daha yüksek olduğu erkek çalışanlara katılanların önemli bir bölümünün (yüzde 51,5) diğer herhangi bir işte çalışırken ve işsizken geçiş yapanlardan (yüzde 34,2) oluştuğu, kadınlar açısından ise işgücü dışı iken söz konusu ücretli işte çalışmaya başlayanların daha önemli pay (yüzde 40) sahibi olduğu görülmektedir. Kadınlarda kriz yılındaki ücretli işe yeni katılımlarda işgücü dışından katılımların ardından diğer herhangi bir işten geçiş yapanlar (yüzde 36,6) da önemli pay sahibidir ancak, işsizlerden katılımlar açısından bakıldığında bu oran erkeklere göre oldukça düşük kalmaktadır. Kriz yılında, işgücü dışı iken ücretlilere katılanların yarısını (yüzde 50,1) kadınlar oluştururken, işsizlerden katılımların çok daha sınırlı bir bölümünü (yüzde 19,7) kadınlar oluşturmuş, kriz döneminde artan kadın istihdamı büyük ölçüde işgücü dışından katılımlarla sağlanmıştır. Bir başka deyişle, kriz döneminde emek gücünün yeniden yapılandırılması, erkeklerde yoğunluklu olarak istihdam içi ve işsizlerden geçişler ile sağlanırken, kadınlarda işgücü dışı kesimlerden geçişler belirleyici olmuştur (Şekil 41; Ek 17).

Aynı olgu gençler açısından da gözlenmektedir. İşte kalma oranı yetişkinlere göre oldukça düşük olan genç ücretli işçiler arasında da, yine kadınlardaki gibi ağırlıklı kesim (yüzde 36,3) işgücü dışından katılanlardan kaynaklanmış, gençler arasında istihdam dışından katılımlarda işgücü dışından katılanlar daha geniş bir kesimi oluşturmuştur. Yetişkinler açısından ise istihdam içi geçişler belirleyici olmuş, kriz yılında söz konusu işte çalışmaya başlayanların yarısı (yüzde 49,9) istihdam içi geçişlerden ve diğer bir önemli kesimi (yüzde 31,6) işsizlerden kaynaklanmıştır. Kriz döneminde, kadınlar gibi, gençlerin de düşen hane gelirini telafi etmek için emek piyasasına katılımlarının hızlanmasıyla ortaya çıkan işgücü artışı, kriz koşullarında ücretli emek kompozisyonunda yeniden yapılanma için ihtiyaç duyulan yedek emek gücünün önemli bir bileşenini oluşturmuştur (Şekil 41; Ek 17).

Eğitim düzeyi ve işin niteliğine ilişkin bir karşılaştırma da, işte kalma oranı görece yüksek olan yüksek öğrenim düzeyine sahip ve yüksek vasıflı işlerde çalışan ücretliler arasında, bir önceki yıl işgücü dışı olanların payının, işsizlerden katılanların payından daha yüksek olduğunu göstermektedir. İstihdam içi geçişler tüm gruplarda daha önemli pay sahibi iken, öğrenim düzeyi ile işin vasıflılığı arttıkça bu pay, işgücü dışından katılımların artış göstermesi, işsizlerden katılımların payının gerilemesi ile birlikte azalmaktadır. İşsizlerden katılımlarda ise tersi bir durum gözlenmekte, yükseköğrenim düzeyine sahip ve yüksek vasıflı işlerde çalışanlara katılımlar içinde en sınırlı kesimi işsizlerden katılımlar oluşturmaktadır. Kriz koşullarında ücretli emek kompozisyonundaki değişimin, düşük eğitim düzeyi gerektiren ve düşük nitelikli işler için ağırlıklı olarak işsizler, yükseköğrenim ve yüksek vasıf gerektiren işler için ağırlıklı olarak işgücü dışından katılan kesimler aracılığıyla gerçekleştiğini söylemek mümkündür (Şekil 41; Ek 17).

Benzer şekilde, işyeri büyüklüğü ile işte kalma düzeyi arasında pozitif bir ilişki varken, kriz yılında istihdamda olunan ücretli işe katılımların yarıdan fazlasının (yüzde 51,9), geri kalan önemli bir kesimin orta ölçekli işyerlerinde sağlandığı (yüzde 42,6), bununla birlikte, krizle birlikte ücretli istihdamında yüksek gerileme ortaya çıkan büyük ölçekli işyerlerinin de, yaklaşık 200 bin kişi ile söz konusu işe yeni katılımlarda önemsiz sayılamayacak bir payı (yüzde 5,4) olduğu gözlenmektedir. İstihdam içi ve istihdam dışı geçişler açısından bakıldığında ise, istihdam için geçişlerin ve işsizlerden geçişlerin payının işletme ölçeği büyüdükçe azaldığı, işgücü dışından katılımların

payının ise arttığı görülmektedir. Kriz yılında istihdamda bulunan ücretli işe katılımlar açısından büyük ölçekli işyerlerinin gösterdiği önem işsizlerden katılımlar söz konusu olduğunda azalmakta (yüzde 5), işgücü dışından katılımlar söz konusu olduğunda ise artmaktadır (yüzde 6,5) (Şekil 41; Ek 17).

Son olarak, işte kalma oranlarının toplam ücretli istihdamının dörtte birinden fazlasını (yüzde 26,2) oluşturan güvencesiz çalışanlarda oldukça düşük düzeyde olduğu kriz yılında, istihdama katılarak ücretli bir işte çalışmaya başlayanların yarıdan fazlasının (yüzde 55,8) güvencesiz koşullarda çalışmaya başladığı görülmektedir. Bir diğer deyişle, kriz koşullarında, herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olmayan ücretliler istihdamdan çok daha yüksek düzeyde ve kolaylıkla dışlanırken, ücretlilere katılımlardaki hızlanmanın da daha önemli bölümü güvencesiz işlere katılımlarla sağlanmış, krizle birlikte emek piyasasında artan mobilitede, güvencesiz işlerde çalışanlar arasında hızlanan geçişler önem göstermiştir. Bununla birlikte istihdam dışı katılımlar incelendiğinde, güvenceli çalışanlar arasında işsizlerden katılımların, güvencesiz çalışanlar arasında işgücü dışından katılımların da daha önemli pay sahibi olması, kriz yılında özellikle kadınlar ve gençlerde gözlendiği gibi, artan işgücü dışı katılımlarda, güvencesiz işlere geçişlerin belirleyici olduğunu göstermektedir (Şekil 41; Ek 17).

Değerlendirme

Türkiye’de krizle birlikte ücretli çalışanlarda ortaya çıkan istihdam gerilemesinin, gençler, çoğunluğunu ilkokul ve genel-mesleki lise mezunu, ara işlerde çalışan erkekler üzerinde daha belirleyici olduğu görülmektedir. İstihdamda, eğitim düzeyi yüksek ve vasıflı çalışanların istihdamı artış gösterirken bu artış kadınlar açısından daha yüksektir ve krizle birlikte ortaya çıkan vasıflı emek gücü artışı kadınlara dayanırken, vasıfsız emek gücü artışı erkeklere dayanmaktadır. Krizde, özellikle vasıfsız işlerde erkekler daha korunaklı iken, vasıflı işlerde çalışan kadınların daha korunaklı olduğu, vasıfsız işlerde çalışan kadınların oldukça savunmasız olduğu görülmektedir.

Krizin esas etkisi küçük ve orta boy işyerlerinde güvencesiz çalışanlar üzerinde ortaya çıkarken, güvenceli ve büyük işyerlerinde çalışanlardaki gerilemenin oldukça önemli olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, krizde ve sonrasında, özellikle küçük

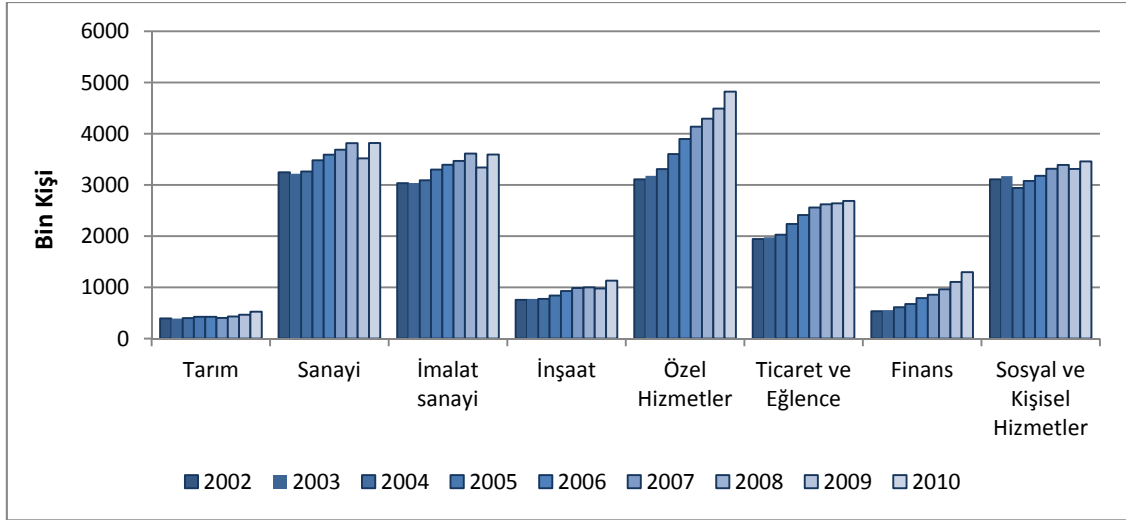
işyerlerinde olmak üzere güvencesiz çalışmanın yaygınlaştığı, kriz sonrası istihdam artışında güvencesiz çalışanların önemli payı olduğu görülmektedir.

Bununla birlikte, ücretli çalışanların bir yıl önceki işgücü durumlarının incelenmesi, işte kalma ve iş güvencesinin düşüklüğü kadar, istihdam içi ya da dışı geçişlerin de kimi nitelikte çalışanlar açısından daha hızlı olduğunu, Türkiye emek piyasasının bu noktada oldukça esnek olduğunu göstermektedir. İş güvencesi açısından, emek gücünün genç, düşük eğitim düzeyine sahip, düşük vasıflı işlerde, küçük işyerlerinde ve güvencesiz çalışan kesimleri ve kadınlar oldukça korunmasız görünürken, istihdam dışı ve istihdam içi geçişlerin de yine bu kesimlerde hızlı olduğu görülmektedir. Kriz yılındaki gerilemede ayrıca, işte kalma oranının görece yüksek olduğu büyük işyerleri ve güvenceli çalışanlardaki gerilemenin belirleyici olması ise, krizle birlikte istihdamdaki en korunaklı kesimlerin dahi önemli ölçüde iş güvencesinden yoksun olduğunu göstermektedir.

2. Sektörel Dağılım ve Konjonktürel Değişimler

2.1. Sektörel dağılım ve konjonktürel değişimler

Türkiye’de ücretli çalışanların yoğunlaştıkları iki temel sektör özel hizmet sektörü ile –imalat- sanayii sektörüdür. Sanayi sektöründeki ücretlilerin büyük bölümü (2010: yüzde 94,1) imalat sanayiinde yoğunlaşmıştır ve bu kesim tüm ücretlilerin de önemli bölümünü, yaklaşık dörtte birini oluşturmaktadır. Türkiye’de ücretli çalışanların yoğunlaştığı bir diğer sektör, özel hizmetler sektöründe ise tüm ücretlilerin üçte birden fazlası çalışırken, ağırlıklı kesimi ticaret ve eğlence sektöründe (yüzde 19,5), hızlı artış gösteren bir diğer kısmı (yüzde 9,4) finansal faaliyetlerde çalışmaktadır. Kamu yönetimi, eğitim, sağlık vb. hizmet faaliyetlerini kapsayan sosyal ve kişisel hizmetler sektörü çalışanları. toplam ücretli çalışanların dörtte birini oluşturmakta iken inşaat sektörü çalışanları yüzde 8,2’lik bir pay sahibidir. Tarımsal faaliyetlerde ise yaygın istihdam biçiminin ücretsiz aile işçiliği ve kendi hesabına çalışma olması nedeniyle, toplam istihdamın yaklaşık dörtte birinin (yüzde 25,2) yoğunlaştığı tarım sektöründe ücretli işçiler, toplamın oldukça sınırlı bir bölümünü (yaklaşık yüzde 3,8) oluşturmaktadırlar (Ek 18).

Şekil 42. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre Ücretli Çalışan Sayısı (Bin Kişi)

Kaynak: Ek 18

Türkiye’de ücretli işçi artışının görece yüksek olduğu, küresel kriz öncesi (2004-07) dönemde bu artış, esas olarak özel hizmetler sektöründe çalışanlardaki artış sayesinde ortaya çıkmış, bu dönemde ortaya çıkan ücretli işçi artışının yarıya yakını (yüzde 45) ticari ve finansal faaliyetlerdeki hızlanmaya paralel olarak, özel hizmetler sektöründen kaynaklanmıştır. Özellikle 2005 sonrasında imalat sanayii faaliyetlerindeki durgunlukla birlikte, ücretlilerin önemli bölümünün yoğunlaştığı sanayi sektöründe, ücretli işçi artış hızı özel hizmetler sektöründen daha düşük gerçekleşmiş; dönem boyunca ortaya çıkan artışın daha sınırlı bir bölümü (yüzde 23,1) sanayi sektöründen kaynaklanmıştır. Sanayi diğer faaliyet alanlarında istihdam artışının görece yüksek olması, bu dönemki artışta imalat sanayiindeki artışın payının daha sınırlı olmasına yol açmıştır (yüzde 20,5). Bir diğer deyişle kriz öncesi dönem boyunca imalat sanayiinde ücretli çalışanlar artış göstermiş ancak, bu artış ticari ve finansal alanlarda çalışanlardaki artışa oranla oldukça sınırlı kalmıştır. İmalat sanayiinin yanı sıra, eğitim, sağlık, kamu yönetimi gibi hizmetleri kapsayan sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe ücretli artışı görece yavaş kalmış, sektörün dönem boyunca ortaya çıkan artıştaki payı yaklaşık beşte bir (yüzde 20,1) düzeyinde kalmıştır (Şekil 42; Ek 18).

2004-2007 Döneminde, özel hizmet faaliyetlerinin yanı sıra inşaat sektörü faaliyetlerdeki canlılığa paralel olarak, ücretli işçi artışının önemli düzeyde olduğu

gözlenmektedir. Bu dönemde inşaat sektöründe ücretli işçi artışının toplam artıştaki payı yüzde 11,5 olmuştur. Aynı dönemde, ücretli kesimin tüm istihdamın oldukça sınırlı bir bölümünü oluşturduğu tarım sektöründe ise, ücretli çalışanlarda belirgin bir artış (yalnızca 2.710 kişilik bir artış) ortaya çıkmamış ve sektörün toplam artıştaki payı yok denecek kadar sınırlı kalmıştır. (Şekil 42; Ek 18).

Küresel krizin Türkiye’de ücretli kesim üzerindeki etkileri, ücretli işin yapıldığı temel ekonomik faaliyetlere göre farklılıklar göstermekle birlikte, başta üretim sektörü olmak üzere, -finans dışındaki- tüm sektör çalışanları üzerinde krizin etkisi, istihdamda hızlı bir daralma ya da istihdam artışında yüksek gerileme biçiminde ortaya çıkmıştır (Ek 18; Tablo 22).

Tablo 22: 2008-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre Ücretli Çalışan Değişimi (Kişi Sayısı ve %)

	2008		2009		2010	
	Kişi Sayısı	%	Kişi Sayısı	%	Kişi Sayısı	%
Tarım	30302	7,5	32121	7,4	60981	13,1
Sanayi	126123	3,4	-295156	(-)7,7	298494	8,5
<i>Madencilik</i>	-12379	(-)10,1	-10643	(-)9,7	12074	12,2
<i>İmalat sanayi</i>	144936	4,2	-271326	(-)7,5	251585	7,5
<i>Elektrik, gaz ve su</i>	-6434	(-)6,6	-13187	(-)14,4	34835	44,6
İnşaat	13011	1,3	-22485	(-)2,2	152616	15,6
Özel Hizmetler Toplam	156768	3,8	196436	4,6	332297	7,4
<i>Ticaret ve Eğlence</i>	62338	2,4	20163	0,8	44731	1,7
<i>Ulaştırma, haberleşme ve depolama</i>	-12512	(-)1,7	30407	4,3	99655	13,5
<i>Finans</i>	106942	12,5	145866	15,1	187911	16,9
Sosyal ve Kişisel Hizmetler	76389	2,3	-78072	(-)2,3	147404	4,4
Toplam	402592	3,2	-167155	(-)1,3	991792	7,8

Kaynak: Ek 18

Krizin etkisi ise, daha önce açıklandığı gibi, esas olarak imalat sanayii faaliyetlerindeki gerileme ile birlikte ortaya çıkmış; Türkiye’de ücretli çalışanların önemli bölümünün yoğunlaştığı imalat sanayii ücretli çalışanları, krizin etkisiyle kitlesel olarak oldukça önemli boyutta azalma göstermiş ve Türkiye’de krizin ücretli kesim üzerindeki etkilerinin bu denli şiddetli olmasında belirleyici olmuştur. Küresel krizin imalat sanayii çalışanları üzerindeki etkisinin boyutları, krizle birlikte ortaya çıkan niceliksel gerilemenin boyutlarının yanısıra, Türkiye’nin daha önceki kriz yıllarında

imalat sanayii istihdamındaki değişimlerle karşılaştırıldığında görölmektedir (Ek 18; Tablo 22).

En şiddetli etki imalat sanayii ücretli çalışanları üzerinde çıkmış olmakla birlikte, krizin inşaat sektörü ve sosyal-kişisel hizmetler sektörü çalışanları üzerindeki etkisi de önemli boyuttadır. İnşaat sektörü ücretli çalışanlar, sektör faaliyetlerinin ekonomik dalgalanmalar ve krizlerden en hızlı etkilenen sektörlerden biri olması dolayısıyla, 2008-09'da ortaya çıkan daralmadan en hızlı etkilenen kesimlerden biri olmuştur. Kriz öncesi sektörde ücretli çalışanlar hızla artış gösterirken, bu artışın, krizin ilk etkileriyle 2008 yılında önemli ölçüde yavaşladığı ve krizin derinleştiğı 2009 yılında yerini hızlı bir gerilemeye bıraktığı görölmektedir (Tablo 22).

Küresel krizle birlikte ücretli kesimdeki daralmanın bir diğerk önemli nedenini eğitim, sağlık ve kamu hizmetleri gibi sosyal hizmet faaliyetlerindeki yavaşlama ile birlikte, bu sektör ücretli çalışanlarındaki gerileme oluşturmıştır.

Sanayi, inşaat ve sosyal-kişisel hizmet faaliyetlerinde çalışan ücretliler, küresel krizin istihdam üzerindeki olumsuz etkisinden oldukça yüksek düzeyde etkilenirken, kimi sektör çalışanları –yavaşlayan bir hızla da olsa- artış göstermeye devam etmiş, kimi sektörlerde ise krizle birlikte ücretli çalışan artışı hız kazanmıştır. Küresel krizin ücretli emek kesimi üzerinde yarattığı etkilere ilişkin öne çıkan önemli noktalardan bir diğeri bu anlamda, krizle birlikte finans sektörünün belirleyiciliğinde özel hizmetler sektörü ücretli çalışan artışının hız kazanmış olmasıdır (Ek 18; Tablo 22).

Ticaret ve eğlence sektörü ücretli çalışan artışının krizle birlikte önemli ölçüde yavaşlamış olmasına karşın, finans sektöründe, krizin ilk etkilerinin ortaya çıktığı 2008 ve yaygınlaşarak tüm boyutlarıyla etkili olduğı 2009 yılında, ücretli çalışan artışı hız kazanmıştır. Kriz yılında önemli boyutlarda gerçekleşen bu artışla, ticaret ve eğlence ile ulaştırma haberleşme sektörlerinde çalışanlardaki sınırlı artışa karşın, özel hizmetler sektörü genelinde önemli düzeyde ücretli işçi artışı ortaya çıkmıştır (Ek 18; Tablo 22).

Krizle birlikte ücretlilerin kitlesel olarak artış gösterdiği bir diğerk sektör tarım sektörü olmuştur. Daha önce açıklandığı gibi, kriz döneminde sektörde istihdam artış göstermeye devam etmiş, bu artış büyük ölçüde ücretsiz aile işçilerindeki genişleme ile ortaya çıkmış olmakla birlikte, sektörde ücretli çalışanların artış eğilimi gösterdiği gözlenmektedir. Yine de toplam ücretli çalışanların oldukça sınırlı bir kesimini

oluşturmaları dolayısıyla tarım sektöründe ücretli çalışanlardaki artış görece önemsiz kalmıştır (Ek 18; Tablo 22).

Tüm sektörlerde istihdam artışının belirli düzeyde sağlandığı kriz sonrasında ise, imalat sanayiinde oldukça önemli düzeyde ücretli çalışan artışı sağlanmış, sanayiinin diğer faaliyet alanlarındaki artışla birlikte sanayi genelinde istihdam artışı önemli düzeyde gerçekleşmiştir. Kriz sonrasında, imalat sanayiinde ücretli işçi artışının dönem boyunca gözlenen en yüksek artış olmasına ve kriz sonrasındaki artışın önemli bölümünün (yüzde 25,4) imalat sanayiinde sağlanmış olmasına karşın, bu artışın krizde ortaya çıkan gerilemeyi telafi edecek düzeyde gerçekleşmediği gözlenmektedir. Bununla birlikte, finans başta olmak üzere diğer pek çok hizmet sektöründe kriz sonrası ücretli işçi artışı, imalat sanayiinden yüksek gerçekleşmiştir. Finans sektörü kriz öncesi ve krizdeki ücretli çalışan artışı hızlanarak devam etmiş, finans sektörü tek başına toplam artışın yaklaşık beşte birini (yüzde 18,9), özel hizmetler sektörü bütün olarak üçte birini (yüzde 33,5) sağlamıştır (Ek 18; Tablo 22).

Kriz sonrası ücretli işçi artışının önemli bir diğer bölümü (yüzde 15,4) ise inşaat sektöründen kaynaklanmıştır. 2010 Yılında inşaat sektöründe ücretli işçi artışı tüm dönem boyunca gözlenen en yüksek değerdir ve kriz sonrası tüm sektörler içinde en yüksek artış inşaat sektöründe sağlanmıştır. Buna karşın, sağlık, eğitim gibi hizmetleri kapsayan sosyal ve kişisel hizmetler sektörü, kriz sonrası ücretli çalışan artışı tüm sektörler içinde en düşük oranda gerçekleşmiş, krizle birlikte ortaya çıkan önemli gerilemeye karşın, kriz sonrasında ortaya çıkan artış oldukça yetersiz kalmıştır. Kriz sonrasına ilişkin belirtilmesi gereken bir diğer önemli nokta, krizle birlikte eğilimlerin yön değiştirdiği ve istihdamdaki artışa paralel olarak ücretli çalışanların da artış göstermeye başladığı tarım sektöründe, ücretli işçi artışının da önemli ölçüde hız kazanmaya devam etmiş olmasıdır (Ek 18; Tablo 22).

2.2. Temel faaliyet alanları ve çeşitli gruplar temelinde ücretli çalışanlardaki değişim

Cinsiyet

Yukarıda açıklandığı gibi, Türkiye’de toplam istihdam ve ücretli çalışan artışının oldukça hızlı olduğu küresel kriz öncesi konjonktürde, ücretli iş faaliyetleri için gittikçe

daha yoğun ölçüde kadın emeğine yönelinmiş, kadınların ücretli emek içindeki payı büyümüştür. Bu dönemde, sektör faaliyetlerinin ağırlıklı olarak erkekler tarafından gerçekleştirildiği sanayii faaliyetlerindeki yavaşlamanın aksine, başta finans olmak üzere, ücretli emeğin yaklaşık üçte birinin kadınlardan oluştuğu özel hizmetler sektöründe, hızlanan ücretli iş faaliyetleri ile birlikte kadınların istihdamı da hızlı artış göstermiştir.

Krizin etkisi ise esas olarak, ücretli iş faaliyetlerini yoğunluklu olarak erkeklerin gerçekleştirdiği imalat sanayii ve inşaat sektörlerinde çalışanlar üzerinde ortaya çıkmış, kadın emeğinin görece yoğun olduğu finans sektöründe ücretli çalışanlardaki artış hızlanarak devam etmiştir. Küresel krizin temel ekonomik faaliyetler üzerindeki belirleyiciliği, ücretli emek üzerinde de, cinsiyetler arasında farklılaşan etkilerle birlikte ortaya çıkmıştır. İmalat sanayii ve inşaat sektörü istihdam kaybı erkeklerin krizden daha şiddetli etkilenmesine neden olurken, finans sektörü istihdam artışının devamı kadınlar üzerindeki etkinin daha sınırlı kalmasını sağlamıştır (Ek 19).

Bunun yanısıra, küresel krizin imalat sanayii ve inşaat sektörü faaliyetleri üzerindeki etkisi, bu sektörlerde istihdam kaybının erkek ve kadın tüm ücretliler açısından önemli seviyede olmasına neden olmakla birlikte, sektörlerde erkek emeğinin yoğunluklu kullanılması, erkeklerdeki daralmanın daha şiddetli olmasını getirmiştir. Krizden en hızlı ve şiddetli etkilenen bu sektörler, diğer sektörlerin aksine kadınlarda da istihdamın gerilediği sektörlerdir ve krizin bu sektör kadın ücretlileri üzerindeki etkisi de oldukça olumsuz olmuştur. Yine, kriz koşullarında istihdam artışı hız kazanmaya devam eden finans sektörü ve istihdam artışı devam eden diğer özel hizmet sektörlerinde, ücretli kesimdeki genişleme, aralarında oransal olarak önemli bir farklılık olmaksızın, kadın ve erkek tüm çalışanlardaki artışla ortaya çıkmıştır (Ek 19).

Krizle birlikte ücretli kesimde ortaya çıkan daralmanın önemli bir başka belirleyicisi olan sosyal ve kişisel hizmetler sektörü ve ücretlilerin istihdamının artış gösterdiği tarım sektörlerinde kimi farklı eğilimler öne çıkmaktadır. Ücretli kesim içinde, yaklaşık üçte birlik payla, -tarım sektörünün ardından- kadınların en fazla önem sahibi olduğu sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe, krizle birlikte erkeklerin istihdamı üzerinde ortaya çıkan etkiler daha yıkıcı olmuş, kadınlardaki gerileme çok daha sınırlı kalmıştır. Sektörde erkek çalışanların istihdamındaki gerileme, sanayiinin ardından, toplamdaki gerilemenin en önemli bileşenlerinden birini oluşturmuştur. Tarım

sektöründe ise kriz yılındaki artışta erkekler belirleyici olmuş, bir önceki yılın aksine kriz yılında sektörde erkek çalışanlar hızlı artış gösterirken, kadınlardaki artış yavaşlamıştır (Ek 19).

Kriz sonrasında ise sanayi ve inşaat gibi krizden yüksek istihdam kaybı ile etkilenen ve erkek emeği yoğun sektörlerde, ücretli kadın istihdamındaki artış dikkat çekici düzeydedir. Sektörlerde krizde hızlı gerileme gösteren erkeklerde, kriz sonrasında ortaya çıkan istihdam artışı oldukça önemli olmakla birlikte, kadınlardaki artışın oransal olarak daha yüksek olduğu ve kadınların ücretli emek içindeki paylarının büyüdüğü görülmektedir. Özellikle imalat sanayiinde, kriz sonrasında ücretli kesimdeki genişlemede yaklaşık üçte birlik (yüzde 30) payla kadın emeğinin daha fazla önem kazandığı görülmektedir (Ek 19).

Kriz sonrasında dikkat çekici bir başka nokta ise, finans belirleyici olmak üzere özel hizmetler ve sosyal-kişisel hizmetler sektörlerinde, erkeklerdeki artışın daha belirleyici olmasıdır. Ticaret ve eğlence gibi kadınların daha sınırlı pay sahibi olduğu diğer özel hizmet faaliyetlerindeki eğilimin aksine, finans sektöründe krizle birlikte ve kriz sonrasında erkek ücretlilerdeki artış eğilimi daha hızlı olmuş, erkeklerin tüm ücretliler içindeki payı büyümüştür. Sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe ise, krizden daha şiddetli etkilenen erkeklerin, kriz sonrasında kadınlardan görece yüksek artış gösterdiği ve ücretli kesim içindeki paylarının büyüdüğü görülmektedir (Ek 19).

Yapılan işin niteliği

Yukarıda açıklandığı gibi, küresel krizle birlikte ücretli kesimde ortaya çıkan daralma, yardımcı ve teknik işler ya da hizmet ve satış işleri gibi ara işlerde çalışan, işçi olarak sınıflandırdığımız kesimdeki daralma ile ortaya çıkmış, kriz döneminde vasıfsız işlerde çalışanlar yavaşlayan bir hızla artış göstermeye devam ederken, vasıflı emek artan bir hızla genişlemeye devam etmiştir. Bu kısımda, krizle birlikte ücretli emeğin vasıf düzeyine göre ortaya çıkan bu değişimler sektörel temelde incelenmekte ve öne çıkan temel noktalar özetlenmektedir.

İlk olarak vasıflı emek gücündeki genişleme, sektörel temelde incelendiğinde, - inşaat sektörü dışındaki- tüm ekonomik faaliyet alanlarında vasıflı işlerde çalışanların niceliksel olarak hızlı artış gösterdiği, ancak bu genişlemenin esas kaynağının özel hizmet ve sosyal ve kişisel hizmet sektörleri olduğu görülmektedir. Hizmet

sektörlerinde kriz yılında vasıflı işlerde çalışan ücretliler, bir önceki yıla göre önemli artış göstermiş; özellikle sosyal ve kişisel hizmet sektörlerinde ortaya çıkan artış, kriz yılında sektörler toplamında ortaya çıkan artışın belirleyici bölümünü (yüzde 68,6) oluşturmuştur. Kriz döneminde, ücretli kesimdeki yüksek genişleme ile dikkat çeken özel hizmetler sektörü ise, finans sektörü belirleyiciliğinde ortaya çıkan bu artışta, vasıflı çalışanlardaki artışın daha sınırlı kalması nedeniyle, daha sınırlı pay sahibi olmuş, vasıflı emek gücünde ortaya çıkan genişlemenin yaklaşık dörtte birlik (yüzde 23,7) bölümü özel hizmetler sektöründen kaynaklanmıştır (finans sektörünün toplam genişlemedeki payı ise yüzde 9,1 ile çok daha sınırlıdır) (Ek 20).

Kriz yılında, imalat sanayiinde ve sanayi sektörü genelinde vasıflı işlerde çalışanların da oransal olarak önemli artış göstermiştir. Buna karşın, bu artış bir önceki yıla yavaşlamış olmanın yanı sıra, kriz yılında –inşaat sektörü dışındaki- diğer sektörlerdeki artışa görece yavaş kalmış, sanayi sektöründe vasıflı işlerde çalışan ücretlilerdeki genişleme, toplam genişlemenin görece önemsiz bir bölümünü (yüzde 7) oluşturmuştur (bu oran imalat sanayiinde yüzde 5,7 ile daha sınırlıdır). İnşaat sektöründe ise bir önceki yıl vasıflı emek artışı önemli düzeyde iken krizin etkisi bu artışın yok denecek kadar düşük seviyeye gerilemesi olmuştur (Ek 20).

2009 Yılında, vasıflı emek gücü artışının en hızlı olduğu sektör ise tarım sektörüdür ancak, sektörde vasıflı emeğin tüm ücretli emek içindeki payı oldukça sınırlı kaldığı için, ortaya çıkan bu artışın tüm sektörler genelindeki artış üzerindeki etkisi oldukça sınırlıdır (Ek 20).

Kriz yılında, vasıflı emeğin yanı sıra vasıfsız emek gücü artışı da devam etmiş ancak farklı olarak, bu artış kriz öncesine göre yavaşlayan bir hızla devam etmişti. Krizin, sektörel düzeyde, vasıfsız emek üzerindeki etkilerine dair öne çıkan en önemli nokta, vasıfsız emek gücü kullanımının, yüksek ücretli çalışan artışının ortaya çıktığı finans sektörü belirleyiciliğinde, özel hizmetler -ve tarımsal- faaliyetlerde oldukça yüksek artış göstermesi, bu sektörlerde ortaya çıkan istihdam artışında vasıfsız emeğin payının belirleyici düzeyde olmasıdır.

Kriz yılında, finans sektöründe ortaya çıkan ücretli işçi artışının yaklaşık yarısı (yüzde 47,2) vasıfsız işlerde çalışanlardaki artışla ortaya çıkmıştır. Yine diğer özel hizmet faaliyetlerinde kriz yılında vasıfsız işlerde çalışan ücretlilerdeki artış önemli düzeydedir ve kriz yılında sektör genelinde ortaya çıkan ücretli işçi artışının yarıdan

fazlası (yüzde 53,9) vasıfsız işlerde çalışanlardaki artışla belirlenmiş, sektörde vasıfsız emeğin ücretli emek içindeki payı önemli oranda büyümüşür. Tarım sektöründe de yine ortaya çıkan ücretli artışının vasıfsız emek artışına dayandığı, ücretli iş faaliyetlerinin büyük ölçüde vasıfsız emek gücüne dayandığı tarımsal faaliyetlerde kriz yılında ortaya çıkan ücretli artışının çok büyük bölümü (yüzde 81,6) vasıfsız emek artışından kaynaklanmıştır (Ek 20).

Vasıfsız emeğin, sektördeki payı görece sınırlı olduğu ve kriz yılında yüksek vasıflı emek artışı ile öne çıkan sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe ise, krizle birlikte hızlı gerileme gösterdiği ve kriz öncesine göre oldukça önemli düzeyde olan bu gerilemenin, sektördeki istihdam değişiminde belirleyici olduğu görülmektedir. Krizin ücretli kesim üzerinde şiddetli etkilerinin ortaya çıktığı imalat sanayiinde ise vasıfsız işlerde çalışan ücretliler, kriz öncesine oranla çok daha sınırlı artış göstermiş, krizin vasıfsız emek kullanımını yavaşlatıcı etkisi olmuştur. Benzer bir eğilim inşaat sektörü için de geçerlidir, kriz öncesindeki hızlı artışa karşın, sektörde vasıfsız işlerde çalışanlar kriz yılında sınırlı da olsa gerileme göstermiş ve krizden olumsuz etkilenmiştir (Ek 20).

Kriz yılındaki yüksek istihdam kaybı ise daha önce açıklandığı gibi, tüm ücretlilerin en geniş kesimini oluşturan, sanayide teknik-yardımcı işler ya da makine operatörlüğü, hizmetler sektöründe hizmet ve satış elemanlığı gibi çeşitli işlerde çalışan işçilerdeki kitlesel gerileme ile ortaya çıkmıştı. Buradaki sektörel değişimler incelendiğinde ise, krizin sektörel etkilerinin belirleyici olduğu; imalat sanayii, sosyal ve kişisel hizmetler ve inşaat sektörlerindeki istihdam kaybının esas olarak bu sektörlerde çeşitli işlerde çalışan işçilerdeki gerileme ile ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle imalat sanayiinde krizle birlikte ücretli kesimdeki daralma ara işlerde çalışanlardaki şiddetli daralma ile belirlenmiş ve buradaki gerileme tüm sektörler genelinde belirleyici olmuştur. Yine, krizle birlikte ücretli istihdamının hızlanarak artış göstermeye devam ettiği özel hizmetler sektöründe, çeşitli işlerde çalışan işçiler artış göstermeye devam etmiş ancak kriz öncesine göre bu artış daha yavaş kalmıştır. Daha önce belirtildiği gibi, finans sektörü belirleyici olmak üzere özel hizmetler sektöründe krizle birlikte ortaya çıkan ücretli artışı esas olarak vasıfsız işlerde çalışanlardaki artışla belirlenmiştir (Ek 20).

Kriz sonrasında, çeşitli işlerde çalışanlardaki artışla belirlenen ücretli artışı, tüm sektörlerde önemli düzeydedir. Özellikle imalat ve inşaat gibi krizden önemli düzeyde

etkilenen sektörlerde kriz sonrasında, krizdeki gerilemenin ötesinde artışlar ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, kriz sonrasında vasıfsız işlerde çalışan ücretlilerin imalat sanayiinde yüksek gerileme göstermesi ve sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe krizde başlayan gerilemenin devam etmesi, kriz sonrasında vasıfsız emeğin ücretli emek içindeki payının azalmasına neden olmuştur. Kriz sonrasında vasıfsız emeğin ücretli emek içindeki payı, özel hizmetler ve tarım sektörlerinde ise büyümeye devam etmiştir. Diğer taraftan, vasıflı işlerde çalışan ücretliler, imalat sanayiinde gerileme gösterirken finans başta olmak üzere diğer sektörlerde kriz yılına görece yavaşlayan bir hızla artış göstermiş, bu sektörlerde vasıflı emeğin ücretli emek içindeki payı gerilemiştir (Ek 20).

İşyeri büyüklüğü

Daha önce açıklandığı gibi, krizle birlikte ortaya çıkan ücretli istihdamı kaybı, esas olarak büyük ölçekli işyerlerinden kaynaklanmış, bunun yanı sıra orta ölçekli işyerlerinde de kriz öncesi yüksek artışa karşın, krizin ücretliler üzerinde önemli etkisi olmuştur. Bununla birlikte, küçük ölçekli işyerlerinde, krizle birlikte istihdam artış göstermeye başlamış, krizin etkisi ücretli iş faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde küçük ölçekli işyerlerinin öneminin artması şeklinde ortaya çıkmıştır.

Kriz döneminde ücretli emeğin işyeri ölçeğinde dağılımındaki değişimleri sektörel temelde incelendiğinde, büyük ölçekli işyerlerinde ortaya çıkan şiddetli istihdam daralmasının belirleyicisinin imalat sanayii olduğu görülmektedir. Ücretli iş faaliyetlerinin yaklaşık beşte birinin büyük ölçekli işyerlerinde gerçekleştirildiği ve krizden en şiddetli etkilenen imalat sanayiinde en hızlı istihdam gerilemesi, ücretlilerin çok büyük bölümünün sosyal güvenceli olarak istihdam edildiği büyük ölçekli işyerlerinde ortaya çıkmış ve tüm sektörler genelindeki gerilemenin belirleyicisi (yüzde 83) imalat sanayii olmuştur. Sanayiın diğer faaliyet alanları ile krizden önemli düzeyde etkilenen inşaat ve sosyal-kişisel hizmetler sektörlerinde de krizle birlikte, büyük ölçekli işyerlerinde istihdam önemli düzeyde gerilemiş, istihdam artışı hızlanarak devam eden özel hizmetler sektöründe, büyük ölçekli işyerlerinde istihdam artışı devam etmekle birlikte bu artış kriz öncesine ve diğer büyüklükteki işyerlerine oranla daha sınırlı kalmıştır (Ek 21).

İkinci önemli nokta, krizle birlikte küçük ölçekli işyerlerinde ortaya çıkan istihdam artışı, ücretli iş faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde küçük işyerlerinin artan

önemidir. Bu durum ise esas olarak özel hizmetler sektöründen kaynaklanmış, kriz yılında sektörde ücretli kesimde ortaya çıkan genişlemenin yarıya yakını (yüzde 45,5) küçük ölçekli işyerlerindeki artışla sağlanmıştır. Bunun yanı sıra, özel hizmetler sektöründe, diğer ölçekli işyerlerinde kriz öncesine göre yavaşlayan bir artışa karşın, küçük ölçekli işyerlerinde ortaya çıkan artış kriz öncesine göre daha hızlı gerçekleşmiştir. Kriz yılında tarım ve inşaat gibi, ücretli iş faaliyetlerinin çok büyük ölçüde küçük ölçekli işyerlerinde gerçekleştirildiği sektörlerde de, küçük ölçekli işyerlerinde istihdam artışı gözlenmektedir. Kriz yılında ücretli iş faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde küçük işyerlerinin artan önemi, imalat sanayiinde dahi geçerlidir; bu tür işyerlerinde krizle birlikte istihdamdaki gerileme önemli düzeyde yavaşlamıştır ve kriz yılındaki gerileme diğer büyüklükte işyerlerine oranla daha sınırlı düzeydedir (Ek 21).

Krizin küçük ölçekli işyerlerinde istihdam artışıyla birlikte etkili oluşuna ilişkin tek istisna, sosyal ve kişisel hizmetler sektörü olmuştur. Krizin sektörde özellikle küçük ölçekli işyerlerinde çalışan ücretliler üzerindeki etkisi şiddetli olmuş, sektörde ortaya çıkan istihdam kaybında küçük ölçekli işyerlerindeki gerileme belirleyici olmuştur (Ek 21).

Krizle birlikte, ücretli iş faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde küçük ölçekli işyerlerinin artan önemi, kriz sonrası verilerinden de gözlenmektedir. Kriz sonrasında sağlanan istihdam artışı küçük ve orta ölçekli işyerlerinden kaynaklanırken, özellikle istihdam artışının görece hızlı olduğu, özel hizmetler (yüzde 42,2) ve inşaat (yüzde 58) sektörleri ile tarım (yüzde 67,3) sektöründe ortaya çıkan artışta küçük ölçekli işyerlerinin payı oldukça önemli düzeydedir. Bu sektörlerde ayrıca küçük ölçekli işyerlerinde çalışanların, krizde ve kriz sonrasında gittikçe daha hızlı artış gösterdiği görülmektedir (Ek 21).

İmalat sanayii için de kriz sonrasına ilişkin eğilimler, krizle birlikte küçük ölçekli işyerlerinin artan önemini göstermektedir. Krizle birlikte bu tür işyerlerinde ücretli çalışanlardaki gerilemenin yavaşlaması ve kriz sonrasındaki artış eğilimi, krizin imalat sanayiinde de küçük ölçekli işyerlerinin önemini artırdığını göstermektedir. İmalat sanayiinde kriz sonrasında ortaya çıkan istihdam artışında orta ve büyük ölçekli işyerlerinin payı belirleyici olmakla birlikte, özellikle büyük ölçekli işyerlerindeki artış, krizde ortaya çıkan gerilemeyi telafi edecek düzeyde gerçekleşmemiştir (Ek 21).

Sosyal güvence

Daha önce açıklandığı gibi, küresel krizin ilk etkileri herhangi bir sosyal güvenceye sahip olmadan, enformel sektörde çalışan ücretliler üzerinde ortaya çıkmış, krizin derinleşmesiyle bu etki sosyal güvenceye sahip çalışanlara da genelleşmiştir. Ortaya çıkan bu etkiler sektörel temelde çeşitli farklılıklar göstermekle birlikte, hemen tüm ekonomik faaliyet alanlarında krizin, ilk olarak enformel ücretli kesim üzerinde etkili olduğu, krizin yaygınlaşması ve derinleşmesiyle bu etkilerin genelleştiği gözlenmektedir.

Ek 22’de görüldüğü gibi, 2008 yılı, başta imalat sanayii olmak üzere, tarım dışı tüm sektörlerde enformel ücretli çalışanların niceliksel olarak önemli gerileme gösterdiği bir yıl olmuştur. Krizin etkilerinin ortaya çıktığı ve yılın bütünü üzerinde belirli düzeyde etkili olduğu bu dönemde, tüm ekonomik faaliyet alanlarında enformel ücretli kesimde ortaya çıkan daralma ile birlikte krizin, ilk ve en şiddetli olarak enformel çalışanlar üzerinde etkin olduğu görülmektedir. Bu dönemde, ücretlilerin çok büyük ölçüde enformel biçimde istihdam edildiği tarım sektörü ise, istihdam artışının enformel ücretli kesimdeki genişleme ile sağlandığı ve formel sektörde çalışanlardaki sınırlı artışa karşın, enformel ücretli kesimin önemli genişleme gösterdiği bir sektör olmuştur.

Bununla birlikte kriz yılı, eğilimlerin önemli farklılıklar içerecek şekilde yön değiştirdiği bir yıldır. Sanayide ücretli kesimdeki şiddetli daralma, esas olarak bir sosyal güvenceye sahip çalışanlar yani formel ücretli kesimdeki gerileme ile belirlenmiştir. Bu gerileme ise -sosyal ve kişisel hizmet sektöründeki sınırlı gerilemeye ile birlikte, diğer tüm sektörlerdeki artışa karşın-, Türkiye genelinde ücretli kesimdeki daralmanın temel belirleyicisi olmuştur. Bir diğer deyişle, büyük ölçekli işyerlerinde ortaya çıkan istihdam kaybı ve Türkiye genelindeki belirleyicilikle birlikte, krizin Türkiye’de ücretli kesim üzerindeki esas etkisi, imalat sanayiinde büyük ölçekli işyerlerinde ve sosyal güvenceli çalışanlar üzerinde ortaya çıkmıştır (Ek 22).

Krizle birlikte önem kazanan noktalardan bir diğeri, enformel ücretli kesimdeki değişimlere ilişkindir. Bunlardan ilki, krizle birlikte istihdam artışı hız kazanan özel hizmetler sektöründe, kriz yılında sosyal güvenceye sahip olmayan çalışanlardaki artışla birlikte enformel ücretli kesimde ortaya çıkan hızlı genişlemedir. Sektörde istihdam

genişlemesi esas olarak formel ücretli kesimdeki genişleme ile belirlenmiş olmakla birlikte, kriz öncesi gerileme ya da diğer sektörlerdeki değişimler dikkate alındığında, enformel çalışanlardaki artışın önemli düzeyde olduğu görülmektedir. Aynı olgu tarım sektörü için de geçerlidir. Bir diğer deyişle krizin, yoğunluğu küçük işyerlerinde ve vasıfsız emek gücü artışına dayandığı özel hizmetler ve tarım sektörleri istihdam artışında, enformel kesimdeki artış önem göstermiştir. İkincisi, ücretli çalışanların tüm sektörler içinde en sınırlı kesimi oluşturduğu sosyal ve kişisel hizmetler sektörü ile önemli bir kesimi oluşturduğu inşaat sektörlerinde, krizle birlikte enformel ücretli çalışanlardaki yüksek gerilemedir. Sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe, krizle birlikte ortaya çıkan istihdam kaybı, esas olarak küçük ölçekli işyerlerinden kaynaklanmış, bununla birlikte krizin sektördeki esas etkisi, enformel ücretli kesim üzerinde ortaya çıkmıştır. İnşaat sektöründe yine kriz karşısında daha korunaksız olan enformel ücretli kesimdeki daralma, sektördeki istihdam kaybında belirleyici olmuştur (Ek 22).

Enformel ücretli emeğin daha fazla önem kazandığı kriz sonrasında ise, özellikle krizle birlikte enformel kesimdeki genişlemenin hız kazandığı özel hizmetler ve tarım sektörlerinde, bu genişlemenin hızlanmaya devam ettiği; enformel çalışmanın kriz sonrasında da yaygınlaştığı görülmektedir. Yine, yüksek istihdam artışının ortaya çıktığı inşaat sektöründe, kriz sonrası ortaya çıkan bu artışta, sosyal güvencesiz çalışanlardaki artışın oldukça önemli olduğu görülmektedir. İnşaat sektöründe, krizle birlikte enformel kesimdeki daralmanın yavaşlaması ve kriz sonrası yüksek artış da yine sektörde enformel çalışmanın yaygınlaştığını göstermektedir. Yine imalat sanayiinde de krizle birlikte sosyal güvencesiz çalışanlardaki gerilemenin yavaşlaması ve kriz sonrası ortaya çıkan artış eğilimi, sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe krizden en fazla zarar gören bu kesimlerde kriz sonrası ortaya çıkan artış eğilimi de, krizle birlikte Türkiye’de, başta yüksek istihdam artışı ortaya çıkan sektörler olmak üzere tüm ekonomik faaliyet alanlarında, enformel çalışmanın yaygınlık kazandığını göstermektedir (Ek 22).

3. Sektörel Geçiş Matrisleri ve Net Değişim

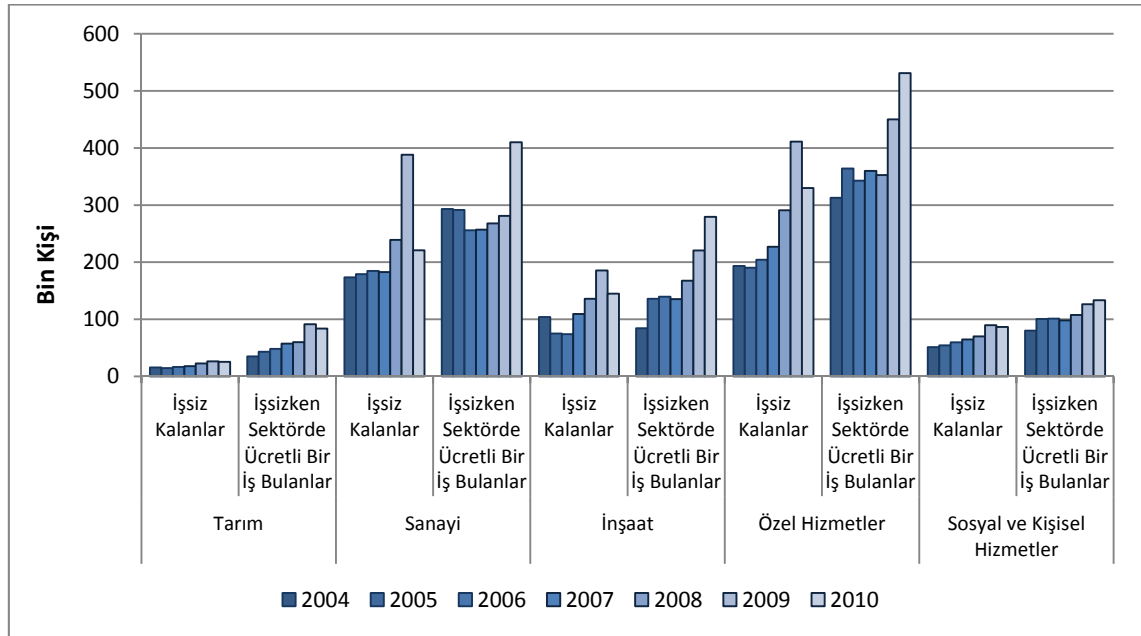
HHİA, İşgücünün (ya da işgücüne dahil olmayan nüfusun) bir yıl önceki işgücü ve istihdam durumuna ilişkin bilgi sunmanın yanı sıra, bir yıl önce istihdamda bulunan faaliyet alanına ilişkin verileri de içermektedir. Bu kısımda, temel faaliyet alanlarında

ücretli çalışanların bir yıl önceki işgücü durumundan hareketle oluşturulan geçiş matrisleri ile incelenen dönem boyunca ücretli çalışanların istihdam ve işsizlik durumlarındaki değişim ya da sektörel hareketlilikleri incelenerek bu eğilimlerde kriz döneminde ortaya çıkan değişimler ortaya konulmaktadır.

3.1. Temel faaliyet alanlarına göre ücretli çalışanlar ve işsizler arasındaki geçiş

Aşağıda, incelenen dönemde Türkiye’de, temel faaliyet alanlarında ücretli çalışanlar ile işsizler arasındaki geçiş incelenmektedir. Önceki kısımda vurgulandığı gibi, küresel krizle birlikte istihdamdakilerin önemli bir kısmı istihdam dışı (büyük ölçüde işsiz) kalmış, buna karşın gittikçe genişleyen bir kitle de istihdama katılmıştı. İstihdam ve istihdam dışı kesimler arasında hızlanan hareketlilik ise büyük ölçüde ücretli çalışanlardan kaynaklanmıştı. Bu kısımda, krizle birlikte ücretli çalışanlar ile işsizler arasında ortaya çıkan bu hareketliliğin sektörel kaynakları araştırılmaktadır.

Bu amaçla oluşturulan şekil 43’te temel faaliyet alanlarına göre işsiz kalan ve işsizken ücretli bir iş sahibi olan kişi sayısı gösterilmektedir.

Şekil 43: 2004-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre İşsiz Kalan Ücretli Çalışan Sayısı ve İşsizken Ücretli Bir İş Sahibi Olan Kişi Sayısı (Bin Kişi)

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

Şekil 43'te görüldüğü gibi Türkiye'de, incelenen dönem boyunca, ücretli çalışanların önemli bölümünün yoğunlaştığı özel hizmetler ve sanayi sektörü başta olmak üzere tüm ekonomik faaliyet alanlarında, ücretli bir işte çalışırken işsiz kalan önemli bir kitleye karşılık, sektörde ücretli bir işte çalışmaya başlayan işsizler bulunmaktadır. Krizin etkisi ise, sektörel temelde farklı düzeylerde olmakla birlikte, tüm sektörlerde, ücretli işçiler ve işsizler arasındaki bu geçişlerin hız kazanması, istihdamdaki mobilitenin tüm sektörlerde artış göstermesi biçiminde ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, incelenen dönem içinde bu büyüklüklerin değişimi ve krizle birlikte ortaya çıkan eğilimler önemli görünmektedir.

Kriz tüm sektörlerde çalışan ücretliler arasında, işsiz kalanların artış göstermesine yol açmış, ancak en belirgin etkisi sanayi sektörü çalışanları üzerinde ortaya çıkmıştır. Sanayi sektöründe ücretli bir işte çalışırken işsiz kalanlar kriz öncesi sınırlı bir artış göstermektedir. Bununla birlikte, 2008 yılında, işsiz kalanlardaki artış oldukça hızlıdır (yüzde 30,8) ve kriz yılında çok daha önemli boyuta (yüzde 62,5) ulaşan bu artış, tüm sektörler içinde en yüksek artıştır. Sanayi sektöründe, kriz yılında, ücretli bir işte çalışırken işsiz kalan 388 bin kişi, kriz yılında tüm sektörler genelinde işsiz kalanların yaklaşık üçte birini (yüzde 35,3) oluşturmuştur. Kriz yılında, diğer tüm sektörlerde de işsiz kalan ücretli sayısı önemli artış göstermiştir ancak özel hizmetler ve inşaat sektörleri gibi bu artışın yüksek olduğu sektörlerde, işsiz kalanlardaki artış kriz öncesinde de oldukça hızlıdır ve yükselme eğilimindedir. Ancak sanayi sektöründe, işsiz kalanlar kriz koşullarına bağlı olarak hızla artış göstermiştir. Yine sanayi sektöründe olduğu gibi, sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe de, ücretli bir işte çalışırken işsiz kalanlar, kriz öncesinde belirli bir düzeyde artış gösterirken 2009 yılında krizin etkisiyle hızlanan bir artış gözlenmektedir (Şekil 43).

Ücretli bir işte çalışırken işsiz kalanlar, kriz döneminde, özel hizmetler ve inşaat sektörlerinde de oldukça hızlı artış göstermiştir. İnşaat sektöründe, kriz öncesi dönem boyunca bu kitlede gerileme söz konusu iken, sektör faaliyetlerinin yavaşlamaya başladığı 2007 yılında başlayan artış krizle birlikte hız kazanmıştır. Bununla birlikte, kriz öncesi ve kriz döneminde, özel hizmetler sektörü ücretlileri arasından işsiz kalanların sürekli artış eğilimi göstermiştir ve dönem boyunca hızlanma eğiliminde olan bu artış krizin etkisiyle ivme kazanmıştır. Sektördeki ücretlilerin tüm ücretlilerin önemli bölümünü oluşturuyor olmaları nedeniyle, kriz yılında işsiz kalan 411 bin kişi, işsiz

kalan tüm işçilerin en geniş kesimini (yüzde 37,4) oluşturmuştur. Ücretli kesimdeki genişlemenin süreklilik gösterdiği kriz öncesi ve kriz dönemi boyunca, özel hizmetler sektöründe, bu artışla birlikte işsizliğin de sürekli artış göstermiş olması önemlidir. Sektörde ücretli bir işte çalışırken işsiz kalanların işsiz kalan kitleler içindeki belirleyiciliği, -nicel gözlemlerin işaret ettiği istihdam artışının ötesinde-, istihdam artışının önemli bir işsizlik artışını da beraberinde getirdiğini göstermektedir (Şekil 43).

Bununla birlikte, belki daha önemli noktalar, işsizken ücretli bir işte çalışmaya başlayanlar incelendiğinde ortaya çıkmaktadır. Krizle birlikte tüm sektörlerde ücretli bir işte çalışmaya başlayan işsizler hızla artış göstermiştir. Özellikle kriz döneminde çoğunluğu önemli kısmı küçük işyerlerinde ve vasıfsız işçi artışına dayalı istihdam artışının ortaya çıktığı özel hizmetler sektöründe, ücretli bir işte çalışmaya başlayan işsizlerin kriz öncesine ve diğer sektörlerle görece oldukça önemli artış gösterdiği gözlenmektedir. Kriz yılında, işsizken ücretli bir iş bulanların yarıya yakını (yüzde 45,6) özel hizmetler sektöründe istihdama katılmıştır. Sektörde ücretli bir işte çalışırken işsiz kalan kitle ile işsizlerden ücretli işçilere katılan kitlelerin büyüklüğü, ücretli işçiler ile işsizler arasında hız kazanan geçişler, emek gücünün, kriz koşullarına bağlı olarak önemli ölçüde yeniden yapılandırıldığını göstermektedir (Şekil 43).

Bu olgu, inşaat sektörü başta olmak üzere diğer sektörler açısından da geçerlidir. Kriz döneminde Türkiye’de tüm ekonomik faaliyet alanlarında, ücretli bir işte çalışmaya başlayan işsizler artış göstermiştir. Tarım sektöründe dahi artış belirleyici önem göstermiştir. Bununla birlikte sanayi ve sosyal-kişisel hizmetler sektörlerinde, kriz döneminde ücretli bir işte çalışmaya başlayan işsizler oldukça yavaş artış göstermiştir. Sanayi sektöründe krizle birlikte bir artış görülmektedir ancak diğer sektörlerdeki hızlı artışlar karşısında, sanayi sektöründe ücretli bir işte çalışmaya başlayan işsizlerin artışı oldukça sınırlı kalmıştır. Sektörde işsiz kalan kitlelerdeki yüksek artış karşısında sektöre giriş yapan işsizlerin oldukça yavaş artış göstermesi, istihdam kaybının yüksek olmasının temel nedeni olmuştur. Ancak yine de, kriz yılında sanayi sektöründe ücretli bir işe katılan işsizler oldukça önemli bir kesimi temsil etmektedir ve ücretli işçilere katılan işsizlerin yaklaşık dörtte biri (yüzde 24) sanayi sektöründe istihdama katılmıştır. Bir diğer deyişle, kriz koşullarında diğer sektörlerde olduğu gibi, sanayi sektöründe de ücretli işçiler ile işsizler arasındaki geçişler hız

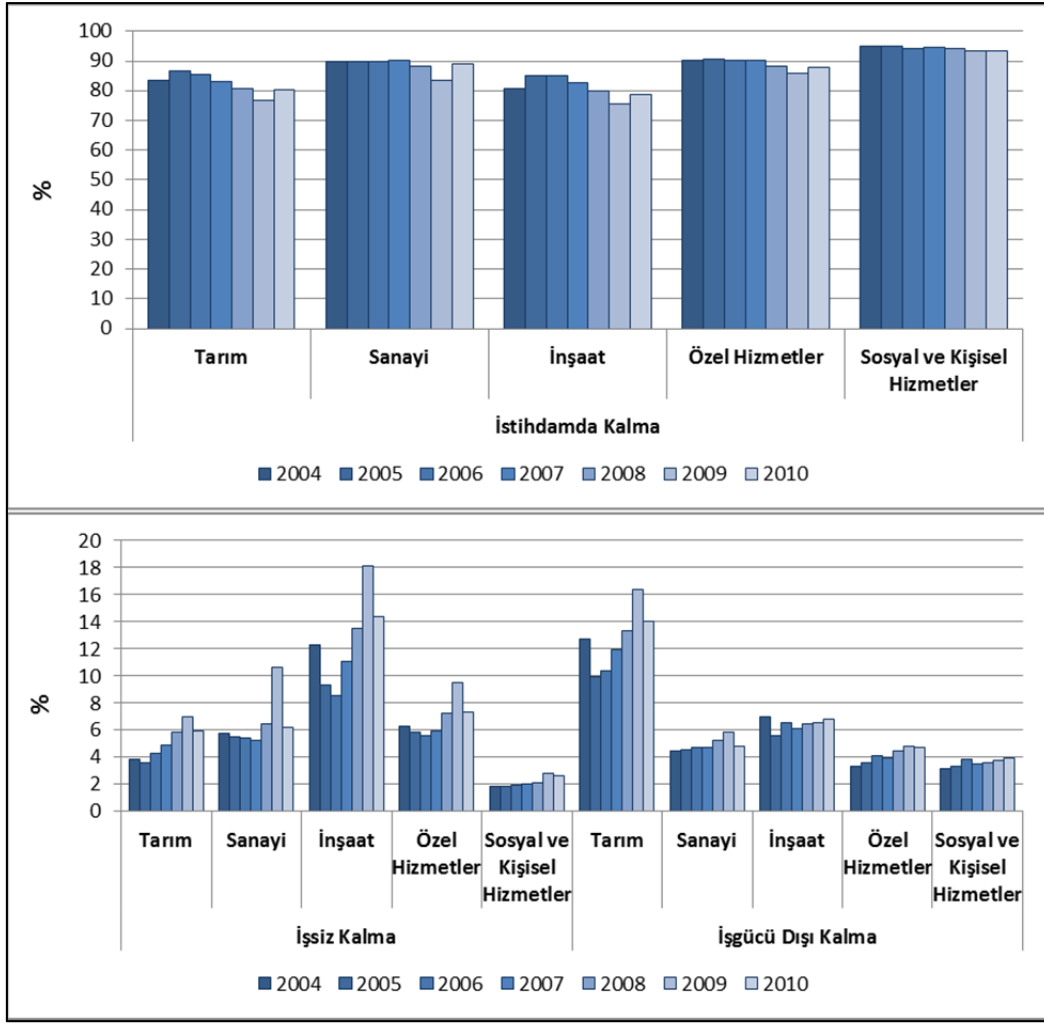
kazanmış, bu sayede ücretli emek kompozisyonunda ihtiyaç duyulan ölçüde bir yeniden yapılandırmaya gidilmesi mümkün olmuştur (Şekil 43).

3.2. Temel faaliyet alanlarına göre ücretli çalışanların istihdamda kalma ve işsiz kalma olasılıkları

Temel faaliyet alanlarında çalışan ücretlilerin işgücü pozisyonundaki değişimlerin ele alındığı bu kısımda, bu farklılıklar istihdam geçiş matrisleri aracılığıyla ve matrisler üzerinden hesaplanan değişim olasılıkları ile ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Örnek olarak 2009 yılına ait oluşturulan geçiş matrisi Ek 23’de verilmektedir.

Şekil 44, incelenen dönemde, temel faaliyet alanlarında ücretli çalışanlar için istihdamda kalma, işsiz ve işgücü dışı kalma olasılığını göstermektedir. İstihdamda kalma olasılığı, Ek 23’de yer alan tabloda, bir önceki yıl ücretli olarak istihdamda olduğunu ifade eden bireyler içinde, cari yılda da istihdamda olanların yüzdesini gösteren bir orandır. Bir diğer deyişle, istihdamda kalma olasılığı, önceki yıl ücretli çalışanlar içinde cari yılda istihdamda kalanların oranını göstermektedir. Aynı şekilde işsiz kalma olasılığı, bir önceki yıl ücretli çalışanlar içinde cari yılda işsiz kalanların oranını; işgücü dışı kalma olasılığı, bir önceki yıl ücretli çalışanlar içinde cari yılda işgücü dışı kalanların oranını ifade etmektedir.

Krizin farklı ekonomik faaliyet alanlarında çalışan ücretliler üzerindeki farklılaşan etkileri, şekil 44’de yer alan bu oranların incelenmesi ile daha açıklık kazanmaktadır. Tarım ve inşaat gibi, ücretli iş faaliyetlerinin daha ziyade vasıfsız emek gücüne dayandığı, küçük işyerlerinde ve güvencesiz koşullarda çalışmanın yaygın olduğu sektörlerde, dönem boyunca ücretlilerin istihdamda kalma olasılığı daha düşüktür ve düşüş eğilimindedir. İnşaat sektörü çalışanları için bu düşüş işsiz kalma olasılığının yükselmesi, tarım sektörü çalışanları içinse daha belirleyici olarak işgücü dışı kalma olasılığının yükselmesi ile ortaya çıkmaktadır. Kriz öncesi bu dönem boyunca sanayi ve özel hizmetler sektörlerinde ücretli çalışanların istihdamda kalma olasılığı belirgin bir değişim göstermezken, ücretli iş faaliyetlerinin görece önemli kısmının vasıflı ve formel emek gücü ile gerçekleştirildiği sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe, istihdamda kalanların oranı, işsiz ve işgücü dışı kalanların oranındaki artış lehine, gerileme göstermiştir (Şekil 44).

Şekil 44: 2004-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre Ücretli Çalışanların İstihdamda Kalma, İşsiz ve İşgücü Dışı Kalma Olasılığı (%)

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

Krizin tüm sektör çalışanları açısından şiddetli etkisi oldukça nettir. 2008 Yılında başlamak ve 2009 yılında şiddetlenmek üzere, başta sanayi ve inşaat sektörleri olmak üzere tüm sektörlerde ücretli işçiler arasında istihdam dışı kalanların oranı hızla yükselmiştir. Bununla birlikte, sanayi ve özel hizmetler sektörlerinde krizin etkisi belirleyici olmuş, inşaat ve tarım sektörlerinde kriz öncesi eğilimler krizle birlikte hız kazanırken, sanayi ve özel hizmetler sektörlerinde istihdamda kalanların oranı kriz nedeniyle 2008 yılı itibariyle gerileme göstermiştir. Ücretli çalışanların istihdamda kalma olasılığında, kriz yılındaki en sert düşüş ise sanayi sektörü çalışanları açısından

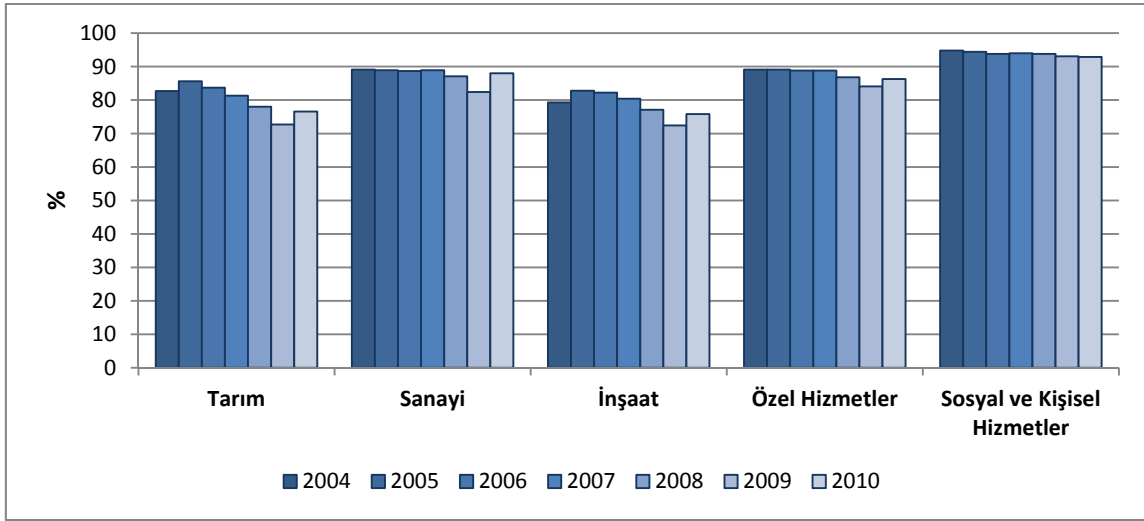
geçerli olmuştur. Krizden istihdamda kalma açısından en çok etkilenen sanayi sektörü ücretlileri açısından, işsiz kalma olasılığındaki keskin artış ve daha sınırlı olmak üzere – ki bu da büyük ölçüde işsiz kalan kesimlerin ümidi kırık işsizlere dönüşerek işgücü dışına çekilmesiyle ortaya çıkmıştır- işgücü dışı kalma olasılığındaki artışla birlikte, krizin sektör çalışanları üzerindeki tahribatı oldukça yüksek olmuştur (Şekil 44).

Sanayi sektörünün ardından krizin en şiddetli etkisi inşaat sektörü çalışanları üzerinde ortaya çıkmıştır. İnşaat sektörü çalışanları, kriz yılında istihdamda kalma olasılığının en fazla gerilediği ikinci sektördür ancak, işsiz kalma olasılığındaki artış açısından birinci sektördür. Sanayi sektöründe işsiz kalan yardımcı ve teknik işler yapan ücretliler arasında işgücü dışına çekilenlerin daha yüksek olmasına karşın, inşaat sektöründe çoğunluğu küçük işyerlerinde, güvencesiz koşullarda çalışan ve büyük ölçüde düşük vasıflı işler yapan işçiler arasında, kriz koşullarında gelir getirici herhangi bir iş bulmak amacıyla emek piyasasında kalanların oranı daha yüksek olmuştur (Şekil 44).

Ücretli çalışanlar arasında bir sonraki yıl da istihdamda olanların oranı, krizle birlikte, özel hizmetler ve tarım gibi istihdam artışının hız kazandığı sektörlerde de önemli düşüş göstermiştir. Özel hizmetler sektöründe çalışanlar açısından istihdamda kalma olasılığı krizin etkisiyle hızla gerilerken, bu gerileme, kriz öncesi eğilimlerin aksine, işsiz kalma olasılığındaki yüksek artış ve kısmen de işgücü dışı kalma olasılığındaki artışla ortaya çıkmıştır. Bir önceki kısımda açıklandığı gibi, özel hizmetler sektörü, kriz döneminde ücretli işçiler ile işsizler arasındaki geçişlerin en yüksek olduğu sektörlerden biridir. Ücretli çalışanlar arasında işsiz kalanların oldukça geniş kesimleri kapsamaları ile birlikte, kriz döneminde işsiz kalma olasılığındaki yüksek artış da göstermektedir ki, özel hizmetler sektöründe krizle birlikte ortaya çıkan istihdam artışı, aynı zamanda yüksek işsizlik artışı anlamına da gelmiştir. Tarım sektöründe ise, krizin etkisi ile istihdamda kalma olasılığındaki düşüş ancak bu düşüşün büyük ölçüde işgücü dışı kalma olasılığındaki artışla ortaya çıkması olmuştur. Kriz sektör çalışanları açısından işsiz kalma olasılığını da önemli ölçüde artırmıştır ancak, faaliyetlerin önemli kısmı kırsal kesimde, küçük işyerlerinde, sosyal güvencesiz koşullarda ve düşük vasıflı çalışanlarla gerçekleştirildiği sektörde, krizle birlikte ücretli işi sonlanan işçilerin, önemli ölçüde işgücü dışına çekildiği görülmektedir (Şekil 44).

3.3. Ücretli çalışanların sektörler arası geçişi

Bu kısımda, incelenen dönem boyunca, temel faaliyet alanlarında ücretli çalışanların, istihdamda kalmaya devam etmekle birlikte, istihdam içi değişimler araştırılmaktadır. İlk olarak ücretlilerin, istihdamda kalmakla birlikte, ne ölçüde ücretli işçi konumunu koruduğu -ve ne ölçüde farklı bir konumda istihdamda kalmaya devam ettiği- (ücretli bir işte çalışmaya devam etme olasılığı) incelenmektedir. İkinci olarak, ücretli işçi olarak istihdamda kalmaya devam edenler arasında sektörel geçişler mümkün olduğundan, ücretli işçi konumunun devamlılığı ile birlikte, sektörde kalma/sektör değiştirmelerin boyutu (sektör değiştirme olasılığı) incelenmektedir. Son olarak, temel ekonomik faaliyet alanlarında çalışanlar arasında ortaya çıkan sektörel geçişlerin yönü ve boyutu incelenmekte, krizle birlikte ortaya çıkan temel eğilimler ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Şekil 45: 2004-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre Ücretli Çalışanların Ücretli Çalışmaya Devam Etme Olasılığı (%)

Kaynak: HHİA

Şekil 45, temel faaliyet alanlarında ücretli çalışanların ücretli bir işte çalışmaya devam etme olasılıklarındaki dönem içi değişimleri, bir diğer deyişle, bir önceki yıl ücretli işçi olanlar arasında, cari yılda ücretli çalışma biçiminden farklı bir istihdam biçimine geçiş yapanların oranını göstermektedir. Daha önce açıklandığı gibi, krizle birlikte işteki konum değişikliklerinin hız kazanmış olması nedeniyle, ücretli işçiler

açısından istihdamda kalma açısından olduğu kadar, istihdamda aynı konumda kalmaya devam edip etmediği yani, istihdam biçimleri arasındaki geçişlerin boyutu da önem kazanmaktadır.

Kriz yılında, -tarım dışı sektörlerde-, ücretli çalışanların, ücretli olarak istihdamda kalma olasılığındaki, bir diğer deyişle bir önceki yıl ücretli çalışanlar arasında cari yılda ücretli olarak çalışmaya devam edenlerin oranındaki en yüksek gerileme sanayi ve inşaat sektörleri çalışanları için söz konusu olmuştur.

Sanayide krizle birlikte ücretli çalışanlar açısından farklı bir istihdam biçimine geçiş yapma olasılığı¹³⁰ da gerileme gösterdiği için, ücretli bir işte çalışmaya devam etme olasılığındaki yüksek gerileme ile birlikte, sanayi işçilerinin kriz döneminde önemli ölçüde istihdam dışına itildiği görülmektedir. Bununla birlikte ücretli bir işte çalışmaya devam etme olasılığındaki diğer yüksek gerilemenin ortaya çıktığı inşaat sektöründe, 2008 yılı belirleyici olmak üzere, istihdam içi geçişlerin hız kazanması ile birlikte, ücretlilerin ücretli konumunu koruma olasılığı, istihdamda kalma olasılığından daha sert düşüş göstermiştir. Bir diğer deyişle, krizle birlikte, sanayide ücretli bir işte çalışanlar arasında, ücretli çalışmaya devam edenlerle birlikte, farklı istihdam biçimine geçiş yapanların oranı da gerilemiş, inşaat sektöründe ise ücretli işçiler arasında ücretli konumunu koruyanlar gerilerken, farklı istihdam biçimine geçiş yapanların oranı artış göstermiştir.

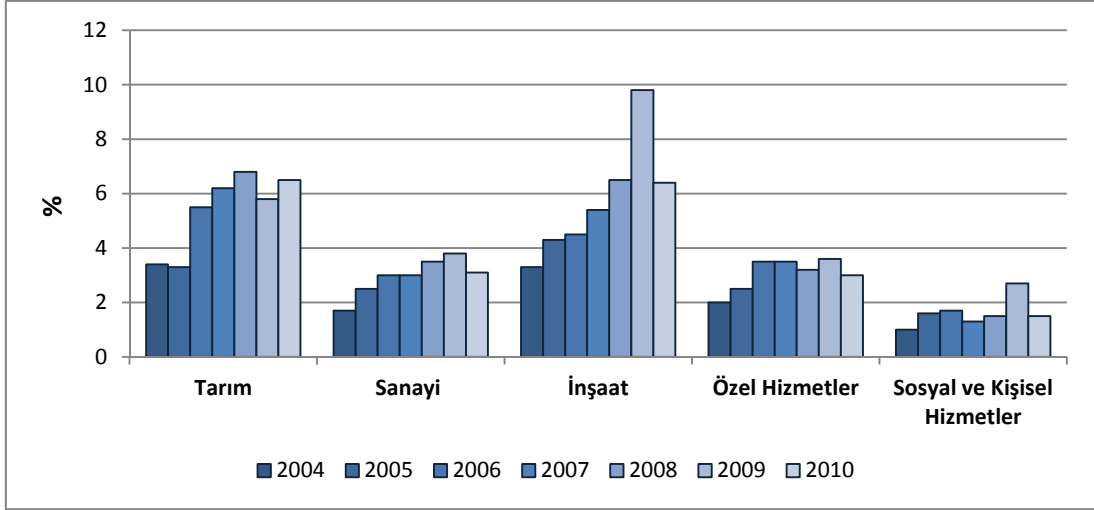
Krizle birlikte, sanayi sektöründekine benzer şekilde, sosyal ve kişisel hizmet sektörü ücretlileri açısından da, ücretli çalışmaya devam etme olasılığı ile birlikte farklı bir istihdam biçimine geçiş yapma olasılığı da gerileme göstermiş, sektör çalışanları için kriz yılında istihdamda kalma olasılığı, ücretli bir işte çalışmaya devam etme olasılığından daha yüksek gerileme göstermiştir. Bu sektörde çalışanlar açısından, istihdamda/ücretli olarak kalma olasılığı diğer sektörlerle görece daha yavaş gerilemekle birlikte, sanayi sektörü ücretlileri gibi, sosyal ve kişisel hizmet sektörü çalışanları için de kriz dönemi, istihdamda farklı konumda kalmaya devam edebilenlerin oranının gerilediği bir dönem olmuştur. Ücretli konumunu sürdürme olasılığının sanayi ve inşaat sektörlerine oranla daha yavaş gerileme gösterdiği özel hizmetler sektöründe ise, istihdamda kalma ve ücretli olarak istihdamda kalma olasılığı kriz yılında eşit oranda

¹³⁰ Şekil 51’de sunulan ücretli çalışanların istihdamda kalma olasılığı ile şekil 52’de sunulan ücretli bir işte çalışmaya devam etme olasılıkları arasındaki fark, istihdam biçimleri arasında geçiş yapma olasılığını vermektedir.

gerileme göstermiştir. Bu ise, sektör çalışanları için, farklı bir istihdam biçimine geçiş yapma olasılığının herhangi bir değişim göstermemesi nedeniyle ortaya çıkmıştır. Sanayi ve sosyal-kişisel hizmetler sektöründeki gerilemeye karşın, özel hizmetler sektöründe -2008 yılındaki sınırlı artışa karşın- kriz yılında ücretli çalışanların istihdamda kalma olasılığındaki gerileme, bütünüyle, ücretli olarak istihdamda kalma olasılığındaki gerileme ile ortaya çıkmıştır (Şekil 45).

Bununla birlikte tarım sektörü, krizle birlikte, ücretli çalışanların ücretli konumunu koruma olasılığının en yüksek gerileme gösterdiği sektör olmuştur. Tarım sektöründe ücretli çalışanların istihdamda kalma olasılığındaki gerileme, ücretli konumunu koruma olasılığından daha yavaş gerileme göstermiştir. Sektör faaliyetlerinin daha geniş ölçüde ücretli emek dışı istihdama dayanması, -istihdam dışı kesimler açısından olduğu kadar-, ücretli emek açısından da ücretsiz aile işçiliği ya da kendi hesabına çalışma gibi farklı istihdam biçimlerinden birine geçiş yapabilme olanağının diğer sektörlerle göre daha yüksek olmasını sağlamaktadır. Kriz döneminde diğer istihdam biçimlerine geçişlerin hız kazanması nedeniyle, -inşaat sektöründe olduğu gibi- tarım sektörü ücretlileri arasında, ücretli çalışmaya devam edenlerin oranı, istihdamda kalmaya devam edenlerin oranından daha yüksek gerileme göstermiştir (Şekil 45).

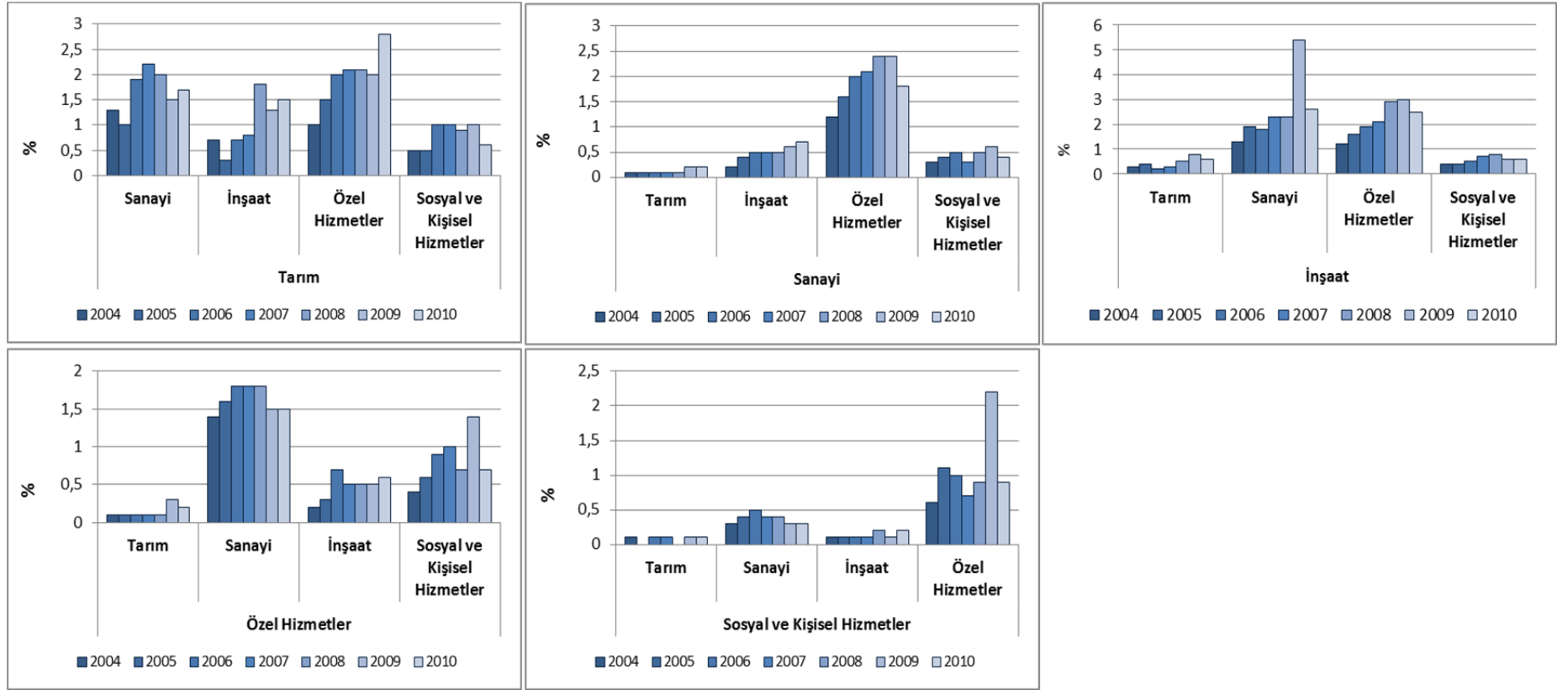
Ücretlilerin istihdamda kalması, ücretli ya da başka bir istihdam biçimine geçişle mümkün olduğu gibi, ücretli olarak istihdamda kalmaya devam etmekle birlikte, farklı bir sektöre geçiş yapmakla da mümkündür. Özellikle Türkiye’de ücretli çalışanlar üzerinde krizin etkileri, sektörel temelde oldukça önemli farklılık gösterdiğinden, krizle birlikte sektörler arasında ortaya çıkan geçişlerinin yönü ve boyutu da önem kazanmaktadır. Şekil 46, incelenen dönemde, ücretlilerin ücretli bir işte çalışmaya devam etmekle birlikte, sektör değiştirme olasılıklarını göstermektedir.

*Şekil 46: 2004-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre
Ücretli Çalışanların Faaliyet Alanı Değişirme Olasılığı (%)*

Kaynak: HHİA

Ücretlilerin ücretli bir işte çalışmaya devam etmekle birlikte, farklı bir sektöre geçiş yapma düzeyleri kadar, bu geçişlerin hangi sektörler arasında ne ölçüde yoğunlaştığı, bir diğer önemli noktayı oluşturmaktadır. Bu amaçla oluşturulan şekil 47, incelenen dönemde, temel faaliyet alanlarında ücretli çalışanların, sektörler arası geçişlerinin yönünü ve boyutunu göstermektedir.

Şekil 47: 2004-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre, Ücretli Çalışanların Diğer Faaliyet Alanlarında Ücretli Bir İşte Çalışma Olasılığı (%)

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

Şekil 47’den görüldüğü gibi, kriz döneminde, -tarım dışı- tüm ekonomik faaliyet alanlarında, ücretli çalışanların, farklı bir faaliyet alanına geçiş yapma olasılığı artış göstermiştir. Ücretli emeğin, krizle birlikte işsiz ya da işgücü dışı kalan kesimlerin yanısıra, ücretliler arası geçişlerin hızlanması, ücretli emek kompozisyonundaki yeniden yapılanmanın ve emek piyasasında artan mobilitenin başka bir boyutunu göstermektedir.

Kriz yılında sektörel geçişlerin en hızlı olduğu kesimi, inşaat sektörü ücretlileri oluşturmuştur. Daha önce açıklandığı gibi, inşaat sektörü çalışanları krizin en yüksek işsizlik artışına yol açtığı kesimdir. -Aynı sektörde- ücretli konumda kalanların oranındaki en hızlı gerileme de yine bu sektörde ortaya çıkmıştır. İnşaat sektörü ücretli iş faaliyetlerindeki gerileme ile birlikte sektörde iş kaybına uğrayan kesimlerin önemli kısmı istihdam dışı kalırken, bir kısmının farklı bir konumda istihdamda kalmaya devam etmiş olması, ücretli olarak istihdamda kalanlar arasında kriz nedeniyle daha önemli bir kesimin farklı bir sektöre geçiş yapmış olması olağandır. Bununla birlikte, şekil 54’den görüldüğü gibi, ortaya çıkan bu artış, esas olarak, sanayi sektörüne yönelik geçişlerdeki artıştan kaynaklanmaktadır. Kriz nedeniyle ücretli iş faaliyetlerinin durma noktasına geldiği sanayi sektörü, kriz yılında, inşaat sektörü ücretli işçileri açısından, ücretli iş olanağının hızlı artış gösterdiği bir sektör olmuştur. Yine sanayi sektörüne, esas ve daha yüksek oranda özel hizmetler sektöründen ücretli işçi geçiş yapmış, diğer sektörlerden sanayiye geçişler de krizle birlikte artış eğilimi göstermiştir. Daha önce açıklandığı gibi, sanayi sektörü, kriz nedeniyle ortaya çıkan yüksek işsizlik artışına karşın, işsizlerden sektöre katılanların da önemli artış gösterdiği bir sektördür. İşsizlerle birlikte, farklı sektörlerden de sanayi sektörüne geçişlerin, krizle birlikte hız kazanmış olduğu görülmektedir.

Bununla birlikte, sanayi sektörü ücretli çalışanları açısından, farklı bir sektöre geçiş yapma olasılığındaki artış diğer sektörlerle oranla daha sınırlı kalmıştır. Krizle birlikte, ücretli çalışanlar arasında istihdamda kalanların oranının en hızlı gerileme gösterdiği sanayi sektörü, istihdam içi geçişlerdeki gerileme ile birlikte, farklı bir sektörde ücretli bir işte çalışmaya başlayanların da en yavaş artış gösterdiği sektör olmuş, sanayi sektörü çalışanları krizden daha büyük ölçüde istihdam dışı kalmak yoluyla etkilenmiştir. Yine de farklı bir sektöre geçiş yapan olukça sınırlı sayıda sanayi

sektörü ücretlileri açısından, özel hizmetler sektörü ve daha sınırlı olmak üzere inşaat ve sosyal-kişisel hizmetler sektörleri önemli olmuştur (Şekil 46; Şekil 47).

Krizle birlikte, farklı bir sektöre geçiş yapma olasılığı, inşaat sektörünün ardından en hızlı, sosyal ve kişisel hizmetler sektörü ücretlileri açısından artış göstermiştir. Bu sektör çalışanları arasından, krizle birlikte, ücretli bir işte çalışmaya devam edenlerin oranı, diğer sektörlerle oranla oldukça yavaş gerileme göstermiş olmakla birlikte, bu kişiler arasında farklı sektöre geçiş yapanların oranı diğer sektörlerle oranla daha hızlı artış göstermiştir. Bu artıştaki temel belirleyici sektör ise özel hizmetler sektörü olmuştur. Kriz yılında, sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe iş kaybına uğrayan ücretliler açısından, özel hizmetler sektörü, ücretli iş olanakları açısından yüksek önem kazanmıştır (Şekil 46; Şekil 47).

Kriz döneminde, ücretli iş faaliyetlerinin en yüksek canlılık gösterdiği sektörün özel hizmetler sektörü olması, sosyal ve kişisel hizmet sektörü çalışanları açısından olduğu gibi, sanayi ve inşaat sektörleri ücretlileri açısından da, özel hizmetler sektörüne geçişlerin hızlanmasına yol açmıştır. Kriz yılında ücretli çalışanların önemli kısmının işsiz ya da işgücü dışı kaldığı, önemli kısmının başka bir sektöre geçiş yapmak durumunda kaldığı özel hizmetler sektöründe, ücretli kesimdeki genişlemede, işsizler ya da işgücü dışı kesimlerden katılanların yanısıra, diğer sektörlerden geçişlerin de önemli olduğu görülmektedir. Özel hizmetler sektörünün kriz döneminde ücretli iş faaliyetleri açısından gösterdiği canlılık nedeniyle, bu sektör çalışanları arasından, farklı bir sektöre geçiş yapanların oranı ise görece daha sınırlı artış göstermiştir. Ortaya çıkan sınırlı bir artış ise, sosyal ve kişisel hizmetler sektörüne yönelik bir artışla belirlenmiş, sanayi sektörüne geçişler önemli ölçüde gerilerken, sektör çalışanları arasında kriz öncesine göre daha önemli bir kesim tarım sektörüne geçiş yapmıştır (Şekil 46; Şekil 47).

Esasında tüm ücretlilerin oldukça sınırlı bir bölümünü oluşturmasına karşın tarım sektörü, kriz döneminde, tarım dışı tüm sektörden ücretli çalışanların geçişlerinin hız kazandığı bir sektör olmuştur. Kriz öncesine oranla tarım sektörünün ücretli iş faaliyetleri açısından önem kazanmış olması sektöre geçişleri hızlandırırken, sektörde istihdam artışının belirli bir sınırı olması, bu geçişleri –ya da istihdam dışından katılımları- sınırlayan bir etken olmuştur. Yine tarım sektörü ücretlileri açısından tarım dışı tüm sektörlerle geçiş olasılığı da krizle birlikte gerilemiştir.

Değerlendirme

Küresel krizin esas etkisinin ücretli çalışanlar üzerinde ortaya çıktığı Türkiye’de, ücretli çalışanlar üzerindeki bu etki, istihdamdaki payları ve Türkiye’deki hane büyüklükleri dikkate alındığında, toplumun geniş kesimlerinin krizden doğrudan etkilendiğini göstermektedir.

Türkiye genelinde krizle birlikte ortaya çıkan istihdam etkisinin erkekler, çoğunluğunu ara işlerde çalışan işçilerin oluşturduğu ilkökul ve genel-mesleki lise mezunları ve büyük boy işyerlerinde çalışanlar üzerinde daha belirleyici olduğu görülmektedir. Vasıflı işlerde çalışan kadınlar istihdamda korunurken, vasıfsız işlerde çalışan kadınlar krizde daha savunmasız kalmış, bununla birlikte kriz sonrasında vasıfsız emek gücü artışı kadınlardaki artışla sağlanmıştır. Krizin ilk etkilerine güvencesiz çalışanlar maruz kalırken, krizdeki istihdam kaybı büyük ölçüde büyük işyerlerinde güvenceli çalışanlardaki gerilemeyle ortaya çıkmış; kriz sonrası istihdam artışında ise güvencesiz çalışanlardaki artış önem göstermiş, başta küçük işyerlerinde olmak üzere güvencesiz çalışma yaygınlaşmıştır.

Krizle birlikte ücretli emek gücünün hızlı bir işsizleşme süreci yaşadığı görülmektedir. Bununla birlikte işsizlerin de hızlı bir biçimde ücretli emek gücüne dahil olduğu, kriz koşullarında ücretli emek gücü ile işsizler arasında hızlanan bir mobilite olduğu görülmektedir. Bu durum, sermayenin kriz koşullarında maliyetleri düşürme stratejisinin önemli bir bileşeni olarak işgücü kompozisyonunda önemli bir yapılandırmaya gittiğini ve Türkiye emek piyasasının bu noktada oldukça esnek olduğunu göstermektedir. Emek gücünün genç, düşük eğitim düzeyi, düşük vasıflı, güvencesiz ve küçük işyerlerinde çalışan kesimleri ve kadınlar bu noktada oldukça savunmasız görünmektedir.

Kriz Türkiye’de ücretli emek gücünün sektörel kompozisyonunda önemli değişimler ortaya çıkarmıştır. Sektörel etki ise, Türkiye’de emek piyasasının yapısal özellikleri ve kriz dönemlerinde sermayenin yönelimleri belirleyiciliğinde, tüm gruplar temelindeki istihdam değişiminin temel belirleyicisi olmuştur.

Krizin istihdam etkisinde küresel krizin Türkiye’ye üretim sektörünün çöküşü biçiminde yansımaları, krizin şiddetli etkilerinin temel olarak –imalat- sanayii çalışanları üzerinde ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sanayi sektöründe, büyük işyerlerinde, ara işlerde çalışan, erkeklerin istihdam kaybı Türkiye genelindeki eğilimin belirleyicisi

olmuştur. Kriz, çalışanlar için yüksek bir işsizlik artışıyla ortaya çıkmış, krizle birlikte işsiz kalanlarda dönemsel eğilimlerden en hızlı sapma sanayi sektörü çalışanları için geçerli olmuştur. Bununla birlikte, işsizlerden sektöre geçişlerin artış göstermediği tek sektör de sanayi sektörü olmuş, bu ise sanayi sektöründe istihdamın hızla daralmasına yol açmıştır.

Krizle birlikte inşaat sektörü çalışanlarının yüksek istihdam kaybı, sektörde yapısal olarak oldukça yüksek olan işsizlik artışıyla ortaya çıkmıştır. İnşaat sektörü çalışanları için işsizleşme sürecinin kriz öncesi dönemde hızlandığı ancak krizle birlikte bu eğilimin şiddetlendiği görülmektedir. Bununla birlikte, işsiz kalanlardaki artışın hızlanmasına karşın, sektörde çalışmaya başlayan işsizler de artış göstermiş, işsizler ve sektör çalışanları arasında yüksek bir mobilite ortaya çıkmıştır. Sektörde çalışmaya başlayan işsizlerin artışının krizle birlikte başlamış olması önemlidir. İnşaat sektörü çalışanlarına ilişkin önemli bir başka nokta, kriz yılında sanayi sektörüne geçişlerin dikkat çekici ölçüde hızlanmış olmasıdır. İnşaat sektöründe krizle birlikte büyük ölçüde sosyal güvencesiz, ara işlerde çalışan işçi ve vasıfsız çalışanlar gerileme göstermiş, işsizleşme ve sektörel geçişler büyük ölçüde bu kesimlerden kaynaklanmıştır.

Sektörel temelde dikkat çekici bir başka eğilim, özel hizmetler sektöründe krizle birlikte ortaya çıkan istihdam artışına karşın, sektörde çalışanlar için işsizliğin de hızlı artış göstermiş olmasıdır. Özel hizmetler sektörü, krizle birlikte çalışanların işsizleşmesine karşın, işsizlerden sektöre geçişlerin en hızlı olduğu; işsizler ve ücretliler arasındaki geçişlerin en yüksek olduğu sektördür. İşsiz kalanların yanısıra, sosyal ve kişisel hizmetler sektörüne geçişlerin de krizle birlikte hızlandığı görülmektedir. Özel hizmetler sektöründe, işin niteliği açısından tüm grup çalışanlarda artış olmasına karşın, vasıfsız emek gücü artışının belirleyici olduğu, küçük ve orta boy işyerlerinde, güvencesiz çalışanların artış gösterdiği dikkate alındığında, sektöre giriş çıkışların bu denli yüksek olmasının kaynakları açıklık kazanmaktadır.

Sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe ise güvenceli ve vasıflı emek gücünün görece önemli olması, krizle birlikte, sektörel ortalama işsizleşmenin belirgin bir artış göstermemesine yol açmış ancak, sektör çalışanları için ortaya çıkan önemli bir nokta özel hizmetler sektörüne geçişlerin dikkat çekici ölçüde hız kazanmış olmasıdır. Kriz yılında sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe vasıflı çalışanlardaki yüksek istihdam

artışına karşın küçük işyerlerinde, ara işlerde çalışan, vasıfsız ve güvencesiz çalışanların istihdamındaki gerileme, bu grup çalışanlar üzerindeki olumsuz etkiyi göstermektedir.

Altıncı Bölüm

Küresel Krizin (2008-09) Türkiye’de Reel Ücretler Üzerine Etkileri

Çalışmanın bu bölümünde, işgücü-istihdam yapısı ve ücretli emek kompozisyonunda önemli değişimlerle birlikte Türkiye’de geniş toplumsal kesimler üzerinde bütünüyle etkili olan 2008-09 krizinin, reel ücretler üzerindeki etkileri araştırılmaktadır.

Bu amaçla öncelikle, incelenen dönemde (2002-2010), Türkiye’de ücretli çalışanların reel ücretlerindeki değişimler ele alınmakta, sektörler ve cinsiyetler açısından ortaya çıkan farklılıkları içerecek şekilde, krizle birlikte ortaya çıkan değişim ortaya konulmaktadır.

Bununla birlikte, reel ücretlerdeki değişimin, pek çok faktörün bileşimi ile ortaya çıkması, krizin reel ücretler üzerindeki etkilerine ilişkin daha detaylı bir incelemeyi gerektirmektedir. İzleyen kısımda, reel ücret değişimleri üzerinde krizin etkisini ortaya koyabilmek amacıyla, regresyon analizleri ile, reel ücretlerdeki değişim üzerinde belirleyici faktörler araştırılmakta, krizin reel ücretler üzerindeki etkileri netleştirilmeye çalışılmaktadır.

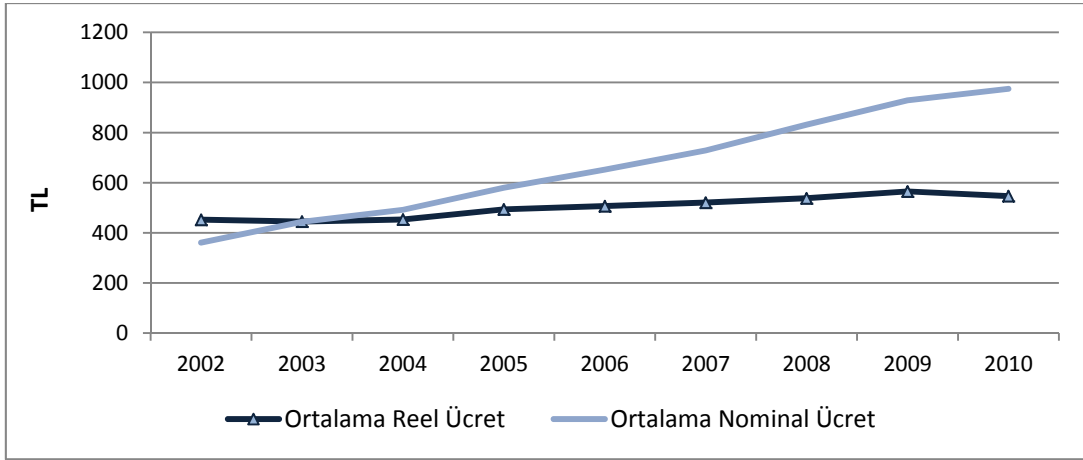
1. 2002 Sonrası Dönemde Türkiye’de Reel Ücretler

Türkiye’de dünya kapitalizmi ile bütünleşme sürecine girilen 1980’li yıllardan bu yana, reel ücretler sürekli baskı altında tutulmuştur. Bir önceki bölümde açıklandığı gibi yapısal dönüşüm ve uyumun işgücü piyasalarına yönelik kısmının temel olarak ücret esnekliğine dayandırıldığı yapısal dönüşüm sürecinin ilk aşamasında, dış pazarlar için sağlanan ihracat fazlası, düşük reel ücretler ve verimlilik artışı ile sağlanmış, dönemin başındaki askeri darbe ile her türlü sendikal örgütlenme ve grev hakkından yoksun kalan çalışanlar açısından bu süreç, reel ücretlerin hızla gerilediği bir süreç olmuştur (Köse ve Öncü, 2000, Boratav ve Yeldan, 2001: 6, Onaran, 2000: 196).

İmalat sanayiinde üretim ve emek verimliliğinin hızlı artış gösterdiği 1980’li yıllar boyunca reel ücretler, esas olarak ihracat artışı sağlayan emek yoğun sektörlerde oldukça hızlı düşüş göstermiş, 1981-1987 dönemi boyunca reel ücretlerdeki gerileme, yıllık ortalama yüzde 3,3 oranında gerçekleşmiştir. (Şenses ve Taymaz, 2003: 3). Reel

ücretlerdeki düşüşün sınırına gelindiği 1989 sonrasında, önceki dönemdeki düşüşü telafi edecek ölçüde reel ücret artışı sağlanmış, 1989-1993 dönemi, dış sermaye girişlerinin sağladığı rahatlıkla, hükümetin popülist kaygılarla reel ücretlerin ek bir maliyete katlanmadan artırılabilmesini sağlamıştır. Emek verimliliği ve üretimin de hızlı artış gösterdiği bu süreçte, imalat sanayiinin kamu sektöründe ve daha sınırlı düzeylerde özel sektörde önemli düzeyde reel ücret artışları ortaya çıkmıştır¹³¹(Onaran, 2000: 198; Taymaz ve Suiçmez, 2005).

1994 Krizi ile hızlı bir şekilde düşüş gösteren reel ücretlerdeki gerileme sonraki yıl da devam etmiş, izleyen dönem (1995-98) boyunca ücretlerde ortaya çıkan artış oldukça sınırlı kalmıştır. Bir diğer deyişle, 1990'lı yılların ikinci yarısı ücretlerin önemli bir artış göstermediği ve yeniden baskı altına alındığı bir dönem olmuştur. 1990'lı yılların sonlarında reel ücretlerde kısmi bir artış ortaya çıkmış ancak bu artış 2001 krizinin etkisiyle yerini önemli düzeyde gerilemeye bırakmıştır (Ansal vd., 2000: 69-72; Taymaz ve Suiçmez, 2005; Mütevellioğlu ve Işık, 2009: 192).

Şekil 48. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Ücretli Çalışanların Aylık Ortalama Nominal ve Reel Ücret Düzeyi (TL)

Kaynak: HHİA

İncelenen dönemde reel ücret artışının en hızlı olduğu dönem, büyüme ve istihdam artışının görece yüksek olduğu 2005 yılı olmuştur. 2005 Yılında reel

¹³¹ İmalat sanayiinin kamu sektöründe reel ücret artışı 1989 yılında yüzde 48,5, 1991 yılında yüzde 41 olarak gerçekleşmiş, 1988-1993 dönemini kapsayan beş yılda emek verimliliği artışı yüzde 90, reel ücret artışı yüzde 160 olarak gerçekleşmiştir (Onaran, 2000: 198; Taymaz-Suiçmez, 2005).

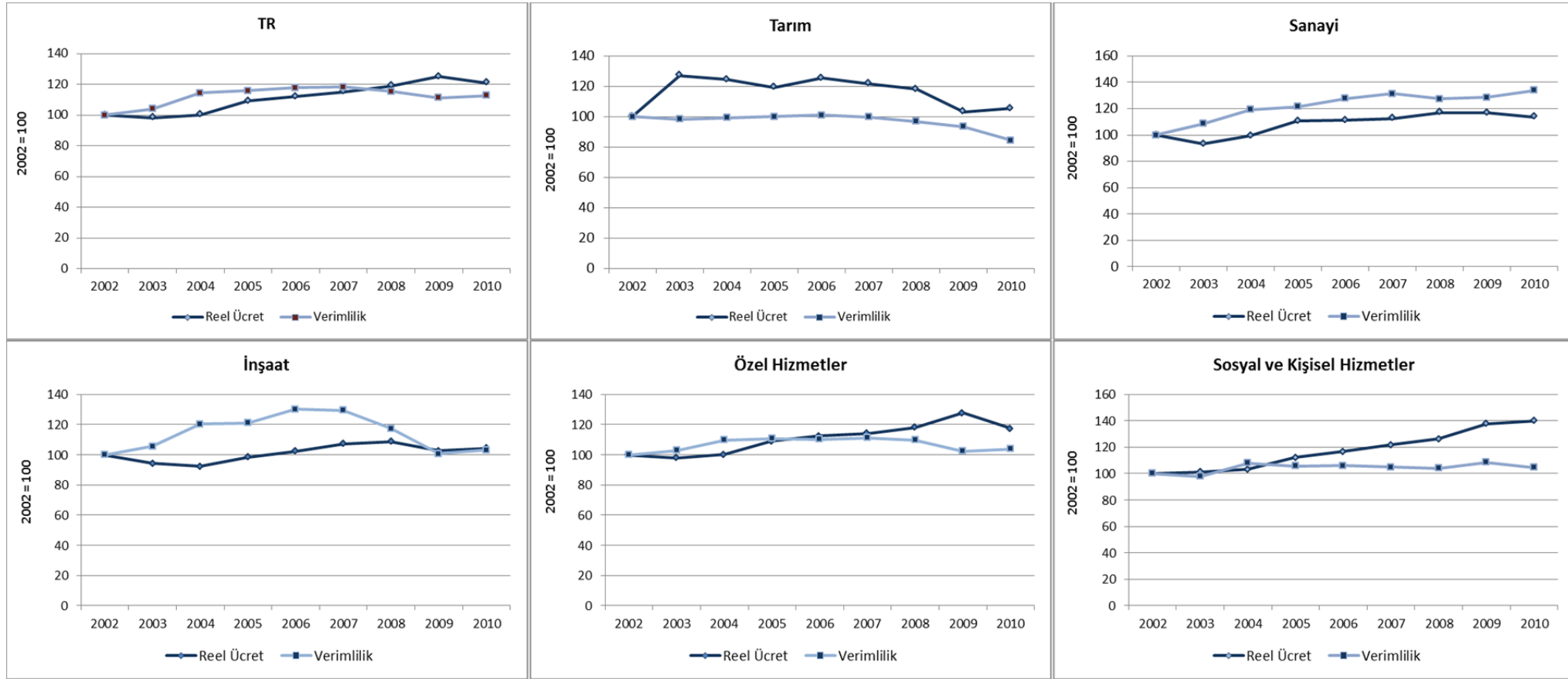
ücretlerdeki (yüzde 8,9 oranındaki) artışın ardından, ücretli çalışan başına çıktı (verimlilik) artışının oldukça sınırlı olduğu ve çıktı artışının yavaşladığı küresel kriz öncesi konjonktürde reel ücretlerdeki artış oldukça sınırlı kalmıştır.

Dönem boyunca gerçekleşen ortalama reel ve nominal ücret düzeylerinin gözlendiğı yukarıdaki şekilden (Şekil 48) görüldüğü gibi, büyüme ve istihdam artışının oldukça sınırlı kaldığı 2008 yılında, nominal ücretler önemli artış göstermiş ancak enflasyon oranındaki hızlı yükselişle birlikte reel ücretlerdeki artış sınırlı kalmıştır. Krizin Türkiye’de tümüyle etkili olduğu 2009 yılında ise, nominal ücret artışı yavaşlamıştır. Bununla birlikte, fiyatlar genel düzeyindeki önemli gerileme, reel ücretlerdeki artışın devam etmesini sağlamış, yine de kriz yılında reel ücretlerdeki artış sınırlı kalmıştır. Türkiye’de reel ücretlerdeki esas gerileme ise, fiyatların hızlı artış göstermesine karşın nominal ücretlerdeki artışın kriz yılı seviyesinde kaldığı, 2010 yılında ortaya çıkmıştır.

1.1. Sektörler temelinde ortalama reel ücretlerdeki değişim

Şekil 49’da, Türkiye’de 2002-2010 döneminde, farklı sektör ücretli çalışanları açısından verimlilik ve reel ücretlerdeki değişim gösterilmektedir. Reel ücretlerdeki değişim, ücretli çalışanların aylık ortalama reel ücret düzeyi ve 2002 yılı esas alınarak; verimlilik değişimi, ücretli çalışan başına çıktı düzeyi ve 2002 yılı temel alınarak oluşturulan endekslerle gösterilmektedir.

Tüm sektörler genelinde kriz öncesi reel ücretlerin sınırlı da olsa artış eğilimi gösterdiği 2004-2008 döneminde, tarım dışı tüm sektörlerde reel ücretler artış yönünde eğilim göstermiş, bununla birlikte sanayi sektöründe bu artış diğer sektörlerle göre daha yavaş kalmıştır. Sanayi sektöründe kriz öncesi konjonktürde görece yüksek büyüme ve istihdam artışı ile birlikte, emek verimliliği artış göstermiş ancak, aynı süreçte reel ücretlerdeki artış oldukça yavaş gerçekleşmiştir (Şekil 49).

Şekil 49. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre Reel Ücret Endeksi ve Verimlilik Endeksindeki Değişim (2002=100)

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar, TÜİK, 2012 verilerinden hesaplanmıştır

Dönem boyunca, Türkiye genelinde reel ücretlerde sağlanan belirli düzeydeki artış ise esas olarak sosyal ve kişisel hizmetler ve özel hizmetler faaliyetlerinde reel ücretlerdeki artışla ortaya çıkmıştır. Sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe, dönem boyunca reel ücretlerdeki artış verimlilikteki bir düşüşle birlikte ortaya çıkarken, özel hizmetler sektöründe dönem boyunca verimlilik hemen hiç artış göstermemiş, reel ücretlerdeki artış ise, ücretli istihdamının hızlı artış gösterdiği 2005 yılı sonrasında oldukça sınırlı kalmıştır. 2001 Krizinin ardından reel ücretlerdeki gerilemenin 2004 yılına kadar devam ettiği inşaat sektöründe ise, yüksek büyüme ve verimlilik artışının sağlandığı 2004-2007 döneminde, reel ücretlerde dönem boyunca ortaya çıkan düşüşü telafi edecek bir artış sağlanmıştır. Bununla birlikte tarım sektöründe kriz öncesi konjonktürde reel ücretler sadece çıktı ve istihdamın önemli düzeyde düşüş gösterdiği 2006 yılında artış göstermiş, dönem boyunca tarım sektöründe reel ücretler sürekli gerileme eğiliminde olmuştur (Şekil 49).

2009 Yılında ise Türkiye genelinde reel ücretlerde, kriz öncesine göre daha sınırlı olmakla birlikte, artış eğilimi devam etmiştir. Ancak tüm sektörler genelinde ortaya çıkan bu artış, kriz öncesi konjonktürde olduğu gibi, hizmetler sektöründen kaynaklanmıştır. Kriz yılında, ücretli istihdamının oldukça önemli düzeyde daraldığı sanayi ve inşaat sektörlerinde reel ücretler de önemli gerileme göstermiş, tarım sektöründe ise 2006 yılı sonrasında başlayan gerileme şiddetlenmiştir (Şekil 49).

Sanayi sektöründe krizle birlikte reel ücretlerde başlayan gerileme, 2010 yılında da devam etmiş, kriz sonrası istihdam ve verimlilik artışına karşın, reel ücretlerdeki gerileme kriz yılından daha şiddetli olmuştur (Şekil 56). Sanayi sektöründe kriz yılında esas olarak büyük boy işyerlerinde ve formel ücretli emeğin istihdam kaybı, sektör genelinde ortalama ücretlerin düşüş göstermesinde etkili olurken, kriz sonrasında düşük vasıflı işlerde çalışan ücretlilerdeki gerileme ve formel ücretli emeğin istihdamda önemli artış göstermesine karşın, ortalama reel ücretlerde daha hızlı düşüş göstermiştir. Sanayi sektöründe kriz sonrasında sağlanan istihdam artışının, daha düşük reel ücretlerle birlikte ortaya çıktığı gözlenmektedir.

İnşaat ve tarım sektörlerinde ise kriz yılında reel ücretlerdeki gerileme oldukça şiddetli olmuş, her iki sektörde de 2009 yılında reel ücretler, 2002 yılı seviyesine gerilemiştir. İnşaat sektöründe, kriz yılında esas olarak vasıfsız işlerde ve ara işlerde, enformel biçimde çalışan ücretlilerin istihdamındaki gerilemeye karşın, sektör genelinde

ortalama reel ücretler düşüş göstermiştir. Tarım sektöründe ise, kriz yılında istihdam artışında formel ücretli emeğin oldukça önemli pay sahibi olmasına karşın, istihdam artışının büyük ölçüde küçük boy işyerlerinde ve vasıfsız işçi artışına dayanması, sektör genelinde ortalama ücretlerin hızlı düşüş göstermesinde etkili olmuştur (Şekil 49).

2009 Yılında, ortalama reel ücretlerin artış gösterdiği **özel hizmetler** sektöründe, istihdamdaki artışa karşın çıktıdaki gerileme ile birlikte, verimlilik düşüş göstermiş; çıktı ve istihdam artışına karşın verimliliğin oldukça yavaş artış gösterdiği kriz sonrasında ise, sektörde reel ücretlerdeki gerileme oldukça şiddetli olmuştur (Şekil 49). Özel hizmetler sektöründe kriz yılında, vasıfsız işlerde çalışan ücretlilerdeki artışa karşın, vasıflı işlerde ve formel biçimde istihdam edilen ücretlilerin de artış göstermiş olması, ortalama ücretlerde artış yönünde bir değişimi ortaya çıkarmıştır. Büyük işyerlerinin ve vasıflı ücretli emek artışının sınırlı pay sahibi olduğu kriz sonrası yüksek istihdam artışının ise, büyük ölçüde küçük işyerlerinde ve vasıfsız ve ara işlerde çalışan ücretlilerdeki artışa, bir diğer deyişle düşük ücretli istihdam artışına dayanması, sektör genelinde ortalama reel ücretlerde ortaya çıkan yüksek gerilemede belirleyici olmuştur.

Krizle birlikte istihdamdaki gerilemenin önemli düzeyde olduğu ve büyümenin sınırlı da olsa devam ettiği **sosyal ve kişisel hizmetler** sektöründe ise, eğitim, sağlık, kamu yönetimi gibi kamusal hizmetlerde reel ücretlerin konjonktürel değişimler karşısında daha yavaş tepki vermesi ve istihdamda vasıflı emek gücü artışına karşın, düşük vasıflı işlerde ve enformel biçimde istihdam edilen ücretlilerin istihdam kaybı ile ortalama reel ücretler artış eğilimi göstermiştir. Sektörde reel ücretlerdeki gerileme ise, görece yüksek istihdam artışına karşın büyümenin yavaşlamaya devam ettiği ve verimliliğin düşüş gösterdiği kriz sonrasında ortaya çıkmıştır. Kriz sonrasında ortaya çıkan istihdam artışının, büyük ölçüde vasıflı ve formel biçimde istihdam edilen ücretli emek kesimindeki genişlemeyle ortaya çıkmış olmasına karşın, ortalama reel ücretlerdeki artış oldukça sınırlı kalmış, sanayi sektöründe olduğu gibi kriz sonrası istihdam artışı daha düşük ücretlerle birlikte ortaya çıkmıştır (Şekil 49).

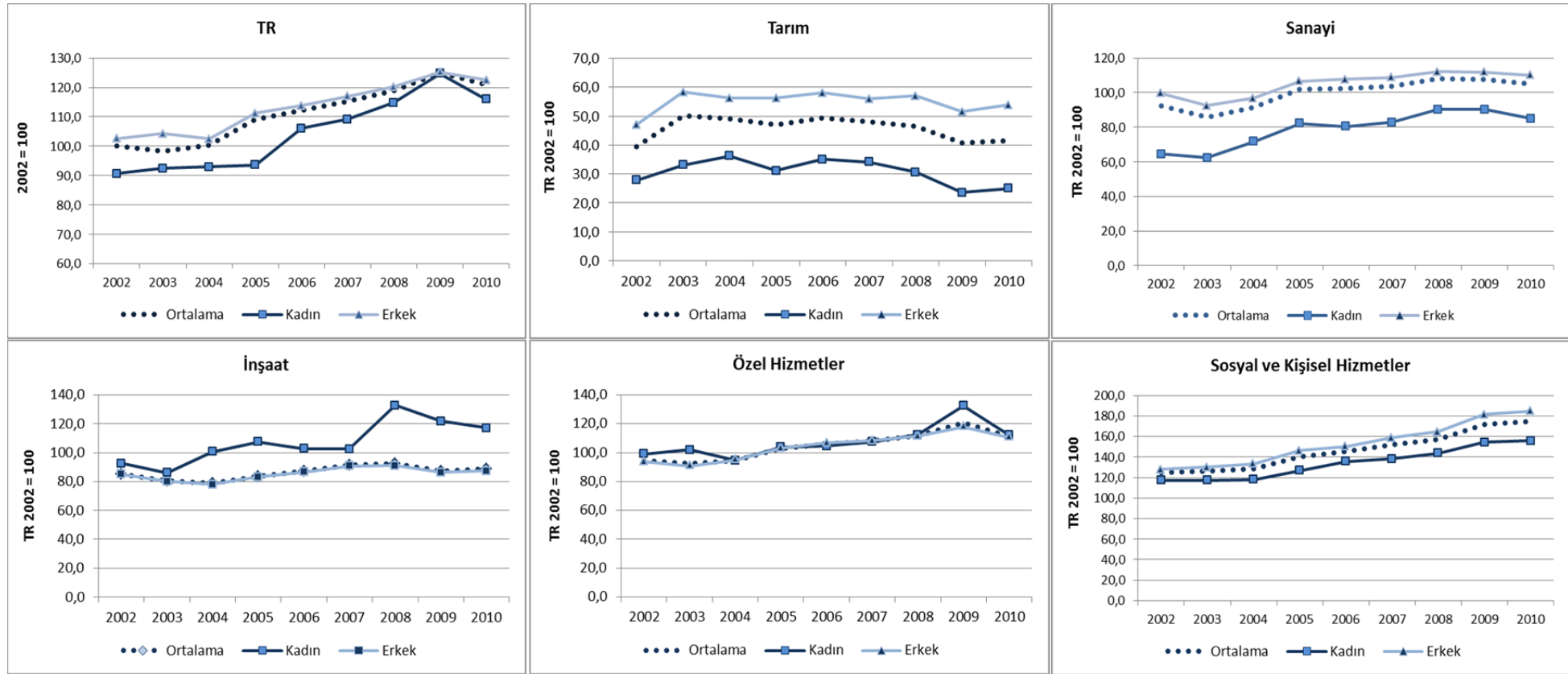
1.2. Sektörler ve cinsiyet temelinde ücret farklılıkları

Ücretler, sektörler arasında olduğu gibi, cinsiyetler arasında da önemli farklılıklar göstermekte, ücretlerde ortaya çıkan dönemsel değişimler de bu kesimler arasında

önemli farklılıklarla birlikte ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, ücretlerdeki değişime ilişkin daha sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için, sektörel farklılıkların yanısıra, cinsiyetler arasında ortaya çıkan farklılıkları da değerlendirmek gerekmektedir. Bu kısımda, incelenen dönemde reel ücretlerdeki değişim, sektörel ve cinsiyetler arasındaki farklılıkları yansıtacak biçimde incelenmektedir.

Şekil 50’de, Türkiye geneli için 2002 yılı reel ücret düzeyi 100 kabul edilerek, farklı sektör kadın ve erkek ücretli çalışanları için hesaplanan reel ücret endekslerindeki değişim gösterilmektedir. Sektörel temelde en yüksek ücretler, faaliyetlerin büyük ölçüde yüksek vasıf ve yüksek eğitim düzeyine sahip, formel biçimde istihdam edilen ücretliler çalışanlar ile gerçekleştirildiği sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe ortaya çıkarken, düşük eğitim düzeyine sahip, düşük vasıflı ve küçük işyerlerinde, enformel istihdamın yaygın olduğu tarım ve inşaat sektörlerinde reel ücretlerin diğer sektörlerle göre oldukça düşük düzeylerde olduğu görülmektedir.

Türkiye genelinde, incelenen dönemde, kadın ve erkek çalışanların reel ücretleri karşılaştırıldığında, kadınlarda daha düşük olan reel ücretlerin kriz öncesi konjonktürde -özellikle 2006 yılında- ortaya çıkan artışla erkeklerde ortalama reel ücret düzeyine yaklaşma eğilimi gösterdiği görülmektedir. Yüksek vasıflı işlerde çalışan kadınların istihdamda korunduğu ve vasıfsız emek gücü artışının büyük ölçüde erkeklerdeki artışa dayandığı 2009 yılında, kadınlarda ortalama ücretlerin görece yüksek artış gösterdiği ve Türkiye genelinde kadınların ortalama reel ücretlerinin, erkeklerin ücret seviyesi ile yaklaşık aynı düzeyde gerçekleştiği görülmektedir (Şekil 50).

Şekil 50: 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarında Cinsiyete Göre Reel Ücret Endeksindeki Değişim

(TR 2002=100)

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

Sanayi sektöründe 2002 yılında kadın ve erkek çalışanlar arasındaki ortalama ücretler arasındaki fark oldukça büyüktür. 2001 Krizinin ardından ücretlerdeki gerileme tüm çalışanlar için devam etmiş, 2003-05 döneminde, -özellikle kadınlar açısından- bu düşüşü telafi edecek düzeyde sınırlı bir artışın ardından, kriz öncesi konjonktürde sektörde reel ücretler hem kadın hem erkekler için oldukça durağan seyretmiştir. 2009 Yılında, reel ücretlerin düşüş göstermeye başladığı **sanayi** sektöründe, kadınlarda 2005 sonrası herhangi bir artış göstermeyen reel ücretlerin, 2008 yılında artış gösterdiği ve bu artışın erkeklerden yüksek olduğu gözlenmektedir. Bununla birlikte, sanayide reel ücretler 2009 yılında düşüş göstermeye başlamış ve bu düşüş erkekler için daha yüksek düzeyde gerçekleşmiştir. 2009 Yılında sektörde istihdamdaki yüksek gerilemenin özellikle erkeklerden kaynaklanmış olması ve bu gerilemenin büyük ölçekli işyerlerinde ve formel biçimde istihdam edilen erkek işçilerce belirlenmiş olması, erkeklerde ortalama ücretlerin gerilemesinde etkili olmuştur. Kadınlar açısından ise, kriz yılında vasıflı işlerde çalışan kadınların istihdamda korunmuş olmasına karşın, sanayi sektöründe kadınların ortalama reel ücretleri sabit kalmıştır. Sanayi sektöründe kadınlar ücretliler açısından reel ücretlerdeki gerileme ise esas olarak, erkeklerde reel ücretlerdeki düşüşün görece sınırlı kaldığı kriz sonrasında ortaya çıkmıştır (Şekil 50).

Sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe ise kadın ve erkek çalışanlar arasındaki ücret farklılığı dönem boyunca artış göstermiş, kadınlarda 2006 yılında görece yüksek ücret artışının ardından kriz yılına kadar, erkek ücretlilerin ortalama reel ücret düzeyi daha yüksek artış göstermiştir. Bu eğilim kriz sonrasında da devam etmiş, her iki grupta da istihdam artışının önemli düzeyde sağlandığı ve bu artışın büyük ölçüde vasıflı emek gücü artışına dayandığı 2010 yılında, reel ücret artışındaki yavaşlama kadınlar için daha önemli düzeyde gerçekleşmiştir (Şekil 50).

Ortalama reel ücretlerin kriz öncesi dönem boyunca kadın ve erkek çalışanlar için yaklaşık olarak aynı düzeylerde gerçekleştiği **özel hizmetler** sektöründe, 2009 yılında reel ücretlerde ortaya çıkan artışın, hem erkek hem kadın ücretlilerin ücretlerindeki bir artışla ortaya çıktığı görülmektedir. Bununla birlikte istihdamda, kadınların vasıflı işlerde görece korunaklı ve vasıfsız işlerde korunaksız olduğu kriz yılında, sektör genelinde ortalama reel ücretler kadınlar açısından daha yüksek artış göstermiştir. Reel ücretlerin hızlı düşüş gösterdiği kriz sonrasında ise, hem kadın hem erkek çalışanların ortalama ücretleri gerileme göstermiş ve kadın çalışanların ortalama ücretlerindeki

gerileme, krizle birlikte ortaya çıkan artışın çok daha üzerinde gerçekleşmiştir (Şekil 50).

İnşaat sektöründe ücretli çalışanların oldukça önemli bölümünün erkeklerden oluşması, ortalama ücretlerin erkeklerin ücret düzeyleri ile belirlenmesine yol açarken, sektörde çalışan az sayıda kadının, görece yüksek ücretli işlerde çalışıyor olması nedeniyle, kadınların ortalama ücretleri erkeklerden yüksek gerçekleşmektedir. Sektör genelinde kriz öncesi sınırlı artış ve krizle birlikte başlayan gerileme, erkeklerin ortalama ücret düzeyini tamamen yansıtırken, erkek ve kadın çalışanlar açısından ortalama reel ücretler kriz öncesi ve krizde farklı eğilimler göstermiştir. Sektörde ortalama ücretlerin sınırlı artış eğilimi gösterdiği 2005-07 döneminde, bu artış erkeklerin reel ücret düzeylerindeki bir artışla ortaya çıkarken, kadınlar açısından reel ücretler gerileme eğilimi göstermiştir. Kadın çalışanların ve formal ücretli emek artışının önemli düzeyde gerçekleştiği, buna karşın erkek ücretlilerin istihdamda gerileme gösterdiği 2008 yılında, kadınların ortalama reel ücretleri önemli artış göstermiştir. Bununla birlikte, kadın ve erkek ücretlilerde istihdamın gerilediği kriz yılında, reel ücretlerdeki düşüş kadınlar için daha yüksek gerçekleşmiştir. Kadın ve erkeklerde istihdam artışının önemli düzeyde sağlandığı kriz sonrasında ise, kadın ücretlilerin ortalama reel ücret düzeyi gerilemeye devam ederken, erkek çalışanların ücretleri artış göstermiştir (Şekil 50).

Tarım sektöründe ise kadın ve erkek ücretliler arasındaki ücret farklılığı oldukça önemli seviyededir. Kriz öncesi dönem boyunca sektörde reel ücretler hemen hiç değişim göstermezken, reel ücretlerin gerilemeye başladığı 2007 yılından itibaren, ortaya çıkan bu düşüşün, kadın çalışanların ortalama ücretlerindeki düşüşle ortaya çıktığı görülmektedir. 2009 yılında, tarım sektöründe reel ücretlerdeki gerileme oldukça önemli düzeydedir ve bu düşüş yine kadınlar açısından daha hızlı gerçekleşmiştir. 2010 yılında ise, kadınların reel ücretlerinde çok daha sınırlı düzeyde ortaya çıkan artışa karşın, kriz öncesi ve krizdeki düşüşle birlikte kadın ve erkeklerde reel ücretlerin dönem ortalamasının oldukça altında kaldığı, kadınlarda kriz sonrası ücret seviyesinin 2002 yılı seviyesinden bile daha düşük olduğu gözlenmektedir (Şekil 50).

2. Reel Ücret Değişiminin Kaynaklarının Araştırılması

Bu kısımda, incelenen dönem boyunca Türkiye’de, çalışanların reel ücret değişimi üzerindeki konjonktürel etkileri ve ücret değişimi üzerinde belirleyici faktörleri ortaya koyabilmek amacıyla, regresyon denklemleri tahmin edilmektedir. Sektörler temelinde bu eğilimleri saptayabilmek amacıyla Türkiye genelinde tahmin edilen denklem, beş temel ekonomik faaliyet alanında çalışanlar için ayrı tahmin edilmekte, sektörler arasında ortaya çıkan farklılıklar ele alınmaktadır. Bununla birlikte konjonktürel değişimler karşısında ücret değişimlerinin, cinsiyet temelinde farklı eğilimlerle belirleniyor olması nedeniyle, yapılan denklem tahminleri, cinsiyetler arasındaki farklılıkları da yansıtacak şekilde, kadın ve erkek çalışanlar için ayrı tahmin edilmektedir.

2.1. Veriler ve kullanılan tahmin yöntemi

Çalışmada, ücret değişimi üzerinde belirleyici faktörler ile kriz ve konjonktürün etkisini araştırmak amacıyla probit regresyon analizi yöntemi ile ücret denklemleri tahmin edilmektedir. Ücret denklemlerinin tahmininde Heckman’ın İki Aşamalı Tahmin Yöntemi seçilmiş, analizde Stata istatistiksel paket programı kullanılmıştır.

Heckman’ın İki Aşamalı Tahmin Yöntemi, örneklem seçim sapmasının önüne geçilmesi amacıyla sıklıkla kullanılan bir yöntemdir. Heckman’ın yöntemi ile, ilk aşamada tahmin edilen istihdama katılım denklemi sayesinde hesaplanan Ters Mill Oranının, ücret denklemi tahmini yapılan ikinci aşamasında bir araç değişkeni olarak kullanılmasıyla modelde, istihdama katılan bireylerin yanısıra katılmayanların da temsil edilmesi sağlanmakta ve ekonometrik çalışmalarda oldukça önemli bir sorun olarak karşılaşılan örneklem seçim sapması önlenmektedir (Dubin – Rivers, 1989: 368-369).

Çalışmada 2002-2010 dönemine ait 9 yıllık veriler kullanılmıştır. Sektörel büyüme dışındaki veriler TÜİK HHİA’ndan, sektörel büyüme oranları TÜİK’in resmi internet sitesinden edinilmiştir. Çalışmada kullanılan veriler şunlardır:

i) İstihdama katılım modelinde kullanılan değişkenler:

- Cinsiyet (*cinsiyet*)¹³²

¹³² 1-) Erkek, 2-) Kadın

•Eğitim durumu (*eğitim*)¹³³: Bireylerin mezun oldukları öğrenim kurumunu gösterir.

•Yaş (*yas*)¹³⁴: Bireylerin yaş gruplarına göre dağılımını gösterir.

•Hanereisine yakınlık (*hanereisineyakınlık*)¹³⁵

• Medeni durum (*medenidurum*)¹³⁶

ii) Ücret denkleminde kullanılan değişkenler

-Bağımlı Değişken:

•Reel ücret (logaritmik düzeyde) (*logucret*): Ücretli çalışan bireylerin aylık ortalama nominal ücret düzeylerinin TÜFE ile deflate edilmesi sonucu elde edilen reel ücretin logaritmik düzeyde karşılığını gösterir.

-Bağımsız Değişkenler:

•Cinsiyet (*cinsiyet*)

•Eğitim durumu (*egitim*)

•Meslek grubu (*meslekgrubu*)¹³⁷: Ücretli işin niteliğini gösterir

•Tecrübe (*tecrube*): Bireylerin ücretli işte çalıştığı yıl sayısını ifade eder.

•İşyeri büyüklüğü (*isyeribuyuklugu*)¹³⁸: Ücretli işin gerçekleştirildiği işyerinin, toplam ücretli çalışan kişi sayısına göre gruplandırılmış halini gösterir.

•SGK (*SGK*)¹³⁹: Yapılan işten dolayı herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olup olunmadığını gösterir

•Sektörel büyüme (*sektoralbuyume*): Ücretli işin yapıldığı sektörün yıllık ortalama büyüme oranını gösterir.

•Yıl değişkenleri

¹³³ 1-Bir okul bitirmeyen, 2-İlkokul 3-İlköğrenim, ortaokul ve dengi, 4-Genel lise, 5-Mesleki veya teknik lise, 6-Yükseköğrenim ve dengi

¹³⁴ 1-) 15-19, 2-) 20-24, 3-) 25-29, 4-) 30-34, 5-) 35-39, 6) 40-44, 6) 45-49, 7) 50-54, 8) 55-59, 9) 60-64

Yaş

¹³⁵ 1) Referans kişi, 2) Eşi, 3) Çocuğu, 4) Gelini veya damadı, 5) Torunu, 6) Kendi veya eşinin anne/babası, 7) Diğer akrabalar, 8) Akraba olmayanlar

¹³⁶ 1-Evli, 2-Bekar

¹³⁷ 1-) Vasıfsız işçi, 2-) İşçi, 3-) Vasıflı İşçi

¹³⁸ 1-) 10'dan az, 2-) 10-24, 3) 25-49, 4) 50 ve daha fazla

¹³⁹ 1-) Kayıtlı, 2-) Kayıtlı değil

İstihdama Katılım Modeli

İlk aşamada, örneklem seçim sapmasının önüne geçmek için probit regresyon analizi ile bir istihdama katılım modeli belirlenmiştir. Doğru modeli belirlemek amacıyla üç ayrı model tahmin edilmiş, *Log pseudolikelihood* fonksiyonu en küçük olan model tercih edilmiştir. İstihdama katılım modeli sayesinde, ücret denkleminde istihdama katılan bireylerin yanısıra, katılmayan bireylerin de temsil edilmesi sağlanarak örneklem seçim sapmasının önüne geçilmektedir.

Bireylerin istihdama katılımının belirleyicileri olarak, cinsiyet, yaş, eğitim, medeni durum ve hane reisine yakınlık alınmış, yaş ve eğitim düzeyi arttıkça istihdama katılımının değişen bir hızla değişeceği düşünüldüğü için, modelde yaşın artış hızı ($yaş^2$) ve eğitim² de bu değişkenlere ek olarak kullanılmıştır.

Türkiye genelinde 2.360.045 gözlem üzerinden yapılan analiz sonucu tahmin edilen istihdama katılım modeli sonuçları aşağıdaki tabloda yer almaktadır (Tablo 25).

Tablo 25. İstihdama Katılım Modeli Tahmin Sonuçları

Değişken	Katsayı	Standart Hata
Sabit	-0,063 ***	0,0139
Cinsiyet	-1,2681 ***	0,0023
Yaş	0,5965 ***	0,0031
Eğitim durumu	-0,1562 ***	0,0033
Hanereisine yakınlık	-0,0278 ***	0,0011
Medeni durum	0,0024	0,0019
$yaş^2$	-0,0385 ***	0,0002
$egitim^2$	0,0362 ***	0,0005
Log Likelihood	-1293972,6	
Örneklem Büyüklüğü	2360045	

*** % 1 Önem düzeyinde anlamlıdır

Tablodan görüldüğü gibi Türkiye’de, incelenen dönemde bireylerin istihdama katılımını etkileyen en önemli değişken bireyin yaşıdır. Bireylerin yaşı ilerledikçe daha yüksek düzeyde istihdamda yer almaktadırlar. Bununla birlikte $yaş^2$ değişkeninin katsayısının negatif olmasından görüldüğü gibi, yaş arttıkça, istihdama katılım azalan

bir hızla artmaktadır. Bir diğer deyişle, istihdama katılım, daha yüksek yaş gruplarında daha düşük olmaktadır (Tablo 25).

Cinsiyet değişkeninin katsayısı ise, istihdama katılım üzerinde cinsiyetin negatif belirleyiciliğe sahip olduğunu göstermektedir (Tablo 25). Bir diğer deyişle, kadın olmak istihdama katılım üzerinde olumsuz belirleyiciliğe sahiptir. Daha önce açıklandığı gibi, Türkiye’de toplumsal değer yargıları, ücretsiz ev işi ve bakım yükünün ağır olması, emek piyasasının cinsiyetçi yapılanması ya da işyerinde kreş olanaklarının yokluğu vb. nedenlerle kadınların işgücüne ve istihdama katılımı oldukça düşük seviyelerde gerçekleşmektedir.

Tahmin sonuçlarına göre, eğitim durumunun istihdama katılım üzerindeki belirleyiciliği negatiftir. Bununla birlikte eğitim² değişkeninin pozitif işaretli olması, bireylerin eğitim düzeyi yükseldikçe istihdama katılım hızının arttığını, bir diğer deyişle daha yüksek eğitim düzeyindekilerin daha yüksek oranda istihdama katıldığı anlamına gelmektedir.

Son olarak, medeni durum değişkeni istihdama katılım üzerinde pozitif belirleyiciliğe sahipken, hanereisine yakınlığın bireylerin istihdama katılımı üzerinde negatif belirleyiciliğe sahip olduğu görülmektedir. Medeni durum değişkeninin pozitif belirleyiciliği, medeni durumun bekar olmasının istihdama katılımı pozitif etkilediğini gösterirken, hanede esas gelir elde eden kişi olan hanereisine yakın olmanın, beklenileceği gibi, istihdama katılımı olumsuz etkilediği anlamına gelmektedir (Tablo 25).

2.2. Ücret denklemi tahmin sonuçları

İkinci aşamada, reel ücretlerdeki değişim üzerinde belirleyici olan faktörlerin ve konjonktürün etkisini araştırmak amacıyla ücret denklemi tahmin edilmektedir. Ücret denklemi tahmininde kullanılan değişkenler yukarıda açıklanmıştır. İstihdama katılım modelinden elde edilen, -her bir bireyin istihdama katılma olasılığını gösteren- Ters Mill Oranı (*inversemill*), bir araç değişken olarak ücret denklemine dahil edilerek örneklem seçim sapmasının önüne geçilmiştir.

2.2.1. Tüm ücretliler ve cinsiyete göre

Türkiye genelinde ücretli çalışanlar ve cinsiyet temelinde ayrı ayrı tahmin edilen ücret denklemi sonuçları aşağıdaki tabloda (Tablo 26) verilmektedir. Tabloda yer alan katsayılar, ilgili bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkendeki değişim üzerindeki açıklayıcılığını göstermektedir.

Tabloda görülen katsayılar, her bir değişkenin logaritmik düzeyde reel ücrete katkılarını, Bir diğer deyişle, reel ücret değişimi üzerindeki belirleyiciliğini göstermektedir.

Tablo 26. Ücret Denklemi Tahmin Sonuçları (Tüm Ücretliler, Kadın ve Erkek)

<i>Değişken</i>	Türkiye Genel	Kadın	Erkek
	Katsayı	Katsayı	Katsayı
Sabit	19,8347***	20,5224***	20,3082***
Cinsiyet	0,4557***		
Eğitim Durumu	0,0504***	0,0717***	0,0453***
Meslek Grubu	0,2526***	0,2131***	0,2597***
Tecrübe	0,00005***	0,00005***	0,00005***
İşyeri Büyüklüğü	0,0972***	0,1049***	0,0960***
SGK	-0,2956***	-0,4212***	-0,2629***
Büyüme	0,0007***	0,0016***	-0,0002
2003	0,0285***	0,2757***	0,0277***
2004	0,1306***	0,1564***	0,1262***
2005	-13,6222***	-13,5909***	-13,6271***
2006	-13,5891***	-13,5533***	-13,5957***
2007	-13,5585***	-13,5267***	-13,5655***
2008	-13,5410***	-13,5056***	-13,5524***
2009	-13,5149***	-13,4874***	-13,5270***
2010	-13,5309***	-13,5057***	-13,5344***
R2	0,9940	0,9929	0,9943
Gözlem Sayısı	590932	128934	461998

*** % 1 Önem düzeyinde anlamlıdır.

* % 10 Önem düzeyinde anlamlıdır

İncelenen dönemde Türkiye genelinde tüm ücretli çalışanlar ile kadın ve erkekler için ayrı gerçekleştirilen tahmin sonuçlarına ait katsayıların yer aldığı tablo 26’da

görüldüğü gibi, erkek çalışanlar için, büyüme değişkeninin katsayısı dışında tüm değişkenlerin katsayısı istatistiki olarak anlamlıdır.

Kadın ve erkek çalışanlar için tahmin edilen katsayıların büyüklüğü birbirinden farklılık göstermekle birlikte işaretleri aynı yönlüdür. Aşağıda öncelikle reel ücret değişimi üzerinde belirleyici olan, çalışanın niteliği ve çalışma koşullarına ilişkin faktörler değerlendirilecek, ardından yıl değişkenlerinin etkileri analiz edilerek reel ücret değişimi üzerinde dönemsel etkilerin ve krizin etkisi ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Reel ücretlerindeki değişim üzerinde en büyük belirleyiciliğe cinsiyet değişkeni sahiptir (Tablo 26). Cinsiyetin pozitif belirleyiciliği, kadınlarda daha düşük bir başlangıç düzeyinin varlığı nedeniyle ortaya çıkmakta ve reel ücret değişimi üzerinde cinsiyetin belirleyiciliği bu nedenle yüksek gerçekleşmektedir. Kadınlarda sabit katkının erkeklerden daha yüksek olması da bu nedenle ortaya çıkmaktadır.

Cinsiyetin ardından sırasıyla, meslek grubu, işyeri büyüklüğü ve eğitim düzeyinin ücret değişimi üzerinde pozitif belirleyiciliğe sahip olduğu görülürken, büyüme ve tecrübe değişkenlerinin belirleyiciliği pozitif ancak, daha sınırlı; herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olup olmama durumunu ifade eden SGK değişkeninin belirleyiciliği ise negatif ve önemli düzeyde gerçekleşmektedir (Tablo 26).

Meslek grubunun ücret değişimi üzerindeki pozitif ve yüksek belirleyiciliği, yapılan işin vasıfsız işlerden daha yüksek vasıflı işlere doğru değişmesinin, reel ücretlerde daha yüksek bir artışı beraberinde getirdiğini ve bu etkinin diğer faktörlere göre oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Kadın ve erkek çalışanlar için reel ücret değişimi üzerinde en yüksek açıklayıcılığa sahip bu değişkenin katsayısının ise erkeklerde daha yüksek olduğu, bir diğer deyişle, daha yüksek vasıflı işlerde çalışmanın reel ücretler üzerindeki pozitif etkisinin erkekler için daha yüksek olduğu görülmektedir (Tablo 26).

Eğitim durumunun reel ücret değişimine katkısı pozitif olmakla birlikte, görece sınırlı kalmaktadır. Daha yüksek bir eğitim düzeyi ücretlerde de daha yüksek bir artışla birlikte ortaya çıkmakta ancak, eğitim düzeyine bağlı olarak ortaya çıkan artış cinsiyet, yapılan işin niteliği -ya da işyeri büyüklüğünün etkisine- göre sınırlı kalmaktadır. Eğitimin pozitif belirleyiciliği ise, meslek grubunun aksine kadınlar için daha yüksek

gerçekleşmekte; eğitim düzeyinin ücret değişimi üzerindeki belirleyiciliği kadınlarda daha önemli olmaktadır (Tablo 26).

Çalışanın yapmakta olduğu ücretli işteki tecrübesinin ise, reel ücret değişimi üzerindeki katkısının pozitif ancak, yok denecek kadar az olduğu ve kadın ve erkek çalışanlar için eşit düzeyde belirleyici olduğu görülmektedir (Tablo 26).

İşyeri büyüklüğü, cinsiyet ve meslek grubunun ardından, reel ücret değişimi üzerinde en yüksek açıklayıcılığa sahip değişkendir ve bu açıklayıcılık kadınlarda daha yüksektir. Bir diğer deyişle, çalışılan işyerinin küçük işyerlerinden büyük işyerlerine doğru değişmesi, çalışanların reel ücret artışı üzerinde önemli etkide bulunmakta ve bu durum kadınlar açısından daha önemli düzeyde gerçekleşmektedir (Tablo 26).

SGK değişkeninin katsayısı ise negatif ve özellikle kadınlar için oldukça yüksektir. Yapılan işten dolayı herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olunmaması, reel ücretlerde negatif ve yüksek bir değişimi beraberinde getirmekte ve bu etki kadınlar açısından çok daha belirleyici olmaktadır. SGK değişkeni ayrıca kadınlarda reel ücret değişimi üzerinde, negatif ve en yüksek belirleyiciliğe sahip değişkendir ve güvencesiz çalışma biçiminin özellikle kadınlar açısından reel ücret artışı sınırlayan en önemli faktör olduğu söylenebilir (Tablo 26).

Son olarak, çalışanın niteliği ya da çalışma koşullarındaki etkilerin dışında, ekonomik faaliyetlerdeki değişimlerin reel ücret değişimi üzerindeki görebileceğimiz büyüme değişkeninin katsayısının, erkek çalışanların ücret değişimi üzerindeki açıklayıcılığının anlamsız ve kadınların ücret değişimi üzerindeki açıklayıcılığının pozitif ancak görece düşük olduğu görülmektedir. Yine de, -Türkiye geneli ve kadın çalışanlar açısından- bu değişkenin açıklayıcılığı, işteki tecrübeden daha yüksektir.

Konjonktür ve Kriz Etkisi

Reel ücret değişimi üzerinde dönemsel etkileri yıl değişkenlerinin katsayısı analiz edilerek görmemiz mümkündür. Bu sayede konjonktürel değişimin ve krizin etkisini ortaya koyabiliriz. Tablo 26’da her bir yıl değişkeninin karşısındaki katsayı, ilgili yılın logaritmik düzeyde reel ücrete katkısını, bir diğer deyişle reel ücret değişimi üzerindeki açıklayıcılığını göstermektedir.

Tablo 26’dan görüldüğü gibi, Türkiye genelinde, yıl değişkenlerinin reel ücret değişimi üzerindeki belirleyiciliği 2003 ve 2004 yılları için pozitif ancak, 2005 ve

sonrası için negatif ve önemli düzeydedir. Cinsiyet temelinde bir karşılaştırma ise, ücret değişimi üzerinde pozitif belirleyiciliğe sahip 2003 ve 2004 yıl değişkenlerinin kadınlar; negatif belirleyiciliğe sahip 2005 ve sonrası değişkenlerinin ise, erkekler üzerinde daha belirleyici olduğunu göstermektedir.

Reel ücret değişimi üzerinde 2005 yılının oldukça yüksek olan bu negatif katkısı, 2009 yılına kadar –azalarak- devam etmiş ve 2010 yılının reel ücret değişimi üzerindeki negatif belirleyiciliği artış göstermiştir. Bir diğer deyişle Türkiye’de görece yüksek büyüme oranları ve yüksek istihdam artışının ortaya çıktığı kriz öncesi konjonktürün reel ücret değişimine katkısı negatif olurken, krizle birlikte bu eğilim devam etmiş, kriz sonrasında reel ücret değişimi üzerindeki negatif katkısı hızlanarak devam etmiştir (Tablo 26).

Kadınlarda istihdamın erkeklerden daha hızlı artış gösterdiği kriz öncesi ve daha yavaş gerileme gösterdiği kriz yıllarının, hem erkek hem kadın çalışanların ücret değişimi üzerindeki etkisi olumsuz olmuş ancak –erkeklerin daha yüksek ücret düzeyi nedeniyle-, erkek çalışanlar üzerinde ortaya çıkan etki daha güçlü olmuştur.

2.2.2. Sektörler ve cinsiyete göre

Çalışmanın bu kısmında, reel ücretlerdeki değişim üzerinde belirleyici olan faktörler ve bu faktörlerin belirleyicilik düzeyleri, sektörel temelde araştırılmakta, sektörel farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bu amaçla, Türkiye genelinde ve kadın ve erkek çalışanlar özelinde ayrı ayrı tahmin edilen ücret denklemleri, beş temel ekonomik faaliyet alanında çalışanlar için ve bu faaliyet alanlarında çalışan kadın ve erkekler için de tahmin edilmiştir. Bu kısımda öncelikle tüm çalışanlar için temel ekonomik faaliyetler arasında ortaya çıkan farklılıklar üzerinde durulacak, ardından kadın ve erkek çalışanlar için sektörel farklılıklar ortaya konulacaktır. Türkiye’de reel ücret değişimi üzerinde açıklayıcı olan faktörlerin, incelenen tüm sektörlerde çalışanların reel ücret değişimine katkılarını gösteren katsayılar, Tablo 27’de yer almaktadır.

Tablo 27. Temel Faaliyet Alanlarında Ücretli Çalışanlara İlişkin Ücret
Denklemleri Tahmin Sonuçları

	Türkiye	Tarım	Sanayi	İnşaat	Özel Hizmetler	Sosyal ve Kişisel Hizmetler
<i>Değişken</i>	Katsayı	Katsayı	Katsayı	Katsayı	Katsayı	Katsayı
Sabit	19,8347***	19,3956***	21,6495***	13,5329***	9,1772***	20,0196***
Cinsiyet	0,4557***	-0,2177***	0,4106***	0,2892***	0,7041***	0,2129***
Eğitim Durumu	0,0504***	0,0187***	0,0414***	0,0286***	0,0183***	0,0798***
Meslek Grubu	0,2526***	0,2007***	0,2718***	0,2067***	0,3252***	0,1380***
Tecrübe	0,00005***	0,00002*	0,00005***	0,00002**	0,00007***	0,00007***
İşyeri Büyüklüğü	0,0972***	0,0911***	0,0896***	0,1210***	0,0982***	0,1265***
SGK	-0,2956***	-0,5257***	-0,2284***	-0,2270***	-0,2697***	-0,5035***
Sektörel Büyüme	0,0007***	-0,7162***	-1,4869***	0,4498***	1,6421***	-0,0073***
2003	0,0285***	1,7230***	3,5839***	2,7704***	3,7824***	
2004	0,1306***	5,1856***	9,3162***	0,0134	-6,3981***	0,1142***
2005	-13,6222***			-11,5847***	-17,1141***	-13,6308***
2006	-13,5891***	-11,0231***	-4,4892***	-15,6419***	-14,4417***	-13,5947***
2007	-13,5585***	-15,1727***	-5,3189***	-9,8236***	-13,7066***	-13,5561***
2008	-13,5410***	-13,2509***	-11,0068***	-3,6044***	-6,1089***	-13,5520***
2009	-13,5149***	-11,6787***	-24,0265***			-13,5031***
2010	-13,5309***	-11,3869***	-2,7838***	-15,4807***	-15,5370***	-13,5007***
R2	0,9940	0,9903	0,9943	0,9929	0,9941	0,9950
Gözlem Sayısı	590932	19467	171619	44164	183965	171717

*** % 1 Önem düzeyinde anlamlıdır.

** % 5 Önem düzeyinde anlamlıdır.

* % 10 Önem düzeyinde anlamlıdır.

Tablodan 27'den görüldüğü gibi, değişkenlerin Türkiye genelinde reel ücret değişimi üzerindeki belirleyiciliğinin yönü ve önem düzeyine ilişkin ortaya çıkan eğilim –bazı istisnalar dışında- tüm sektörler için geçerlidir.

Buna göre, reel ücret değişimi üzerinde pozitif ve en yüksek belirleyiciliğe sahip *cinsiyet* değişkeninin katkısı, özel hizmetler sektöründe en yüksek düzeyde gerçekleşirken, sanayi sektöründe cinsiyetin katkısı yine önemli düzeyde, inşaat ve sosyal ve kişisel hizmetler sektörlerinde daha sınırlı düzeyde ve tarım sektöründe ise bu katkı negatif gerçekleşmektedir (Tablo 27).

Reel ücret değişimi üzerinde açıklayıcılığı yüksek bir diğer değişken *meslek grubu* değişkeninin katkısı ise yine özel hizmetler sektöründe en yüksek düzeyde ortaya çıkmakta; ardından sırasıyla sanayi, inşaat ve tarım sektörlerinde bu katkı görece yüksek gerçekleşmektedir. Meslek grubu değişkeninin reel ücret değişimi üzerindeki en

düşük pozitif katkısının sektör sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe ortaya çıktığı görülmektedir. Yine de meslek grubu, sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe, ücret değişimi üzerindeki açıklayıcılığı, cinsiyetin ardından en önemli ikinci değişkendir (Tablo 27).

Eğitimin reel ücret değişimi üzerindeki açıklayıcılığı ise, sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe daha yüksektir. Bu beklenen ve olağan bir sonuçtur. Eğitim, sağlık, kamu yönetimi hizmetleri gibi kapsayan sektör faaliyetleri açısından eğitilmiş emek gücü ihtiyacının diğer sektörlerle göre daha yüksek olması, bu sektörde çalışanlar için yüksek eğitim düzeyinin daha yüksek reel ücret artışı ile birlikte ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Bununla birlikte sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe reel ücret değişimi üzerinde eğitim durumunun açıklayıcılığının, diğer pek çok değişkenin açıklayıcılığından düşük olması da önemli görünmektedir (Tablo 27).

İşyeri büyüklüğünün reel ücret değişimini açıklayıcı etkisi daha önce açıklandığı gibi Türkiye genelinde oldukça yüksektir. Sektörel temelde karşılaştırıldığında, sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe bu etkinin diğer sektörlerle göre daha yüksek, sanayi sektöründe ise en düşük olduğu görülmektedir. Reel ücret değişimi üzerinde işyeri büyüklüğünün açıklayıcılığı, bu iki sektör dışında, sırasıyla inşaat, özel hizmetler ve tarım sektörlerinde ortaya çıkmaktadır (Tablo 27).

Türkiye genelinde reel ücret değişimi üzerindeki belirleyiciliği oldukça düşük olan **tecrübe** değişkeni ise özel hizmetler ve sosyal ve kişisel hizmetlerde görece yüksek, sanayi sektöründe ise daha düşük katkıya sahip olduğu görülmektedir. Tarım ve inşaat sektörlerinde ise yapılan işlerin genellikle geçici işlerden oluşması nedeniyle, tecrübenin reel ücret değişimi üzerindeki belirleyiciliği çok daha sınırlı kalmaktadır (Tablo 27).

Yapılan ücretli işten dolayı herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna (**SGK**) kayıtlı olmamak ise tüm sektörlerde reel ücret artışı üzerinde negatif ve yüksek belirleyiciliğe sahiptir. Bununla birlikte, bu negatif belirleyicilik tarım sektörü ve ardından sosyal ve kişisel hizmetler sektörü çalışanları için en yüksek düzeyde olmaktadır. Diğer sektörlerde ise –sırasıyla, özel hizmetler, sanayi ve inşaat- bu etki görece düşük gerçekleşmekte olsa da, tüm sektörlerde bu negatif belirleyicilik diğer pek çok değişkene göre oldukça önemli düzeydedir (Tablo 27).

Sektör ekonomik faaliyetlerindeki canlılık ya da durgunluğun çalışanların reel ücret değişimi üzerindeki etkisi, modelde yer alan *sektörel büyüme* değişkeninin katsayısı ile gözlenebilir (Tablo 27). Sektörel büyümenin reel ücret değişimi ile ilişkisi, sektör büyümesindeki 1 birimlik değişimin, logaritmik düzeyde reel ücret değişiminde ne kadarlık bir değişimle ortaya çıktığını, reel ücret değişiminin sektör büyümesi karşısındaki esnekliğini göstermektedir.

Sektörel büyüme değişkeninin katsayılarının işaretleri, özel hizmetler ve inşaat sektörü için pozitif, bu ikisi dışındaki sektörler için negatiftir. Sektör büyümesinin reel ücret değişimi üzerindeki belirleyiciliğinin pozitif olduğu özel hizmetler ve inşaat sektörlerinde ayrıca, bu değişkenin açıklayıcılık düzeyi diğer tüm değişkenlerden yüksek gerçekleşmektedir. Buna göre, özel hizmetler sektöründe 1 birimlik büyüme, logaritmik düzeyde reel ücretlerde 1,64 birimlik bir artışla birlikte ortaya çıkarken, inşaat sektöründe 0,45 birimlik bir artışla birlikte ortaya çıkmaktadır (Tablo 27).

Sektör büyümesinin reel ücret değişimi üzerindeki negatif katkısının en yüksek düzeyde gerçekleştiği sektör ise sanayi sektörüdür. Sanayi sektöründe, sektör büyümesindeki 1 birimlik artış logaritmik düzeyde reel ücretlerde (-) 1,49 birimlik bir azalmayla birlikte ortaya çıkmaktadır (Tablo 27).

Sektörel büyümenin reel ücret değişimi üzerindeki bir diğer negatif belirleyiciliği tarım sektöründe ortaya çıkmaktadır. Tarım sektöründe -1 birimlik- büyümenin reel ücretlerde – (-) 0,72 birimlik- bir azalmayla birlikte ortaya çıktığı görülmektedir (Tablo 27)

Sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe ise, özel hizmetler ve inşaat sektöründeki ile aynı yönlü olmak üzere sektörel büyümenin reel ücret değişimi üzerindeki katkısı pozitifdir. Bununla birlikte, sektörde reel ücret değişimi üzerinde SGK, eğitim, işyeri büyüklüğü gibi değişkenlerin diğer sektörlerle göre daha belirleyici olduğu ve sektörel büyümenin belirleyiciliğinin oldukça düşük olduğu görülmektedir (Tablo 27).

Konjonktür ve Kriz Etkisi

Tablo 27’de her bir sektördeki yıl değişkenlerinin katsayısı ilgili sektörde logaritmik düzeyde reel ücret değişimi üzerine yılların katkısını göstermektedir.

Tablodan görüldüğü gibi, Türkiye genelinde reel ücret değişimi üzerinde 2003 ve 2004 yılları pozitif açıklayıcığa sahipken, 2004 yılının özel hizmetler sektöründe ücret

değişimi üzerindeki etkisi negatif, diğer tüm sektörlerde bu etki Türkiye genelindeki eğilime paralel olarak pozitiftir. 2004 Yılı'nın en yüksek pozitif katkısı sanayi sektöründe ortaya çıkmıştır (Tablo 27).

Tüm sektörler genelinde yıl değişkenlerinin reel ücret değişimi üzerindeki belirleyiciliği, 2005 ve sonrası yılları için negatiftir. 2005 Yılı'nın tüm sektörler için reel ücret değişimi üzerine katkısı negatif gerçekleşirken, bu katkı en yüksek özel hizmetler sektöründe ve ardından sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, hem özel hizmetler sektöründe hem sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe, ücret artışına yılların katkısının en olumsuz olduğu değişken de 2005 yılıdır. Yıl değişkenlerinin ücret değişimine negatif katkısı 2005 sonrasında devam etmiştir (Tablo 27).

Bununla birlikte sektörler arasında önemli farklılıklar gözlenmektedir. Yıl değişkenlerinin negatif katkısı hizmetler sektöründe 2005 sonrası, inşaat sektöründe 2006 sonrası azalarak devam ederken tarım sektöründe 2007 yılına kadar artarak devam etmiştir. Sanayi sektöründe ise bu katkının krize doğru artarak devam ettiği görülmektedir. 2008 Yılı'nın ücret değişimine negatif katkısı sadece sanayi sektöründe artış göstermiş, diğer sektörlerde negatif katkı azalmaya devam etmiştir (Tablo 27).

Kriz yılında ise, sanayi sektöründe 2009 yılının katsayısı ve işaretinden görüldüğü gibi, krizin reel ücret değişimi üzerindeki olumsuz etkisi oldukça yüksektir ve bir önceki yıla göre bu olumsuz etkinin artış gösterdiği tek sektör sanayi sektörüdür. Kriz yılında, sosyal ve kişisel hizmetler sektörü ile tarım sektörlerinde yıl değişkeninin negatif katkısı azalırken, sanayi sektöründe oldukça hızlı artış göstermiştir. Temel bir eğilim olarak, kriz dönemine doğru yılların, diğer sektörlerde reel ücret değişimi üzerinde negatif belirleyiciliği azalarak devam ederken, sanayi sektöründe reel ücret değişimi üzerinde yılların negatif belirleyiciliği gittikçe daha yüksek düzeyde gerçekleşmiştir (Tablo 27).

2010 Yılı değişkeninin sektörler temelinde aldığı katsayılar ise, krize doğru reel ücret değişimi üzerindeki negatif katkının azalarak devam ettiği özel hizmetler ve inşaat sektörlerinde, 2010 yılının, reel ücret değişimi üzerindeki negatif etkisinin kriz öncesine göre daha güçlü olduğu görülmektedir. Bir diğer deyişle bu iki sektörde krizin reel ücret değişimi üzerindeki negatif katkısı, kriz sonrasında güçlenerek devam etmiştir. Sanayi sektöründe ise çalışanların reel ücret değişimi üzerinde 2009 yılının negatif katkısı

oldukça önemli düzeyde gerçekleşmiş olmasına karşın, 2010 yılında bu katkı azalarak devam etmiştir (Tablo 27).

Belirtilmesi gereken bir diğer nokta da, sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe dönem boyunca ortaya çıkan negatif etkinin, sürekli olarak yüksek bir seviyede olması ve kriz öncesi, kriz ve sonrasında sektörde çalışanların reel ücret artışı üzerinde bu olumsuz etkinin oldukça güçlü olmasıdır (Tablo 27).

Cinsiyet Temelinde Farklılıklar

Tablo 28’de, reel ücret değişimi üzerinde açıklayıcı değişkenlerin, sektör bazında ve cinsiyete göre açıklayıcılıklarını gösteren katsayılar yer almaktadır¹⁴⁰.

Tablo 28. Sektörler ve Cinsiyet Temelinde Ücret Denklemleri Tahmin Sonuçları

<i>Değişken</i>	<i>Sanayi</i>		<i>İnşaat</i>		<i>Özel Hizmetler</i>		<i>Sosyal ve Kişisel Hizmetler</i>	
	<i>Kadın</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Erkek</i>
Sabit	21,1606***	22,3883***	14,9590***	13,7850***	10,9838***	9,8299***	20,8928***	20,0969***
Eğitim Durumu	0,0816***	0,0310***	-0,0101	0,0287***	-0,0100***	0,0226***	0,0642***	0,0861***
Meslek Grubu	0,1916***	0,2966***	0,3328***	0,2018***	0,3431***	0,3233***	0,1496***	0,1350***
Tecrübe	0,00002	0,00006***	0,0221***	0,00002*	0,00024***	0,00006***	0,00008***	0,00006***
İşyeri Büyüklüğü	0,1698***	0,0728***	0,0977***	0,1213***	0,1016***	0,0968***	0,1011***	0,1359***
SGK	-0,3411***	-0,1692***	-0,2937***	-0,2262***	-0,3453***	-0,2568***	-0,4890***	-0,5315***
Sektörel Büyüme	-1,4708***	-1,4905***	0,4462***	0,4499***	1,6477***	1,6409***	-0,0012	-0,0094***
2003	3,5692***	3,5885***	2,8047***	2,7714***	3,7790***	3,7831***		
2004	9,3097***	9,3170***	0,1423**	0,0105	-6,4407***	-6,3889***	0,0911***	0,1211***
2005			-11,4278***	-11,5880***	-17,1562***	-17,1048***	-13,6725***	-13,6185***
2006	-4,4404***	-4,4999***	-15,5938***	-15,6411***	-14,4842***	-14,4322***	-13,6301***	-13,5846***
2007	-5,2632***	-5,3316***	-9,8497***	-9,8213***	-13,7311***	-13,7015***	-13,6060***	-13,5387***
2008	-10,8916***	-11,0334***	-3,5864***	-3,6049***	-6,1054***	-6,1102***	-13,5970***	-13,5341***
2009	-23,7614***	-24,0874***					-13,5620***	-13,4773***
2010	-2,7444***	-2,7906***	-15,4086***	-15,4817***	-15,5916***	-15,5252***	-13,5630***	-13,4737***
R2	0,9923	0,9949	0,9953	0,9928	0,9940	0,9942	0,9942	0,9953
Gözlem Sayısı	33512	138107	1366	42798	34190	149775	53033	118684

*** % 1 Önem düzeyinde anlamlıdır.

** % 5 Önem düzeyinde anlamlıdır.

* % 10 Önem düzeyinde anlamlıdır.

¹⁴⁰ Tarım ve inşaat sektörlerinde kadın çalışanlar için ve tarım sektöründe erkek çalışanlar için, örneklem sayısının oldukça düşük olması, bu sektörlerde kadın ve erkek çalışanlar için ayrı yapılan analizde pek çok değişkenin istatistiki olarak anlamsız çıkmasına neden olmaktadır. Bu nedenle bu kısımdaki karşılaştırmalarda, tarım sektörü ve inşaat sektörü kadın çalışanlar değerlendirme dışı tutulmaktadır.

Türkiye genelinde hem kadın hem erkek çalışanların reel ücret düzeyi üzerinde ve sektörel temelde özel hizmetler sektöründe en yüksek açıklayıcılığa sahip **meslek grubu** değişkeninin açıklayıcılığının, hem kadın hem erkekler için yine özel hizmetler sektöründe en yüksek düzeyde olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, özel hizmetler sektöründe, yapılan işin vasıflılığı arttıkça reel ücret değişimi üzerinde ortaya çıkan potizif etki kadınlarda daha güçlüdür (Tablo 28).

Meslek grubu değişkeninin açıklayıcılığı, incelenen sektörler arasında, özel hizmetler sektörü ile birlikte, sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe kadın çalışanların ücret değişimi üzerinde daha yüksek açıklayıcılığa sahipken, sanayi sektöründe erkek çalışanlar için daha yüksektir. Bir diğer deyişle, tüm sektörler içinde sadece sanayi sektöründe, yapılan işin niteliği ile reel ücret değişimi arasındaki pozitif ilişki, erkek çalışanlar için daha yüksek olmaktadır. Sanayi sektörü özelinde ortaya çıkan bu durum, Türkiye genelinde meslek grubunun erkekler üzerindeki açıklayıcılık düzeyinin kadınlardan yüksek olmasına neden olmaktadır. Yine de sanayi sektöründe meslek grubu değişkeninin tüm çalışanlar için diğer sektörlerden daha yüksek belirleyiciliğinin olması nedeniyle, kadının reel ücret değişimi üzerindeki açıklayıcılığı, sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe kadının ücret değişimi üzerindeki açıklayıcılığından daha yüksektir (Tablo 28).

Reel ücret değişimi üzerine **eğitimin** katkısının en yüksek olduğu sektör sosyal ve kişisel hizmetler sektörü iken, Türkiye genelinde bu katkı kadın çalışanlar için – erkeklere göre- daha yüksek düzeyde gerçekleşmekteydi. Eğitim düzeyinin yüksek olması, tüm sektörler genelinde, özellikle kadınlarda daha yüksek bir reel ücret artışı ile birlikte ortaya çıkmasına rağmen bu duruma tek istisna özel hizmetler sektörü olmuştur. Özel hizmetler sektöründe, eğitim düzeyinin yüksek olması, erkeklerde genel eğilime uygun olarak daha yüksek bir ücret artışı ile birlikte ortaya çıkarken, kadın çalışanlarda reel ücret artışı üzerinde negatif etkide bulunmaktadır. Eğitim durumunun pozitif katkısının sanayi sektöründe, kadın çalışanlar için daha yüksek olduğu ve sanayide eğitimin belirleyiciliğinin kadınlarda erkeklere göre oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Tüm çalışanlar genelinde eğitim durumunun reel ücret değişimi üzerindeki pozitif belirleyiciliğinin en yüksek olduğu sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe ise bu etki erkekler için daha yüksektir (Tablo 28).

Türkiye genelinde *işyeri büyüklüğünün* reel ücret değişimi üzerindeki belirleyiciliği, sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe en yüksek düzeyde iken, bu belirleyicilik tüm sektörler genelinde kadın çalışanlar için erkeklere göre daha yüksek düzeyde gerçekleşmekteydi. Bununla birlikte sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe işyeri büyüklüğünün açıklayıcılığının erkekler için daha yüksek olduğu görülmektedir. İşyeri büyüklüğünün reel ücret değişimine katkısı sanayi ve özel hizmetler sektöründe kadın için daha yüksek, inşaat sektöründe ise erkek çalışanlar için daha yüksek olmaktadır. Kadın çalışanlar için işyeri büyüklüğünün reel ücret değişimi üzerindeki açıklayıcılığının en yüksek olduğu sektör sanayi sektörü iken, erkek çalışanlar üzerine en yüksek etki –sosyal ve kişisel hizmetler ardından- inşaat sektörüdür (Tablo 28).

Tecrübenin reel ücret değişimi üzerindeki açıklayıcılığın oldukça düşük düzeyde gerçekleştiği Türkiye genelinde, bu değişkenin açıklayıcılığı özel hizmetler ve sosyal ve kişisel hizmetler sektörü için görece yüksekken cinsiyet temelindeki inceleme, tecrübenin kadının reel ücret değişimi üzerinde daha yüksek açıklayıcılığı olduğunu göstermişti. Yukarıda belirtildiği gibi, tecrübe değişkeninin sanayide kadın, inşaatta erkek çalışanlar için reel ücret değişimi üzerindeki açıklayıcılığı istatistiki olarak anlamsızdır. Özel hizmetler sektöründe ise genel eğilime uygun olarak, tecrübenin kadının reel ücret değişimi üzerindeki açıklayıcılığı erkeklerden önemli ölçüde daha yüksek, sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe erkekler için daha yüksektir. Özel hizmetler sektöründe tecrübenin, kadınların reel ücret artışı üzerindeki katkısı halen oldukça düşüktür ancak sektörler ve cinsiyetler arası bir karşılaştırma, bu katkının özel hizmetler sektörü kadınları için görece yüksek olduğunu göstermektedir (Tablo 28).

SGK değişkeninin ise tüm sektörler ve cinsiyetler temelinde işareti negatifken, değişkenin –negatif- katsayısının en yüksek olduğu sektör -tarım sektörünün ardından- sosyal ve kişisel hizmetler sektörü idi ve cinsiyetler temelinde de bu olumsuzluk kadınların reel ücret değişimi üzerinde daha yüksek gerçekleşmekteydi. Tablo 28’den görüldüğü gibi, çalışma biçimi güvencesiz çalışma biçimini aldıkça, bunun reel ücret değişimi üzerindeki negatif belirleyiciliğinin erkek ve kadın çalışanlar için Türkiye genelinde en yüksek olduğu sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe bu etki erkek çalışanlar, sanayi ve özel hizmetler sektörlerinde ise kadın çalışanlar için daha yüksektir. Bununla birlikte, erkek çalışanlar için güvencesiz çalışmanın, ücret

değişimine negatif katkısının daha sınırlı olduğu sanayi sektöründe, bu negatif katkının kadınlar için erkeklere göre oldukça yüksek olduğu gözlenmektedir (Tablo 28).

Hatırlanacağı gibi Türkiye genelinde **sektörel büyüme**, özel hizmetler ve inşaat sektörlerinde ücret değişimi üzerinde pozitif belirleyiciliğe sahipken, sanayi, tarım ve sosyal ve kişisel hizmetler sektörlerinde negatif belirleyiciliğe sahipti. Sektör büyümesinin, reel ücret değişimi üzerindeki pozitif etkisinin en yüksek olduğu özel hizmetler sektöründe, bu etki kadınlar için daha yüksek düzeyde gerçekleşmektedir. Sektör büyümesinin reel ücret değişimine katkısının pozitif gerçekleştiği bir diğer sektör olan inşaat sektöründe ise -erkek ve sektör geneli karşılaştırması-, bu etkinin erkekler için daha yüksek düzeyde gerçekleştiği görülmektedir (Tablo 28).

Sektör büyümesinin reel ücret değişimi üzerinde belirleyiciliğinin önemli düzeyde ve negatif gerçekleştiği sanayi ve –oldukça sınırlı düzeyde belirleyiciliğe sahip- sosyal ve kişisel hizmetler sektörlerinde ise, bu negatif katkı erkekler için daha yüksek düzeyde gerçekleşmektedir (Tablo 28).

Yine de, sektör büyümesinin reel ücret değişimi üzerindeki açıklayıcılığı, cinsiyetler arasında oldukça az farklılık göstermektedir.

Konjonktür ve Kriz Etkisi

Türkiye’de çalışanların reel ücret değişimleri üzerindeki dönemsel etki, tüm sektörlerde, dönem içinde farklı yönelimler göstermekle birlikte, 2005 ve sonrası yıllar için negatif gerçekleşmişti. Dönem içindeki yönelimlerde ise öne çıkan en önemli farklılık, diğer sektörlerin aksine, sanayi sektöründe yıl değişkenlerinin, çalışanların reel ücret artışı üzerindeki olumsuz belirleyiciliğinin krize doğru artması ve krizin net etkisi olmuştu (Tablo 27).

Cinsiyet temelinde incelendiğinde, tüm sektörler ve hem kadın hem erkek çalışanların reel ücret değişimi üzerindeki belirleyiciliğinin negatif olduğu -ve dönem içindeki eğilimlerde kadın ve erkek çalışanlar arasında farklılıkların gözlenmediği- 2005 ve sonrası yıl değişkenlerinin, bu olumsuz katkısının özel hizmetler ile sosyal ve kişisel hizmetler sektörlerinde kadın çalışanlar için daha yüksek; sanayi sektöründe ise erkek çalışanlar için daha yüksek olduğu görülmektedir (Tablo 28).

Krizin erkek ve kadın çalışanların reel ücret değişimi üzerinde oldukça güçlü olumsuz etkide bulunduğu sanayi sektöründe, kriz öncesi ve krizde olduğu gibi, kriz

sonrasında da ortaya çıkan olumsuz etki erkeklerde daha güçlü olmuştur (Tablo 28). Bununla birlikte özel hizmetler ve sosyal hizmetler sektörlerinde, kriz öncesi ve sonrasına ilişkin bazı farklılıklar gözlenmektedir.

Özel hizmetler sektöründe, -önceki yıllar için tersi iken- 2008 yılının negatif katkısı erkekler için daha güçlü hale gelmiştir ve muhtemelen krizde de erkekler üzerindeki negatif katkı daha yüksektir. Kriz öncesi ve kriz sonrasında genel bir eğilim olarak dönemsel etki kadınlar üzerinde daha olumsuz, krizde erkekler üzerinde daha olumsuz görünmektedir. Bununla birlikte sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe, kriz öncesi kriz ve sonrasında, yıl değişkenlerinin ücret değişimi üzerindeki negatif belirleyiciliği kadınlar için daha güçlü iken, -2009 ve 2010 yıl değişkenlerinin katsayıları karşılaştırılarak görülebilir-, bu etki kriz sonrasında erkeklerde azalma eğilimi gösterirken, kadınlarda artış eğilimine girmiştir (Tablo 28).

3. Değerlendirme

Reel ücretler pek çok faktörün etkisiyle değişim göstermektedir ancak bu faktörlerden bizim için önemli olan kriz etkisidir.

Çalışmadan, ücretli emek açısından Türkiye’de, kriz öncesi, kriz ve kriz sonrasında reel ücret gelirleri üzerinde azaltıcı yönde etkisi olduğu, 2005 yılında başlayan bu etkinin krize doğru azalma eğilimi gösterdiği ancak krizle birlikte, 2010 yılında yeniden güçlendiği anlaşılmaktadır.

Kriz öncesi görece yüksek büyüme ve istihdam artışı ile birlikte reel ücretler artış yönünde eğilim göstermiş ancak esasında konjonktürün bu artış üzerindeki etkisi, artışı yavaşlatma yönünde gerçekleşmiştir. Krizin reel ücret değişimi üzerindeki olumsuz etkisinin 2010 yılında hızlanması, 2010 yılında ortalama reel ücretlerde ortaya çıkan şiddetli gerilemede, istihdamda güvencesiz, vasıfsız, küçük işyerlerinde çalışanlarda sağlanan genişlemenin ortalama reel ücretlerde yarattığı düşüşün ötesinde, kriz sonrasında doğrudan hızlandırıcı etkisi olduğu görülmektedir.

Türkiye genelinde cinsiyete duyarlı bir yaklaşımla yapılan inceleme ise, krizin reel ücret değişimi üzerinde ortaya çıkan dönemsel ve krize bağlı olarak ortaya çıkan bu olumsuz etkinin, erkeklerde kadınlara oranla daha yüksek olduğunu göstermektedir. Daha önce görüldüğü gibi, kadınların daha düşük başlangıç reel ücret düzeyleri,

cretlerde ortaya çıkacak bir düşüşün kadınlar için daha az mümkün olabildesini getirmekte, konjonktürün olumsuz etkisi, daha yüksek başlangıç ücret düzeyi nedeniyle erkekler üzerinde daha güçlü olmaktadır.

Türkiye genelinde kriz, tüm sektör ve cinsiyetler açısından reel ücret artışını azaltıcı etki ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte, sektörler ve sektörde çalışanlar arasında (cinsiyet temelinde) bazı önemli farklılıklar gözlenmektedir.

Çalışmadan elde edilen belki de en önemli bulgu, Türkiye genelinde krizin reel ücret değişimi üzerindeki olumsuz etkisinin, esas olarak, sanayi sektörü çalışanları üzerinde ortaya çıkmasıdır. Sanayi sektörü çalışanlarının reel ücretleri üzerinde dönemsel etkinin krize doğru hızlanması ve krizde güçlenmesi, reel ücretlerin gerilediği kriz ve sonrasında, bu azalma üzerinde krizin net etkisini ortaya koymaktadır. Bu etki, krizin sanayi sektörü çalışanları üzerindeki olumsuz etkisinin sadece istihdam açısından değil, ücret gelirleri açısından da oldukça önemli düzeyde olduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte sanayi sektöründe krizin reel ücret değişimi üzerindeki olumsuz etkisi, erkeklerde daha önemli boyutta gerçekleşmiştir. Sektörde kadınların ortalama ücret düzeyi erkeklerden çok daha düşüktür ve bu fark diğer sektörlere oranla oldukça açıktır. Dolayısıyla, sektörde krizin reel ücretlerdeki düşüşü hızlandırıcı etkisi, daha yüksek ücret düzeyine sahip erkekler üzerinde daha güçlü olmaktadır. Krizin yarattığı istihdam kaybının özellikle erkeklerde daha yüksek olduğu sanayi sektöründe, reel ücretler üzerindeki kriz etkisinin de erkekler üzerinde daha olumsuz düzeyde ortaya çıkması, krizin özellikle sanayi sektörü erkek çalışanları üzerinde tüm boyutlarıyla etkili olduğunu göstermektedir.

Özel hizmetler ve inşaat sektörlerinde kriz öncesinde reel ücretler oldukça sınırlı artış gösterirken, bu artışı hafifletme yönündeki dönemsel etki krize kadar –azalarak– devam etmiştir. Bununla birlikte, bu sektör çalışanları reel ücret değişimi üzerinde olumsuz etki, esas olarak kriz sonrasında önemli düzeyde artış göstermiştir. Sanayi sektöründe krizin reel ücret değişimi üzerindeki olumsuz etkisi krize doğru ortaya çıkar ve krizle birlikte hızlanırken, özel hizmetler ve inşaat sektörlerinde krizin reel ücret değişimi üzerindeki net etkisi esas olarak kriz sonrasında ortaya çıkmıştır. Kriz sonrasında her iki sektörde de çoğunluğu küçük ve orta boy işyerlerinde, ara işlerde çalışan ve vasıfsız emek gücü artışı, reel ücretlerin ortalama da düşüş göstermesinde

etkili olurken, kriz sonrasının doğrudan etkisi reel ücretlerdeki düşüşü hızlandırmak yönünde olmuştur.

Özel hizmetler sektöründe, krizin reel ücret artışını yavaşlatma yönündeki olumsuz etkisinin ise kadınlar üzerinde daha önemli olduğu görülmektedir. Kadınlar üzerindeki bu olumsuz etki, kriz yılında reel ücretlerin özellikle kadınlar açısından gösterdiği artışın ardından, kriz sonrasında önem kazanmıştır. Hem kadın hem erkeklerin ortalama reel ücretlerinin düşüş gösterdiği kriz sonrasında, kadınların reel ücretleri daha hızlı düşüş göstermiş ve bu düşüş üzerinde krizin net etkisi, kadınlarda daha önemli düzeyde gerçekleşmiştir.

Sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe öne çıkan temel eğilim, incelenen dönem boyunca, reel ücretler sınırlı bir artış eğilimi gösterirken, konjonktürün bu artış üzerindeki olumsuz etkisinin önemli bir değişim göstermeden sürekli olarak yüksek düzeylerde ortaya çıkmasıdır. Bu nedenle, sektörde, krizin çalışanların reel ücret değişimleri üzerindeki etkisi incelenen dönemde, başka herhangi bir yıldakinden önemli bir fark göstermemiş, reel ücret değişimi üzerindeki kriz etkisi, tüm dönemin etkisi gibi, oldukça olumsuz gerçekleşmiştir. Önemli bir başka nokta, bu etkinin kadınlarda daha güçlü olduğu, daha önemli bir nokta, erkeklerde kriz sonrasında azalırken kadınlarda bu etkinin güçlendiğidir.

Sonuç

Bu çalışmada, 2008 yılında ABD finans piyasasında başlayarak reel ekonomiye yayılan ve hızla küresel bir nitelik kazanan krizin, Türkiye’de istihdam ve ücretler üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde, kriz sonrasında ortaya çıkan üretim ve istihdam artışı, krizin etkilerinin kısa sürede atlatıldığı savını güçlendirmiş, krizin emek piyasalarına etkileri kapsamlı analizlere tabi tutulmamıştır. Bu çalışmada, krizin reel sektör üzerinde kuşkusuz en hızlı ve şiddetli etkide bulunduğu ülkelerden biri olan Türkiye’de, krizin emek piyasası üzerine etkileri çeşitli boyutlarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Krizin ekonomik ve toplumsal etkileri, Türkiye’nin ve krizin kendi özgünlükleri ile ortaya çıkacağından, öncelikle krizi anlamaya yönelik bir çaba gerekli görülmüştür. Kriz, ABD finans piyasasında başlamış ancak etkileri hızla reel ekonomiye yansyarak küresel bir nitelik kazanmıştır. Bununla birlikte tarihsel gerçeklik, krizin ABD finans piyasasındaki basit bir aksaklık ya da yanlış uygulamaların bir sonucu olmaktan çok daha öte, sermayenin 1970’li yıllardaki durgunluk sorununa çözüm olarak yöneldiği yeniden yapılanma ve uluslararasılaşma sürecinde hız kazanan finanslaşma eğiliminin doğrudan bir sonucu olduğunu göstermektedir. Dünya ekonomisinin özellikle 2001 sonrası genişleme konjonktüründe, reel ekonomideki süregelen durgunluğa karşın finansal faaliyetlerin yüksek karlılığı, finansal sistemde gittikçe artan ölçüde bir genişlemeyi de beraberinde getirmiş, bu genişlemenin sürdürülemez noktaya gelmesiyle kriz ortaya çıkmıştır.

Yurtiçi tasarrufları yetersiz ve ekonomik büyümenin finansmanı için dış sermaye kaynaklarına ihtiyaç duyan ve daha da önemlisi üretim için nitelikli girdi ithalatına bağımlı, benzer konumdaki pek çok gelişmekte olan ülke gibi Türkiye’nin de, kapitalizmin yeniden yapılanma sürecinde, dünya kapitalizmi ile bütünleşme çabaları, finansal sermaye girişlerine dayalı kırılgan ve dış şoklara karşı savunmasız bir ekonomik yapıya yol açmıştır. Özellikle Türkiye’de Neoliberal yeniden yapılanma sürecinin son aşamasını oluşturan 2001 krizi sonrası süreçte, ithalatın yapısında - tüketim mallarından üretim mallarına doğru- ortaya çıkan dönüşüm, üretim sürecinin artan ölçüde ithalata bağımlı kılınmasına yol açmıştır. İthalat devam ettikçe ve üretim

sürdükçe artan cari açıklar ve dış borçlar ise, sermaye girişleri (dış borçlanma olanakları) devam ettiği sürece sorunsuz görülmüştür.

Ancak krizle birlikte küresel finansal sistemde ortaya çıkan tıkanıklığın, Türkiye'nin kriz öncesi, üretimde artış ve ekonomik büyümeyi mümkün kılan bu koşulların aksamasına neden olması, krizin etkilerinin de doğrudan üretim sektörü üzerinde ortaya çıkmasına neden olmuştur. Küresel ticaretteki daralmanın da etkisiyle finansal sermaye girişlerindeki aksama, küresel krizin Türkiye'de reel ekonominin krizine dönüşmesiyle sonuçlanmıştır.

Bu çalışmada Türkiye'de, üretimde daralma, istihdamda gerileme ve işsizlikte yüksek bir artışla birlikte ortaya çıkan böyle bir krizin, emek piyasası üzerindeki etkileri geniş kapsamlı bir analize tabi tutulmuştur. i) Tüm istihdam, ii) ücretli emek ve iii) ücretler olmak üzere üç ana blok üzerinde temellenen bu analizlerden, krizin Türkiye'de geniş toplumsal kesimler üzerinde oldukça önemli ve farklı boyutlarda etkili olduğu ortaya çıkmaktadır.

Krizin doğrudan etkisinin üretim sektörü üzerinde ortaya çıkması, istihdamda kentsel alanlar imalat sanayii ücretli çalışanlar esas olmak üzere hızlı bir gerilemeye yol açmış, ortaya çıkan istihdam kaybıyla birlikte işsizlik artışı, toplumun -başta kadınlar olmak üzere- gittikçe daha geniş kesimlerinin, düşen hane gelirini telafi etmek amacıyla emek piyasasına yönelmesine neden olmuştur. İşgücündeki artış, önceki krizlerde olduğu gibi, 2008-09 krizinde de büyük ölçüde kırsal kesim tarım sektöründe ücretsiz aile işçiliği biçiminde istihdam artışına yansırken, kentsel alanlarda kadınlarda hızlanan işgücü artışı, özel hizmetler sektörü istihdam artışının belirleyiciliğinde belirli düzeyde istihdam artışına yansımış ancak, hem kentsel hem kırsal alanlarda artan işgücünün önemli bir bölümü işsiz kalmıştır. Türkiye'de ihmal edilemeyecek boyutta olan ancak resmi işsizlik rakamlarına yansımayan ümidi kırık işsizlerdeki artış da dahil edildiğinde, krizin Türkiye'de işsizlik artışı üzerindeki etkisinin görünenin çok daha üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, krizle birlikte işsizliğin tüm toplumsal kesimler arasında hızla yaygınlaştığı açıkça söylenebilir.

Bununla birlikte istihdamdakilerin, işsizlerin ya da işgücü dışı kesimlerin krizle birlikte işgücü pozisyonunda ortaya çıkan değişimin daha ayrıntılı bir analize tabi tutulması, istihdamdakilerin, işgücü dışı kesimlerin ve işsizlerin işsizliğindeki artışla işsizliğin boyutlarının çok daha önemli olduğunu ortaya koyarken daha önemlisi, krizle

birlikte istihdama katılan işsizlerin kitlesinde ortaya çıkan hızlı artışın ulaştığı dikkat çekici boyut olmuştur. Krizle birlikte, istihdamdan ve hatta ümidi kırık işsiz haline getirilerek işgücünden dışlanan kesimlerdeki hızlı genişlemeye karşın, işgücü dışı ya da işsizlerden istihdama katılımlar da önemli ölçüde hız kazanmış, emek piyasası krizle birlikte yüksek düzeyde mobil hale gelmiştir. Bu mobilite ise esas olarak, ücretli emeğin hızla işsizleşmesi ve işsizlerin hızla ücretli bir işte çalışmaya başlamasıyla, bir diğer deyişle ücretli işçiler ve potansiyel işçiler arasındaki geçişler nedeniyle hız kazanmıştır. Ücretli emek açısından istihdamda kalma/işte kalma düzeylerinin oldukça gerilediği kriz koşullarında, bu durum, sermayenin emek maliyetlerini minimuma indirme gerekliliği nedeniyle, emek gücü kompozisyonunda bir yeniden yapılandırmaya gitmesiyle ilişkili olarak ortaya çıkarken, Türkiye emek piyasasının da bu noktada oldukça esnek olduğunu göstermektedir. Emek gücünün genç, düşük eğitim düzeyi, düşük vasıflı, güvencesiz ve küçük işyerlerinde çalışan kesimleri ve kadınlar bu noktada oldukça savunmasız görünmektedir.

Krizle birlikte ücretli emek kompozisyonundaki değişimin kaynaklarının incelenmesi, Türkiye genelinde krizle birlikte ücretli emek üzerinde ortaya çıkan istihdam etkisinin erkekler, çoğunluğu ara işlerde çalışan işçilerin oluşturduğu ilkökul ve genel-mesleki lise mezunları ve gençler üzerinde daha belirleyici olduğu gözlenmektedir. Bununla birlikte kriz yılında ortaya çıkan vasıflı emek gücü artışının kadınlardaki bir artışla, vasıfsız emek gücü artışının ise erkeklerdeki bir artışla ortaya çıktığı; kadınların vasıflı işlerde korunaklı iken vasıfsız işlerde oldukça korunaksız olduğu görülmektedir. Kadın emeğinin daha düşük maliyetli görülmesi, vasıflı emek gücü ihtiyacının kadınlarla karşılanmasına neden olurken, vasıfsız işlerde ise ilk iş kaybına uğrayanlar kadınlar olmaktadır. Kriz sonrasında vasıflı emek gücü ihtiyacı için erkek emeği tercih edilirken, vasıfsız emek gücü ihtiyacı için kadın emeğinin tercih edilmesi de önemli bir noktadır.

Krizin ilk etkilerine sosyal güvenceden yoksun, enformel ücretli kesim maruz kalırken, kriz yılında istihdamdaki esas gerileme, büyük işyerlerinde, formel ücretli çalışanlardaki gerileme ile ortaya çıkmıştır. Kriz sonrası istihdam artışında ise enformel ücretli kesimdeki artış önem göstermiş, krizle birlikte başta küçük işyerlerinde olmak üzere enformel ücretli çalışma biçimi yaygınlaşmıştır.

Ücretli emek kompozisyonundaki değişimin sektörel boyutta incelenmesi, krizin Türkiye’de esas olarak üretim sektörünün çöküşü biçiminde yansmasıyla, istihdamdaki esas etkinin de sanayi sektörü çalışanları üzerinde ortaya çıktığını; sanayi sektörü ile birlikte inşaat ve sosyal ve kişisel hizmetlerinde kriz yılında önemli istihdam kaybına karşın özel hizmetler sektöründe, finans sektörünün belirleyiciliğinde istihdam artışının hızlandığı gözlenmektedir. Bununla birlikte sektörel düzeyde yapılan analizler, tüm sektörlerde işsizler ve sektör işçileri arasında geçişlerin önemli düzeyde olduğunu, Türkiye genelinde gözlenen mobilitenin ise sanayi, inşaat ve özel hizmetler sektöründen kaynaklandığını göstermektedir.

Burada önemli bir nokta, çıplak verilerin gözleminin, özel hizmetler sektöründe krizle birlikte ücretli emek istihdamını artırdığını göstermesine karşın, özel hizmetler sektöründe çalışanlar arasında işsiz kalanların da krizle birlikte hızla artış göstermiş olmasıdır. Bununla birlikte ücretli emek açısından sektörel geçişler de krizle birlikte hız kazanmıştır. Özel hizmetler sektörü, krizle birlikte çalışanların işsizleşmesine karşın, işsizlerden sektöre geçişlerin en hızlı olduğu; işsizler ve ücretliler arasındaki geçişlerin en yüksek olduğu sektördür.

Kriz koşullarında sermayenin maliyetleri düşürme stratejisinin bir diğer önemli bileşeni, sermaye açısından en önemli maliyet unsuru olarak görülen reel ücretlere ilişkin ortaya çıkmaktadır. İstihdama etkisiyle toplumun geniş kesimleri üzerinde etkili olan kriz, çalışanların reel ücretleri üzerindeki olumsuz etkileri ile de belirleyici olmuş, krizle birlikte çalışanların reel ücretleri düşüş göstermiştir.

Çalışmada, krizin çalışanların reel ücretleri üzerindeki etkilerini araştırmak amacıyla, sektörler ve cinsiyetler arasındaki farklılıkları yansıtacak şekilde çeşitli regresyon denklemleri tahmin edilmiştir. Krizin reel ücretlerdeki değişim üzerindeki etkisinin belirlenmesi amacıyla yapılan analizler, Türkiye genelinde krizle birlikte reel ücretler düşüş gösterirken, krizin bu düşüşü hızlandırmak yönünde etkide bulunduğunu göstermektedir. Bu durum, tüm sektörler ve cinsiyetler için geçerlidir. Tüm sektörler genelinde kriz reel ücretleri geriletme ya da artış gösteriyorsa bu artışı hafifletme yönünde etkide bulunurken, gözlenen önemli bir nokta, dönemsel etkinin sanayi sektöründe krizle birlikte hızla artış göstermiş olmasıdır. Sanayi sektörü çalışanlarının

istihdam ve ücretler açısından krizin en açık etkisine maruz kalan kesim olduğu görülmektedir.

Bununla birlikte bir diğer önemli nokta, özel hizmetler ve inşaat sektörlerinde krizin reel ücret değişimi üzerindeki olumsuz etkisinin kriz sonrasında hızlanmış olmasıdır. Bu sektörlerde kriz sonrasında önemli düzeyde istihdam artışı sağlanmış ancak bu artış, sanayi sektöründeki gibi daha düşük reel ücretlerle birlikte ortaya çıkmıştır. Son olarak krizin çalışanların reel ücretler üzerindeki olumsuz etkisi kadınların istihdamda görece önemli olduğu özel hizmetler ve sosyal kişisel hizmetler sektörlerinde kadınlar üzerinde daha olumsuz, kadınların istihdamda daha sınırlı pay sahibi olduğu sanayi sektöründe erkekler üzerinde daha olumsuz olmuştur.

Kısacası, kriz Türkiye’de ücretli emek kesimi üzerinde istihdam ve reel ücretlerdeki gerileme ile tüm boyutlarıyla etkili olmuş, ortaya çıkan bu olumsuz etki her sektörde farklı bileşenlerin etkisiyle, istihdamdaki farklı kesimler üzerinde farklı biçimlerde ortaya çıkmıştır. Krizin etkilerine dair çıplak gözlemler kimi sektörler için olumlu etkilerden söz etmeye olanak tanısa da, çıplak gözlemlerin ötesine geçilmesi, krizin tüm sektörlerde önemli düzeyde işsizleşme ve çalışanların reel ücretlerinde hızlı bir gerileme ile toplumun geniş kesimleri üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

Çalışmanın üzerinde yükseldiği zaman dilimi ve verileri göz önüne aldığımızda, krizin sonuçlarına/etkilerine ait yeterli bilgi edinemeyeceğimiz endişesine rağmen, gerçekliğe ait bir dizi ampirik sonuç elde edilmiştir. Çalışmanın, özellikle krizin etkilerinin açığa çıkışının zaman aldığı düşünülecek olursa, aynı veri seti ile yakın zaman yeniden gözden geçirildiğinde, krizle birlikte ortaya çıkan değişimin konjonktürel ve yapısal etkileri daha net biçimde açığa çıkacaktır.

Ekler Listesi

Sayfa

Ek 1. 2001-2010 Döneminde GÜ ve GOÜ’de Cari İşlemler Dengesi/GSYİH % Değişim.....	263
Ek 2. 2001-2010 Döneminde GÜ ve GOÜ’de Reel GSYİH % Değişim.....	264
Ek 3. 2007-2010 Döneminde GÜ ve GOÜ’de İKO (Toplam, Kadın, Erkek).....	265
Ek 4. 2007-2010 Döneminde GÜ ve GOÜ’de İstihdam Oranı (Toplam, Kadın, Erkek).....	266
Ek 5. 2007-2010 Döneminde GÜ ve GOÜ’de İşsizlik Oranı (Toplam, Kadın, Erkek).....	267
Ek 6. 2007-2010 Döneminde GÜ ve GOÜ’de İstihdamın Sektörel Dağılımı.....	268
Ek 7. 1984-2010 Döneminde Türkiye’ye Yönelik Yabancı Sermaye Girişi	269
Ek 8. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Kent ve Kır Düzeyinde Nüfus, İşgücü, İstihdam ve İşsiz Sayısı; İşgücüne Katılım, İstihdam ve İşsizlik Oranları (Toplam).....	270
Ek 9. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Kent ve Kır Düzeyinde Nüfus, İşgücü, İstihdam ve İşsiz Sayısı; İşgücüne Katılım, İstihdam ve İşsizlik Oranları (Kadın).....	271
Ek 10. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Kent ve Kır Düzeyinde Nüfus, İşgücü, İstihdam ve İşsiz Sayısı; İşgücüne Katılım, İstihdam ve İşsizlik Oranları (Erkek).....	272
Ek 11. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre İstihdamdaki Kişi Sayısı ve % Dağılım (TR).....	273
Ek 12. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre İstihdamdaki Kişi Sayısı ve % Dağılım (Kent).....	274
Ek 13. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre İstihdamdaki Kişi Sayısı ve % Dağılım (Kır).....	275
Ek 14. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Kent ve Kır Düzeyinde İşteki Duruma Göre İstihdamdaki Kişi Sayısı ve % Dağılım.....	276
Ek 15. İşteki Durum Geçiş Matrisi, 2009.....	277
Ek 16. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Çeşitli Gruplara Göre Ücretli	

Çalışanların % Dağılımı	278
Ek 17. 2009 Yılında Türkiye’de Ücretli Çalışanların Bir Yıl Önceki İşgücü Durumuna Göre Dağılımı (Kişi Sayısı).....	279
Ek 18. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre Ücretli ve Maaşlı Çalışan Kişi Sayısı ve % Dağılım (Türkiye).....	280
Ek 19. 2008-2009 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre Ücretli ve Maaşlı Çalışanlardaki Değişim (Cinsiyete Göre).....	281
Ek 20. 2008-2009 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre Ücretli ve Maaşlı Çalışanlardaki Değişim (Yapılan İşin Niteliğine Göre).....	282
Ek 21. 2008-2009 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanları Göre Ücretli ve Maaşlı Çalışanlardaki Değişim (İşyeri Büyüklüğüne Göre).....	285
Ek 22. 2008-2009 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanları Göre Ücretli ve Maaşlı Çalışanlardaki Değişim SGK’ya Kayıtlılık Durumuna Göre.....	286
Ek 23. İstihdam Geçiş Matrisi, 2009.....	287

Ek 1. 2001-2010 Döneminde GÜ ve GOÜ'de Cari İşlemler Dengesi/GSYİH % Değişim

	2001	2003	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Gelişmiş Ülkeler	-0,88	-0,73	-1,18	-1,24	-0,86	-1,17	-0,31	-0,23
<i>ABD</i>	-3,86	-4,67	-5,92	-5,99	-5,11	-4,66	-2,68	-3,21
<i>İngiltere</i>	-2,07	-1,61	-2,62	-3,38	-2,60	-1,65	-1,11	-2,49
<i>Japonya</i>	2,14	3,22	3,64	3,91	4,82	3,21	2,80	3,57
<i>Almanya</i>	0,02	1,89	5,11	6,45	7,61	6,73	4,89	5,31
Gelişmekte Olan Ülkeler	0,73	1,91	4,11	5,18	4,17	3,70	1,89	1,77
<i>Çin</i>	1,31	2,80	7,13	9,34	10,64	9,65	5,96	5,21
<i>Türkiye</i>	1,92	-2,48	-4,60	-6,08	-5,90	-5,74	-2,27	-0,06
<i>Yunanistan</i>	-7,17	-6,57	-7,34	-11,29	-14,40	-14,55	-11,21	-10,45
<i>İspanya</i>	-3,94	-3,51	-7,36	-8,97	-9,99	-9,74	-5,53	-4,49
<i>Orta ve Doğu Avrupa</i>	-2,14	-4,16	-5,07	-6,63	-8,04	-7,87	-2,48	-4,33
<i>CIS</i>	7,98	6,24	8,73	7,40	4,20	4,93	2,59	3,84
<i>Gelişmekte Olan Asya</i>	1,61	2,79	4,12	6,01	6,91	5,86	4,09	3,27
<i>Latin Amerika ve Karayipler</i>	-2,65	0,49	1,38	1,60	0,41	-0,68	-0,55	-1,18
<i>Orta Doğu ve Kuzey Afrika</i>	5,99	6,95	16,82	18,62	15,16	15,32	2,65	6,49
<i>Sahraaltı Afrika</i>	-1,55	-2,88	-0,45	4,32	1,19	-0,16	-1,71	-2,36

Kaynak: IMF, 2012

Ek 2. 2001-2010 Döneminde GÜ ve GOÜ’de Reel GSYİH % Değişim

GSYİH % Değişim	2001	2003	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Dünya	2,3	3,6	4,6	5,2	5,3	2,8	-0,6	5,0
Gelişmiş Ülkeler	1,4	1,9	2,7	3,0	2,7	0,2	-3,2	3,0
<i>ABD</i>	1,1	2,5	3,1	2,7	1,9	0,0	-2,6	2,8
<i>İngiltere</i>	2,5	2,8	2,2	2,8	2,7	-0,1	-4,9	1,7
<i>Japonya</i>	0,2	1,4	1,9	2,0	2,4	-1,2	-5,2	2,8
<i>Almanya</i>	1,2	-0,2	0,8	3,4	2,7	1,0	-4,7	3,3
Gelişmekte Olan Ülkeler	3,8	6,2	7,3	8,2	8,7	6,0	2,5	7,3
<i>Çin</i>	8,3	10,1	11,3	12,7	14,2	9,6	9,1	10,5
<i>Türkiye</i>	-5,7	5,3	8,4	6,9	4,7	0,7	-4,7	7,8
<i>Yunanistan</i>	4,2	5,9	2,2	4,5	4,5	2,0	-2,0	-4,0
<i>İspanya</i>	3,6	3,1	3,6	4,0	3,6	0,9	-3,7	-0,3
<i>Orta ve Doğu Avrupa</i>	0,2	4,8	5,9	6,5	5,5	3,0	-3,6	4,2
<i>CIS (Bağımsız Devletler Topluluğu)</i>	6,1	7,7	6,7	8,8	9,0	5,3	-6,5	4,6
<i>Gelişmekte Olan Asya</i>	5,8	8,2	9,5	10,4	11,4	7,7	6,9	9,5
<i>Latin Amerika ve Karayipler</i>	0,7	2,1	4,7	5,6	5,7	4,3	-1,7	6,1
<i>Orta Doğu ve Kuzey Afrika</i>	2,9	6,9	5,3	5,8	6,0	5,0	2,0	3,8
<i>Sahraaltı Afrika</i>	4,9	5,0	6,3	6,4	7,0	5,6	2,6	5,0

Kaynak: IMF, 2012

Ek 3. 2007-2010 Döneminde GÜ ve GOÜ'de İKO (Toplam, Kadın, Erkek)

<i>İşgücüne Katılım Oranı</i>	Toplam					Kadın					Erkek				
	<i>2001-2006 Ortalama</i>	2007	2008	2009	2010	<i>2001-2006 Ortalama</i>	2007	2008	2009	2010	<i>2001-2006 Ortalama</i>	2007	2008	2009	2010
Dünya	65,1	64,8	64,6	64,3	64,1	52,2	52,0	51,7	51,4	51,2	78,1	77,6	77,5	77,3	77,1
Gelişmiş Ülkeler ve AB	60,4	60,6	60,8	60,5	60,3	52,0	52,7	53,0	53,0	53,0	69,2	69,1	69,0	68,4	68,0
ABD	65,3	66,0	66,0	65,4	64,7	59,5	59,3	59,5	59,2	58,6	71,4	73,2	73,0	72,0	71,2
İngiltere	50,5	62,5	62,8	62,6	62,4	45,1	55,7	56,0	56,2	56,0	56,0	69,8	69,9	69,4	69,1
Japonya	60,9	60,4	60,2	59,9	59,6	48,5	48,5	48,5	48,6	48,5	72,2	73,1	72,8	72,0	71,6
Almanya	57,4	59,4	59,7	59,9	59,5	49,6	53,0	53,4	53,7	53,2	65,7	66,2	66,4	66,3	66,1
Gelişmekte Olan Ülkeler	61,6	62,0	62,0	62,0	62,1	47,5	48,0	47,9	48,0	48,2	73,7	76,1	76,1	76,0	76,1
Türkiye	48,5	46,3	46,8	47,9	48,8	25,8	23,7	24,5	26,1	27,6	71,4	69,8	70,1	70,5	70,8
Yunanistan	50,6	53,4	53,5	53,7	53,9	39,6	42,5	42,6	43,4	44,1	62,5	64,8	64,9	64,5	64,2
İspanya	55,7	58,2	59,1	59,3	59,3	44,3	48,4	49,9	51,0	51,7	67,8	68,4	68,6	67,8	67,3
Portekiz	62,2	62,6	62,5	61,9	61,9	54,8	56,3	56,2	56,0	56,3	70,2	69,5	69,4	68,2	67,9
Orta ve Güney Doğu Avrupa (AB dışı) ve CIS	57,9	58,4	58,7	59,0	59,2	48,8	49,1	49,2	49,6	49,7	68,1	68,9	69,5	69,7	70,0
Gelişmekte Olan Asya	67,8	67,9	67,5	67,2	66,9	54,5	53,8	53,3	52,8	52,4	82,4	81,7	81,4	81,1	81,0
Latin Amerika ve Karayipler	64,9	65,5	65,7	65,8	66,2	50,3	51,8	52,1	52,6	53,2	80,2	79,9	80,0	79,7	79,8
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	47,6	48,1	47,8	48,0	48,2	20,1	21,1	20,7	20,8	21,1	74,1	73,8	73,5	73,6	73,9
Sahraaltı Afrika	69,9	70,1	70,2	70,2	70,2	63,8	64,2	64,4	64,4	64,4	63,8	76,0	76,2	76,1	76,1

Kaynak: ILO, 2011a; ILO, 2012

Ek 4. 2007-2010 Döneminde GÜ ve GOÜ’de İstihdam Oranı (Toplam, Kadın, Erkek)

<i>İstihdam Oranı</i>		2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Dünya	Ortalama	61,2	61,1	61,2	61,2	61,0	60,3	60,2
	Kadın	48,6	48,9	48,9	48,9	48,6	48,1	47,8
	Erkek	73,8	73,4	73,4	73,6	73,4	72,6	72,6
Gelişmiş Ülkeler ve AB	Ortalama	56,6	56,2	56,7	57,1	57,1	55,5	55,0
	Kadın	48,0	48,4	49,0	49,5	49,7	48,9	48,6
	Erkek	65,8	64,4	64,9	65,2	64,9	62,5	61,8
ABD	Ortalama	64,5	62,7	63,1	63,0	62,2	59,3	58,5
	Kadın	57,7	56,2	56,6	56,6	56,3	54,4	53,6
	Erkek	71,8	69,6	70,1	69,8	68,5	64,5	63,7
İngiltere	Ortalama	58,8	59,9	60,0	59,2	59,3	57,9	57,6
	Kadın	52,6	53,6	53,8	52,9	53,2	52,6	52,2
	Erkek	65,3	66,7	66,5	65,9	65,7	63,4	63,2
Japonya	Ortalama	59,5	57,7	57,9	58,1	57,8	56,9	56,6
	Kadın	47,4	46,3	46,6	46,7	46,6	46,3	46,2
	Erkek	72,7	70,0	70,0	70,2	69,8	68,2	67,7
Almanya	Ortalama	52,6	51,5	52,5	54,3	55,3	55,3	55,3
	Kadın	44,3	45,0	46,1	48,4	49,3	49,8	49,7
	Erkek	61,5	58,4	59,2	60,6	61,5	61,0	61,1
Gelişmekte olan Ülkeler	Ortalama	56,3	57,0	57,2	57,5	57,6	57,2	57,5
	Kadın	42,1	43,4	43,6	44,0	44,0	43,7	43,9
	Erkek	70,6	70,6	70,6	70,9	71,0	70,5	70,8
Türkiye	Ortalama	45,4	43,4	43,2	41,6	41,7	41,2	43,0
	Kadın	24,5	22,3	22,3	21,1	21,6	22,3	24,1
	Erkek	66,1	64,8	64,5	62,9	62,6	60,7	62,7
Yunanistan	Ortalama	45,7	48,1	48,7	49,0	49,4	48,7	47,2
	Kadın	32,6	35,9	36,8	37,1	37,7	37,7	37,0
	Erkek	59,8	61,1	61,2	61,5	61,6	60,1	57,8
İspanya	Ortalama	46,2	52,1	53,4	53,4	52,4	48,6	47,4
	Kadın	32,9	40,8	42,4	43,1	43,4	41,6	41,1
	Erkek	60,1	63,9	64,8	64,1	61,7	55,8	54,0
Portekiz	Ortalama	60,6	57,5	57,7	57,6	57,8	56,0	55,2
	Kadın	51,7	47,7	50,8	50,9	51,2	50,3	49,6
	Erkek	70,3	64,8	65,1	65,0	64,9	62,2	61,2
Orta ve Güney Doğu Avrupa (AB Dışı) ve CIS	Ortalama	52,5	52,4	52,7	53,5	53,8	53,0	53,5
	Kadın	44,0	44,1	44,5	45,1	45,3	44,7	45,1
	Erkek	62,1	61,8	62,0	63,0	63,6	62,3	63,1
Gelişmekte Olan Asya	Ortalama	65,6	65,2	65,0	64,9	64,5	64,1	64,0
	Kadın	52,0	51,7	51,6	51,4	50,9	50,5	50,1
	Erkek	78,8	78,2	78,1	78,1	77,7	77,4	77,5
Latin Amerika ve Karayipler	Ortalama	58,5	60,3	60,5	60,9	61,3	60,7	61,4
	Kadın	42,9	46,1	46,5	47,2	47,7	47,5	48,4
	Erkek	74,8	75,1	75,2	75,4	75,7	74,6	75,1
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	Ortalama	41,5	42,9	42,8	43,2	43,0	43,2	43,5
	Kadın	15,4	16,8	16,9	17,5	17,1	17,2	17,4
	Erkek	66,9	67,8	67,6	67,7	67,6	67,9	68,1
Sahraaltı Afrika	Ortalama	63,5	64,2	64,8	65,1	65,2	65,2	65,2
	Kadın	56,4	58,3	58,5	58,6	58,8	58,8	58,7
	Erkek	70,4	70,0	70,1	70,3	70,4	70,3	70,2

Kaynak: ILO, 2011a; ILO, 2012

Ek 5. 2007-2010 Döneminde GÜ ve GOÜ’de İşsizlik Oranı (Toplam, Kadın, Erkek)

<i>İşsizlik Oranı</i>		2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Dünya	Ortalama	6,3	6,4	5,9	5,6	5,7	6,3	6,2
	Kadın	6,6	6,6	6,2	5,8	5,9	6,4	6,5
	Erkek	6,1	5,8	5,6	5,2	5,4	6,0	5,8
Gelişmiş Ülkeler ve AB	Ortalama	6,7	7,2	6,3	5,8	6,1	8,4	8,8
	Kadın	7,3	7,3	6,7	6,1	6,2	7,9	8,4
	Erkek	6,3	6,6	6,1	5,5	6,0	8,7	9,1
ABD	Ortalama	4,0	5,5	4,6	4,6	5,8	9,3	9,6
	Kadın	4,1	5,1	4,6	4,5	5,4	8,1	8,6
	Erkek	3,9	5,1	4,6	4,7	6,1	10,3	10,5
İngiltere	Ortalama	5,4	4,7	5,4	5,3	5,6	7,6	7,8
	Kadın	4,7	4,2	4,9	4,9	5,1	6,4	6,8
	Erkek	6,0	5,0	5,8	5,6	6,1	8,5	8,6
Japonya	Ortalama	4,7	4,7	4,1	3,9	4,0	5,1	5,1
	Kadın	4,5	4,2	3,9	3,7	3,8	4,8	4,6
	Erkek	4,9	4,6	4,3	3,9	4,1	5,3	5,4
Almanya	Ortalama	7,9	11,0	10,3	8,4	7,5	7,7	6,9
	Kadın	8,3	10,9	10,2	8,3	7,5	7,2	6,5
	Erkek	7,6	11,3	10,3	8,5	7,4	8,1	7,5
Gelişmekte Olan Ülkeler	Ortalama	9,1	8,7	8,1	7,7	7,5	8,2	7,9
	Kadın	11,2	10,6	10,2	9,5	9,5	10,0	9,8
	Erkek	8,3	7,5	7,3	6,9	6,8	7,4	7,1
Türkiye	Ortalama	6,5	10,3	9,9	10,3	10,9	14,0	11,9
	Kadın	6,3	10,3	10,3	11,0	11,6	14,3	13,0
	Erkek	6,6	10,3	9,7	10,0	10,7	13,9	11,4
Yunanistan	Ortalama	11,2	10,2	8,8	8,3	7,7	9,5	12,5
	Kadın	17,0	15,2	13,4	12,8	11,4	13,1	16,2
	Erkek	7,4	5,8	5,6	5,2	5,1	6,9	9,9
İspanya	Ortalama	13,9	11,0	8,5	8,3	11,3	18,0	20,1
	Kadın	20,4	12,2	11,6	10,9	13,0	18,4	20,5
	Erkek	9,6	7,0	6,3	6,4	10,1	17,7	19,7
Portekiz	Ortalama	-	-	-	8,0	7,6	9,5	10,8
	Kadın	4,9	8,7	9,0	9,6	8,8	10,2	11,9
	Erkek	3,1	6,7	6,5	6,6	6,5	8,9	9,8
Orta ve Güney Doğu Avrupa (AB Dışı) ve CIS	Ortalama	10,9	9,9	9,3	8,6	8,6	10,4	9,1
	Kadın	11	9,0	8,8	8,0	8,1	9,7	9,2
	Erkek	10,6	9,4	9,2	8,6	8,6	10,6	9,8
Gelişmekte Olan Asya	Ortalama	4,6	5,1	4,9	4,6	4,6	4,7	4,5
	Kadın	4,4	5,4	4,8	4,4	4,4	4,4	4,6
	Erkek	4,8	4,9	4,8	4,4	4,5	4,6	4,2
Latin Amerika ve Karayipler	Ortalama	8,5	8,4	7,6	7,0	6,6	7,7	7,7
	Kadın	10,8	10,1	9,8	9,0	8,6	9,6	9,1
	Erkek	7,3	6,4	6,1	5,6	5,3	6,4	5,9
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	Ortalama	12,4	11,6	10,6	10,4	9,9	10,1	10,1
	Kadın	19,9	19,5	18,7	17,4	17,5	17,6	17,5
	Erkek	10,2	9,2	8,6	8,3	8,1	7,8	7,8
Sahraaltı Afrika	Ortalama	9,0	8,6	8,0	7,9	7,9	7,9	8,0
	Kadın	10,0	9,0	8,9	8,8	8,8	8,7	8,7
	Erkek	8,5	7,8	7,7	7,6	7,6	7,7	7,7

Kaynak: ILO, 2011a; ILO, 2012

Ek 6. 2007-2010 Döneminde GÜ ve GOÜ’de İstihdamın Sektörel Dağılımı

	Tarım					Sanayi					Hizmetler				
<i>Toplam</i>	<i>2000</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>	<i>2000</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>	<i>2000</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
<i>Dünya</i>	40,5	35,4	35,0	35,0	34,0	20,4	22,1	22,1	21,8	22,1	39,1	42,5	42,9	43,2	43,9
<i>Gelişmiş Ülkeler ve AB</i>	5,5	3,9	3,7	3,7	3,7	27,3	25,0	24,6	23,4	22,4	67,3	71,1	71,7	72,8	74,1
<i>ABD</i>	2,6	1,4	1,5	1,5	1,6	14,7	11,2	10,9	10,2	10,1	82,7	87,4	87,6	88,3	88,3
<i>İngiltere</i>	1,5	1,4	1,1	1,1	1,2	18,0	22,1	21,9	19,5	19,1	73,4	76,2	76,6	78,7	78,9
<i>Japonya</i>	5,1	4,2	4,0	4,0	3,7	20,5	18,2	17,9	17,1	16,8	74,4	77,6	78,1	78,9	79,5
<i>Almanya</i>	2,7	2,2	1,8	1,7	1,6	24,5	29,8	29,2	28,7	28,4	64,2	67,9	69,0	69,6	70,0
<i>Gelişmekte Olan Ülkeler</i>	38,3	33,5	33,0	32,8	32,9	18,9	20,8	20,8	20,6	20,3	42,9	45,9	46,3	46,6	46,9
<i>Türkiye</i>	36,0	23,5	23,7	24,7	23,7	17,7	20,8	21,0	19,4	26,2	40,0	55,7	55,4	55,9	50,0
<i>Yunanistan</i>	17,2	11,5	11,3	11,9	12,5	15,4	22,5	22,3	21,2	19,7	60,2	66,0	66,3	66,9	67,7
<i>İspanya</i>	6,6	4,5	4,0	4,2	4,3	19,9	29,3	27,9	24,7	23,1	62,4	66,2	68,0	71,1	72,6
<i>Portekiz</i>	12,6	11,6	11,2	11,2	10,9	22,6	30,5	29,3	28,2	27,7	52,9	57,8	59,4	60,6	61,4
<i>Orta ve Güney Doğu (AB dışı) ve CIS</i>	25,8	20,0	20,2	20,2	20,6	24,7	25,6	25,2	24,6	24,4	49,6	54,5	54,6	55,2	55,1
<i>Gelişmekte Olan Asya</i>	52,3	45,8	45,3	44,9	42,9	18,5	21,3	21,4	21,5	22,5	29,3	32,8	33,3	33,6	34,5
<i>Latin Amerika ve Karayipler</i>	20,5	17,0	16,4	16,3	16,2	21,6	22,6	22,8	22,1	22,2	58,0	60,5	60,8	61,6	61,6
<i>Orta Doğu ve Kuzey Afrika</i>	26,5	25,3	24,3	23,7	22,7	21,9	24,2	24,1	24,3	23,8	51,7	51,5	52,1	52,3	53,6
<i>Sahraaltı Afrika</i>	66,3	59,4	58,9	59,0	62,0	7,9	10,4	10,6	10,6	8,5	25,9	30,2	30,5	30,4	29,6

Kaynak: ILO, 2010b; ILO, 2011a; ILO, 2012

Ek 7. 1984-2010 Döneminde Türkiye'ye Yönelik Net Yabancı Sermaye Girişi
(Milyon Dolar)

	<i>Üretken Sermaye Girişi</i>	<i>Portföy Sermayesi Girişi</i>	<i>Kısa Vadeli Sermaye Girişi</i>	<i>Uzun Vadeli Sermaye Girişi</i>	<i>Toplam</i>
1984	113	0	936	432	1481
1985	99	0	957	-930	126
1986	125	146	401	-512	160
1987	106	282	546	-17	917
1988	354	1178	-820	-1463	-751
1989	663	1386	-991	-1659	-601
1990	700	547	1380	-628	1999
1991	783	623	1027	94	2527
1992	779	2411	4049	-1967	5272
1993	622	3917	5966	-1823	8682
1994	559	1158	-7480	-3412	-9175
1995	772	237	2394	-1972	1431
1996	612	570	908	-954	1136
1997	554	1634	1040	458	3686
1998	573	-6711	-54	-752	-6944
1999	138	3429	2841	-1869	4539
2000	112	1052	6538	-1241	6461
2001	2855	-4515	-9993	-1991	-13644
2002	939	-593	399	387	1132
2003	1222	2465	3230	-1268	5649
2004	2005	8023	7062	1684	18774
2005	8967	13437	5718	4439	32561
2006	19261	7415	-3334	9110	32452
2007	19941	833	2449	7392	30615
2008	16955	-5014	3731	2868	18540
2009	6856	227	-3837	-128	3118
2010	7154	15841	14550	4206	41751

Kaynak: TCMB, EVDS, 2012

Ek 8. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Kent ve Kır Düzeyinde Nüfus, İşgücü, İstihdam ve İşsiz Sayısı; İşgücüne Katılım, İstihdam ve İşsizlik Oranları (Toplam)

Türkiye (TR)	2002	2003*	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Toplam Nüfus	68393032	69479032	66378760	67226760	68065760	68900793	69723748	70541760	71342761
15 Yaş Üstü Nüfus	48041139	48912139	47543849	47160124	49174158	49993536	50771713	51685532	52541457
İşgücü	23817859	23640367	22016440	22454449	22751229	23114168	23805060	24748016	25640648
İstihdam	21353833	21147239	19631862	20066636	20423095	20737647	21193619	21277419	22594251
İşsiz	2464026	2493128	2384578	2387813	2328134	2376521	2611441	3470597	3046397
İşgücüne Katılım Oranı (%)	49,6	48,3	46,3	47,6	46,3	46,2	46,9	47,9	48,8
İstihdam Oranı (%)	44,4	43,2	41,3	42,6	41,5	41,5	41,7	41,2	43,0
İşsizlik Oranı (%)	10,3	10,5	10,8	10,6	10,2	10,3	11,0	14,0	11,9
KENT									
Toplam Nüfus	41052936	42134668	46666754	47101463	47525862	47943899	48349083	48746927	49170412
15 Yaş Üstü Nüfus	29190868	29919391	33673224	33975180	34787206	35274718	35697197	36196661	36576389
İşgücü	12954903	13090910	14471692	15046308	15391089	15635151	16062742	16585327	17104576
İstihdam	11111211	11287171	12501264	13126283	13518184	13764298	14009540	13839212	14679148
İşsiz	1843692	1803739	1970428	1920025	1872905	1870853	2053202	2746115	2425428
İşgücüne Katılım Oranı (%)	44,4	43,8	43,0	44,3	44,2	44,3	45,0	45,8	46,8
İstihdam Oranı (%)	38,1	37,7	37,1	38,6	38,9	39,0	39,2	38,2	40,1
İşsizlik Oranı (%)	14,2	13,8	13,6	12,8	12,2	12,0	12,8	16,6	14,2
KIR									
Toplam Nüfus	27340096	27344364	19712006	20125297	20539898	20956895	21374665	21794833	22172349
15 Yaş Üstü Nüfus	18850271	18992749	13870626	13184944	14386952	14718818	15074516	15488871	15965068
İşgücü	10862956	10549457	7544748	7408140	7360140	7479018	7742317	8162689	8536072
İstihdam	10242622	9860068	7130598	6940353	6904911	6973350	7184079	7438207	7915103
İşsiz	620334	689389	414150	467787	455229	505668	558238	724482	620969
İşgücüne Katılım Oranı (%)	57,6	55,5	54,4	56,2	51,2	50,8	51,4	52,7	53,5
İstihdam Oranı (%)	54,3	51,9	51,4	52,6	48,0	47,4	47,7	48,0	49,6
İşsizlik Oranı (%)	5,7	6,5	5,5	6,3	6,2	6,8	7,2	8,9	7,3

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

Ek 9. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Kent ve Kır Düzeyinde Nüfus, İşgücü, İstihdam ve İşsiz Sayısı; İşgücüne Katılım, İstihdam ve İşsizlik Oranları (Kadın)

Türkiye (TR)	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Toplam Nüfus	34239249	34787172	33483458	33898458	34309458	34722476	35134495	35541458	35941457
15 Yaş Üstü Nüfus	24214399	24652322	24292880	24685770	25080143	25480470	25855146	26316892	26740435
İşgücü	6759565	6554592	5668670	5750238	5915595	6016193	6329247	6850515	7383358
İstihdam	6121600	5891403	5046580	5108017	5258030	5355762	5595261	5871043	6424748
İşsiz	637965	663189	622090	642221	657565	660431	733986	979472	958610
İşgücüne Katılım Oranı (%)	27,9	26,6	23,3	23,3	23,6	23,6	24,5	26,0	27,6
İstihdam Oranı (%)	25,3	23,9	20,8	20,7	21,0	21,0	21,6	22,3	24,0
İşsizlik Oranı (%)	9,4	10,1	11,0	11,2	11,1	11,0	11,6	14,3	13,0
KENT									
Toplam Nüfus	20468884	20990743	23458451	23572832	23688748	23947126	24164994	24471558	24685661
15 Yaş Üstü Nüfus	14617861	14942423	17125324	17263437	17510212	17770348	17975784	18321243	18519482
İşgücü	2787123	2767710	3039448	3235790	3412760	3513013	3739483	4084135	4395862
İstihdam	2266714	2261838	2495029	2685275	2852649	2947176	3117208	3251715	3574774
İşsiz	520409	505872	544419	550515	560111	565837	622275	832420	821088
İşgücüne Katılım Oranı (%)	19,1	18,5	17,7	18,7	19,5	19,8	20,8	22,3	23,7
İstihdam Oranı (%)	15,5	15,1	14,6	15,6	16,3	16,6	17,3	17,7	19,3
İşsizlik Oranı (%)	18,7	18,3	17,9	17,0	16,4	16,1	16,6	20,4	18,7
KIR									
Toplam Nüfus	13770365	13796429	10025007	10325625	10620709	10775350	10969502	11069900	11255796
15 Yaş Üstü Nüfus	9596538	9709899	7167556	7422333	7569931	7710121	7879362	7995649	8220953
İşgücü	3972442	3786882	2629221	2514447	2502835	2503178	2589764	2766380	2987496
İstihdam	3854886	3629565	2551551	2422741	2405381	2408585	2478053	2619328	2849974
İşsiz	117556	157317	77670	91706	97454	94593	111711	147052	137522
İşgücüne Katılım Oranı (%)	41,4	39,0	36,7	33,9	33,1	32,5	32,9	34,6	36,3
İstihdam Oranı (%)	40,2	37,4	35,6	32,6	31,8	31,2	31,4	32,8	34,7
İşsizlik Oranı (%)	3,0	4,2	3,0	3,6	3,9	3,8	4,3	5,3	4,6

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

Ek 10. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Kent ve Kır Düzeyinde Nüfus, İşgücü, İstihdam ve İşsiz Sayısı; İşgücüne Katılım, İstihdam ve İşsizlik Oranları (Erkek)

Türkiye (TR)	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Toplam Nüfus	34153782	34691860	32895302	33328302	33756302	34178317	34589253	35000302	35401304
15 Yaş Üstü Nüfus	23826740	24259818	23250969	23673257	24094015	24513067	24916567	25368640	25801022
İşgücü	17058294	17085775	16347771	16704211	16835634	17097977	17475813	17897501	18257290
İstihdam	15232233	15255836	14585282	14958620	15165065	15381886	15598358	15406376	16169503
İşsiz	1826061	1829939	1762489	1745591	1670569	1716091	1877455	2491125	2087787
İşgücüne Katılım Oranı (%)	71,6	70,4	70,3	70,6	69,9	69,8	70,1	70,5	70,8
İstihdam Oranı (%)	63,9	62,9	62,7	63,2	62,9	62,7	62,6	60,7	62,7
İşsizlik Oranı (%)	10,7	10,7	10,8	10,5	9,9	10,0	10,7	13,9	11,4
KENT									
Toplam Nüfus	20584052	21143925	23208303	23528631	23837114	23996772	24184090	24275370	24484751
15 Yaş Üstü Nüfus	14573008	14976968	16547900	16875156	17276994	17504370	17721414	17875419	18056907
İşgücü	10167781	10323200	11432244	11810519	11978329	12122137	12323259	12501192	12708714
İstihdam	8844497	9025333	10006235	10441008	10665535	10817121	10892332	10587497	11104374
İşsiz	1323284	1297867	1426009	1369511	1312794	1305016	1430927	1913695	1604340
İşgücüne Katılım Oranı (%)	69,8	68,9	69,1	70,0	69,3	69,3	69,5	69,9	70,4
İstihdam Oranı (%)	60,7	60,3	60,5	61,9	61,7	61,8	61,5	59,2	61,5
İşsizlik Oranı (%)	13,0	12,6	12,5	11,6	11,0	10,8	11,6	15,3	12,6
KIR									
Toplam Nüfus	13569731	13547935	9686999	9799671	9919188	10181545	10405163	10724932	10916553
15 Yaş Üstü Nüfus	9253732	9282850	6703069	6798102	6817021	7008697	7195154	7493221	7744116
İşgücü	6890514	6762575	4915527	4893693	4857305	4975840	5152553	5396309	5548576
İstihdam	6387736	6230503	4579047	4517612	4499530	4564765	4706026	4818879	5065129
İşsiz	502778	532072	336480	376081	357775	411075	446527	577430	483447
İşgücüne Katılım Oranı (%)	74,5	72,9	73,3	72,0	71,3	71,0	71,6	72,0	71,6
İstihdam Oranı (%)	69,0	67,1	68,3	66,5	66,0	65,1	65,4	64,3	65,4
İşsizlik Oranı (%)	7,3	7,9	6,8	7,7	7,4	8,3	8,7	10,7	8,7

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

Ek 11. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre İstihdamdaki Kişi Sayısı ve % Dağılım (TR)

<i>İstihdamın Sektörel Dağılımı</i>	Türkiye								
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Tarım	7457508	7165399	5713044	5154041	4907481	4866509	5016245	5254468	5682853
%	34,9	33,9	29,1	25,7	24	23,5	23,7	24,7	25,2
Sanayi	3954168	3846194	3918891	4177453	4269087	4313760	4440697	4130037	4495380
%	18,6	18,2	20	20,8	20,9	20,8	20,9	19,5	19,9
<i>Madencilik ve taşocakçılığı</i>	119979	82944	97043	110282	118176	128012	114732	102808	114584
%	0,6	0,4	0,5	0,5	0,6	0,6	0,5	0,5	0,5
<i>İmalat sanayi</i>	3730848	3663660	3741850	3993513	4065516	4087983	4234634	3949085	4215767
%	17,5	17,3	19,1	19,9	19,9	19,7	20,0	18,6	18,7
<i>Elektrik, gaz ve su</i>	103341	99590	79998	73658	85395	97765	91331	78144	165029
%	0,5	0,5	0,4	0,4	0,4	0,5	0,4	0,4	0,7
İnşaat	957743	965274	966279	1106984	1195693	1230538	1241253	1248732	1431475
%	4,5	4,6	4,9	5,5	5,9	5,9	5,9	5,9	6,3
Özel Hizmetler	5681501	5811502	5864681	6278745	6589272	6747517	6831542	6962282	7151204
%	26,6	27,5	29,8	31,3	32,3	32,6	32,2	32,7	31,7
<i>Ticaret ve Eğlence</i>	3980145	4052195	4027385	4336244	4492413	4556555	4573142	4542374	4409550
%	18,6	19,2	20,5	21,6	22	22,0	21,6	21,3	19,5
<i>Ulaştırma, haberleşme ve depolama</i>	1004325	1022004	1043369	1073865	1100974	1135956	1089119	1080719	1213139
%	4,7	4,8	5,3	5,4	5,4	5,5	5,1	5,1	5,4
<i>Finans</i>	697031	737303	793927	868636	995885	1055006	1169281	1339189	1528515
%	3,3	3,5	4	4,3	4,9	5,1	5,5	6,3	6,8
Sosyal ve Kişisel Hizmetler	3302912	3358870	3168967	3349414	3461562	3579324	3663881	3681898	3833340
%	15,5	15,9	16,1	16,7	16,9	17,3	17,3	17,3	17,0
Toplam	21353833	21147239	19631862	20066636	20423095	20737647	21193619	21277419	22594251
%	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

Ek 12. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre İstihdamdaki Kişi Sayısı ve % Dağılım (Kent)

<i>İstihdamın Sektörel Dağılımı</i>	Kent								
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Tarım	484475	477972	714035	697147	630424	597013	647322	598648	701437
%	4,4	4,2	5,7	5,3	4,7	4,3	4,6	4,3	4,8
Sanayi	3065961	3118815	3424106	3610686	3652634	3682181	3744409	3470492	3799980
%	27,5	27,6	27,3	27,5	27	26,8	26,7	25	25,9
<i>Madencilik ve taşocakçılığı</i>	49887	47111	66172	66630	67925	68164	59265	47454	51897
%	0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	0,4	0,3	0,4
<i>İmalat sanayi</i>	2948875	3000916	3292285	3486607	3515478	3533127	3609101	3361827	3616881
%	26,5	26,6	26,3	26,6	26	25,7	25,8	24,3	24,6
<i>Elektrik, gaz ve su</i>	67199	70788	65649	57449	69231	80890	76043	61211	131202
%	0,6	0,6	0,5	0,4	0,5	0,6	0,5	0,4	0,9
İnşaat	708138	683077	763129	870149	937692	968630	947252	928064	1087773
%	6,4	6,1	6,1	6,6	6,9	7	6,8	6,7	7,4
Özel Hizmetler	4416706	4514516	4956194	5198905	5474583	5603602	5692800	5832160	5964309
%	39,7	40	39,6	39,5	40,5	40,8	40,6	42,1	40,7
<i>Ticaret ve Eğlence</i>	3098117	3163092	3388008	3563100	3707373	3767436	3788081	3770171	3635758
%	27,9	28	27,1	27,1	27,4	27,4	27	27,2	24,8
<i>Ulaştırma, haberleşme ve depolama</i>	716382	731082	842091	854983	876276	890542	853011	856444	969351
%	6,4	6,5	6,7	6,5	6,5	6,5	6,1	6,2	6,6
<i>Finans</i>	602207	620342	726095	780822	890934	945624	1051708	1205545	1359200
%	5,4	5,5	5,8	5,9	6,6	6,9	7,5	8,7	9,3
Sosyal ve Kişisel Hizmetler	2435931	2492791	2643799	2749395	2822851	2912871	2977757	3009848	3125649
%	21,9	22,1	21,1	20,9	20,9	21,2	21,3	21,7	21,3
Toplam	11111211	11287171	12501264	13126283	13518184	13764298	14009540	13839212	14679148
%	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

Ek 13. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Göre İstihdamdaki Kişi Sayısı ve % Dağılım (Kır)

<i>İstihdamın Sektörel Dağılımı</i>	Kır								
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Tarım	6973034	6687427	4999009	4456894	4277057	4269495	4368923	4655820	4981416
%	68,1	67,8	70,1	64,2	61,9	61,2	60,8	62,6	62,9
Sanayi	888207	727379	494785	566767	616454	631580	696288	659546	695398
%	8,7	7,4	6,9	8,1	8,9	9,1	9,7	8,8	8,8
<i>Madencilik ve taşocakçılığı</i>	70092	35833	30871	43652	50251	59848	55468	55355	62687
%	0,7	0,4	0,4	0,6	0,7	0,9	0,8	0,7	0,8
<i>İmalat sanayii</i>	781973	662744	449565	506906	550038	554856	625532	587258	598885
%	7,6	6,7	6,3	7,3	8,0	8,0	8,7	7,9	7,6
<i>Elektrik, gaz ve su</i>	36142	28802	14349	16209	16165	16876	15288	16933	33826
%	0,4	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,4
İnşaat	249605	282197	203151	236835	258001	261908	294001	320668	343702
%	2,4	2,9	2,8	3,4	3,7	3,8	4,1	4,3	4,3
Özel Hizmetler Toplam	1264794	1296985	908486	1079839	1114689	1143914	1138742	1130122	1186895
%	12,3	13,2	12,8	15,6	16,2	16,4	15,8	15,2	15,0
<i>Ticaret ve Eğlence</i>	882028	889102	639377	773144	785040	789120	785061	772203	773792
%	8,6	9	9	11,1	11,4	11,3	10,9	10,4	9,8
<i>Ulaştırma, haberleşme ve depolama</i>	287942	290921	201278	218882	224698	245413	236108	224275	243788
%	2,8	3	2,8	3,2	3,3	3,5	3,3	3,0	3,1
<i>Finans</i>	94824	116962	67831	87813	104951	109381	117573	133644	169315
%	0,9	1,2	1	1,3	1,5	1,6	1,6	1,8	2,1
Toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler	866982	866079	525168	600019	638711	666453	686124	672050	707691
%	8,5	8,8	7,4	8,6	9,3	9,6	9,6	9,0	8,9
Toplam	10242622	9860068	7130598	6940353	6904911	6973350	7184079	7438207	7915103
%	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

Ek 14. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Kent ve Kır Düzeyinde İşteki Duruma Göre İstihdamdaki Kişi Sayısı ve % Dağılım

TR	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Ücretli, Maaşlı veya Yevmiyeli	10624746 49,8	10739607 50,5	10693561 54,5	11435460 57	12028438 58,9	12534415 60,4	12937007 61,0	12769852 60,0	13761644 60,9
İşveren	1185666 5,6	1052019 4,9	999354 5,1	1100989 5,5	1161941 5,7	1189391 5,7	1249380 5,9	1208895 5,7	1202468 5,3
Kendi Hesabına	5088604 23,8	5252311 24,7	4571686 23,3	4689109 23,4	4554668 22,3	4385766 21,1	4323620 20,4	4428882 20,8	4547537 20,1
Ücretsiz Aile İşçisi	4454818 20,9	4223591 19,9	3367260 17,2	2841079 14,2	2678048 13,1	2628075 12,7	2683610 12,7	2869790 13,5	3082602 13,6
Toplam	21353833	21267528	19631862	20066636	20423095	20737647	21193619	21277419	22594251
Kent									
Ücretli, Maaşlı veya Yevmiyeli	8099353 72,9	8315115 73,4	9018830 72,1	9510906 72,5	9955989 73,6	10393004 75,5	10677428 76,2	10491723 75,8	11253180 76,7
İşveren	947806 8,5	840882 7,4	847310 6,8	929156 7,1	982189 7,3	1006482 7,3	1031561 7,4	1007344 7,3	989545 6,7
Kendi Hesabına	1549763 13,9	1676782 14,8	2029664 16,2	2143338 16,3	2080164 15,4	1905620 13,8	1840451 13,1	1850173 13,4	1902270 13
Ücretsiz Aile İşçisi	514289 4,6	491021 4,3	605459 4,8	542883 4,1	499842 3,7	459192 3,3	460099 3,3	489973 3,5	534153 3,6
Toplam	11111211	11323799	12501264	13126283	13518184	13764298	14009540	13839212	14679148
Kır									
Ücretli, Maaşlı veya Yevmiyeli	2525393 24,7	2424492 24,4	1674731 23,5	1924554 27,7	2072449 30	2141410 30,7	2259579 31,5	2278129 30,6	2508464 31,7
İşveren	237859 2,3	211137 2,1	152044 2,1	171833 2,5	179752 2,6	182909 2,6	217820 3	201551 2,7	212923 2,7
Kendi Hesabına	3538841 34,6	3575529 36	2542022 35,6	2545771 36,7	2474504 35,8	2480146 35,6	2483169 34,6	2578709 34,7	2645267 33,4
Ücretsiz Aile İşçisi	3940529 38,5	3732570 37,5	2761801 38,7	2298196 33,1	2178206 31,5	2168883 31,1	2223511 31	2379818 32	2548449 32,2
Toplam	10242622	9943729	7130598	6940353	6904911	6973350	7184079	7438207	7915103

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

Ek 15. İşteki Durum Geçiş Matrisi, 2009

		2009					
		Ücretli	İşveren	Kendi Hesabına	Ücretsiz Aile İşçisi	İstihdamda Değil	Toplam
2008	Ücretli	10676617 83,6	32690 2,7	94762 2,1	46529 1,6	1766247 5,8	12616845 24,4
	İşveren	19807 0,2	1138245 94,2	3886 0,1	262 0,0	38454 0,1	1200654 2,3
	Kendi Hesabına	88112 0,7	5086 0,4	4120627 93,0	5511 0,2	167497 0,6	4386833 8,5
	Ücretsiz Aile İşçisi	35361 0,3	668 0,1	9834 0,2	2586154 90,1	111532 0,4	2743549 5,3
	İstihdamda Değil	1949955 15,3	32206 2,7	199772 4,5	231333 8,1	28324383 93,1	30737649 59,5
	Toplam	12769852	1208895	4428882	2869790	30408113	51685532

Kaynak: HHİA, 2009

Ek 16. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Çeşitli Gruplara Göre Ücretli Çalışanların % Dağılımı

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Toplam Ücretli Çalışan Kişi Sayısı	10624746	10739607	10693561	11435460	12028438	12534415	12937008	12769852	13761644
Cinsiyet (%)									
Kadın	21,3	21,0	21,2	21,6	22,2	22,4	23,0	23,5	23,7
Erkek	78,7	79,0	78,8	78,4	77,8	77,6	77,0	76,5	76,3
Yaş (%)									
15-24 Yaş	21,1	19,9	20,2	21,1	20,8	20,1	19,5	18,3	18,1
25-34 Yaş	39,2	40,1	37,2	36,7	37,1	37,6	37,6	38,0	37,5
35-44 Yaş	26,2	26,3	27,9	27,4	27,2	27,3	27,5	27,8	28,0
45-54 Yaş	11,2	11,2	12,2	12,3	12,4	12,3	12,8	13,1	13,3
55-64 Yaş	2,0	1,9	2,2	2,2	2,2	2,3	2,3	2,5	2,8
65 Yaş Üstü	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
Öğrenim Düzeyi (%)									
Bir Okul Bitirmeyen	3,0	2,8	3,8	4,3	4,4	4,3	4,2	4,3	4,5
İlkokul	40,7	38,6	38,6	35,6	34,1	33,0	32,0	30,9	30,2
Ortaokul, Mesleki Ortaokul veya İlköğretim	13,2	13,6	14,1	15,2	15,7	15,9	16,1	16,5	17,9
Genel Lise	14,4	14,5	15,5	14,3	13,4	13,5	13,3	12,8	12,1
Mesleki veya Teknik Lise	11,8	12,3	10,8	12,4	13,4	13,6	13,5	13	12,4
Yüksekokul, Fakülte ve Üzeri	17	18,3	17,2	18,2	18,9	19,7	20,9	22,4	22,8
Yapılan İşin Niteliği (%)									
Vasıflı İşçi	14,8	15,1	14,7	14,8	14,4	13,4	13,3	14,5	15,1
İşçi	70,0	69,9	69,9	69,3	69,4	70,1	69,4	67,3	67,7
Vasıfsız İşçi	15,2	14,9	15,5	15,8	16,2	16,5	17,2	18,2	17,2
İşyeri Büyüklüğü (%)									
Küçük (10'dan az)	36,5	37,0	36,3	35,7	35,8	35,4	33,9	34,5	34,4
Orta (10-249 Kişi)				55,7	49,8	51,0	52,1	52,4	52,7
Büyük (250 ve üstü)				8,6	14,4	13,6	14,0	13,1	12,9
Sosyal Güvence									
SGK'lı	69,6	69,6	67,9	68,0	68,5	70,6	73,6	73,8	74,3
SGK'sız	30,4	30,4	32,1	32,0	31,5	29,4	26,4	26,2	25,7

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

Ek 17. 2009 Yılında Türkiye’de Ücretli Çalışanların Bir Yıl Önceki İşgücü Durumuna Göre Dağılımı (Kişi Sayısı)

		Mevcut İşinde Kalanlar	Katılanlar	Başka Bir İşten Geçiş Yapanlar	İşsizken Geçiş Yapanlar	İşgücü Dışı İken Geçiş Yapanlar
		9048551	3721301	1771346	1169805	780150
Cinsiyet	Kadın	2020516	978806	358135	231001	389670
	Erkek	7028035	2742494	1413211	938804	390480
Yaş	Genç	328743	517866	172405	157669	187792
	Yetişkin	8719808	3203434	1598940	1012136	592358
Eğitim	Bir Okul Bitirmeyen	232165	312033	142811	103486	65737
	İlkokul	2604229	1341710	758588	422166	160956
	Ortaokul	1298066	815233	355833	249996	209404
	Genel Lise	1219546	416042	167628	141288	107127
	Mesleki Lise	1277337	387503	175381	120679	91444
	Yükseköğrenim	2417209	448778	171105	132191	145483
Yapılan İşin Niteliği	Vasıflı İşçi	1680836	246964	115592	58284	73087
	İşçi	6126071	2411365	1130869	771805	508692
	Vasıfsız İşçi	1241644	1062972	524885	339716	198371
İşyeri Büyüklüğü	Küçük	2474389	1931233	938525	612489	380219
	Orta	5105512	1587959	740471	498406	349081
	Büyük	1468649	202110	92350	58909	50850
Sosyal Güvence	SGK'lı	7744325	1676711	814156	528959	333597
	SGK'sız	1304226	2044589	957189	640846	446554

Kaynak: HHİA, 2009

Ek 18. 2002-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanlarına Ücretli ve Maaşlı Çalışan Kişi Sayısı ve % Dağılım (Türkiye)

Ücretli ve Maaşlı Çalışanların Sektörel Dağılımı	TÜRKİYE								
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Tarım	394903	392975	400688	426150	427865	403398	433700	465821	526802
%	3,7	3,7	3,7	3,7	3,6	3,2	3,4	3,6	3,8
Sanayi	3248915	3219162	3264769	3483252	3592208	3689300	3815423	3520267	3818761
%	30,6	30	30,5	30,5	29,9	29,4	29,5	27,6	27,7
<i>Madencilik</i>	111152	80187	92708	106876	113010	122009	109630	98987	111061
%	1	0,7	0,9	0,9	0,9	1,0	0,8	0,8	0,8
<i>İmalat sanayi</i>	3034422	3039385	3092106	3302718	3393803	3469526	3614462	3343136	3594721
%	28,6	28,3	28,9	28,9	28,2	27,7	27,9	26,2	26,1
<i>Elektrik, gaz ve su</i>	103341	99590	79955	73658	85395	97765	91331	78144	112979
%	1	0,9	0,7	0,6	0,7	0,8	0,7	0,6	0,8
İnşaat	758875	775313	776427	843197	929312	988266	1001277	978792	1131408
%	7,1	7,2	7,3	7,4	7,7	7,9	7,7	7,7	8,2
Özel Hizmetler Toplam	3111558	3178230	3309111	3603019	3899469	4138147	4294915	4491351	4823648
%	29,3	29,6	30,9	31,5	32,4	33,0	33,2	35,2	35,1
<i>Ticaret ve Eğlence</i>	1945475	1978257	2029996	2237272	2414044	2560170	2622508	2642671	2687402
%	18,3	18,4	19	19,6	20,1	20,4	20,3	20,7	19,5
<i>Ulaştırma, haberleşme ve depolama</i>	630703	643854	666309	690710	692734	721809	709297	739704	839359
%	5,9	6	6,2	6	5,8	5,8	5,5	5,8	6,1
<i>Finans</i>	535380	556120	612806	675037	792691	856168	963110	1108976	1296887
%	5	5,2	5,7	5,9	6,6	6,8	7,4	8,7	9,4
Sosyal ve kişisel hizmetler	3110494	3173927	2942566	3079842	3179584	3315303	3391692	3313620	3461024
%	29,3	29,6	27,5	26,9	26,4	26,4	26,2	25,9	25,0
Toplam	10624746	10739607	10693561	11435460	12028438	12534415	12937007	12769852	13761644

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

**Ek 19. 2008-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanları Göre Ücretli ve Maaşlı Çalışanlardaki Değişim, Cinsiyete Göre
(Kişi Sayısı ve %)**

		2008			2009			2010		
		Sektör Çalışanları İçindeki Paylar (%)	Değişim		Sektör Çalışanları İçindeki Paylar (%)	Değişim		Sektör Çalışanları İçindeki Paylar (%)	Değişim	
			Kişi Sayısı	%		Kişi Sayısı	%		Kişi Sayısı	%
Tarım	Kadın	39,1	22860	15,6	37,3	4030	2,4	41,6	45441	26,2
	Erkek	60,9	7442	2,9	62,7	28091	10,6	58,4	15540	5,3
Sanayi	Kadın	18,9	1397	0,2	19,8	-24726	-3,4	20,3	78704	11,3
	Erkek	81,1	124725	4,2	80,2	-270429	-8,7	79,7	219790	7,8
<i>Madencilik</i>	Kadın	2,4	421	19,1	2,6	-6	-0,2	3,7	1530	36,9
	Erkek	97,6	-12801	-10,7	97,4	-10636	9,9	96,3	10544	9,9
<i>İmalat</i>	Kadın	19,7	-1375	-0,2	20,6	-24348	-3,4	21,2	75541	11,0
	Erkek	80,3	146312	5,3	79,4	-246978	-8,5	78,8	176045	6,0
<i>Elektrik</i>	Kadın	7,5	2351	52,8	8,2	-372	-5,5	7,1	1633	25,4
	Erkek	92,5	-8785	-6,4	91,8	-12815	-15,2	92,9	33202	46,3
İnşaat	Kadın	3,9	6233	19,2	3,6	-3320	-8,6	4,5	15103	42,6
	Erkek	96,1	6778	0,7	96,4	-19164	-2	95,5	137512	14,6
Özel Hizmetler	Kadın	21	62508	7,4	21,2	49142	5,4	21,3	76583	8
	Erkek	79	94260	2,9	78,8	147294	4,3	78,7	255714	7,2
<i>Ticaret ve Eğlence</i>	Kadın	19,9	24030	4,8	19,9	2670	0,5	20	12251	2,3
	Erkek	80,1	38308	1,9	80,1	17493	0,8	80	32480	1,5
<i>Ulaştırma Hab Dep</i>	Kadın	11,6	5701	7,4	11,6	3296	4	12,5	19522	22,8
	Erkek	88,4	-18213	-2,8	88,4	27111	4,3	87,5	80133	12,3
<i>Finans</i>	Kadın	31	32777	12,4	30,8	43176	14,5	29,8	44810	13,1
	Erkek	69	74166	12,6	69,2	102689	15,4	70,2	143101	18,6
Sosyal ve Kişisel Hizmetler	Kadın	33,7	72316	6,8	34,5	-411	-0,04	34,3	44552	3,9
	Erkek	66,3	4074	0,2	65,5	-77661	-3,5	65,7	102851	4,7
Toplam	Kadın	23	165313	5,9	23,5	24714	0,8	23,7	260384	8,7
	Erkek	77	237280	2,4	76,5	-191871	-1,9	76,3	731409	7,5

Kaynak: HHİA Çeşitli Yıllar

Ek 20. 2008-2010 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanları Göre Ücretli ve Maaşlı Çalışanlardaki Değişim, Yapılan İşin Niteliğine Göre (Kişi Sayısı ve %)

		2008			2009			2010		
		Sektör Çalışanları İçindeki Paylar (%)	Değişim		Sektör Çalışanları İçindeki Paylar (%)	Değişim		Sektör Çalışanları İçindeki Paylar (%)	Değişim	
			Kişi Sayısı	%		Kişi Sayısı	%		Kişi Sayısı	%
Tarım	Vasıflı İşçi	0,5	-1331	-38,6	0,7	1137	53,7	0,8	944	29
	İşçi	25,1	12269	12,7	24,4	4777	4,4	23,8	11898	10,5
	Vasıfsız İşçi	74,4	19364	6,4	74,9	26206	8,1	75,4	48138	13,8
Sanayi	Vasıflı İşçi	4,4	16386	10,8	5,2	14311	8,5	4,9	3488	1,9
	İşçi	80,8	25386	0,8	78,2	-334612	-10,8	81,3	351548	12,8
	Vasıfsız İşçi	14,7	84400	17,7	16,6	25146	4,5	13,9	-56542	-9,7
<i>Madenlik</i>	Vasıflı İşçi	3,1	507	13,3	6	1617	37,5	9,2	4303	42,0
	İşçi	77	-12396	-13,2	65,9	-16312	-20,0	66,5	8604	11,7
	Vasıfsız İşçi	19,9	-492	-2,0	28,1	4052	17,0	24,3	-831	-3,1
<i>İmalat</i>	Vasıflı İşçi	4,4	18287	13,1	5,1	11702	7,4	4,6	-4925	-2,9
	İşçi	81	42540	1,5	78,5	-304360	-10,4	82	322187	12,3
	Vasıfsız İşçi	14,6	84109	18,9	16,4	21332	4,0	13,5	-65677	-12,0
<i>Elektrik</i>	Vasıflı İşçi	6,7	-2409	28,4	9	991	16,3	9,9	4111	58,1
	İşçi	84	-4808	-5,9	80,3	-13939	-18,2	73,9	20757	33,1
	Vasıfsız İşçi	9,4	783	10,0	10,7	-239	-2,8	16,2	9967	119,3
İnşaat	Vasıflı İşçi	4	3757	10,4	4,1	169	0,4	4,3	8999	22,5
	İşçi	65,7	-16479	-2,4	65,2	-19966	-3,0	68,2	132931	20,8
	Vasıfsız İşçi	30,3	25733	9,3	30,7	-2687	-0,9	27,5	10686	3,6

Ek 20'nin Devamı

		2008			2009			2010		
		Sektör Çalışanları İçindeki Paylar (%)	Değişim		Sektör Çalışanları İçindeki Paylar (%)	Değişim		Sektör Çalışanları İçindeki Paylar (%)	Değişim	
			Kişi Sayısı	%		Kişi Sayısı	%		Kişi Sayısı	%
Özel Hizmetler	Vasıflı İşçi	8,1	15852	4,8	8,8	48350	14,0	8,9	34832	8,8
	İşçi	78	95730	2,9	75,5	42197	1,3	74,3	196835	5,8
	Vasıfsız İşçi	14	45189	8,1	15,7	105887	17,6	16,7	100630	14,3
Ticaret ve Eğlence	Vasıflı İşçi	6,7	13841	8,6	7,4	19938	11,4	7,1	-3847	-2,0
	İşçi	81,6	45527	2,2	80	-24245	-1,1	80	35320	1,7
	Vasıfsız İşçi	11,7	2970	1,0	12,6	24470	7,9	12,9	13258	4,0
Ulaştırma Haberleşme Depolama	Vasıflı İşçi	5,7	-8441	-17,4	6,7	9721	24,2	10,2	35915	72,0
	İşçi	83,9	-5015	-0,8	81,5	8078	1,4	78,2	53229	8,8
	Vasıfsız İşçi	10,5	945	1,3	11,7	12607	17,0	11,6	10511	12,1
Finans	Vasıflı İşçi	13,5	10451	8,7	13,4	18691	14,3	11,7	2764	1,9
	İşçi	63,8	55217	9,9	60,7	58365	9,5	60,3	108287	16,1
	Vasıfsız İşçi	22,6	41273	23,4	25,8	68810	31,6	28	76861	26,8
Sosyal ve Kişisel Hizmetler	Vasıflı İşçi	34,4	8401	0,7	39,4	139788	12,0	40,7	100688	7,7
	İşçi	52,6	77422	4,5	51	-139486	-7,8	50	85609	5,2
	Vasıfsız İşçi	13	-9433	-2,1	11,3	-78375	-17,8	9,4	-38874	-10,7
Toplam	Vasıflı İşçi	13,3	43064	2,6	14,5	203755	11,8	15,1	148933	7,7
	İşçi	69,4	194276	2,2	67,3	-447088	-5,0	67,7	778821	9,1
	Vasıfsız İşçi	17,2	165252	8	18,2	76177	3,4	17,2	64039	2,8

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

Ek 21. 2008-2009 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanları Göre Ücretli ve Maaşlı Çalışanlardaki Değişim, İşyeri Büyüklüğüne Göre (Kişi Sayısı ve %)

		2008			2009			2010		
		Sektör Çalışanları İçindeki Paylar (%)	Değişim		Sektör Çalışanları İçindeki Paylar (%)	Değişim		Sektör Çalışanları İçindeki Paylar (%)	Değişim	
			Kişi Sayısı	%		Kişi Sayısı	%		Kişi Sayısı	%
Tarım	Küçük Boy	66,7	-583	-0,2	65,8	17075	5,9	65,9	41022	13,4
	Orta Boy	32,4	32380	30	33,2	14485	10,3	33,4	20893	13,5
	Büyük Boy	0,9	-1496	-26,8	1	561	13,7	0,7	-934	-20,1
Sanayi	Küçük Boy	19,2	-41813	-5,4	20,2	-23486	-3,2	19,7	42895	6,0
	Orta Boy	58,3	119892	5,7	59,2	-142878	-6,4	59,6	193878	9,3
	Büyük Boy	22,4	48044	5,9	20,7	-128792	-15,0	20,7	61721	8,5
<i>Madencilik</i>	Küçük Boy	7	-6385	-45,6	4,1	-3573	-46,8	7	3711	47,8
	Orta Boy	59	3364	5,5	63,2	-2158	-3,3	56	-359	-0,6
	Büyük Boy	34	-9358	-20,0	32,7	-4913	-13,2	37	8724	21,2
<i>İmalat</i>	Küçük Boy	20	-34102	-4,5	21	-18926	-2,6	20,4	30585	4,3
	Orta Boy	58,3	119840	6,0	58,8	-139849	-6,6	59,6	173783	8,8
	Büyük Boy	21,7	59198	8,2	20,1	-112551	-14,3	20	47217	7,0
<i>Elektrik</i>	Küçük Boy	4,3	-1325	-25,1	3,8	-988	-25,0	10,2	8600	290,8
	Orta Boy	58,8	-3312	-5,8	67,6	-870	-1,6	64,9	20454	38,7
	Büyük Boy	36,8	-1796	-5,1	28,6	-11329	-33,7	24,9	5781	25,9
İnşaat	Küçük Boy	62,4	-21253	-3,3	64	1683	0,3	63,2	88585	14,1
	Orta Boy	34,6	31357	9,9	33,3	-20475	-5,9	33,7	54899	16,8
	Büyük Boy	3	2906	10,8	2,7	-3693	-12,4	3,1	9132	35,1

Ek 21'in Devamı

		2008			2009			2010		
		Sektör Çalışanları İçindeki Paylar (%)	Değişim		Sektör Çalışanları İçindeki Paylar (%)	Değişim		Sektör Çalışanları İçindeki Paylar (%)	Değişim	
			Kişi Sayısı	%		Kişi Sayısı	%		Kişi Sayısı	%
Özel Hizmetler	Küçük Boy	46,5	21661	1,1	46,4	89410	4,5	46,1	140176	6,7
	Orta Boy	46,8	117538	6,2	46,8	93803	4,7	47,5	186645	8,9
	Büyük Boy	6,8	17569	6,4	6,8	13223	4,5	6,4	5476	1,8
<i>Ticaret ve Eğlence</i>	Küçük Boy	55,9	1359	0,1	55,9	11185	0,8	56,7	47890	3,2
	Orta Boy	40,6	57559	5,7	40,6	8022	0,8	41,3	35696	3,3
	Büyük Boy	3,5	3420	3,9	3,5	955	1,1	2	-38854	-42,3
<i>Ulaştırma Hab Dep</i>	Küçük Boy	34,7	-3559	-1,4	37,9	33990	13,8	36,7	28293	10,1
	Orta Boy	52,6	-5120	-1,4	49,4	-7940	-2,1	50,2	56013	15,3
	Büyük Boy	12,7	-3832	-4,1	12,8	4356	4,8	13,1	15349	16,2
<i>Finans</i>	Küçük Boy	29,4	23862	9,2	29,5	44233	15,6	30,2	63994	19,5
	Orta Boy	59,2	65099	12,9	59,9	93721	16,4	58,5	94937	14,3
	Büyük Boy	11,4	17981	19,6	10,6	7912	7,2	11,3	28981	24,6
Sosyal ve Kişisel Hizmetler	Küçük Boy	21,9	-11998	-1,6	20,5	-64395	-8,7	20,2	20697	3,1
	Orta Boy	59,7	51023	2,6	61,2	3319	0,2	61,5	102131	5,0
	Büyük Boy	18,5	37364	6,3	18,4	-16996	-2,7	18,3	24576	4,0
Toplam	Küçük Boy	33,9	-53984	-1,2	34,5	20286	0,5	34,4	333376	7,6
	Orta Boy	52,1	352190	5,5	52,4	-51745	-0,8	52,7	558446	8,3
	Büyük Boy	14	104387	6,1	13,1	-135697	-7,5	12,9	99971	6,0

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

Ek 22. 2008-2009 Döneminde Türkiye’de Temel Faaliyet Alanları Göre Ücretli ve Maaşlı Çalışanlardaki Değişim, SGK’ya Kayıtlılık Durumuna Göre (Kişi Sayısı ve %)

		2008			2009			2010		
		Sektör Çalışanları İçindeki Paylar (%)	Değişim Kişi Sayısı	%	Sektör Çalışanları İçindeki Paylar (%)	Değişim Kişi Sayısı	%	Sektör Çalışanları İçindeki Paylar (%)	Değişim Kişi Sayısı	%
Tarım	SGK’lı	9,5	-613	-1,5	12,8	18555	45,1	13,6	11696	19,6
	SGK’sız	90,5	30915	8,5	87,2	13566	3,5	86,4	49286	12,1
Sanayi	SGK’lı	78,8	256967	9,3	77,6	-276356	-9,2	78,6	269702	9,9
	SGK’sız	21,2	-130844	-13,9	22,4	-18800	-2,3	21,4	28792	3,7
<i>Madencilik</i>	SGK’lı	88,5	-8323	-7,9	93,1	-4858	-5,0	91,7	9731	9,6
	SGK’sız	11,5	-4056	-24,3	6,9	-5785	-45,8	8,3	2343	25,5
<i>İmalat</i>	SGK’lı	78,1	272469	10,7	76,7	-258271	-9,2	77,8	232773	9,1
	SGK’sız	21,9	-127533	-13,9	23,3	-13056	-1,6	22,2	18813	2,4
<i>Elektrik</i>	SGK’lı	98,1	-7178	-7,4	97,8	-13227	-14,8	91,7	27198	35,6
	SGK’sız	1,9	744	77,4	2,2	41	2,4	8,3	7636	437,3
İnşaat	SGK’lı	42,9	46360	12,1	44,6	7480	1,7	47,5	100603	23
	SGK’sız	57,1	-33349	-5,5	55,4	-29965	-5,2	52,5	52013	9,6
Özel Hizmetler	SGK’lı	72,9	262306	9,1	73,4	166836	5,3	74,2	285264	8,7
	SGK’sız	27,1	-105538	-8,3	26,6	29599	2,5	25,8	47033	3,9
<i>Ticaret ve Eğlence</i>	SGK’lı	67,8	147658	9,1	67,7	9369	0,5	68,4	50520	2,8
	SGK’sız	32,2	-85320	-9,2	32,3	10794	1,3	31,6	-5790	-0,7
<i>Ulaştırma Hab Dep</i>	SGK’lı	70,6	100	0	70,5	20698	4,1	71,7	79990	15,3
	SGK’sız	29,4	-12612	-5,7	29,5	9709	4,7	28,3	19666	9
<i>Finans</i>	SGK’lı	88,2	114548	15,6	88,9	136770	16,1	88	154754	15,7
	SGK’sız	11,8	-7606	-6,3	11,1	9096	8	12	33157	27
Sosyal ve Kişisel Hizmetler	SGK’lı	86	104887	3,7	87,4	-18424	-0,6	87,7	137954	4,8
	SGK’sız	14	-28498	-5,6	12,6	-59648	-12,5	12,3	9449	2,3
Toplam	SGK’lı	73,6	669907	7,6	73,8	-101908	-1,1	74,3	805220	8,5
	SGK’sız	26,4	-267314	-7,3	26,2	-65249	-1,9	25,7	186573	5,6

Kaynak: HHİA, Çeşitli Yıllar

Ek 23. İstihdam Geçiş Matrisi, 2009

		2009									
		İşgücüne Dahil Değil	İşsiz	İstihdamda	Ücretli	Tarım	Sanayi	İnşaat	Özel Hizmetler	Sosyal ve Kişisel Hizmetler	Toplam
2008	İşgücüne Dahil Değil	25444522	725813	1117171	780150	79733	194491	41436	307406	157085	27287506
	%	94,5	20,9	5,3	6,1	17,1	5,5	4,2	6,8	4,7	52,8
	İşsiz	602791	1551257	1296095	1169805	91254	281206	220623	450262	126460	3450143
	%	2,2	44,7	6,1	9,2	19,6	8,0	22,5	10,0	3,8	6,7
	İstihdamda	890203	1193527	18864153	10819897	294835	3044570	716733	3733684	3030075	20947883
	%	3,3	34,4	88,7	84,7	63,3	86,5	73,2	83,1	91,4	40,5
	Ücretli	665593	1100654	10850598	10676617	279378	3014749	696713	3679265	3006513	12616845
	%	2,5	31,7	51,0	83,6	60,0	85,6	71,2	81,9	90,7	24,4
	Tarım	61531	26192	287211	272472	250793	5532	4917	7447	3783	374934
	%	0,2	0,8	1,3	2,1	53,8	0,2	0,5	0,2	0,1	0,7
2008	Sanayi	210833	388292	3062402	3017014	7418	2878083	21984	86422	23108	3661527
	%	0,8	11,2	14,4	23,6	1,6	81,8	2,2	1,9	0,7	7,1
	İnşaat	66787	185493	774066	742879	7755	55557	642207	30900	6459	1026346
	%	0,2	5,3	3,6	5,8	1,7	1,6	65,6	0,7	0,2	2,0
	Özel Hizmetler	207446	411113	3712765	3644695	11361	66759	23252	3484760	58563	4331324
	%	0,8	11,8	17,4	28,5	2,4	1,9	2,4	77,6	1,8	8,4
	Sosyal ve Kişisel	118996	89564	3014154	2999557	2050	8818	4354	69735	2914600	3222714
	%	0,4	2,6	14,2	23,5	0,4	0,3	0,4	1,6	88,0	6,2
	Toplam	26937516	3470597	21277419	12769852	465821	3520267	978792	4491351	3313620	51685532

Kaynak: HHİA, 2009

KAYNAKÇA

- Abiad, A.; Mody, A. (2005). Financial reform: What shakes it? What shapes it?. *The American Economic Review*, (March), 66-88.
- Adda, J. (2003). *Ekonominin küreselleşmesi* (2. baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akyüz, Y. (2008). The current global financial turmoil and Asian developing countries. *Turkish economic association discussion paper*. 2008/15, 24 Eylül 2008 tarihinde şu adresten erişilmiştir: <http://www.tek.org.tr>
- Ansal, H.; Küçükçiftçi, S. vd., (2000). *Türkiye emek piyasasının yapısı ve işsizlik*. İstanbul: Friedrich Ebert Stiftung/Türkiye Tarih Vakfı Yayını.
- Aren, S. (1972). *İstihdam, para ve iktisadi politika* (4.baskı). Ankara: Bilgi Yayınevi Yayınları.
- Arestis, P. (1996). Post-keynesian economics: Towards coherence. *Cambridge Journal of Economic*, (20), 111-135.
- Arestis, P.; Dernetriades, P. (1999). Financial liberalization: The experience of the developing countries. *Eastern Economic Journal*, 25(4), 441-457.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler. (2008). *2008 Kavşağında Türkiye siyaset, iktisat ve toplum*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler. (2009). *Türkiye’de ve dünyada ekonomik bunalım, 2008-2009*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Bahçe, S. (2009). Çin: İlkel birikimin ve üçüncü serfliğin ‘mucizesi’. *Mülkiye Dergisi*, XXX (255), 155-178.
- Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi [BETAM], (2012). *Çalışan Kadın Sayısı Artıyor*. Araştırma Notu. <http://betam.bahcesehir.edu.tr/tr/wp-content/uploads/2012/07/ArastirmaNotu-1371.pdf> (Erişim tarihi: 02.08.2012)
- Balkan, E.; Yeldan, E.; Biçer, G. (2002). *Patterns of financial capital flows and accumulation in the post 1990 Turkish economy*, http://academics.hamilton.edu/economics/home/workpap/02_02.pdf, (Erişim tarihi: 04.07.2011)
- Bellofiore, R.; Garibaldi F.; Halevi, J. (2010). Küresel Kriz ve Avrupa Neo-Merkantilizminin Krizi. Ed. Panitch L. vd. *Socialist Register 2011 Bu Defaki Kriz*. (s.140-169). İstanbul: Yordam Kitap.

- Blomström, M.; Kokko, A. (1998). Multinational corporations and spillovers. *Journal of Economic Surveys*, 12(3), 247-277.
- Bocutoğlu, E. (2010). *Krizin makro iktisadından makro iktisadın krizine: Eleştirel bir değerlendirme*. http://eakademik.ktu.edu.tr/223/articles/yalova_09_bildiri.pdf (Erişim tarihi 18.11.2011)
- Boratav, K. (2009a). Bir çevrimin yükseliş aşamasında Türkiye ekonomisi. Ed. N. Mütevellioğlu ve S. Sönmez. *Küreselleşme, kriz ve Türkiye’de neoliberal dönüşüm*. (s.1-24). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Boratav, K. (2009b). *Bir krizin kısa hikayesi*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Boratav, K. ; Yeldan, E. (2001). Turkey 1980-2000: Financial liberalization. *Stability, and patterns of distribution*, <http://www.bilkent.edu.tr/~yeldane/B&YCEPA2002.PDF> (Erişim tarihi: 24.02.2010)
- Brenner, R. (2011). Karl Marx’ın kriz teorisi: Genel bir bakış. Ed. R. Brenner, M. Prösting. *Marksist kriz teorisi ve kredi krizi*. (s.12-58). İstanbul: Yordam Kitap.
- Brunhof, S. (1988), Kapitalist bunalım ve ekonomik politik. Ed. N. Satlıgan ve S. Savran. *Dünya kapitalizminin bunalımı*. (s.391-407). (1. baskı). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Bullock, P.; Yaffe, D. (1988), Enflasyon, bunalım ve savaş sonrası genişleme. Ed. N. Satlıgan ve S. Savran. *Dünya kapitalizminin bunalımı*. (s.223-292). (1. baskı). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Bulutay, T. (1994), *Employment, unemployment and wages in Turkey*. Ankara: DİE/ILO
- Camacho, C. M. ve Nieto, J. A. R. (2010) Finansal sermayenin küreselleşmesi. Ed. C. Lapavitsas. *Finansallaşma ve kapitalizmin krizi*. (s. 225-256). İstanbul: Yordam Kitap.
- Clarke, S. (2009). *Marx’ın kriz teorisi*. İstanbul: Otonom Yayınları.
- Crotty, R. (1980). Post-Keynesian economic theory: An overview and evaluation. *The American Economic Review*, 70(2), 20-25.
- Dodd, R. A. (2007). Financial stability, social justice, and public employment in the work of Hyman P. Minsky. *Center for Full Employment and Price Stability (CFEPS) Working Paper*, No. 54
- Dubin, J. A. ve Rivers, D. (1990). Selection bias in linear regression, logit and probit models. *Sociological Methods and Research*. (18), 360-390.
- Ercan, F. (2000). *1970 sonrası dünya ekonomisi: Kriz ve yeniden yapılanma sürecinde*

finansal kapital ve kumarhane ekonomisi, Yayınlanmamış Çalışma.

- Ergüneş, N. (2009). Finansallaşma döneminde geç kapitalistleşen ülkelerin stratejileri: Türkiye örneği. *Praksis*, (22), 131-150.
- Erdönmez, P. A. (2003) Türkiye’de 2001 yılındaki mali kriz sonrasında kurumsal sektörde yeniden yapılandırma. *Bankacılar Dergisi*, (47), 38-56.
- Foster, J. B. (2002). Monopoly capital and the new globalization”, *Monthly Review*, 53(8).
http://hmb.utoronto.ca/HMB303H/weekly_suppl/week-08-09/Foster_MonopolyCapital.pdf (Erişim tarihi: 20.09.2011):
- Foster, J. B. (2008). *Kapitalizmin malileşmesi ve kriz* İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Foster, J. B. (2011a). Birikimin finanslaşması. Ed. A.Ersoy. *Kapitalizmin finansal krizi büyük finansal krizin nedenleri ve sonuçları*. (s.5-22). Ankara: İmaj Yayınevi.
- Foster, J. B. (2011b). Sermayenin finanslaşması. Ed. A. Ersoy. *Kapitalizmin finansal krizi büyük finansal krizin nedenleri ve sonuçları* (s. 83-94). Ankara: İmaj Yayınevi.
- Foster, J. B. ve Magdoff, F. (2009). Finansal sıkışma ve durgunluk: Reel ekonomiye dönüş. *Monthly Review*, (20),
- Foster, J. B. ve Magdoff, F. (2011a). Finansal çöküş ve durgunluk. Ed. A. Ersoy. *Kapitalizmin finansal krizi büyük finansal krizin nedenleri ve sonuçları*. (s.53-82). Ankara: İmaj Yayınevi
- Foster, J. B. ve Magdoff, F. (2011b). Büyük finansal kriz-üç yıl sonra. Ed. A. Ersoy. *Kapitalizmin finansal krizi büyük finansal krizin nedenleri ve sonuçları*. (s. 1-5). Ankara: İmaj Yayınevi.
- Freije, S.; Acevedo, L. G.; Oreggia, R. E. (2011). Effects of the 2008-09 economic crisis on labor markets in Mexico. *The World Bank Policy Research Working Paper*, No: 5840.
- Friedman, M. (1983). A monetarist view. *The Journal of Economic Education*, 14(4), 44-55.
- Gerard, D. ve Levy, D. (2007). Neoliberal (karşı) devrim. Ed. *Neoliberalizm muhalif bir seçki*. (s. 25-42). İstanbul: Yordam Kitap.
- Giles, J.; Park, A.; Zhang, J. (2004). What’s China’s true unemployment rate.7 <http://economics.ouls.ox.ac.uk/15124/1/unemployment.pdf> (Erişim tarihi: 08.07 2012)
- Hart-Landsberg, M. (2008). Neo-liberalizm: Mitler ve gerçeklik. Ed. A. Saad-Filho ve

- D. Johnston. *Neoliberalizm ve kriz*. (s.79-103). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Harvey, David. (2008). *Yeni emperyalizm* (2. Baskı). İstanbul: Everest Yayınları.
- Hobsbawm, E. (1988). Tarihi perspektif içinde kapitalizmin bunalımı. Ed. S. Savran ve N. Satlıgan. *Dünya kapitalizminin bunalımı*. (s.71-89). (1.baskı). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Hunt, E. K. (2005). *İktisadi düşünce tarihi*. Ankara: Dost Kitabevi.
- İnsel, A. ve Sungur, N. (2003), *Sermaye akımlarının temel makroekonomik göstergeler üzerindeki etkileri: Türkiye örneği 1989:III-1999:IV*, <http://tek.org.tr> (Tartışma metni: 2003/8). (Erişim tarihi: 04.07.2011)
- International Labour Organization. (2009a). *The financial and economic crisis: A decent work response*. <http://www.ilo.org/public/english/bureau/inst/download/tackling.pdf> (Erişim tarihi: 12.02.2011)
- International Labour Orgabization. (2009b). *Global wage report*. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/publication/wcms_116500.pdf (Erişim tarihi: 12.02.2011)
- International Labour Organization. (2010a). *Global employment trends January 2010*. [http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/P/09332/09332\(2010-January\).pdf12](http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/P/09332/09332(2010-January).pdf12) (Erişim tarihi: 10.02.2011)
- International Labour Organization. (2010b). *Global wage database*. <http://laborsta.ilo.org/> (Erişim tarihi: 12.02.2011)
- International Labour Organization. (2011a). *Global employment trends 2011*. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/@publ/documents/publication/wcms_150440.pdf (Erişim tarihi: 17.03.2011)
- International Labour Organization. (2011b). *Short term indicators of the labour market*. <http://laborsta.ilo.org/> (Erişim tarihi: 17.03.2011)
- International Labour Organization. (2012). *Global employment trends january 2010*. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_171571.pdf4 (Erişim tarihi: 12.07.2012)
- International Monetary Fund. (2010). *World economic outlook database, October 2010*. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2010/01/weodata/index.aspx> (Erişim tarihi: 02.10.2010)
- International Monetary Fund. (2011). *World economic outlook, April-September 2011 database*. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2011/01/weodata/index.aspx> (Erişim tarihi: 17.01.2012)

- James, C. (2008). Structural causes of the global financial crisis: A critical assessment of the 'new financial architecture'. *University of Massachusetts Economics Department Working Paper Series*, Paper 2008-14. <http://www.umass.edu/economics/publications/2008-14.pdf> (Erişim tarihi: 11.12.2011)
- Jansen, M. Ve Uexkull, E. von (2010). *Trade and employment in the global crisis*. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/@publ/documents/publication/wcms_141911.pdf (Erişim tarihi: 21.01.2011)
- Kaminsky, L. G.ve Schmukler, S. L. (2002). Short-run pain, long-run gain, The effects of financial liberalization. *IMF Working Paper*, WP/03/34, 24 <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2003/wp0334.pdf> (Erişim tarihi: 02.01.2011)
- Kazgan, G. (1998). *Ekonomide dışa aık büyüme* (2. Baskı). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Kazgan, G. (2000). *İktisadi düşünce veya politik iktisadın evrimi*. (9.baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Keynes, J. M. (1980). *İstihdam faiz ve para genel teorisi*. (ev: A. Baltacıgil). İstanbul: Minnetoğlu Yayınları.
- Kirmanoglu, H. ve zek, . (1999). The effect of short term capital inflow on the Turkish economy. *Yapı Kredi Economic Review*, 10(1), 27-34
- Knoop, T. A. (2004). *Recessions and depressions: Understanding business cycles*. London: Praeger Publishers, Westport.
- Kotz, D. M. (2009). The financial and economic crisis of 2008: A systemic crisis of neoliberal capitalism. *Review of Radical Political Economics*, 41(3), <http://rrp.sagepub.com/content/41/3/305> (Erişim tarihi: 20.04.2011)
- Kse, A. H. ve nc, A. (2003a). İktisadın piyasası, kapitalizmin ekonomisi. Ed. A.H. Köse; F. şenses; E. Yeldan. *İktisat zerine yazılar 1, küresel düzen: Birikim, devlet ve sınıflar*. (s. 93-143). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Köse, A. H. ve nc, A. (2003b). İşgücü piyasaları ve uluslararası işbölümünde uzmanlaşmanın mekansal boyutları: 1980 sonrası dönemde Türkiye imalat sanayii. *Toplum ve Bilim*, (86), 72-90.
- Köse, A. H. ve Bahçe, S. (2010). Krizin teğet geçtiği ülkeden krize bakış: Teorinin naifliği, gerçekliğin kabalığı", *Praksis*, (22), (s.9-40).
- Landreth, H. ve Colander, D. C. (1989). *History of economic theory*, (2nd edition)

Princeton: Houghton Mifflin Company.

- Lapavitsas, C. (2010a). Finansallaşmış kapitalizm: Kriz ve finansal müsadere. Ed. C. Lapavitsas. *Finansallaşma ve kapitalizmin krizi*. (s.25-75) İstanbul: Yordam Kitap.
- Lapavitsas, C. (2010b). Finansallaşmanın krizi. Ed. C. Lapavitsas. *Finansallaşma ve kapitalizmin krizi*. (s10-24). İstanbul: Yordam Kitap.
- Li, M. (2008). Bir geçiş evresi: ABD, Çin, rezerv tavanı ve neoliberalizmin çöküşü. Ed. A. Saad-Filho ve D. Johnston. *Neoliberalizm ve kriz*. (s.103-123). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Li, M. (2009). *Yükselen Çin ve kapitalist dünya ekonomisinin çöküşü*. Ankara: Epos Yayınları.
- Magdoff, F. ve Foster, J. B. (2011). Büyük mali kriz – üç yıl. *Monthly Review*, (25).
- Magdoff, F. (2011). Borç ve spekülasyon patlaması. Ed/çev. A. Ersoy. *Kapitalizmin finansal krizi büyük finansal krizin nedenleri ve sonuçları* (s. 95-115), Ankara: İmaj Yayınevi.
- Mankiw, N. G. (2006). *New keynesian economics*.
<http://www.econlib.org/Library/Enc/bios/NewKeynesianeconomics.htm> (Erişim tarihi: 12.04.2007)
- Marx, K. (1979). *Grundrisse*, (1. baskı). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, K. (1990), *Kapital*, 3. cilt. (2. Baskı) Ankara: Sol Yayınları.
- Minsky, H. P. (1992). The financial instability hypothesis. *Jerome Levy Economics Institute Working Paper*, No. 74, May 1992.
- Minsky, H. P. (1993). “Finance and stability: The limits of capitalism”, *Jerome Levy Economics Institute Working Paper*, No. 93, May 1993.
- Narin, M. ve Özer, A. (2010). Küresel krizin reel sektör üzerine etkileri: Türkiye imalat sanayi. Yayına Hazırlayan: A. Koçyiğit vd., *Turgut Özal uluslararası ekonomi ve siyaset kongresi-1, küresel krizler ve ekonomik yönetim bildiriler kitabı*. (ss. 1089-1122), Malatya: İnönü Üniversitesi.
- Obsfeld, Maurice ve Rogoff, Kenneth (2009). *Global Imbalances and the financial crisis: product of common causes*.
http://www.parisschoolofeconomics.eu/IMG/pdf/BdF-PSE-IMF_paper_OBSTFELD-ROGOFF.pdf (Erişim tarihi: 12.08.2012)
- Ocampo, José A. (2009). Latin America and the global financial crisis. *Cambridge*

Journal of Economics, (33), (s.703-724)

Organization For Economic Co-operation and Development. (2010). Labour markets and the crisis. *OECD Economics Departments Working Papers*, No. 756.

Onaran, Ö. (2000). Türkiye’de yapısal uyum sürecinde emek piyasasının esnekliği. *Toplum ve Bilim*, (86), 194-207.

Onaran, Ö. (2010). Mali kriz mi bir bölüşüm krizi mi? *Yeni Yol*, (37-38), 202-212.

Özatay, F. (2010). *Finansal krizler ve Türkiye*, (2. Baskı). İstanbul: Doğan Kitap.

Öztürk, M. Y. (2008). *Geç kapitalistleşme sürecinde kriz; Türkiye 1979 krizi*, İstanbul: SAV Yayınları.

Palley, T. I. (1993). *Milton Friedman and the monetarist counter-revolution: A re-appraisal*. <http://ideas.repec.org/a/eej/eeconj/v19y1993i1p71-81.html> (Erişim tarihi: 14.04.2010)

Parboni, R. (1998). Dünya Pazarının Genişlemesi. Ed. S. Savran ve N. Satlıgan. *Dünya Kapitalizminin Bunalımı* (1.baskı). (s.464-500). İstanbul:Alan Yayıncılık.

Petrof, J. (2002), *Macroeconomics*. <http://www.peoi.org/Courses/Coursesvi/mac> (Erişim tarihi: 19.04.2010)

Quinlivan, G. M. (2000). *Multinational corporations: Myths and facts*. <http://www.acton.org/publicat/randl/article> (Erişim tarihi: 22.08.2004)

Romer, D. (1996). *Advanced macroeconomics*, Blacklick, OH: McGraw Hill

Rosier, B. (1991). *İktisadi kriz kuramları*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Savran, S. (1998). Bunalım, sermayenin yeniden-yapılanması, yeni-liberalizm. Ed. S. Savran ve N. Satlıgan. *Dünya kapitalizminin bunalımı* (1. Baskı). (s. 19-65). İstanbul: Alan Yayıncılık.

Schumpeter, J. A. (1927). The explanation of the business cycle”, *Economica*, (21), 286-311.

Schumpeter, J. A. (1951), The analysis of economic change. Ed. R. Irvin ve D. Richard. *Readings in business cycle theory*. York:Maple Pres Company.

Shaikh, A. (1988). Bunalım kuramlarının tarihine giriş. Ed. S. Savran ve N. Satlıgan. *Dünya kapitalizminin bunalımı* (1. Baskı). (s. 126-172). İstanbul: AlanYayıncılık.

Shaikh, A. (2010). The first great depression of the 21st century. *Socialist*

Register, (47), 44-63. <http://homepage.newschool.edu/~AShaikh/Shaikh%20-%20First%20Great%20Depression%20of%20the%2021st%20Century.pdf>
(Erişim tarihi: 04.04.2011)

Somel, C. (2009). İktisadi buhran ve sermaye birikimi. *Tes-İş Dergisi*, Mart, 80-83.

Sönmez, S. (1998). *Dünya ekonomisinde dönüşüm*, Ankara:İmge Kitabevi.

Sönmez, S. (2009). Türkiye ekonomisinde neoliberal dönüşüm politikaları ve Etkileri. Ed. N. Mütevellioğlu ve S. Sönmez. *Küreselleşme, kriz ve Türkiye’de neoliberal dönüşüm*. (s. 25-75). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Stiglitz, J. E. (2009). *The financial crisis of 2007/2008 and it’s macro-economic consequences*.
<http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/apcity/unpan033508.pdf>
(Erişim tarihi: 11.12.2011)

Sweezy, P. M. (1994). The triumph of financial capital. *Monthly Review*, 46(2).
<http://monthlyreview.org/1994/06/01/the-triumph-of-financial-capital> (Erişim tarihi: 20.09.2011)

Sweezy, P. M. (1997), More (or less) on globalization. *Monthly Review*, 49(4).
<http://monthlyreview.org/1997/09/01/more-or-less-on-globalization> (Erişim tarihi: 20.09.2011)

Şengönül, A.; Altıok, M.; Gürbüz, R. (2007). Finansal serbestleşme sürecinde Türkiye’de kısa vadeli sermaye akımlarının makroekonomik etkileri. *İktisat İşletme ve Finans*, 22(252), (p.26-48)

Şenses, F. ve Taymaz, E. (2003) Unutulan bir toplumsal amaç: Sanayileşme: Ne oluyor? Ne olmalı?. Ed. D.H. Köse ve E. Yeldan. *İktisat üzerine yazılar II iktisadi kalkınma,kriz ve istikrar* (s.429-463). İstanbul: İletişim Yayınları.

Tabb, W. K. (2008). ABD kapitalizminin finansal kriz. Ed. H. Tanıttıran *Neoliberalizm ve Kriz* (s. 7-24). İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Taylor, M. P. ve Sarro, L. (1997). Capital flows to developing countries: Long and short term determinants. *The World Bank Economic Review*, 11(3), 451-470.

Taymaz, E. ve Suiçmez, H. (2005). Türkiye’de verimlilik büyüme ve kriz. *Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni*, 2005/4.

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (2010). *İmalat sanayii kapasite kullanım oranı aylık toplu sonuçları (NACE REV.2)*. <http://www.tcmb.gov.tr/> (Erişim tarihi: 20.11.2011)

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (2011) *Genel istatistikler*.
<http://evds.tcmb.gov.tr/cbt.html> (Erişim tarihi: 20.11.2011)

- Toporowski, J. (2007). Parasal uygulamanın tanıdık sığınağı: Neoliberal uluslararası para ve finans rüyası. Ed. A. Saa-Filho ve D. Johnston. *Neoliberalizm, muhalif bir seçki*. (s. 179-191). İstanbul: Yordam Kitap.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2010). *İstatistiksel tablolar*. <http://www.tuik.gov.tr> (Erişim tarihi: 20.11.2010)
- Türkiye İstatistik Kurumu. *Hane halkı işgücü anketleri*. (2002-2010 yılları)
- Yeldan, E. (2001). *On the IMF-directed disinflation program in Turkey: A program for stabilization and austerity or a recipe for impoverishment and financial chaos*. <http://www.econturk.org/Turkischeconomy/TurkCris2001.pdf> (Erişim tarihi: 14.03.2003)
- Yeldan, E. (2003), *Küreselleşme sürecinde Türkiye ekonomisi, bölüşüm, birikim, Büyüme*. (8. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yeldan, E. (2009). Kriz idaresindeki yanlışlar. *Tes-İş Dergisi*, Mart, 84-85.
- Yeldan, E. (2011). Küresel kriz ve Türkiye: Mali canlandırma önlemlerinin istihdam ve işgücü piyasaları üzerindeki etkilerinin makroekonomik değerlendirilmesi. Ed. H. Ercan; E. Taymaz; E. Yeldan. *Kriz ve Türkiye: Kriz tedbirlerinin etki değerlendirmesi*. (s. 9-40). <http://www.ilo.org/public/turkish/region/eurpro/ankara/info/kriz.pdf> (Erişim tarihi: 23.06.2012)
- Yentürk, N. (2003). *Körlerin yürüyüşü Türkiye ekonomisi ve 1990 sonrası krizler..* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Yentürk, N. ve Çimenoglu, A. (2003). Uluslararası sermaye hareketlerinin gelişimi ve Türkiye ekonomisinin krizleri üzerindeki etkisinin modellenmesi. Ed. N. Yentürk. *Körlerin yürüyüşü Türkiye ekonomisi ve 1990 sonrası krizler*. (s.73-102). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,
- Yıldırım, N. (1983). *Kapitalizmin gelişim sürecinde yeni aşama uluslararası şirketler* (1. Baskı). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Yıldızoglu, E. (1996) *Globalleşme ve kriz*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Yükseler, Z. ve Türkan, E. (2008). *Türkiye'nin üretim ve dış ticaret yapısında dönüşüm, küresel yönelimler ve yansımalar*. İstanbul: TÜSİAD Yayını. http://www.ku.edu.tr/ku/images/EAF/zyet_280208.pdf (Erişim tarihi: 07.03.2012)
- Wessels, W. J. (2002). *İktisat*. İstanbul:Alfa Yayınları.
- World Trade Organization. (2010), *International trade statics 2010*.

http://www.wto.org/english/res_e/statistics_e/its2010_e/its2010_e.pdf (Erişim tarihi: 12.03.2011)

World Trade Organization. (2012), *International trade statistics 2011*.
http://www.wto.org/english/res_e/statistics_e/its2011_e/its2011_e.pdf (Erişim tarihi: 04.07.2012)